

САДРЖАЈ

ДРЖАВА

<i>Др Момчило ИСИЋ</i> ОД СРБИЈЕ ДО СРБИЈЕ From Serbia to Serbia	13
<i>Др Драган АЛЕКСИЋ</i> ПОДЕЛА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1941. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА Partition of the Kingdom of Yugoslavia in 1941, according to International law	45

ДРУШТВО

<i>Др Радмила РАДИЋ</i> ВАСЕЉЕНСКА ПАТРИЈАРШИЈА, СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И ЦРКВЕНЕ РЕФОРМЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА The Ecumenical Patriarchy, the Serbian Orthodox Church and Church Reforms Between the Two World Wars	63
<i>Др Вера ГУДАЦ-ДОДИЋ</i> ЖЕНА И ПОРОДИЦА У СРБИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА Women and the Family in Serbia in the Second Half of 20 th Century	102
<i>Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ</i> НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У ОЧИМА СРПСКЕ ЕЛИТЕ 1918–1941. National Minorities in the Eyes of the Serbian Elite 1918–1941	118
<i>Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ</i> ГРАЂАНИ СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА У САСТАВУ НЕМАЧКИХ ОКУПАЦИОНИХ СНАГА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ 1943–1945. Soviet Citizens in the German Occupation Forces in Serbia and Yugoslavia 1943–1945	144

ПРИВРЕДА

- Mr Владан ЈОВАНОВИЋ*
ПОЉОПРИВРЕДА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ
ОКВИРИМА 1918–1929.
Agriculture in South Serbia Within the Yugoslav Framework 1918–1929 163

- Др Марија ОБРАДОВИЋ*
СОЦИЈАЛНИ МЕХАНИЗАМ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ (1989–2000)
The Socio-economic Mode of Privatisation in Serbia (1989–2000) 181

ПОЛИТИКА

- Др Софија БОЖИЋ*
ПРЕДСТАВЕ И СТЕРЕОТИПИ О СРБИЈИ У ВИЋЕЊИМА
СРБА ИЗ ХРВАТСКЕ (1918–1929)
Images and stereotypes on Serbia among Serbs in Croatia
(1918–1929) 225

- Др Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ*
ФРАНЦУСКА, СРБИ И ХРВАТСКО ПИТАЊЕ (1918–1921)
France, the Serbs and the Croat Question (1918–1921) 267

- Mr Бојан СИМИЋ*
ГОВОРИ МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА НА
ПАРЛАМЕНТАРНИМ ИЗБОРИМА 1938. ГОДИНЕ
Speeches of Milan Stojadinović During the Parliamentary
Election Campaign in 1938 282

- Наташа МИЛИЋЕВИЋ*
КОМУНИСТИЧКА СТРАТЕГИЈА ПРЕМА СРПСКОЈ
ИНТЕЛИГЕНЦИЈИ 1944–1950.
The Communist Strategy Toward the Serbian Intelligentsia 1944–1950 293

ПРОСВЕТА

- Душан БАЈАГИЋ*
ГИМНАЗИЈЕ У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ КРАЉЕВИНЕ СХС
High-Schools in Serbia in the Kingdom of the Serbs,
Croats and Slovenes 313

<i>Mr Слободан СЕЛИНИЋ</i> ШКОЛОВАЊЕ ЧЕХА И СЛОВАКА У СРБИЈИ 1945–1958. Education System of the Czechs and Slovaks in Serbia 1945–1958	327
--	-----

ДИЈАСПОРА

<i>Весна ЂИКАНОВИЋ</i> О НЕКИМ АСПЕКТИМА У ФУНКЦИОНИСАЊУ СРПСКИХ ИСЕЉЕНИЧКИХ ШКОЛА У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА 1919–1941. On Certain Aspects of Functioning of Serbian Emigrant Schools in the United States of America 1919–1941	351
--	-----

<i>Mr Александар ЖИВОТИЋ</i> ЕМИГРАЦИЈА ИЗ СРБИЈЕ У ЕГИПТУ 1945–1956. Emigration from Serbia to Egipt 1945–1956.....	364
--	-----

<i>Mr Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ</i> ЈУГОСЛОВЕНСКА САЗНАЊА О ПОЛОЖАЈУ СРПСКЕ МАЊИНЕ У МАЂАРСКОЈ И РУМУНИЈИ 1948–1953. ГОДИНЕ What the Official Yugoslavia Knew About the Situation of the Serbian National Minority in Hungary and Romania 1948–1953	378
---	-----

Напомена уредника

Скоро вековно егзистирање Србије у заједничкој југословенској држави намеће потребу дугорочног и мултидисциплинарног истраживања положаја Србије, а онда и српског народа у осталим деловима заједничке државе. Сарадници Института за новију историју Србије, прво радом на пројекту *Историја српског народа*, а затим и на пројекту *Срби и распад Југославије* извршили су бројна истраживања друштвених, економских, културних, просветних, верских и политичких прилика у Србији за време југословенске државе. Резултат тога су бројни чланци, расправе и студије у домаћим и страним часописима и зборницима, као и велики број монографских издања, од којих се већина налази и у најреномиранијим европским библиотекама.

Пројекат *Срби и Југославија – држава, друштво, политика*, који у периоду 2006–2010. финансира Министарство за науку Републике Србије, заправо је наставак истраживања из претходног периода, како би се, без једностраних и идеолошко-политичких тумачења, дошло до што потпунијег одговора на питање шта је заједничка југословенска држава, у различитим периодима, значила за Србију, али и за српски народ ван граница Србије. Он обухвата истраживања у оквиру неколико кључних тематских целина: друштво, привреда, институције, идеологија, просвета, култура, политика, историографија. Истраживаће се привредна историја Србије у 20. веку; структура и трансформација својинских односа; место и улога сељаштва у привредном, политичком и културно-просветном животу Краљевине СХС/Југославије; социјалне прилике и социјална политика; стварање алтернативних пројеката о државном преуређењу Краљевине Југославије; положај Срба у Хрватској и Срба у дијаспори; криза идентитета српских интелектуалаца у Краљевини Југославији; перцепција југословенске и српске власти у Јужној Србији; деловање верских институција, посебно Српске православне цркве; места сећања; истакнуте политичке личности; положај мањина у Србији; ресоцијализација друштва у Србији после 1945. године; породица и односи међу половима; Срби у очима других, првенствено великих сила; вршиће се стручна евалуација радова домаће и стране историографије о Југославији и положају српског народа у њој итд.

У циљу да стручној и научној јавности скрене пажњу на комплексност садржаја пројекта, Институт за новију историју, после само годину дана рада на његовој реализацији, објављује зборник радова оних сарадника који су могли да заокруже неку мању истраживачку целину или да пруже попутнији одговор на макар само једно од питања постављених на почетку петогодишњег истраживања своје теме. Будући да скоро трећина сарадника нема своје радове у овом зборнику, јер се још увек налазе у почетној фази истраживања, присутна је несразмера у погледу покривања тематских и хронолошких поља, што је, у знатној мери, утицало на композицију зборника. Период Краљевине СХС/Југославије предмет је истраживања највећег броја радова, и то из скоро све три тематске целине (држава, друштво, политика). Други светски рат тема је само два рада, а послератни период у пет радова. Мали број радова за ова два раздобља допринео је, за сада скромном тематском оквиру, који ће се тек са даљом реализацијом пројекта ширити.

Иако не представља комплетну слику већ само почетне истраживачке напоре једног дела сарадника, Зборник пружа основне назнаке у ком правцу се креће рад на пројекту, какав је квалитет и обим истраживања и какви се резултати могу очекивати у његовој даљој реализацији.

Поред овог зборника, Институт за новију историју Србије наставиће праксу објављивања истраживачких резултата са пројекта *Срби и Југославија – држава, друштво, политика*, у часопису *Токови историје*, у самосталним монографским издањима и другим зборницима радова.

ДРЖАВА

УДК 342.15(497.11)"1912/2006"
94(497.11)"1912/2006"

ОД СРБИЈЕ ДО СРБИЈЕ

Др Момчило ИСИЋ

Апстракт: *Рад представља анализу територијално-административних и статусних промена Србије од 1912. до 2006. године.*

Кључне речи: *Србија, Краљевина СХС, Југославија, република, аутономне покрајине.*

Уочи стварања Краљевине СХС/Југославије

Србија је уочи балканских ратова, према попису од 31. децембра 1910. (13. јануара 1911) године, имала територију од 48.302,6 км². У административном погледу, уз град Београд, њу је чинило 17 округа: београдски (2.025,4 км²), ваљевски (2.457,8 км²), врањски (4.341,8 км²), крагујевачки (2.295 км²), крајински (2.909 км²), крушевачки (2.709,9 км²), моравски (2.899,4 км²), нишки (2.557,9 км²), пиротски (2.419,4 км²), подрински (3.551,3 км²), пожаревачки (4.156,5 км²), руднички (1.5679,4 км²), смедервски (1.277,1 км²), тимочки (3.196,4 км²), топлички (2.838,8 км²), ужички (3.287,7 км²), чачански (3.797,8 км²).¹

Мировним уговором у Букурешту од 30. јула 1913. године, којим су званично завршени балкански ратови, Србији и Црној Гори је признато знатно територијално проширење на подручје Јужне Србије. Тако су ове две државе, после вишевековног турског ропства, поново добиле заједничку границу, коју су одредиле тек након дуготрајног и "мучног" преговарања,²

¹ *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд, 1911, стр. 6–10.

² "И ти преговори су остављали мучан утисак на народ у Црној Гори, јер уместо да се воде, како је народ очекивао, о унији или о уједињењу између двије државе једног истог народа, поведени су о разграничењу. Чули су се отворени приговори: 'Шта ће сад ти киљани (међаши) између нас и Србије. Зар није било доста 500 година што нас је Турчин раздвајао.' - Новица Ракочевић, "Црна Гора у предвечерје светског рата", *Историја српског народа*, VI/1, Београд, 1983, стр. 254.

потписујући 13. новембра 1913. године споразум о разграничењу.³ Србија је добила Вардарску Македонију, Косово и део Санцака, (окрузи: битољски, брегалнички, звечански, косовски, кумановски, охридски, призренски, пријеполски, рашки и скопски, тетовски, тиквешки), са 39.309 км² укупне површине.⁴ Тако је Краљевина Србија ушла у Први светски рат са територијом од 87.611,6 км².

Након слома Србије, Бугарска и Аустро-Угарска су поделиле њену територију. Бугарска је запосела подручје источно од Велике Мораве, сливовете Јужне Мораве и Вардара, а Аустро-Угарска остали део Србије. Споразум о демаркационој линији (уз посредништво фон Макензена) њихове команде су потписале 1. априла 1916. године, а он је, између осталог, предвиђао да Бугарска задржи област с Призреном и Приштином, а Аустро-Угарска Елбасан и Ђаковицу. У последњој години рата Бугарска је добила чак и извесне територије на левој бали Велике Мораве.⁵

Бугарска је од окупиране територије у сливу Јужне Мораве и источно од Велике Мораве формирала Војно-инспекцијску област Морава, са седиштем у Нишу, а у сливу Вардара и делу Косова Војно-инспекцијску област Македонија. Тежећи да територију трајно задрже, Бугари су у њој спровели комбинацију војне и цивилне управе, изузев у делу Косова под управом Војно-инспекцијске области Македонија, где су постојали само војни органи, који су, заправо, и на осталој територији имали одлучујућу улогу. Војно-инспекцијска област Морава је била подељена на шест округа: врањски (обухватао је и пиротски округ), зајечарски, неготински, нишки, пожаревачки и ћупријски.⁶

Аустроугарски Војни генерални гувернман чинило је 13 управних јединица, град Београд и дванаест округа: Београд, Ваљево, Горњи Милановац, Косовска Митровица, Крагујевац, Крушевац, Нови Пазар, Пријеполје, Смедерево, Ужице, Чачак, Шабац.⁷

⁴ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд, 1989, стр. 659. Према Екмечићу Србија се увећала за око 39.000 км², а Црна Гора за 4.000 км². С друге стране, Димитрије Ђорђевић наводи да се Србија по завршетку балканских ратова проширила за 32.000 км². Димитрије Ђорђевић, “Србија на почетку раздобља ратова”, *Историја српског народа*, VI/1, Београд, 1983, стр. 196. - Према Новици Ракочевићу, површина крајева припојених Црној Гори (Мојковац, Бијело Поље, Пљевља, Беране, Плав, Гусиње, Рожај, Пећ, Жаковица, Тузи и део Скадарског језера) износила је око 5.000 км². Новица Ракочевић, “Црна Гора у предвечерје светског рата”, *Историја српског народа*, VI/1, Београд, 1983, стр. 255. - Војислав Радовановић наводи да се Црна Гора проширила за 5.860 км², а Краљевина Србија увећала за 40.225 км², односно 39.309 км² када се одбије површина струмичког среза добијеног од Бугарске Нејским уговором из 1919. године. - *Споменица двадесетпето годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље, 1937, стр. 3.

⁵ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, стр. 341.

⁶ *Исто*, стр. 342.

⁷ *Исто*, стр. 344.

У Краљевини СХС/Југославији

Завршетком Првог светског рата и интензивирањем процеса уједињења, у Војводини је дошло до супротстављених погледа о начину уласка у заједничку државу. Једна група, углавном демократа, захтевала је да се то изврши кроз Народно вијеће, које је требало да представља Србе и Хрвате из Јужне Угарске, док је друга, војвођански радикали окупљени око Јаше Томића, сматрала да Војводина прво мора да се уједини са Србијом. То је разрешила Велика народна скупштина Војводине (Банат, Бачка и Барања), одржана 25. новембра 1918. године у Новом Саду, одлуком: “Прикључујемо се Краљевини Србији која својим досадањим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност, напредак у сваком правцу не само нама, него и свима словенским, па и несловенским народима, који са нама заједно живе.” У даљем образложењу овог захтева наглашавана је жеља “да српска влада удружена са Народним вијећем у Загребу учини све, да дође до стварања јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца, под вођством краља Петра и његове династије”. Ради остварења овог циља, Велика народна скупштина је ставила на располагање по два своја члана Народном вијећу и српској влади.⁸

За разлику од Баната, Бачке и Барање, Срем је у југословенску државу ушао као део Хрватске, с тим што је Збор изасланика народних већа Срема, одржан 24. новембра 1918. године у Руми, захтевао од Народног вијећа у Загребу да се што пре створи јединствена и демократски уређена заједничка држава на челу са династијом Карађорђевић, у супротном и он је за “непосредно присаједињење” Срема Краљевини Србији.⁹

Полазећи од “самоодређења народа” и истичући да је “српски народ у Црној Гори једне крви, једног језика и једних тежњи, једне вере и обичаја с народом који живи у Србији и другим српским крајевима”, као и да су економски интереси Црне Горе “нераздвојно везани за Србију и остале српске крајеве”, Велика народна скупштина у Подгорици, одржана 26. новембра 1918. године, одлучила је: “да се краљ Никола I Петровић и његова династија збаци с престола; да се Црна Гора с братском Србијом уједини у једну државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињена ступи у заједничку отаџбину нашег троплеменог народа Срба, Хрвата и Словенаца”.¹⁰

Захваљујући одлукама великих народних скупштина у Новом Саду и Подгорици, Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца¹¹ настало је 1. децембра

⁸ Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Београд, 2001, стр. 31.

⁹ *Исто*, стр. 31, 32.

¹⁰ *Исто*, стр. 32.

¹¹ Ово име за заједничку државу било је у употреби до 15. јула 1920. године, када је одлуком Привременог народног представништва промењено у: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

1918. године уједињењем међународно признате Краљевине Србије, којој су претходно припојени Банат, Бачка и Барања, као и међународно призната држава Црна Гора, и међународно непризнате државе Словенаца, Хрвата и Срба настале у условима распада Аустро-Угарске монархије, и то управо са главним циљем стварања заједничке југословенске државе са Србијом и Црном Гором.¹²

Краљевина Србија је у новоформирано Краљевство СХС унела територију од 87.611,6 км² (Северна Србија 48.302,6 км², Јужна Србија – део 39.309 км²). Убрзо по формирању заједничке државе, територија бивше Краљевине Србије још се и повећала. Уредбом донетом почетком августа 1919. године, а затим и законом од 21. фебруара 1921. године “непостојећи” устав Краљевине Србије проширен је на цело подручје које су Србија и Црна Гора добиле после балканских ратова, тј. на округе: кумановски, скопски, битољски, охридски, тиквешки, брегалнички, тетовски, призренски, звечански, косовски, рашки, пријепољски, пљеваљски, бјелопољски, берански и метохијски. *На тај начин “покрајини Србији додељени су и сви крајеви, које је Црна Гора добила од Турске у рату 1912–13. године”*.¹³

Србији је припало и подручје добијено од Бугарске Нејским уговором о миру од 27. новембра 1919. Општине на северу придодате су територијално већ постојећим срезovima: неготинском, крајинском и зајечарском; као што је и у центру источне границе једна општина додељена лужничком срезу. Од општина око Цариброда образован је нов царибродски срез, а од оних још јужније два нова среза: босиљградски и струмички.¹⁴ После ових “корекција”, Србија је имала површину од 95.667 км², при чему је Северна Србија захватала 49.950 км², а Јужна Србија 45.717 км².

У току државноправног провизоријума, за разлику од Хрватске, Славоније и Срема, Босне и Херцеговине, Словеније и Далмације,¹⁵ које су имале покрајинске владе, истина са смањеним делокругом надлежности, постављане регентовим указима и потврђиване административним одлу-

¹² Mirjana Stefanovski, *Ideja hrvatskog državnog prava i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 1995, str. 215.

¹³ Да су крајеви које је Црна Гора добила након завршетка балканских ратова после стварања Краљевине СХС, заиста “враћени” Србији потврђује се у предговору публикације: *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1932, стр. VIII, још директније, када се говори о административној подели покрајина: “У крајевима које је Црна Гора освојила од Турске 1912. и 1913. године и који су директно у овој публикацији, **као и иначе** припојени Србији, исто тако извршена је подела на округе, срезове и општине”.

¹⁴ Краљевству СХС Бугарска је уступила: струмички срез, прикључен тиквешком округу; босиљградски срез, ушао у састав врањског округа; царибродски срез, припојен пиротском округу; општине: Александровац, Браћевац, Ковилово и Црномасница придодате су неготинском срезу; општине: Велики Јасеновац и Шипково крајинском срезу; Градсково и Халово су ушле у састав зајечарског среза, а општина Равна Бања у јабланички срез.

¹⁵ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, књига прва, Београд, 1988, стр. 92.

кама централне владе, Србија, Црна Гора и Војводина (Банат, Бачка и Барања) биле су у непосредној надлежности централне владе, чија су скоро сва министарства имала и своје одељке за Србију или само за поједине њене делове, односно за Црну Гору и за Војводину. У административном смислу Србија (Северна и Јужна) је задржала ранију поделу, град Београд и 34 округа, са 146 срезова и у њима 2.136 општина.

Табела 1
Административна подела Србије 1919–1922.

Срез/Округ	Број општина		
Бјелопољски	6	Босиљградски	11
Лозански	5	Власотиначки	21
Бјелопољски округ	11	Јабланички	15
Врачарски	21	Лесковачки	22
Грочански	15	Масурички	7
Колубарски	19	Пољанички	6
Космајски	25	Пчињски	23
Посавски	17	Врањски округ	105
Београдски округ	97	Вучитрнски	9
Берански	6	Дренички	7
Будимски	3	Митровички	9
Рожајски	4	Звечански округ	25
Берански округ	13	Гњилански	17
Битољски	14	Грачанички	16
Кичевски	14	Лапски	12
Крушевски	19	Неродимски	10
Мориховски	7	Косовски округ	55
Преспански	7	Гружански	33
Прилепски	14	Јасенички	29
Битољски округ	75	Крагујевачки	26
Кочански	9	Лепенички	23
Малешки	4	Крагујевачки округ	111
Овчеполски	10	Брзопаланачки	11
Радовишки	9	Кључки	16
Царевоселски	5	Крајински	15
Штипски	7	Неготински	22
Брегалнички округ	44	Поречки	11
Ваљевски	14	Крајински округ	75
Колубарски	17	Жупски	9
Подгорски	11	Копаонички	8
Посавски	14	Ражањски	14
Тамнавски	19	Расински	37
Ваљевски округ	75	Трстенички	20
		Крушевачки округ	88
		Жеглиговски	20

СРБИ И ЈУГОСЛАВИЈА

Кратовски	10	Пожаревачки	34
Кривопаланачки	13	Рамски	30
Прешевски	9	Хомољски	16
Кумановски округ	52	Пожаревачки округ	158
Ђаковички	7	Горски	16
Источки	6	Љумски	10
Пећи	8	Подгорски	10
Метохијски округ	21	Подримски	15
Белички	30	Шарпланински	17
Деспотовачки	22	Хашки	7
Левачки	19	Призренски округ	75
Параћински	25	Милешевски	9
Ресавски	24	Нововарошки	7
Темнићи	15	Прибојски	5
Моравски округ	135	Пријепољски округ	21
Алексиначки	13	Дежевски	11
Бањски	17	Сјенички	12
Моравски	18	Штавички	8
Нишки	31	Рашки округ	31
Сврљишки	18	Качерски	16
Нишки округ	97	Љубићи	17
Голобрдски	6	Таковски	16
Горњодебарски	7	Руднички округ	49
Доњодебарски	8	Велешки	31
Охридски	10	Качанички	4
Подградски	10	Скопски	26
Струшки	12	Скопски округ	61
Охридски округ	53	Јасенички	17
Белопаланачки	15	Орашки	13
Лужнички	10	Подунавски	26
Нишавски	35	Смедеревски округ	56
Царибродски	11	Галички	9
Пиротски округ	71	Горњополошки	16
Бољанићи	5	Доњополошки	18
Пјеваљски	7	Поречки	7
Пјеваљски округ	12	Тетовски округ	50
Азбуковачки	15	Дојрански	4
Јадрански	22	Ђевђелијски	7
Мачвански	30	Кавадарски	14
Посавотамнавски	15	Струмички	10
Поцерски	13	Неготински	13
Рађевски	14	Тиквешки округ	48
Подрински округ	108	Бољевачки	21
Голубачки	12	Заглавски	34
Звишки	14	Зајечарски	26
Млавски	34	Тимочки	15
Моравски	18	Тимочки округ	96

Добрички	15	Црногорски	9
Косанички	8	Ужички округ	80
Прокупачки	19	Драгачевски	16
Топлички округ	42	Жички	20
Ариљски	11	Моравички	14
Златиборски	16	Студенички	17
Пожешки	18	Трнавски	10
Рачански	14	Чачански округ	77
Ужички	12		

Извор: *Алманах Краљевине СХС, за 1921.–1922. годину*, св. I, део I, Загреб, 1921, стр. 123–127.

У циљу учвршћивања “државног јединства”, утемељеног на политичкој фикцији “народног јединства”, и кидања са “различитим државним традицијама” у појединим покрајинама, чије је постојање у супротности са прокламованим центарлистичко-унитаристичким системом, Видовдански устав је, задржавајући општинску и проширујући средњу самоуправу на целу краљевину, предвидео области, као највећа самоуправна тела, формиране “према природним, социјалним и економским приликама, а не по националном принципу”. Да би се што више искључила могућност националног груписања и “раскрстило са дотадашњим историјско-политичким индивидуалитетима”, опасним за државно јединство, Устав је место малог броја великих области прописивао стварање великог броја малих области, ограничавајући да “једна област може имати највише 800.000 становника”, чак и када би “све прилике природне, социјалне и економске захтевале груписање већег броја становника у једну област”.¹⁶

Будући да је доношење закона о подели земље на области, за шта је Устав предвидео рок од шест месеци, било од изузетног значаја за централистичко-унитаристички фронт, коалициона влада Николе Пашића је већ 3. новембра 1921. године изнела пред Народну скупштину предлог закона по коме би Краљевина СХС била подељена на 26 територијално једнаких области. Међутим, због великог отпора, нарочито хрватске федералистичке опозиције, која је истицала да овај закон “парцелизира Хрватску”, реконструисана коалициона влада Николе Пашића успела је да одуговлачењем скупштинске расправе прекорачи рок за усвајање закона и тиме омогући себи да 26. априла 1922. године, без учешћа Народне скупштине, изда Уредбу о подели земље на области, са законском снагом. Њоме су установљене 33 области, па је тако њихова просечна величина, од 381.202 становника, била далеко испод горње границе предвиђене Уставом.

Овом уредбом највише је “парцелизовано” подручје покрајине Србије, које је издељено на чак 18 области, што је чак 54,54% свих области у

¹⁶ Ђорђе Станковић, “Административна подела Краљевине СХС”, *Историјски гласник* 1–2/1981, стр. 36.

Краљевини СХС. На једну област долазило је просечно по 309.081 становник, што је мање него у било којој другој покрајини, и тек 38,63% од предвиђеног максимума. Ослањајући се у многоме на ранију административну поделу, чак шест округа у Србији само је преименовано у област, са просечно тек по 176.817 становника. Брегалничка област је била најмања, са свега 109.416 становника, а највећа Нишка са 450.873 становника, изузимајући Београдску област која се простирала и на подручју Војводине. Осјечка област имала је више становника него четири области у Србији заједно: Ваљевска, Моравска, Подринска и Пожаревачка, а Љубљанка област од Ваљевске, Подринске и Шумадијске. Од Зетске области у Србији је једино била већа Нишка област.

И по величини територије, области у Србији су биле знатно мање од оних у историјским границама Хрватске и Славоније, Словеније, али и Црне Горе, коју је чинила Зетска област. Примера ради, територија Осјечке области, као и Приморско-крајишке области, била је већа од оне коју су заједно захватале области у Србији: Подринска, Ваљевска, Шумадијска и Моравска.

Табела 2
Области на подручју Србије

Област	Окрузи и срезови са подручја Србије
Београдска	Београд; срезови: посавски и врачарски
Битољска	окрузи: битољски, охридски, тиквешки
Брегалничка	брегалнички округ
Ваљевска	ваљевски округ
Врањска	срезови: босиљградски, гњилански кривопаланачки, масурички, пољанички, прешевски, пчињски,
Зетска	окрузи: берански, метохијски
Косовска	окрузи: косовски, призренски, топлички; срез јабланички
Крушевачка	крушевачки округ
Моравска	моравски округ
Нишка	окрузи: нишки и пиротски; срезови: власотиначки и лесковачки
Подринска	подрински округ
Подунавска	смедеревски округ; срезови: космајски, колубарски, грочански,
Пожаревачка	пожаревачки округ и Велико острво
Рашка	окрузи: звечански, рашки, чачански
Скопска	окрузи: скопски и тетовски; срезови: жеглиговски и кратовски
Тимочка	окрузи: крајински и тимочки
Ужичка	окрузи: бјелопољски, пљеваљски, пријепољски, ужички
Шумадијска	окрузи: крагујевачки и руднички

Извор: Стеван Сагадин, “Наше самоуправе”, *Јубиларни зборник живота и рада СХС*, 1. XII 1918–1928, II део, Београд, 1929, стр. 617, 618.

Ослањањем на стару административну поделу коалициона влада је настојала да очува и ојача централистички систем управе у новоформи-

раној држави, будући да је у ранијим административним јединицама Србије функционисала државна власт, да су “постојале институције система и бројне уходане везе са централном државном управом”.¹⁷ Такође, имала је она у виду и то да је у србијанским областима већ била изграђена страначка инфраструктура, што ће владајућим странкама (радикалима и демократима) омогућити да учврсте своје позиције. “Пре свега, густина области на територији Србије одговарала је традиционалној административној подели, у оквиру које се лакше могла да учврсти државна власт, успоставе непосредније везе са центром државе, а владајуће странке из коалиције да обезбеде свој утицај. Оваква подела ишла је у прилог коалицији радикала и демократа и с обзиром на парламентарне изборе јер је дозвољавала да се на етнички чистим територијама истакне већи број кандидатских листа.”¹⁸

Цепкање Србије на бројне области и њихово “функционисање” није, међутим, могло да обезбеди учвршћење јединствене Краљевине СХС/Југославије, будући да се Уредба о подели земље на области споро примењивала у осталим покрајинама, “које су се ипак одржале све до стварања бановина 1929. године”.¹⁹

Уредба о подели земље на области није поспешила јачање интегративних, већ дезинтегративних сила. Она је, заправо, била израз снажења “позиција ванпаралелнатрних институција (владе) и нарушавања ионако слабо развијеног парламентарног система у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца – нарушавања управо оног система власти чије су слабости све више давале могућност да знатно јача вануставни фактор – краљ”.²⁰

Његово јачање имало је за последицу шестојануарску диктатуру, која је дугогодишње блокирање спровођења законодавних и управних реформи првенствено у крајевима који су се до уједињења налазили под аустро-угарском влашћу, а у складу са идеологијом интегралног југословенства, већ на почетку покушала да отклони новом административном поделом, установљеном Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја, од 3. октобра 1929. године. Без узимања у обзир реалног стања, са ослонцем на илузију “да је након десет година заједничког живота могуће декретима и законима, у тачно испланираним роковима, формирати нову југословенску нацију”,²¹ Закон је променио службени назив Краљевине СХС у Краљевина Југославија, а њену територију, према географском критеријуму, поделио у девет управно-територијалних целина – бановина.

Административна подела Краљевине на бановине, према географском критеријуму, имала је првенствено за циљ да онемогући опстајање

¹⁷ Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 116.

¹⁸ Ђорђе Станковић, *н. д.*, стр. 44.

¹⁹ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, прва књига, Београд, 1988, стр. 130.

²⁰ *Исто.*

²¹ Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 139.

национално-историјских покрајина, које су “потхрањивале сепаратизме”. Њиховим уклањањем утиран је пут “за насилну унификацију”, посебно за брисање српске државности, чак и сећања на њу.²²

Уништавајући Србију, шестојануарски режим је, међутим, рачунао на Србе као на интегративни фактор, на њихову снажну и сигурну потпору јачању централизма и очувању заједничке државе, за чије су стварање поднели и највеће жртве. Отуда је у шест бановина православно становништво чинило натполовичну већину (Вардарска, Врбаска, Дринска, Дунавска, Зетска и Моравска). Да би се то постигло подручје Србије улазило је у састав чак пет бановина (Вардарска, Дринска, Дунавска, Зетска и Моравска), с тим што је Београд са Земнуом и Панчевом представљао још једну засебну управну целину.

Табела 3
Бановине на подручју Србије

Бановина	Срезови са подручја Србије
Дринска	азбуковачки, ариљски, ваљевски, драгачевски, златиборски, јадрански, колубарски (ваљ.), љубички, мачвански, подгорски, пожешки, посавски (ваљ.), посавотамнавски, поцерски, рађевски, рачански, тамнавски, трнавски, ужички, црногорски
Дунавска	врачарски, грочански, грузански, јасенички (См. Паланка), качерски, колубарски (беогр.), космајски, крагујевачки, лепенички, младеновачки, моравски (пож.), опленачки, орашачки, орашки, подунавски, пожаревачки, посавски (беогр.), рамски, таковски
Зетска	бјелопољски, берански дежевски, источки, милешевски, митровички, нововарошки, пљеваљски, прибојски, сјенички, студенички, штавички
Моравска	алексиначки, бањски, белопаланачки, белички, бољевачки, брзопаланачки, вучитрнски, голуbacherки, деспотовачки, добрички, жички, жупски, заглавски, зајечарски, звишки, кључки, копаонички, косанички, крајински, лапски, левачки, лужнички, млавски, моравски, неготински, нишавски, нишки, параћински, поречки, прокупачки, раванички, ражањски, расински, ресавски, тенићи, трстенички, хомољски, царибродски
Вардарска	битољски, босиљградски, велешки, власотиначки, галички, гњилански, горњодебарски, горњополошки, горски, грачанички, дојрански, доњополошки, ђевђелијски, жеглиговски, јабланички, кавадарски, качанички, кичевски, кочански, кратовски, кривоаланчки, крушевски, лесковачки, малешки, масурички, мориховски, неготински, неродимски, овчепољски, охридски, подгорски (Сува Река), пољанички, поречки (Јужни Брод), преспански, прешевски, прилепски, пчињски, радовишки, скопски, струмички, струшки, царевоселски, шарпланински, штипски

Извор: *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, књ. I/1929, Београд, 1932, стр. 82.

²² Исто, стр. 141.

Оваквом административно-територијалном поделом Дринска бановина је на североистоку долазила скоро до Београда, обухватајући Ваљевску Посавину, са средиштем у Обреновцу, док је на западу допирала до Травника. Дунавска бановина је обухватала целу Војводину и највећи део Шумадије, до Западне Мораве, док је Зетска бановина на истоку захватала скоро целу долину Ибра, а на западу чак острво Корчулу.

Својеврсно распарчавање Србије у народу је духовито изражавано стиховима:

*Ој, Србијо, мила мати,
како ћу те одсад звати?
Некад беше Царевина,
на постаде Краљевина,
а данас си бановина.²³*

Потпуно административно-територијално разбијање Србије није могло да се оправда “потребом убрзаног економског напретка, чвршћег саобраћајног повезивања, стварања заокружених и целовитих привредних области”. Напротив, оно је успорило привредни развој. Тако је издвајање ваљевског, колубарског, подгорског и тамнавског среза из састава Београдске трговачке коморе и њихово прикључење Трговинској комори у Сарајеву, седиштем Дринске бановине, које је са ваљевским крајем било веома слабо саобраћајно повезано, несумњиво неповољно утицало на развој трговине и свеукупне привреде. То је констатовало и Удружење трговаца за срезове ваљевски и подгорски у представци Министарству трговине и индустрије Краљевине Југославије 12. августа 1932. године, тражећи да цео ваљевски крај остане у целости у саставу Београдске трговачке коморе, јер је у свим привредним и трговачким пословима упућен на Београд.²⁴

И овакво “дробљење” Србије у разједињеном српском политичком фронту углавном је тумачено у складу са некритички и идеалистички прихваћеном идејом националног и државног јединства, која је произвела “однарођивање и националну дезоријентацију Срба”. И док је организован и јединствен хрватски покрет непрекидно истрајавао у решавању “хрватског питања”, српски политички чиниоци нису скоро ништа урадили “на економској, културној, националној и духовној интеграцији Срба” на простору заједничке државе. “Није се разумела држава коју су Срби створили а у којој је било више вера, нација, обичаја, менатлитета, традиција, дијалеката. Свест с српској држави, њеним државним традицијама, територијалном опсегу, препознатљивом идентитету гушена је на разне начине, превасходно од дежурних државних идеолога.”²⁵

²³ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. III, Београд, 2002, стр. 192.

²⁴ Момчило Исић, *Сељаштво ваљевске области 1929–1941*, Ваљево, 1985, стр. 40, 41.

²⁵ Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 197.

Питање посебне српске територијалне јединице у оквиру заједничке државе поставило се међу српским политичким чиниоцима тек када је, споразумом Цветковић – Мачек од 26. августа 1939. године, створена Бановина Хрватска, и тиме “усвојено начело племенског (етничког) омеђивања територија”. Био је то, међутим, више “потез изнуђен стварним развојем догађаја (у датој ситуацији треба обезбедити свој национални посед) него политичким уверењем”.²⁶

У Другом светском рату

Окупаторско “дробљење” Србије

Уместо заокружења целокупног српског простора у Краљевини Југославији, уследио је Други светски рат и разбијање југословенске државе, а нарочито Србије, у складу са непријатељским схватањем “да се Срби, као вечити узрочници немира, што више стесне и притисну”. Поновно непријатељско “дробљење“ територије некадашње Краљевине Србије уследило је одмах по завршетку муњевитог априлског рата 1941. године. Највећи део Косова и Метохије, Санџака и подручје бивше Јужне Србије западно од Вардара, окупирала је Италија и припојила га Великој Албанији. Бугарска је анектирала део Јужне Србије источно од Вардара, мањи део Косова, са урошевачким и гњиланским срезом, као и знатан део преткумановске Србије, на југу и истоку. У јануару 1942. године добила је и лапски срез, а у јануару 1943. и срезове косовомитровачки и вучитрнски. Капитулацијом Италије припало јој је и још око 20 села у околини Преспанског језера. Остатак Србије, на који нису претендовале суседне државе и народи, оивичен Дунавом и Савом на северу, Дрином на западу, Тимоком на истоку, захватајући на југу мањи део источног Санџака и северног Косова, представљао је немачку војноокупациону зону Србије, која се у почетку простирала на око 51.100 км², са 3.773.000 становника, уз проширење након капитулације Италије. У њеном саставу био је и Банат (9.800 км² и око 650.000 становника). “Осакаћена и умањена Србија била

²⁶ Углавном сагласни да су “Срби разбијени” и да их треба “скупити”, интелектуалци и политичари у Србији отпочели су рад на пројекту “Српске земље” 24. новембра 1939. године. Током наредне године комисија је израдила нацрт Уредбе о организацији Српске земље. Њено седиште би било у Скопљу, а чиниле би је бановине: Вардарска, Врбаска, Зетска, Дринска, Дунавска и Моравска, с тим да Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина и Војводина унутар те јединице имају аутономни статус. Спољне и унутрашње политичке прилике, изазване расламсавањем ратног пожара, државно-правно преуређење Краљевине Југославије потисле су, међутим, у други план. Заокружење српске административно-територијалне јединице остало је само у виду “нацрта”. - Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 205.

је под апсолутном контролом окупатора, без државног субјективитета и међународно-правног статуса.”²⁷

Још пре потписивања акта капитулације 17. априла, немачки окупатор је наложио бановинским управама и другим управним органима да обављају одређене послове. Тако су, заправо, бановине: Дринска, Дунавска и Моравска, мада доста измењеног територијалног изгледа, “биле квислиншке управне јединице које су допуњавале немачки окупациони систем”.

Своју окупациону зону немачки окупатор је уредио као војно-територијално подручје. Штабу команданта Србије биле су потчињене фелдкоманде у Нишу, Ужицу и Београду, док је за Банат, који је имао посебан статус, била надлежна фелдкоманда у Панчеву. Фелдкоманде су биле састављене од по неколико крајскоманди.²⁸

Ради растерећења сопствених војних снага и њихове употребе на осталим фронтима, немачки окупатор већ 1. маја 1941. године, као извршно-управни орган војноокупационе управе, формира Савет комесара, на челу са Миланом Аћимовићем. Комесарска влада имала је потпуно вазални статус према Управном штабу командатуре Србије, односно улогу административно-политичког тела без икакве самосталности у раду. Исту улогу имала је и квислиншка влада генерала Милана Недића, која је 29. августа 1941. заменила комесарску владу.

У Србији којом је “управљао`и у којој се за мало шта `питао`” Недић је сматрао да може да изврши националну интеграцију Срба и да обнови српски државни идентитет. У том циљу укинуо је остатке бановина, као део непотребне југословенске прошлости и повратио стари окружни систем. Уредбом о административној подели, од децембра 1941, подручје Србије под немачком окупацијом, уз Управу града Београда, чинило је и 13 округа: београдски, ваљевски, зајечарски, крагујевачки, краљевачки, крушевачки, лесковачки, митровички, моравски, нишки, пожаревачки, ужички и шабачки.²⁹

КПЈ и народноослободилачки покрет мењају територијални обим Србије

Комунистичка партија Југославије у скоро целом међуратном раздобљу Македонце је посматрала као посебну нацију, а Македонију као засебну историјску покрајину, која је, у складу са ставом КПЈ о разбијању

²⁷ Исто, стр. 226.

²⁸ Драгољуб Петровић, *Конституисање федералне Србије*, Београд, 1988, стр. 40.

²⁹ *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, Београд, 1955, стр. 54. Под немачком окупацијом био је још и Банат, чији се положај разликовао од положаја осталог окупационог подручја.

или очувању Југославије, требало или да добије независност или да постане једна од равноправних чланица југословенске федерације.³⁰ У складу са таквим схватањем, КПЈ је формирала свој Покрајински комитет за Македонију, док је на Четвртој земаљској конференцији у децембру 1934. године било одлучено да се, уз оснивање КП Хрватске и КП Словеније, формира и Комунистичка партија Македоније.³¹ Она до рата није основана само зато што то нису подржале комунистичке партије Бугарске и Грчке.³²

Будући да је партијско организовање антиципирало организацију војне и цивилне власти у току народнослободилачке борбе, а затим и састав будуће југословенске федерације, већ на војнополитичком саветовању у Столицама код Крупња 26. септембра 1941. године донета је одлука о оснивању главних штабова у свим ранијим покрајинама Југославије, али и у Македонији и на Косову и Метохији.

Главни штаб НОВ и ПОЈ за Македонију вршио је, поред војне, и политичке функције, што му је давало карактер и “посебног представничког тела”, на чијем је оснивању ЦК КП Македоније посебно радио од почетка 1943. године, а нарочито интезивно после капитулације Италије и ослобођења западне Македоније. У извештају са Преспанског саветовања ЦК КП у августу 1943. се констатује: “Ми у Македонији стојимо пред организовањем Антифашистичког собрања народног ослобођења Македоније и пред организовањем народнослободилачке војске Македоније. Самим тим, Македонија још данас добија пуну слободу и равноправност са хрватским, словеначким и другим народима.”³³

У октобру 1943. Главни штаб НОВ и ПОЈ за Македонију издаје и манифест, који, као политичко-програмска декларација, има елементе будућег устава. Претходећи каснијим одлукама Антифашистичког собрања народног ослобођења Македоније – АСНОМ-а, у њему се одређује државно-правни положај Македоније у будућој Југославији. Уз позив на стварање “нове слободне Македоније”, у документу се подвлачи “да се

³⁰ На Другој земаљској конференцији КПЈ у мају 1923, када је национално питање у Југославији уврштено у дневни ред као посебна тачка, међу историјским покрајинама “које теже својој аутономији” помињу се и Македонија и Косово и Метохија. У складу са схватањем да је стварање Југославије, извршено под притиском “империјалистичке политике Антанте и српске владајуће класе”, утицало на јачање националне посебности, уместо да омогући формирање једне нације, и Трећа земаљска конференција, у јануару 1924. године, у резолуцији о националном питању у Југославији садржи став да се “општа парола права на самоопредељење мора изразити у форми издвајања Хрватске, Словеније и Македоније из састава Југославије и стварања од њих независних република”. - Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, прва књига, Београд, 1988, стр. 156.

³¹ Драгољуб Петровић, *Конституисање федералне Србије*, Београд, 1988, стр. 24, 25.

³² Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, прва књига, Београд, 1988, стр. 219.

³³ Бранко Петрановић, Чедомир Штрбац, *Историја социјалистичке Југославије*, 1, Београд, 1977, стр. 33.

Македонија може искључиво изграђивати у новој Југославији и у савезу с народноослободилачким покретима југословенских народа.³⁴

Одлуком о изградњи Југославије на федеративној основи, усвојеној на Другом заседању АВНОЈ-а, Македонија је и званично постала равноправна чланица будуће југословенске федерације. “Да би се остварио принцип суверености народа Југославије, да би Југославија представљала истинску домовину свих својих народа и да никада више не би постала доменом било које хегемонистичке клике, Југославија се изграђује и изградиће се на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Херцеговине.”³⁵

Одмах после Другог заседања АВНОЈ-а, а у складу са његовим одлукама, Главни штаб НОВ И ПОЈ за Македонију доноси одлуку о стварању Иницијативног одбора за сазивање Антифашистичког собрања народног ослобођења Македоније. Све до оснивања АСНОМ-а ово тело је *de facto* било највиши орган цивилне власти народноослободилачког покрета у Македонији.³⁶

Прво заседање АСНОМ-а оджано је 2. августа 1944. године у манастиру Св. Прохор Пчињски и тада је он конституисан као највише законодавно и извршно тело македонског народа. Нешто касније, 26. новембра 1944. године одржана је и оснивачка скупштина Народног фронта Македоније, као политичке основе револуционане власти.

Издавањем Македоније као засебне републике у овиру југословенске федерације, територија Србије коју је она унела у Карљевицу СХС/Југославију смањена је за 25.713 км² или за 29,35%. Тиме су, у великој мери, поништени резултати балканских ратова.

За разлику од Македоније, Косово и Метохија и Санџак (Рашка), подручја која су такође присаједињена Србији после балканских ратова, остали су у саставу Србије, и поред извесних настојања да се и ови крајеви отцепе од ње. Комунистичка партија Југославије је Косово и Метохију, у извесној мери, третирала као посебну покрајину. У партијским документима са Друге земаљске конференције, у мају 1923, међу историјским покрајинама на подручју Југославије, које се изричито наводе, помиње се и Косово са Метохијом, али се већ на следећој земаљској конференцији, у јануару 1924. године, оно као покрајина не помиње. У зависности од политичких прилика, његова партијска организација је прво била повезана са организацијом за

³⁴ Исто.

³⁵ Бранко Петрановић, Чедомир Штрбац, *Историја социјалистичке Југославије*, 2, Београд, 1977, стр. 20.

³⁶ Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција*, 2, Београд, 1983, стр. 129.

Македонију, у време легалног рада КПЈ (1919–1921). Од 1928. године она је везана за Покрјински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, да би у јулу 1937. био формиран засебан Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију, који је 1940. године непосредно повезан са ЦК КПЈ, што у извесној мери указује на могућност да и Косово и Метохија постане самостални чинилац будуће југословенске федерације.³⁷

Током народнослободилачког рата на подручју Косова и Метохије осим обласног, једно време и покрајинског комитета КП, био је формиран и Главни штаб НОВ и ПО, па и Главни НОО за Косово и Метохију (Дукађин). Тиме је, заправо, Косово и Метохија уобличавано као “политичка заједница начелно у општим југословенским оквирима”. Међутим, и поред ових битних компонената територијално-политичке јединице, Косово и Метохија није било коначно изграђено као територијално-политичка јединица. Штавише, преименовање Главног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију 2. септембра 1944. у Оперативни штаб и његово потчињавање Главном штабу НОВ и ПО за Србију 14. септембра представља почетак враћања Косова и Метохије у територијалне оквире Србије.³⁸

Став Обласног НОО за Косово и Метохију “да област Косова и Метохије ваља, као аутономну јединицу, укључити у састав федералне Србије” разматран је и једногласно прихваћен на заседању АСНОС-а 7. априла 1945. године. Уследила је, затим резолуција Обласне народне скупштине Косова и Метохије од 10. јула 1945. у којој се, између осталог, подвлачи: “Обласна народна скупштина Косова и Метохије једнодушно изјављује да становништво ове Области, исто као и сви народи Југославије није никада признало раскомадање своје области извршено од окупатора, нити раскомадање Југославије, те даје израза жељи целокупног становништва области да ова буде прикључена федералној Србији као њен саставни део.”³⁹

Када је АВНОЈ, на првој седници Трећег заседања 7. августа 1945. године прихватио ову резолуцију Обласног НОО Косова и Метохије, окончан је процес конституисања Косова и Метохије,⁴⁰ са површином од 10.887 км²,⁴¹ као области у саставу федералне Србије. *Тада је, међутим, потпуно незапажено прошло то да је Метохија, према разграничењу Србије и Црне Горе после балканских ратова, припала Црној Гори.* О томе је договор, вероватно, био постигнут на “највишем нивоу”, на основу жеље

³⁷ Драгољуб Петровић, *Конституисање федералне Србије*, Београд, 1988, стр. 28.

³⁸ *Исто*, стр. 81.

³⁹ *Исто*, стр. 129.

⁴⁰ *Исто*, стр. 131

⁴¹ *Југославија 1918–1988* – Статистички годишњак, Београд, 1989, стр. 16.

самих Албанаца, да буду у саставу Републике Србије, а не Републике Црне Горе.⁴²

За разлику од Македоније, која је постала засебна република, и Косова и Метохије, које је стекло аутономију у оквиру Републике Србије, Санџак се није издвојио у засебну јединицу. У складу са својим геополитичким положајем и развојем народноослободилачке борбе он се “у извесном смислу осамостаљивао и изграђивао као посебна регионална целина”⁴³ (Обласни комитет КПЈ за Санџак је од октобра 1941. одржавао везе непосредно са ЦК КПЈ). Истовремено, у октобру је образован и Главни штаб НОП одреда за Санџак. Иако је у Пљевљима 20. новембра 1943. године формирано и Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санџака (ЗАВНОС), као опште руководеће политичко тело, ова област није постала нити конститутивни део федерације нити је добила аутономију у оквиру неке федералне јединице, већ је одлуком ЗАВНОС-а, на скупштини од 29. марта 1945. у Новом Пазару, Санџак подељен између Црне Горе и Србије, онако како је то урађено по завршетку балканских ратова. Срезови: прибојски, милешевски, златарски, сјенички, дежевски и штавички припали су Србији, а срезови пљеваљски (са бившим бољаничким) и бјелопољски (са бившим лозанским) Црној Гори.⁴⁴

Изгубивши у народноослободилачкој борби, на југу, територију новоформиране Републике Македоније, Србија се проширила на северу. Прво је Главни НОО Војводине, на пленарној седници од 6. априла 1945, одлучио да Војводина као аутономна покрајина буде у саставу федералне јединице Србије. Затим је Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије већ на заседању 7. априла 1945. топло поздравила “једнодушну одлуку ГНОО Војводине да Војводина, као аутономна покрајина, треба да буде

⁴² О овако решеном статусу Метохије постоји занимљиво сведочење др Михаила Станишића, шефа пропаганде 52. дивизије, који је био задужен да са својим позоришним и хорским ансамблом и оркестром организује свечане академије у част одржавања Обласне народне скупштине Косова и Метохије 10. јула 1945. године. “Приликом бројних сусрета са угледним Албанцима – делегатима на скупштини, а пре њеног почетка, многи од њих су ми се поверавали, као ‘косовском кадру’, како би хтели да благовремено саопште друговима Благоју Нешковићу и Блажу Јовановићу, да они, Шиптари, никако не би желели да поново припадну Црној Гори, као 1912. године. Подсећали су да су тада у Метохији Црногорци све одрасле мушкарце скидали до голе коже, и у Дрим и Бистрицу угонили. Тако су их покрштавали, давали им српска имена и уместо кечета стављали им црногорске капе, са четири оцила. Тако прекрштеним су говорили да их враћају у веру и нацију коју су под турским зулумима напустили, после слома Карађорђевог устанка 1813. године. Али, као главни разлог зашто неби хтели са Црном Гором истицали су то што Србија од њих, Шиптара не би тражила ни жито ни стоку. Када сам ове ставове угледних Шиптара пренео Блажу Јовановићу и изнео своје мишљење да би Метохију, и даље, ваљало задржати у саставу Црне Горе, он је, добродушно се смећећи, одговорио: ‘Све је то решено с другом Титом’.” – Запис је у поседу др Михаила Станишића.

⁴³ Исто, стр. 82.

⁴⁴ Бранко Петрановић, Чедомир Штрбац, *Историја социјалистичке Југославије*, књ. 2, Београд, 1977, стр. 77.

саставни део федералне јединице Србије”, наглашавајући “да ће бити сазвана покрајинска Народна скупштина Војводине која ће о томе донети формалну и меродавну одлуку”.⁴⁵

Прва скупштина изасланика Војводине одржана је 30. и 31. јула 1945. године, на којој је декларативно одлучено о присаједињењу аутономне Војводине федералној Србији, и с тим у вези упућено писмо АВНОЈ-у, у коме се каже: “Прва скупштина изасланика народа Војводине поздравља и слаже се са изјавом коју су делегати ГНОО Војводине дали на ванредном заседању Народне скупштине Србије о прикључењу аутономне Војводине федералној Србији. Зато изасланици народа Војводине моле АВНОЈ да изађе у сусрет жељама народа Војводине и да донесе одлуку о прикључењу Аутономне покрајине Војводине федералној Србији”.⁴⁶

Попут одлуке о подели Санцака између Србије и Црне Горе и одлуке о прикључењу Косова и Метохије, као аутономне области, федералној Србији, и одлуку прве скупштине изасланика Војводине о њеном прикључењу, као аутономне покрајине, федералној Србији прихватило је Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије на трећем заседању отвореном у Београду 7. августа 1945. године. Тиме је завршено конституисање федералне Србије.

Одлуком Трећег заседања АВНОЈ-а о прикључењу Војводине Србији је, у одређеној мери, верификована и одлука Велике народне скупштине Војводине, у Новом Саду 25. новембра 1918. године, о прикључењу Војводине Србији пре уласка у заједничку државу, Краљевство СХС, истина у нешто различитом територијалном опсегу. Уместо Баната, Бачка и Барање, аутономну покрајину Војводину чинили су Банат, Бачка и део Срема, површине од 21.506 км².⁴⁷

Закони о установљењу Аутономне покрајине Војводина и Аутономне Косовско-метохијске области, донети 1. септембра 1945. године, само су потврдили одлуке АВНОЈ-а, да су покрајина и област саставни део Републике Србије.

Србија – република

Унутрашње и спољне границе НР Србије

Распарчавање територије Краљевине Југославије 1941. године знатно је отежавало учвршћење спољних граница Демократске Федеративне

⁴⁵ Драгољуб Петровић, *н. д.*, стр. 117.

⁴⁶ *Исто*, стр. 118.

⁴⁷ *Југославија 1918–1988* – Статистички годишњак, Београд, 1989, стр. 16

Југославије, па тиме и спољних граница Србије, изузев према Румунији. И док тежње “српске мањине у румунском делу Баната за прикључењем матици нису и разматране”, о корекцији границе Краљевине Југославије према Мађарској било је извесних “размишљања”, али се, ипак, од тога одустало и Југославија није покренула то питање на Мировној конференцији у Паризу.⁴⁸

Најоштрији спор по питању спољне границе Србије избио је са Бугарском. Већ крајем 1944. године са бугарске стране Главном штабу НОВЈ за Србију упућивани су захтеви да “обустави своје активности на простору босиљградског, царибродског и трнског среза и омогући бугарским партизанским одредима да на тој територији организују комитете отечественог фронта”, на шта је Коча Поповић, у име Главног штаба НОВЈ Србије, упутио телеграм Главном штабу бугарске војске, у коме се, између осталог, истицало: “Непријатно смо изненађени вашим потпуно неправилним и неприхватљивим ставом у питању срезова: босиљградског, царибродског и трнског, који су пре рата припадали Југославији. Молимо да примите к знању да су ти срезови већ сада саставни део суверене територије – слободне – демократске федеративне Југославије и да вашим јединицама и органима издате одговарајућа наређења.”⁴⁹

Победа народнофронтских снага у рату зауставила је, за неко време, албанску комунистичку елиту у тежњи да Косово и Метохију припоје Албанији.

Изгубивши највећи део Јужне Србије формирањем Републике Македоније, Србија је из периода Краљевине Југославије задржала границе према Бугарској и Албанији, а њена Аутономна Покрајина Војводина према Мађарској и Румунији.

За разлику од спољних граница Србије, питање њених унутрашњих граница, првенствено према Хрватској и Македонији, било је доста сложеније. Партијском одлуком коју је, под председништвом Милована Тиласа, спровела Комисија за утврђивање предлога о разграничењу Хрватске и Србије, односно Војводине, коју је формирало Председништво АВНОЈ-а 19. јуна 1945. године, извршено је “привремено” разграничење формалним одобрењем предлога Комисије од стране Политбироа ЦК КПЈ и његовим потписивањем 1. јула 1945. “Привремена граница између Војводине и Хрватске треба да иде: од мађарске границе, ријеком Дунав до међе између села: Бачко Ново Село и Букин (бачко-паланачки срез); одатле преко Дунава између атара села: Опатовац – Мохово, Ловас – Бапска, Товарник – вароши Шид, Подграђе – Илинци, Адашевци – Мала Вашица, Липовац – Батровци,

⁴⁸ Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 303.

⁴⁹ *Исто*, стр. 304.

Строшинци – Моровић... Само се по себи разуме да би све територије западно односно источно од ових села требало да припадну Хрватској, односно Србији.”⁵⁰

Неуважавањем промене демографске структуре настале геноцидом над српским народом, занемаривањем усташке колонизације српских подручја, увршћивањем Буњеваца у Хрвате, недоследним примењивањем економских, етничких, историјских, географских и бројних других критеријума, Барања је припала Хрватској иако историјски никад није била у њеном саставу нити су у њој Хрвати чинили већину. Углавном у супротности са српским националним интересима, ова подела је то још више постала додељивањем и Илока Хрватској, чиме се, заправо, желело пасивизирање већинског српског становништва у илочким срезу и прикривање усташке прошлости његовог хрватског становништва.⁵¹

Разграничење између Србије и Македоније теже је успостављано “због историјски и етнички недовољно јасно утврђене и видне границе”. Оно се појавило као проблем већ у августу 1944. када је прешевски срез изузет из надлежности Окружног комитета КПЈ за кумановски округ и придодат Окружном комитету КПЈ за врањски округ, чиме је, заправо, припојен Србији. Захтевом неких села тетовског среза 10. јуна 1945. године да се припоје Србији посебно је отворено питање разграничења између ове две федералне јединице. Несугласица је било и у кривопаланачком срезу, око цементаре “Шар” и експлоатације шума на Шар-планини. Разграничење је додатно отежавало и тежња Републике Македоније да у њен састав уђе и подручје Србије јужно од Врања, односно простор Јужне Мораве и Горње Пчиње, који пре балканских ратова није био у Србији.⁵²

Поделом Санцака, Србија и Црна Гора су добиле међусобну границу, која се углавном подударала са оном успостављеном разграничењем после Букурешког мира 1913. године. Она је знатним делом ишла развођем између Тихотине и Лима, који је затим секла између Бродарева и Бијелог Поља, одакле се провлачила кроз Санцак ка истоку, да би секла Ибар у његовом горњем току, завршавајући се на тромеђи са Косовско-метохијском облашћу на Мокрој гори. Неколико мањих неспоразума избило је једино око коришћења шума у Метохији, која је сада припала Србији.⁵³

Између Србије и Босне и Херцеговине Дрина је узета као неспорна граница, узводно до планине Звијезде источно од Вишеграда, да би ка југу секла доњи Лим.⁵⁴

⁵⁰ Исто, стр. 306.

⁵¹ Исто, стр. 307.

⁵² Драгољуб Петровић, *н. д.*, стр. 138.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

Са Косовом и Метохијом, као аутономном облашћу, и Војводином, као аутономном покрајином, Народна Република Србија је захватала 34,54% површине целе Југославије, односно 88.361 км², за 0,85% мање од територије Србије уочи Првог светског рата.⁵⁵ Ипак, за разлику од Србије пре Првог светског рата и стварања Краљевине СХС/Југославије, Народна Република Србија није била потпуно јединствено административно-управно подручје, већ, у одређеној мери, разбијено на три дела, на две аутономне јединице и део називан “ужа Србија”, или НР Србије без аутономних јединица, недовољно јасног статуса. “Свесно инсистирајући на унутрашњем дисконтинуитету нове Југославије у односу на Краљевину Југославију, комунисти су државу изграђивали као `федерацију равнотеже`. Место Србије у таквој федерацији било је одређено апсолутном централизацијом власти, стварањем утиска о неважности и штетности оивичавања српског националног простора, начином разграничења федералних јединица, федерализацијом Србије.”⁵⁶

Специфичан положај СР Србије

Уставом ФНРЈ од 31. јануара 1946, којим је завршено обликовање југословенске федерације, посебно је наглашено да “Народна Република Србија има у свом саставу Аутономну Покрајину Војводину и Аутономну Косовско-метохијску Област”. Њиме је, такође, предвиђено да права и делокруг аутономије одреди Устав Народне Републике Србије. Донет 17. јануара 1947, Устав Народне Републике Србије утврђује територију Народне Републике Србије, чије се границе не могу мењати без њеног пристанка. Аутономној Покрајини Војводини и Аутономној косовско-метохијској области он је обезбеђивао “аутономна права”, која су, затим, потврђена њиховим статутима, донетим у мају 1948. године.⁵⁷

Постепеним изједначавањем у положају и правима са Аутономном Покрајином Војводином, Уставом СФРЈ од 7. априла 1963. године и Аутономна косовско-метохијска област је добила статус аутономне покрајине. Ово је потврђено и Уставом Социјалистичке Републике Србије, од 9. априла 1963, који подвлачи да у Србији, као друштвено-политичке заједнице, постоје две аутономне покрајине: Аутономна Покрајина Војводина и Аутономна Покрајина Косово и Метохија, и то са истоветном организацијом власти као у Републици, мада њихов статус није суштински мењан.⁵⁸

⁵⁵ Територија Републике Србије без Аутономне Покрајине Војводине и аутономне области Косово и Метохија, износила је 55.968 км². – *Југославија 1918–1988* – Статистички годишњак, Београд, 1989, стр. 16.

⁵⁶ Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 337.

⁵⁷ *Исто*, стр. 336.

⁵⁸ *Исто*, стр. 378.

Амандманом VII, из друге групе уставних амандмана (VII–XIX), усвојених 26. децембра 1968. године, аутономне покрајине су, као “шире друштвено-политике заједнице у саставу СР Србије”, дефинисане као “елеменат” федеративног уређења Југославије, његов конститутивни део. “Изједначене у правима и дужностима са републикама, после усвајања измена Устава СР Србије, донетим 29. јануара 1969. године, оне су постале својеврсне парарепублике.” Следило је њихово даље снажење. Уставним амандманима (XX–XLII), усвојеним у Савезној скупштини 30. јуна 1971. покрајине су стекле право да заједно са републикама одлучују у пословима Федерације и да у њеним органима буду са републикама равноправно заступљене, да дају сагласност на промене Устава СФРЈ. Знатно појачана уставна позиција аутономних покрајина, које су задобиле битне елементе државности – суверености, потврђена је Уставом СФРЈ од 21. фебруара 1974, у складу са којим су изгласани и: Устав СР Србије (25. фебруара 1974), први Устав САП Косово (27. фебруар 1974) и први Устав САП Војводине (28. фебруар 1974). “Одбацивање начела о политичко-територијалној аутономији и устоличавањем концепције о покрајинама као конститутивном елементу федерације директно је нарушен статус Србије као федералне јединице и државе.”⁵⁹ Суштински, СР Србија је заправо сведена само на простор тзв. “уже Србије”, јер она није имала одговарајућа овлашћења ни правне могућности да обезбеди поштовање и извршавање њених закона на целој својој територији. Штавише, по одредбама уставних докумената, она је у много чему била зависна од “својих” покрајина.

Република Србија

Суверенитет и државност на целој својој територији Социјалистичка Република Србија повратила је у марту 1989. године амандманима на Устав из 1974. године, а затим и доношењем новог устава, не више Социјалистичке Републике, него Републике Србије 28. септембра 1990. године, којим је територија републике дефинисана као “јединствена и неотуђива”, док су покрајине Косово и Метохија и Војводина добиле поново само облик “територијалне аутономије”.⁶⁰

Са две аутономне покрајине, које се нису мириле са “сужавањем” аутономије, у свом саставу Република Србија је, после распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, са Црном Гором формирала Савезну Републику Југославију⁶¹, као израз “слободарске, демократске и

⁵⁹ Исто, стр. 435.

⁶⁰ Устав Републике Србије, Београд, 1990, стр. 8.

⁶¹ Референдумом из 1992. великом већином гласова Црна Гора се изјаснила да свој политичко-правни субјективитет црпи из заједничке државе. Србија, према већа држава - чланица, то своје право никад није искористила. – Драган Петровић, Владан Станковић, *Заједничка држава Србије и Црне Горе*, Београд, 2006, стр. 109, 110.

државотворне традиције, историјске повезаности и заједничких интереса државе Србије и државе Црне Горе, на темељу непрекинутог субјективитета Југославије и добровољности удруживања Републике Србије и Републике Црне Горе”.⁶²

Немири на Косову и Метохији, у циљу проглашења републике Косово и њеног отцепљења од Републике Србије, односно од Савезне Републике Југославије, започети 1981. године, додатно ојачани после сужавања права покрајине амандманима из 1989. године и Уставом Републике Србије из 1990, ескалирали су у марту 1998. у оружани сукоб између српских снага безбедности и албанских сепартиста предвођених Ослободилачком војском Косова, “прерастајући великом брзином у најопаснију кризу на овим просторима после Другог светског рата”.⁶³ Криза се максимално заоштрила почетком јесени, због чега је заседао и Савет безбедности ОУН-а, усвојивши 23. септембра 1998. Резолуцију бр. 11.99 којом косовска криза није оквалификована као “унутрашње питање”, већ као проблем који угрожава “мир и безбедност у региону”, чиме је “на мала врата отворена могућност спољне интервенције”.⁶⁴ Она је и отпочела увече 24. марта 1999. ваздушним ударима авиона НАТО-а, који ће трајати 78 дана, “производећи страдања и патње цивилног становништва, огромна материјална разарања, велику конфузију и напетост у свету”.⁶⁵

НАТО агресија на СР Југославију завршена је споразумом међународних снага безбедности (КФОР), фактички НАТО-а и влада Југославије и Србије, потписаног у Куманову 9. јуна и Резолуцијом 12.44, коју је Савет безбедности усвојио 10. јуна 1999. Војнотехнички споразум превасходно је регулисао повлачење српских и југословенских оружаних снага са Косова, дефинишући при том и безбедоносне зоне унутар територије Југославије према Косову, ваздушну на 25, а копнену на пет километара, док су тежиште Резолуције 12.44 били “долазак међународних војних и полицијских снага на Косово, успостављање цивилне администрације УН, обезбеђивање повртка избеглица, предузимање мера за успостављање високог степена аутономије Косова у оквиру државног суверенитета и територијалног интегритета Југославије...”⁶⁶

Са Аутономном Покрајином Војводином и Аутономном Покрајином Косовом и Метохијом, која је, у складу са Резолуцијом 12.44 Савета безбедности ОУН-а, привремено под управом међународне администрације, Република Србија је, на основу Полазних основа за преуређење односа

⁶² Устав Савезне Републике Југославије, од 27. априла 1992. године, Београд, 1992, стр. 4.

⁶³ Ђоко Трипковић, “Кулминација косовске кризе 1998–1999”, *Косово и Метохија у велико-албанским плановима 1878–2000*, Београд, 2001, стр. 207.

⁶⁴ Исто, стр. 211.

⁶⁵ Исто, стр. 218.

⁶⁶ Исто, стр. 225.

Србије и Црне Горе од 14. марта 2002. године, са Црном Гором формирала Државну заједницу Србија и Црна Гора 4. фебруара 2003. године, засновану на равноправности две државе чланице, државе Србије и државе Црне Горе.⁶⁷

Истицањем само равноправност држава - чланица, а не и равноправност грађана, Уставна повеља је заправо увела конфедерални принцип, а државу претворила у државни савез, у конфедерацију. Ипак “најнеуобичајеније” решење она предвиђа чл. 25, дозвољавајући могућност иступања из Државне заједнице, по истеку три године, од доношења Уставне повеље, чиме је Државна заједница постала “држава на пробу”, орочена на три године.

По истеку “одређеног” рока, у Црној Гори је 21. маја 2006. организован референдум о останку у заједничкој држави са Србијом. На основу његовог резултата Скупштина Црне Горе је 3. јуна донела одлуку о независности и иступању из државне заједнице са Србијом,⁶⁸ чиме је заправо и Србија, мимо своје воље, постала самостална држава, а према Уставној повељи и наследница Државне заједнице. Своју независност Србија је формализовала одлуком Народне скупштине о преузимању надлежности Државне заједнице, на седници 5. јуна 2006. године.⁶⁹

Постајући, после 88 година, поново самостална држава, Србија је и даље у свом саставу задржала Аутономну Покрајину Војводину и Аутономну Покрајину Косово и Метохију. То потврђује и Устав Републике Србије из новембра 2006. године, подвлачећи: “Република Србија има Аутономну покрајину Војводину и Аутономну покрајину Косово и Метохију.”⁷⁰

Устав посебно, и то у преамбули, наглашава да је Аутономна Покрајина Косово и Метохија, иако под привременом међународном административном управом, саставни део територије Србије. “Полазећи од државне традиције српског народа и равноправности свих грађана и етничких заједница у Србији, полазећи и од тога да је Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије, да има положај суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије и да из таквог положаја Покрајине Косово и Метохија следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима.”⁷¹

⁶⁷ Уставна повеља Државне заједнице Србија и Црна Гора, Београд, 2003, стр. 9.

⁶⁸ Вечерње новости, 4. јун 2006, стр. 3.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Чл. 182 Устава Републике Србије, Београд, 2006.

⁷¹ Устав Републике Србије, Београд, 2006.

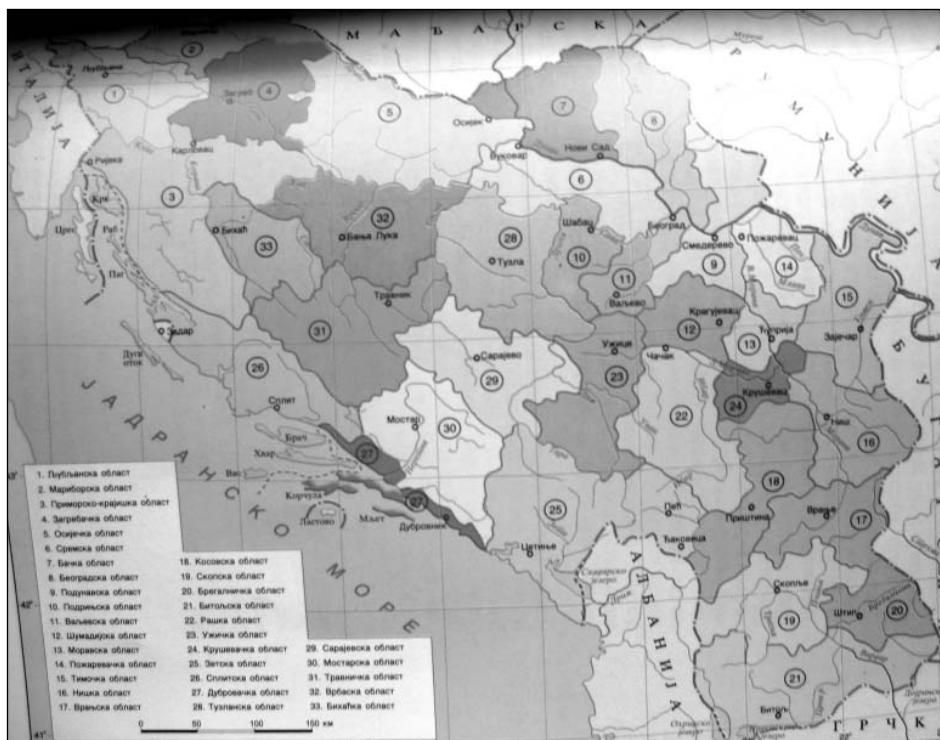
Summary

From Serbia to Serbia

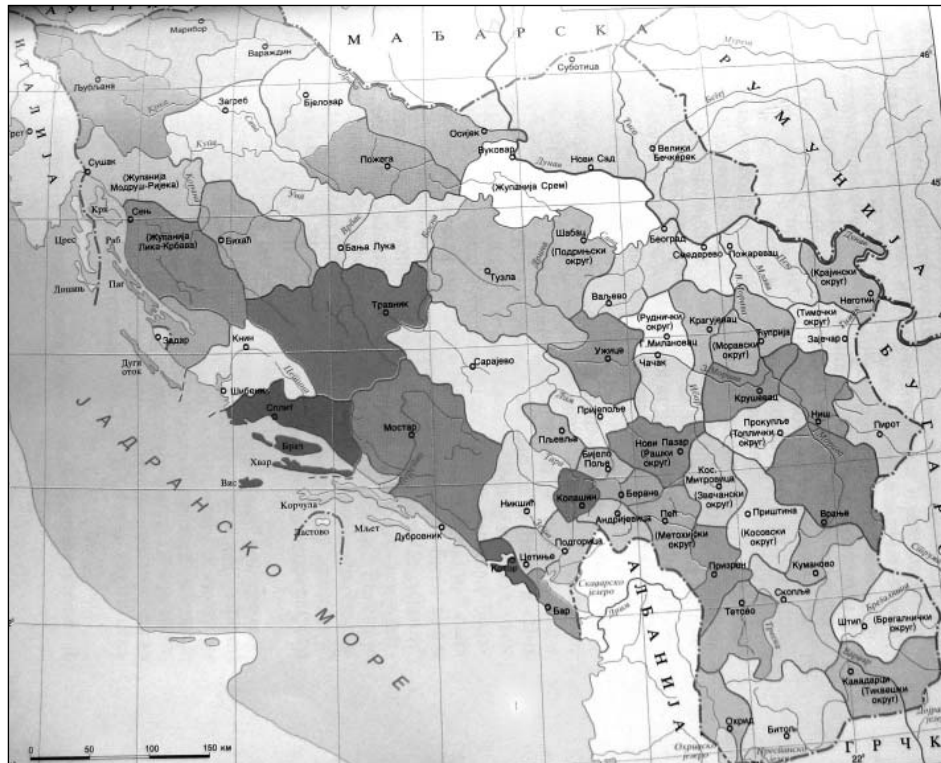
Key words: *Serbia, Kingdom of SHS, Yugoslavia, Republic, Autonomous Provinces*

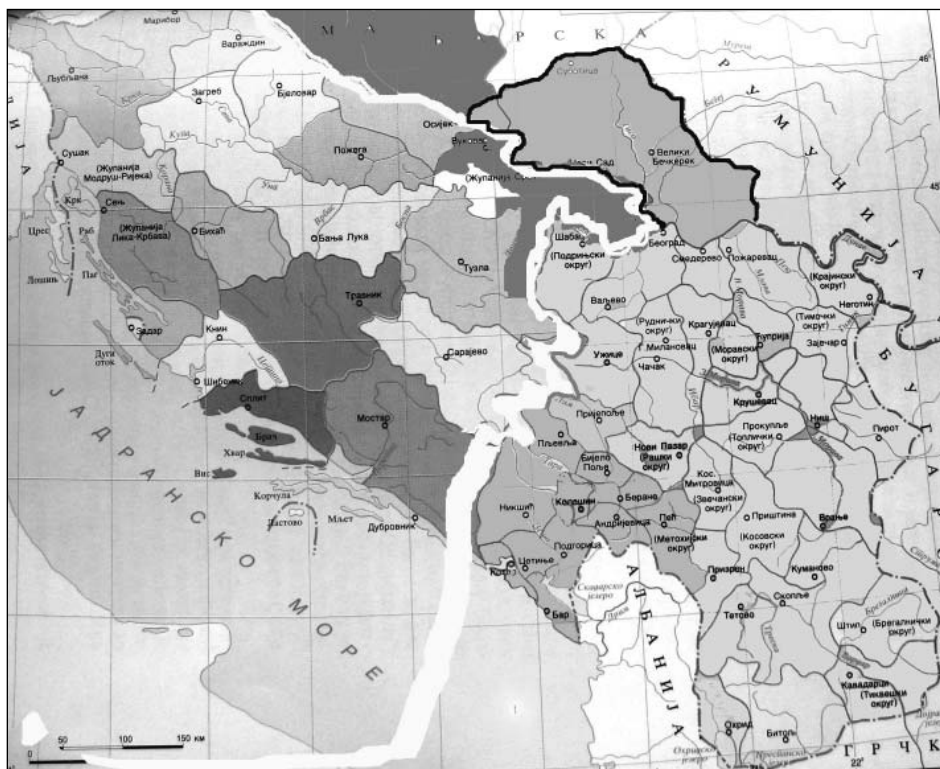
Unlike most other countries in Europe, Serbia changed several times and considerably its borders, territory as well as its status during 20th century. It almost doubled its territory after the Balkan Wars. From being an independent and internationally recognized nation, the largest country in the Balkan Peninsula and a war victor, it willingly switched to being only a province of the newly founded Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia after the end of the First World War, losing eventually even that status, by ceasing to exist as an administrative and geographical entity. After the end of the People's Liberation Struggle and the Socialist Revolution, it became a unified area again as People's/Socialist Republic of Serbia, a federal unit within the Yugoslav federation – although with drastically changed territory. Namely, the Republic of Macedonia was carved out of the Southern Serbia, but the Vojvodina (Syrmiium, the Banat and the Batcha) were added to Serbia. The New Serbia was not only internationally unrecognized (not being an independent state), but was not even a completely integrated administrative and territorial area, since the Republic of Serbia comprised two autonomous provinces – the Autonomous Province of the Vojvodina and the Autonomous Kosovo-Metohija Region, later called the Autonomous Province of Kosovo. After the constitutional amendments in the late 1960s, and particularly after the Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia of 1974, both became *de facto* quasi-republics, as constituent members of the Federation.

With the break-up of Yugoslavia, Serbia together with the Republic of Montenegro, founded a new federal entity in 1992, the Federal Republic of Yugoslavia, and in 2003 the State Community of Serbia and Montenegro, only to become an independent state again after the declaration of Montenegrin independence, in the follow-up to the referendum in that republic in May 2006. So it took 88 years to come from Serbia to Serbia.

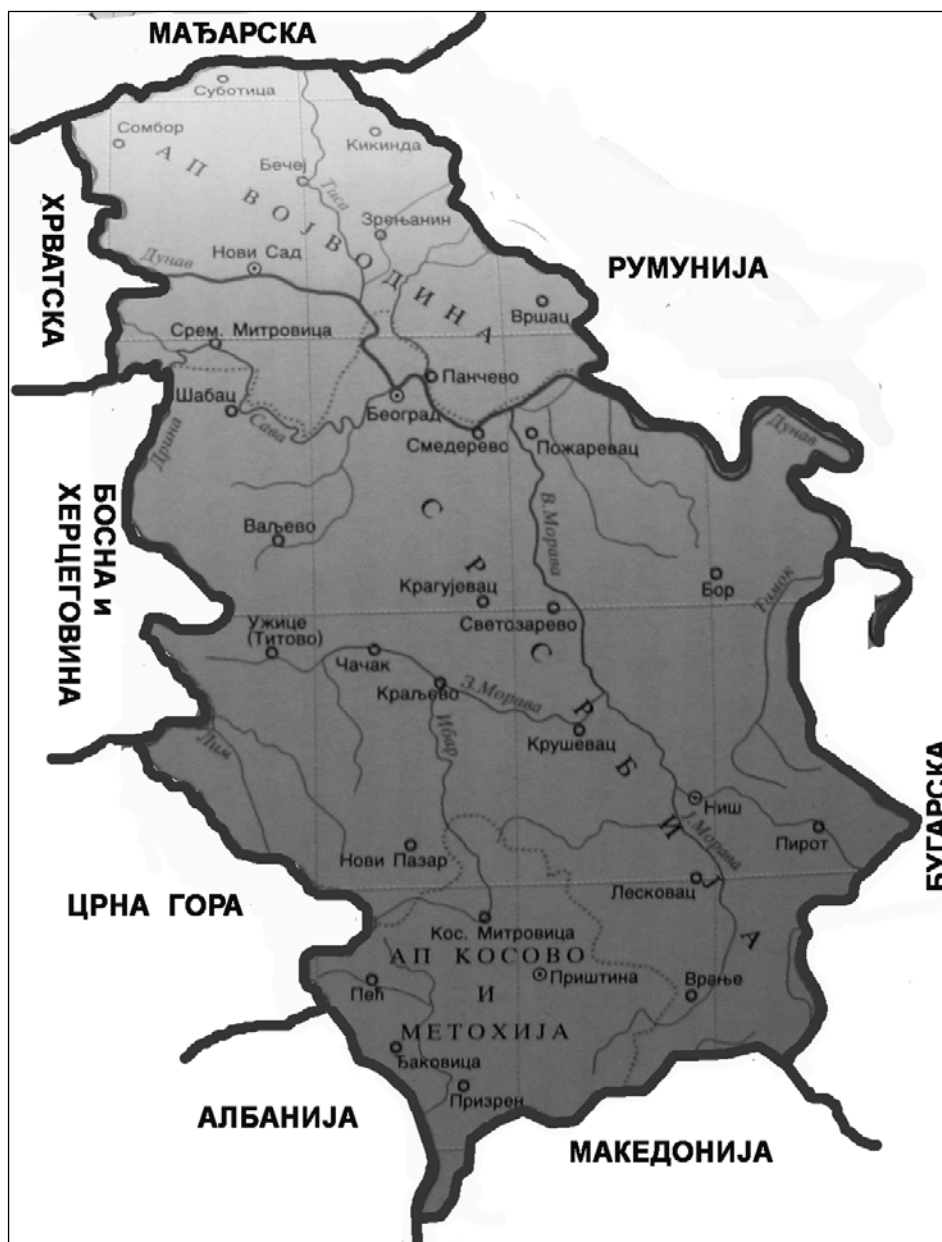
СРБИ И ЈУГОСЛАВИЈА

СРБИ И ЈУГОСЛАВИЈА

УДК 341.218.4(497.1)"1941"
94(497.1)"1941"

ПОДЕЛА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1941. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА

Др Драган АЛЕКСИЋ

Апстракт: *Овим радом учињен је покушај да се, из угла међународног права, сагледа настојање нацистичке Немачке да разбијање Краљевине Југославије и поделу њене територије прикаже као легитиман чин, који је у складу с утврђеним принципима политичких односа у међународној заједници. На основу неколико чињеница које досад нису довољно истакнуте у нашој историографији, приказана је политичка активност сила Осовине, предузета с циљем да се овај поступак оправда пред светском јавношћу.*

Кључне речи: *Априлски рат, Краљевина Југославија, подела Србије, окупација, међународно право*

Априла 1941. године Краљевина Југославија се нашла у вртлогу суровог обрачунавања великих сила подељених непремостивим супротностима. Непосредан повод за увлачење у рат последње неутралне балканске државе били су догађаји у Београду 27. марта: војни пуч, формирање владе, која је у Берлину протумачена као пробританска, и истовремене антинемачке демонстрације.¹ Овај чин сврстао је Југославију у непријатеље сила Осовине и неминовно јој одредио судбину бројних европских земаља које

¹ Ови догађаји нису били спонтани чин “народне воље”, како је тумачено у домаћој и иностраној историографији, већ су, како је то формулисао Бранко Петрановић, представљали “концентрисан израз борбе великих супарничких сила око Балкана у јесен 1940. и зиму и пролеће 1941. године”. Prof. dr Branko Petranović, mr Nikola Žutić, *27. mart 1941*, Beograd, 1990, str. 7. Слично виђење мартовских догађаја има и Данило Грегорић: “Југославија је баш у мартовским догађајима била, више но у ма ком од својих ранијих политичких потеза, објекат политике великих сила”. Коста Николић, Бојан. Б. Димитријевић, *Данило Грегорић и 25. март 1941*, Београд, 2007, стр. 29–30.

су већ имале такво опредељење.² Истог дана сам Хитлер је војном и политичком вођству Рајха издао наређење да отпочну припреме “да се Југославија разбије и војнички и као држава”.³ Велике силе, Велика Британија и Совјетски Савез, од којих су пучисти настојали да добију помоћ, нису испуниле очекивања, али су оствариле свој основни интерес – отварање новог фронта према Немачкој.⁴

Осовинска агресија, брзи слом југословенске одбрамбене силе и одлазак владе из земље, дали су могућност победницима да уреде овај простор према сопственом нахођењу, не обазирајући се на важеће принципе међународног права. Поступци нациста при разрешењу “југословенског конфликта” избацили су у први план политичке комбинације за преуређење овог простора чији су главни носиоци биле ревизионистичке земље, а које су за основу имале промену међународних политичких односа успостављених после Првог светског рата и које су одражавале тренутну надмоћ сила Осовине у ратном сукобу. Југославија је, уз Пољску и Грчку, била једна од ретких држава у Европи које су после окупације подељене и чији су делови територије додељени немачким савезницима да би се на тај начин додатно подстакло њихово партнерство у осовинској коалицији. Сама дебелација има две основне карактеристике: настојање нациста, главних протагониста овог чина, да светској јавности прикажу како је разбијање и подела територије једне суверене земље у складу с принципима међународног права и кажњавање Срба, који су проглашени за кривце због преврата 27. марта. И док је у “новом поретку”, политичкој доктрини нациста о уређењу односа у свету после рата, Краљевина Југославија имала своје место, будући положај Србије остао је недефинисан и она је до краја рата имала статус окупационог подручја.

Овај рад неће улазити дубље у анализу територијалних промена и политичких процеса на простору окупирани Југославије, јер је наша научна историографија то већ увелико третирао, већ ће се ограничити на

² У Немачкој и Италији није било дилеме да је Југославија, после обарања владе која је потписала Тројни пакт, прешла у противнички табор. У саопштењу које је италијанска влада издала поводом напада на Југославију 6. априла 1941, као разлог за отпочињање непријатељстава се наводи: “Тек што је овај Пакт био закључен (мисли се на приступање Југославије Тројном пакту – Д. А.) исте силе које су радиле у мраку да Југославију увуку у рат, подигле су се у Београду, пошто су срушиле намесништво, ухапсиле министре који су потписали Тројни Пакт и побуниле улицу, успоставиле су насилно један режим који је очигледно имао једини задатак да поцепа Пакт и да Југославију супротстави Силама Осовине”. На крају саопштења италијанске владе се закључује: “У ноћи 27. марта прешла је Југославија одмах непријатељима Сила Осовине”. Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), В. Јовановић Марамбо, 335, ф. 24.

³ *Zaključci sa savetovanja vojnog i političkog vrha Rajha u Berlinu 27. marta 1941, Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata*, Beograd, 1987, dok. 125, str. 342–344.

⁴ К. Николић, Б. Димитријевић, *н. д.*, стр. 204–205.

приказивање дипломатских активности предузетих с циљем да се разбијање Краљевине Југославије прикаже као легитимни чин који је у складу с принципима међународног права. Изношење и тумачење ових поступака смештено је у контекст међународних политичких односа у пролеће 1941. године.

Окупација и међународно право

До 18. века окупација територије била је изједначавана са коначном својином. У оновременој теорији и пракси сматрало се да победник у рату добија право да слободно располаже земљом, или њеним деловима које је окупирао. Окупирана територија улазила је одмах у састав територије силе победнице.⁵ Од почетка 19. века међународни правни и политички односи постају сложенији тако да трајно припајање заузете територије постаје немогуће, већ се замењује привременом управом до окончања рата и одржавања мировне конференције.⁶

Према правилима уговорног и обичајног међународног права која су настала почетком 20. века, ратна окупација (*occupatio bellica*) као последица изгубљеног рата представља систем војне, политичке и економске власти коју окупатор успоставља на заузетој територији а за коју је међународно право изградило посебан систем правила.⁷ Режим окупације не мора да буде увек једнак, али према одредбама међународног јавног права има одређене основне карактеристике: да представља фактичко, привремено, а не правно стање; да окупирана територија не постаје трајно посед окупатора већ он на њој само врши временски ограничену власт; да је окупатор дужан да спроводи власт на запоседнутој територији према међународном праву.⁸ Иако се надлежност старог носиоца власти привремено обуставља за време окупације, суверенитет над окупираним подручјем задржава и даље држава чија је територија окупирана, тако да окупатор (у управи и законодавној делатности) не може да се понаша као суверен већ је обавезан да власт врши у своје име а на основу овлашћења која су прописана међународним правом.⁹

Режим окупације и права окупатора у вршењу власти прецизно су регулисана *Хаашким правилником о законима и обичајима рата на копну* из 1907. године. Међу бројним ограничењима која ратно право намеће

⁵ Miloš M. Radojković, *Rat i međunarodno pravo*, Beograd, 1947, str. 86; Dr Smilja Avramov, Dr Milenko Kreća, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 1996, str. 565.

⁶ У доктрини је, теоријски, појам освајања територије раздвојен од појма ратне окупације, средином 19. века. S. Avramov, M. Kreća, *n. d.*, str. 565.

⁷ Исто.

⁸ Исто.

⁹ Исто; Gavro Đ. Perazić, *Međunarodno ratno pravo*, Beograd, 1986, str. 230–235.

окупатору јесте и то да окупатор не сме на окупираној територији да уводи своје законе и прописе (пошто нема суветенитет и не може да врши законодавну делатност) већ је дужан да поштује законе који су били на снази пре окупације, осим уколико представљају сметњу за безбедност његових трупа (најчешће су у питању законске одредбе које се односе на слободу штампе, политичко организовање, зборове). Окупатор може да издаје нове прописе на окупираној територији једино уколико су неопходни за безбедност трупа и цивилног становништва.

Друга битна карактеристика окупације је да она представља пролазно стање и има привремени карактер, те је стога власт коју окупатор успоставља један провизоријум који траје до окончања рата и склапања мировног споразума. У међувремену, док траје окупација, по *Хашком правилнику* окупатор је дужан да организује власт ради одвијања нормалног живота становништва. Прекрајање граница поседнутих територија и припајање њених делова док рат траје, међународно право не признаје.¹⁰ Међународно правни статус окупиране државе или одузимање појединих делова територије може се трајно решити једино на мировној конференцији. За време трајања рата није дозвољено стварати независне државе на деловима окупиране територије нити постављати владе.¹¹

Сила уместо међународног права

У Другом светском рату дошла је до изражаја пракса да се у току рата, који се води на живот и смрт, решавају суштинске разлике у међународним тежњама зараћених страна, без присуства светске организације која би посредовала између њих. После слома колективне безбедности и повлачења Друштва народа као арбитра у међународној политици, велике силе су присвојиле право да одлучују о рату и миру према мерилима својих политичких калкулација. Принципе понашања у међудржавним односима према неутралним државама диктирала је страна која је тренутно имала војну премоћ. Груба сила, оличена у реалној моћи армија, постала је у међународним односима једини аргумент уздигнут изнад утврђеног поретка и прихваћених норми понашања. Суспендовала је међународно право и његове механизме деловања и постала једина гаранција за исправност војних и политичких потеза.

У том смислу је карактеристичан пример Немачке која је, како је нитала војне и политичке успехе, у пракси све безобзирније прелазила преко свих начела међународног права, иако се формално позивала на његове одредбе. Разлог за то треба тражити у непоколебљивој вери нациста у коначно

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

решавање ратног сукоба у своју корист. Успеси Вермахта на фронту у пролеће 1940. године и пораз Француске нису остављали сумњу у коначну победу Немачке. Андреј Митровић сматра да је у лето 1940. неоспорно било разлога за овакав утисак: “одјекивале су тријумфалне ратне трубе и Немцима се чинило сасвим природно да припремају концепције својих захтева на конференцији мира. Од маја 1940. у врховима нацистичке државе и партије ужурбано су припремани пројекти грандиозне будуће царевине.”¹² Створена је реална претпоставка да нацистички властодршци у Немачкој у својим рукама држе конце да, политички и територијално, суштински, преобликују Европу према сопственој идеји и политичкој филозофији, као што је то учинила Антанта после Првог светског рата.

Улазећи у рат 1939. године, владе обе зарађене стране су учиниле велики напор, у пропаганди и дипломатској активности, да докажу исправност своје одлуке, моралну и правну, да уђу у рат. Немачка је предузела интензивнију пропагандну кампању од својих противника. Министарство спољних послова Рајха објавило је Белу књигу, збирку докумената с циљем да из свог угла свету представи праве узроке рата.¹³ Основна мисао која провејава кроз читаву књигу је да је рат наметнут Немачкој и да она указује где треба тражити његове праве узроке. Немачкој јавности је представљано, преко штампе, радија и у јавним говорима, да је искључиво Енглеска крива за рат. У вулгарној пропаганди, која је за оно време уздигнута на највиши ниво, у свакој међународној политичкој иницијативи у другој половини тридесетих година истицан је “злочиначки рад” британске политике којом је “Енглеска спречавала сваки покушај Немачке да се ослободи окова Версајског диктата и увек упропастила сваку могућност да се ревизија тог диктата изврши путем преговора”. Насупрот томе министар спољних послова Рајха Фон Рибентроп (Joachim von Ribbentrop) је у предговору књиге истицао “широкогрудо и бескрајно стрпљиво политичко и државничко настојање Вође да немачко-пољске односе постави на трајну основу”.¹⁴ На крају је изнео одлучан став Немачке: “С непоколебљивом свешћу о своме праву и с непомућеним уверењем у своју крајњу победу немачки народ је примио то изазивање и сад више неће оружје пустити из руке пре него што постигне свој циљ. Тај циљ је... војно уништење противника а затим осигурање животног простора који припада немачком народу од макаквог будућег угрожавања.”¹⁵

¹² Андреј Митровић, “Нацистичка идеја великог привредног простора и Југоисточна Европа (1940)”, *Зборник Филозофског факултета*, књига XI, Београд, 1970, стр. 710.

¹³ Немачки обавештајни биро (Deutscher verlag) издао је 3. децембра 1939. године у Берлину, на српском језику, књигу *Sto dokumenata za predistoriju rata*, што само по себи указује на њен пропагандни карактер.

¹⁴ *Sto dokumanata za predistoriju rata...*, str. 14.

¹⁵ *Исто*, стр. 15.

Разбијање Југославије – тражење правног оправдања

Одлука сила Осовине о агресији на Краљевину Југославију није била у ратном плану Немачке већ је донета исхитрено, као последица војног пуча у Београду 27. марта. Судбину југословенске државе одредио је сам Хитлер већ истог дана.¹⁶ Може се уочити брзина којом су донете веома важне одлуке које су из основа промениле немачку политику према Југославији.¹⁷ Пада у очи чињеница да је Хитлер на састанку са највишим војним и политичким званичницима Рајха, одржаном тог дана у канцеларији владе, одмах, без претходног саветовања, донео одлуку по питању Југославије. Ова одлука, иако је донета на брзину због изненадне промене ситуације, морала је да има своје корене у неповерењу које је Хитлер гајио према југословенским политичким круговима.

Познато је да је постојао немачки ратни план за напад на Југославију (као што је уосталом постојао и план за напад на Швајцарску), али успешним политичким деловањем немачког Министарства спољних послова његово активирање у том тренутку није било актуелно. Сва пажња Рајха у то време, у пролеће 1941. године, била је усмерена спровођењу главног циља нацистичког програма – рату против СССР-а. Да је неочекивани војни преврат и промена владе у Београду довео у питање поштовање споразума од 25. марта, код Немаца, посебно Хитлера, није било дилеме. Таква сумња није била без основа. Нова влада је већ 27. марта, преко министра спољних послова Нинчића, известила немачког посланика у Београду да ће наставити одржавање пријатељских односа с Немачком и да се у спољној политици ништа неће променити. До 6. априла, међутим, влада се није изјашњавала о прихватању Тројног пакта нити о његовом отказивању. Министар Нинчић је на сам дан пуча убеђивао посланика Фон Херена да је до промене дошло јер влада Драгише Цветковића и кнез Павле нису уживали поверење у

¹⁶ Немачки посланик у Београду, фон Херен (Victor von Heeren) је сазнао за пуч у Београду на основу прокламације прочитане на београдском радију у 7,30 сати у којој се саопштава да је краљ Петар II ступио на престо и именовао генерала Душана Симовића за председника владе. Bogdan Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb, 1975, str. 129.

¹⁷ Немачки војни и политички кругови су већ у 9,30 отпочели активност поводом новонастале ситуације у Југославији. У то време је Хитлер већ позвао мађарског посланика у Берлину и саопштио му “да је услед догађаја у Југославији, дошао час када би мађарска могла реализовати ревизионистичка настојања према Југославији”. Pismo regenta Mađarske Horti Mikloša od 3. aprila 1941. predsedniku italijanske vlade Benitu Musoliniju, *Aprilski rat*, 2, dok. 145, str. 446. Састанак који је Хитлер имао са својим сарадницима и на коме је донета одлука о судбини Југославије, одржан је 27. марта између 13 и 14,30 часова. О томе Ј. Хоптнер, позивајући се на записе из ратног дневника генерала Халдера, закључује: “Поподне 27. марта у 14,30, дванаест сати након што су пучисти с топовима кренули низ тихе београдске улице, Хитлер је издао своју директиву 25, наредбу за напад на Југославију.” Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1972, str. 260.

српском народу.¹⁸ На другој страни, настојања Британаца од почетка рата да југословенске званичнике, поготову из српских кругова, придобију против Немачке нису била непозната Немцима.¹⁹ Југославија је ипак, мада невољно и уз несумњиве притиске и условљавања, приступила осовинској коалицији. Неприродност овог савеза произилази и из чињенице да су све чланице Тројног пакта биле ревизионистичке државе, којима је поредак устројен у Версају 1919. године био наметнут, или оне које су биле незадовољне мировним решењима после Првог светског рата. И једне и друге су сматрале као једну од неправедних одлука Версајске мировне конференције то што су делови њихових територија додељени новоформираној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Југославији стога, без сумње, није било у интересу да се укључује у савез који је као основни циљ имао да сруши међународни поредак коме је она сама припадала.²⁰ Отворене претње кнезу Павлу и југословенској влади које је недвосмислено упутила Велика Британија, а којима су се придружиле и неутралне Сједињене Америчке Државе, додатно су одлуку о приступању Тројном пакту учиниле неизвесном.²¹ Она је донета тек након оштрог ултиматума Немачке.²²

¹⁸ *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, 2004, стр. 1; В. Krizman, *Vanjska politika...*, стр. 129–130.

¹⁹ Више о томе: Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, Крагујевац, 1995, књ. 2, стр. 670–684.

²⁰ О томе видети: К. Николић, Б. Димитријевић, *н. д.*, стр. 28–29.

²¹ После меморандума Министарства иностраних послова Велике Британије југословенској влади од 18. марта, у коме се с много необудљивих аргумената образлаже зашто Југославија треба да се определи против Немачке, британски премијер Винстон Черчил је, 22. марта, упутио специјалну поруку преко Каира, кнезу Павлу и председнику владе Драгиши Цветковићу, опомињући га да би потписивање споразума с Немачком био први и фатални корак ка губитку интегритета и независности Југославије. Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, књ. 3, dok. 348, стр. 68; В. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941...*, стр. 169–171; Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope 1937–1941*, Beograd, 1982, књ. II, стр. 477.

²² Ситуацију у којој су се у веома кратком периоду, од само неколико дана, одиграли драматични догађаји који су коренито променили односе на Балкану, описује у свом дневнику немачки дипломата Улрих фон Хасел (Ulrich von Hassel) који је у то време обилазио земље југоисточне Европе. Хасел у свом дневнику бележи:

22. 3. 1941. “Берлин је упутио Београду неку врсту ултиматума. У уторак (25. марта – Д. А.) треба потписати иначе је свршено с јединственом приликом. Херен је данас претњу предао Цинцар-Марковићу, Куленовићу и кнезу Павлу”.

25. 3. 1941, Софија, “Заборавио сам споменути да су Енглези и Американци (поново заједно) упутили Југославији оштру претњу у форми ноте, у којој тврде, да ће Југославију раскомадати после рата ако сада приступи.

У међувремену Југословени су пристали.”

27. 3. 1941, Букурешт, “Јутрос сам примио узнемиравајуће вести из Југославије – не долазе потпуно изненада, јер се у тој ствари од самог почетка нисам добро осећао.” Немачки дипломата тих дана бележи у свом дневнику следећа реакција: “Неприкривено весеље Бугара” и Извештај немачког посланства у Букурешту “да се расположење у Румунији одједном побољшало, говоре да би могли доћи и други дани. Министри и т.д. с којим сам говорио, сви су говорили о граници с Мађарима као о неком провизоријуму”. Ulrich von Hassel, “O drugoj Njemačkoj” (Vom anderen Deutschland), *Svjedočanstva o Drugom svjetskom ratu...*, стр. 73–74. Више о томе: D. Lukač, *н. д.*, стр. 476–478.

Одлука да се Југославија раскомада и њене територије доделе чланицама осовинске коалиције донета је на седници нацистичког војног и политичког врха када је Хитлер издао и наређење о оружаном нападу.²³ Разлог за брзо и олучно реаговање Немаца може се потражити у чињеници да се новој влади није могло веровати.²⁴ Истовремено је отпочела пропаганда да се овај акт представи другачије. Као главни разлог за “превентивни рат” против Југославије Хитлер је навео да је она несигуран фактор с обзиром на предстојеће акције Осовине против Грчке а поготову против СССР-а.²⁵ Главно објашњење, које је касније, по отпочињању ратних операција, пласирано у немачкој пропаганди је било да је Југославија угрозила интересе Рајха јер је превратом и сменом владе одбацила и обавезе преузете Бечким протоколом 25. марта. У низу неуверљивих саопштења јавности²⁶ представљено је да је угрожен интерес сила Осовине, стога је превентивни рат у складу с међународним правом. У излагању разлога за рат против Југославије, на седници 27. марта, Хитлер је навео: “Да је обарање владе дошло за време акције *Барбароса*, последице за нас би морале бити знатно теже”.²⁷

Најважнији разлог да се територија Југославије раздели савезницима Немачке је био да се обезбеди њихово партнерство и ојачају мотиви за ангажовање у предстојећој одсудној кампањи против Совјетског Савеза. Најбољи начин за то је био да се удовољи територијалним захтевима који су остали као кључно спорно питање још од склапања мировних уговора после Првог светског рата.

Неочекивано је, међутим, искрсао проблем с Мађарском. Мађарска је прва позвана да учествује у “решавању југословенског питања”²⁸ иако је с Краљевином Југославијом имала споразум о вечитом пријатељству, пот-

²³ Zaključci sa savetovanja u Berlinu 27. marta..., *Aprilski rat 1941...*, dok. 125, str. 342–343.

²⁴ Сам Хитлер је на саветовању 27. марта, описујући ситуацију у Југославији после државног удара, закључио: “Спољнополитички неће се постављати никаква питања или ултиматуми. Уверавања југословенске владе, у која се убудуће ипак неће моћи веровати, биће примљена к знању. Напад ће отпочети чим за то буду одговарајућа средства и трупе”. *Zaključci sa savetovanja u Berlinu 27. marta, Aprilski rat 1941...*, dok. 125, str. 343.

И Ј. Хоптнер разлоге за Хитлерову одлуку да нападне и разбије Југославију види овако: “Хитлер је претпоставио да ће Симићева влада запловити антинацистичким просавезничким курсом па је хитно почео припреме да је уништи. Како дотле није озбиљно разматрао могућност напада на Југославију, то је сада морао за две недеље да импровизује планове”. Ј. Ноптнер, *Jugoslavija u krizi...*, str. 284.

²⁵ *Ninberška presuda*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1948, str. 77.

²⁶ Фон Хасел бележи у свом дневнику 7. априла 1941: “Прокламације које је Хитлер издао (у вези са нападом на Југославију – Д. А.) сигурно су најгоре стилизовани и најслабије основани производ његове дотадашње политичке музе.” *Svjedočanstva o Drugom svjetskom ratu...*

²⁷ *Aprilski rat 1941...*, dok. 125, str. 343.

²⁸ Видети напомену 17.

писан децембра предходне године.²⁹ Позив за њено учешће у агресији на Југославију покренуо је демократску опозицију у земљи, којој је припадао и председник владе Пал Телеки. На седници владе одржаној 1. априла исцрпно је расправљано о “ванредно тешком моралном положају Мађарске, који је настао услед ступања у живот Уговора о вечитом пријатељству”, тако да није званично донета одлука да Мађарска уђе у рат против Југославије али је указано “да треба расчистити с Немцима поједине делове мађарске интервенције”.³⁰ Ситуацију је додатно подгрејало самоубиство Телекија 3. априла.³¹ Излаз из нелагодне ситуације у којој се нашла мађарска влада пронађен је тако што је Немцима понуђено да Мађари уђу у Југославију уколико се ова држава распадне.³²

Истовремено немачка дипломатија је преузела иницијативу да убеди Влатка Мачека да не улази у новоформирану владу Душана Симовића, где је он био предвиђен за потпредседника, што би могло да се тумачи тенденцијом ка издвајању Хрватске из Југославије и дало легитимет немачкој интервенцији.³³ Слична ситуација била је и у случају Словачке 1939. године, коју је Немачка искористила да окупира Чешку и Моравску. За ту прилику у Загреб су стигли специјални опуномоћеници немачког министра спољних послова Рибентропа. Притисци немачких дипломата на Мачека нису постигли циљ. Он је одбацио сваку дискусију о “независној Великој Хрватској” и 4. априла отпутовао у Београд да би се придружио влади.³⁴ Немци су, када нису успели с придобијањем Мачека за проглашење хрватске државе, тежиште свог деловања пренели на усташе. Усташки покрет постао је главни унутрашњи фактор коме су Немци наменили улогу разбијања Југославије. Стога је проглашење Независне Државе Хрватске извршено одмах по уласку немачких трупа у Загреб, без присуства Павелића и главне усташке групације. Ово проглашење Мађарска је “протумачила” као распад

²⁹ За време бравка мађарског министра спољних послова 11. и 12. децембра у Београду потписан је уговор о пријатељству између Мађарске и Југославије. У коминикеу који је том приликом издало југословенско Министарство иностраних послова истакнути су добросуседски односи, искрено поштовање и узајамно поверење “који тако срећно постоје између мађарског и југословенског народа”. Коминике југословенског Министарства иностраних послова, АСЦГ, В. Ј. Марамбо, 335, ф. 102.

³⁰ Pismo Regenta Mađarske Horti Mikloša od 3. aprila predsedniku italijanske vlade Benitu Mussoliniju, *Aprilski rat 2*, dok. 145, str. 446–447.

³¹ Узроке самоубиства Телекија, у наведеном писму, Хорти види у “једном тешком конфлику савести”. *Исто*.

³² Telegram nemačkog poslanika iz Budimpešte od 4. aprila 1941. Ministarstvu spoljnih poslova Nemačkog Rajha, *Aprilski rat 2*, dok. 146, str. 448–449.

³³ Фикрета Јелић Бутић, “Улога Независне Државе Хрватске у разбијању Краљевине Југославије”, *Устанак у Југославији 1941. и Европа*, Зборник радова, Београд, 1973, стр. 557–559.

³⁴ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1978, str. 64–65.

Краљевине Југославије и сутрадан су њене трупе ушле на југословенску територију.³⁵

За нацисте и њихове савезника после Априлског рата Југославија као држава више није постојала, стога су пожурили да правно санкционишу фактичко стање које су створили ратом. Интерна деоба југословенске територије и подела интересних сфера осовинских савезника на њеном простору званично је спроведена на Бечкој конференцији 21–22. априла 1941. године.³⁶ Још за време трајања конференције немачко Министарство спољних послова је предузело кораке да свету представи своје гледиште о престанку постојања Краљевине Југославије као државе, и истовремено истакне оправданост овог поступка.³⁷ Тај задатак спровело је Министарство спољних послова Рајха састављањем једног акта, 17. маја, под називом Циркулар министарства спољних послова (Runderlass des Auswärtigen Amtes) и његовим упућивањем немачким представништвима у иностранству.³⁸ У уводном делу циркулара истакнута је званична немачка теза да се Југославија распала, тако да се указала потреба новог политичког преуређења. Рајх је, према томе, са својим савезницима извршио поделу државе која је престала да постоји. Заинтересоване стране су присвајање југословенске територије извршиле у скалду с међународним правом јер су присвојиле делове земље која, по њиховом тумачењу, више није постојала. Овим чином су на тај начин легитимно задовољиле своја историјска права.³⁹ Уз циркулар је приложена географска карта са уцртаним новим границама подељених југословенских територија, са подацима о површини и броју становника.

Негирање постојања југословенске државе било је интерни акт прихваћен једино од сила Осовине и њихових сателита.⁴⁰ Југословенска влада се 19. маја 1941. изјаснила за обнову земље у предратним границама.⁴¹ Један број неутралних држава, међутим, водећи прагматичну политику, изашао је у сусрет својим агресивним суседима чинећи извесне уступке на штету свог међународног угледа.

³⁵ F. Čulinović, *Okupatorska podjela...*, str. 50/51.

³⁶ Консултације министарстава и установа Рајха око планиране поделе Југославије одржане су већ 18. априла у Бечу. Конференција представника четири осовинске чланице, на којој је решено питање међусобних интереса на територији Југославије, одржана је 21. и 22. априла, такође у Бечу. О томе више: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом Светском рату*, Београд, 2002, стр. 126–128.

³⁷ F. Čulinović, *Okupatorska podjela...*, str. 73.

³⁸ Циркулар је саставио представник Министарства спољних послова Рајха код Врховне команде Фон Шмиден (Werner von Schmieden) по налогу Фон Рибентропа. *Исто*.

³⁹ *Исто*, стр. 74.

⁴⁰ Независну Државу Хрватску одмах су признале потписнице Тројног пакта Немачка, Италија, Јапан, Бугарска, Мађарска, Словачка и Манџуко. АСЦГ, 335, Марамбо, ф. 24.

⁴¹ *Записници са седница министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, Београд, 2004, стр. 32–33.

Један моменат забележен у дипломатским круговима у совјетској престоници маја 1941. године осветљава гледиште великих сила из угла сопствених интереса када су у питању мале државе. Забележио га је у својим мемоарима румунски амбасадор у Совјетском Савезу Гафенцу (Gafencu Grigore).⁴² Говорећи о публицитету који је совјетска штампа дала потписивању пакта о пријатељству и ненападању између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза у ноћи 5. априла 1941. године, Гафенцу бележи: “Тај сензационални догађај, као и све што је служило совјетској влади, да манифестује своју вољу и дефинише своју политику у изванредним приликама, добио је публицитет дотад потпуно непознат. Све су новине у натписима преко читаве прве стране објавиле нови споразум, тек закључен. Још значајније, као доказ важности, коју господари Кремља придају том споразуму, била је фотографија, објављена у свој штампи, на којој се сретан смешак Гавриловића спаја с доброћудним осмесима Стаљина, Молотова и Вишинског. Од споразума 21. 8. 1939. (споразум Рибентроп–Молотов – прим. Д. А.) Стаљин се није тако смешио.”⁴³

Истог дана уследила је агресија сила Осовине на Југославију. Иако Совјетски Савез, према одредбама уговора с Југославијом, није био дужан да предузме било какву војну или политичку иницијативу, овај напад је морао, у најмању руку, да представља увреду за Совјете, јер је нападнута држава с којом су тек који сат раније потписали споразум. Овим беспримерним гестом нацисти су омаловажили свог великог партнера, нарушили његов престиж у свету и пољуљали његов ауторитет као велике силе. Совјетску владу је додатно компромитовала чињеница да, не само да није упутила ни формални протест Берлину поводом безобзирне агресије на земљу с којом је управо склопљен уговор о пријатељству, већ се није ни огласила у јавности.⁴⁴ Совјетски управљачи, закључује Гафенцу, донели су рационалну одлуку да прећутно пређу преко разбијања Југославије и покажу помирљивост и добру вољу да и даље сарађују са својим немирним партнером.⁴⁵

Даље у својим мемоарима румунски дипломата бележи да је још током Априлског рата мађарски посланик у Москви дошао у совјетско Министарство спољних послова (НАРКОМИНДЕЛ) да упозна совјетску владу са уласком мађарских трупа у Југославију “у циљу заузимања територија

⁴² Гафенцу је до избијања Другог светског рата био министар спољних послова Румуније. Почетком рата напустила ову високу политичку функцију и одлази у Москву у својству амбасадора Краљевине Румуније. Ту је остао све до 22. јуна 1941. године тако да је био сведок драматичних догађања на политичкој сцени све до избијања немачко-совјетског рата. После уласка Румуније у рат против СССР-а, одлази у Швајцарску, где је 1943. објавио књигу под насловом *Прелиминари рата на Истоку* (Preliminares. De la guerre à l'Est...) Делови ових мемоара објављени су у: *Svjedočanstva o Drugom svjetskom ratu...*

⁴³ В. Krizman, *Svjedočanstva...*, str. 32.

⁴⁴ *Исто*, стр. 33; Branko Petranović, Sava Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR 1941–1945*, Beograd, 1988, str. 36–37.

⁴⁵ G. Gafencu, *n. d.*, str. 34.

које су некада припадале Мађарској”, очекујући да ће Совјети признати основаност њихових захтева.⁴⁶ Међутим, Андреј Вишински, први помоћник министра спољних послова, одлучно је одбио овај захтев Мађара, а његов оштар одговор одмах је био објављен у посебном саопштењу. Према Гафенцу изјава А. Вишинског гласи: “Совјетска влада не одобрава акцију Мађарске. Чињеница да је Мађарска напала Југославију након само четири месеца што је с том земљом закључила пакт о вечном пријатељству, створила је у Совјетском Савезу изразито мучан утисак. Не би било тешко докучити у каквој би се ситуацији нашла Мађарска кад би неки суседи искористили моменат њене невоље да поделе њену територију, јер је читавом свету познато да у Мађарској има националних мањина.” Када је мађарски посланик покушао да реплицира да је Совјетски Савез исто тако поступио према Пољској, Вишински је заповедничким покретом прекинуо сваки разговор. Гафенцу на то иронично закључује: *Quod licet Iovi, non licet bovi!* (Што је допуштено Јупитеру није допуштено волу).⁴⁷

У својој прагматичној политици неизазивања нациста Руси су, поново по питању Југославије, отишли корак даље, што је изазвало запрепашћење у дипломатском кору у Москви. Министарство спољних послова Совјетског Савеза саопштило је 9. маја посланствима Норвешке и Белгије “да совјетска влада сматра да су њихове владе изгубиле територију (услед немачке окупације – Д. А.) и да због тога сматра да је њихова мисија и Совјетском Савезу завршена”. Два дана касније Вишински је исту одлуку саопштио и Милану Гавриловићу, југословенском посланику у Москви. Протеривање дипломатских мисија три државе које је Немачка окупирала, Совјети никада нису саопштили јавности.⁴⁸

Ватикан, који је више од било које државе био приморан да балансира свој однос према обема зараћеним странама и да у складу с тим подешава своје држање и повлачи политичке потезе, заузео је начелни став да наставља дипломатске односе с Југославијом, али је упутио своје представнике и у Независну Државу Хрватску убрзо после њеног проглашења.⁴⁹ Одмах по избијању непријатељства између Краљевине Југославије и Италије, југословенски посланик при Светој столици Нико Мирошевић Сорго затражио је да пребаци своју резиденцију из Рима у Ватикан, али је његов захтев одбијен.⁵⁰ Убрзо је, на притисак италијанских власти, морао

⁴⁶ Исто, стр. 33.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто, стр. 35.

⁴⁹ Ljubo Boban, *Kontroverze iz povjesti Jugoslavije*, knj. 2, Zagreb, 1989, str. 287.

⁵⁰ Латерански споразум, склопљен 11. фебруара 1929. године између Ватикана и Краљевине Италије (којим се Ватикану гарантује суверенитет а папи апсолутни имунитет), предвиђа да све дипломатске мисије при Светој столици могу да имају своје резиденције у Риму а не у Ватикану и да им буду гарантоване све дипломатске повластице. Petar S. Leposavić, *Papstvo*, IGAM, Beograd, 2005, str. 343.

да напусти Италију и да пређе у Португалију, одакле је наставио да врши послове преко папског нунција.⁵¹ Ватикан га је и даље званично признавао за југословенског посланика при Светој столици. У Ватикану је остала канцеларија југословенског посланства у којој се налазио саветник, а дипломатски односи с Краљевином Југославијом на тај начин фактички су сведени на ниво отправништва послова.⁵²

Усташки режим у Загребу је настојао, од самог преузимања власти, да свим средствима уклони југословенско посланство из Ватикана јер је владало опште убеђење да је оно било препрека да Света столица призна њихову државу. Папа је избегао да званично призна Независну Државу Хрватску, али је ипак држао свог посланика у Загребу.⁵³

Своје гледиште о престанку постојања Краљевине Југославије као међународно признате државе нацисти су настојали да реалније представе јавности, између осталог и признавањем атрибута државности Независној Држави Хрватској. Као аргумент су им послужиле предратне сепаратистичке тежње Хрвата, с циљем стварања независне државе, и изговор да су у многонационалној Југославији несрпски народи, па и Хрвати били потлачени.⁵⁴ Одмах након поделе интересних сфера у окупираној Југославији, на Бечкој конференцији, између Немачке и Италије, влада Рајха је почела да третира НДХ-а као самосталну државу у склопу новог европског поретка. Склапање споразума, у форми билатералног уговора о разграничењу, под звучном називом Хрватско-немачки државни уговор о одређивању заједничке границе, 13. маја 1941. године, спроведено је по протоколу који се примењује када две суверене државе уређују своје међусобне односе.⁵⁵

Како су у преговорима око поделе југословенске територије, априла месеца у Бечу, већ биле подељене интересне сфере између осовинских савезника, поглавник Независне Државе Хрватске Анте Павелић је 18. маја у Риму потписао с Италијом уговор којим су потврђене нове “међудржавне границе”, под називом Уговор о одређивању границе између Краљевине Хрватске и Краљевине Италије. Истовремено потписан је читав низ споразума о привредној сарадњи, војној помоћи, саобраћају а предвиђена је и

⁵¹ *Записници са седница министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, стр. 86; Ljubo Boban, *Kontroverze...*, стр. 286–290.

⁵² Bogdan Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, Zagreb, 1981, стр. 185–186.

⁵³ *Исто*; више о томе: Dr Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd, 1992, knj. 1, стр. 498–507.

⁵⁴ Већ на самом саветовању у Берлину о доношењу одлуке о разбијању Југославије, 27. марта 1941, немачки званичници су разматрали да унутрашње југословенске националне супрорности искористе током предстојећег рата. Један од закључака је био да: “Треба рачунати с тим да ће Хрвати ступити на нашу страну. Одговарајући политички поступак (доцнија аутономија) биће им осигурани”. *Zaključci sa savetovanja u Berlinu 27. marta 1941, Aprilski rat...*, dok. 125, стр. 342–344.

⁵⁵ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela...*

царинска унија “чим се среди господарство Хрватске државе”.⁵⁶ Сама форма уговора састављена је тако да ствара привид као да две суверене државе регулишу своје међудржавне односе.

Да би учврстила статус код својих нових војних савезника, Независна Држава Хрватска је 15. јуна 1941. године приступила Тројном пакту.⁵⁷ Овим уговором осовинска алијанса је добила нову чланицу.

Колико се усташко вођство новоформиране хрватске државе уживело у улогу сувереног носиоца власти једне међународно признате државе говори чињеница да је после капитулације Италије, већ 10. септембра 1943. године, једнострано раскинуло Римске уговоре.⁵⁸

Поделом територија Краљевине Југославије, све њене области, осим Србије, добиле су статус у оквиру држава које су их присвојиле.⁵⁹ Србија је била једина област покорене Југославије која је добила статус окупационог подручја. У нацистичким плановима о будућем уређењу међународних односа, Србија се, током рата, не спомиње, нема чак ни наговештаја о њеном месту у “новом поретку”. Однос окупатора према домаћим властима није био исти за све време трајања окупације, већ се мењао и то не само у складу с унутрашњим дешавањима већ је био одређен и збивањима на светској војној и политичкој сцени.

У периодизацији домаће цивилне управе током немачке окупације Србије у Другом светском рату у домаћој историографији је општеприхваћена шема о два периода српске управе: Комесаријату Милана Аћимовића, од 1. маја до 31. августа 1941. и Влади народног спаса Милана Недића, од 1. септембра 1941. до октобра 1944. године. Као главни разлог за ове

⁵⁶ Уговори између Италије и Независне Државе Хрватске потписани јуна месеца 1941. године у Риму, познати су у историографији као *Римски уговори*. Ови уговори објављени су у зборнику *Međudržavni ugovor, Zagreb, 1941*. Више о томе Ф. Čulinović, *Okupatorska podjela...*, str. 239–245.

⁵⁷ АСЦГ, 335, В. Ј. Марамбо, ф. 28, Приступ Независне Државе Хрватске Тројном паку. Уговор је веома кратак, садржи само три члана и уопштене одредбе.

Владе Италије, Јапана и Немачке с једне стране и Влада Хрватске с друге стране уговарају путем својих потписаних опуномоћеника како следи

Члан 1.

Хрватска приступа Тројном пакту, Потписаном у Берлину 27. септембра 1940. између Италије, Јапана и Немачке.

Члан 2.

Када мешовите техничке комисије, предвиђене у чл. 4 Тројног пакта, буду расправљале питања, која се тичу Хрватске, биће позвани да суделују расправама и представници Хрватске.

⁵⁸ АСЦГ, 335, В. Ј. Марамбо, ф. 28.

⁵⁹ Немачка, Италија, Мађарска и Бугарска су у другој половини 1941. године анектирале поседнуте делове југословенске територије и на њима завеле свиј поредак и правни систем. Сви ови акти, како је наглашено у Нирнбершкој пресуди, представљали су тешку повреду међународног права.

промене наводи се неспособност домаћих власти да одржавају ред и мир у земљи након устанка који је до краја лета 1941. добио размере герилског рата. Не узима се, међутим, у пуној мери, у обзир да је од образовања Комесаријата до краја његовог мандата Немачка ушла у рат с СССР-ом, који се непланирано одужио, тако да домаћа управа у Србији предвиђена за краћи временски период, није могла да одговори свом првобитном задатку. Суштинска разлика између ова два периода јесте та што се у првом окупатор придржавао основних начела усвојене доктрине у међународном праву да окупација представља фактичко, привремено, а не правно стање. У другом периоду, који карактерише тотални рат светских размера, Немци су, у циљу ефикаснијег спровођења привредних задатака, од српске управе преузели руковођење у свим значајним секторима привредне делатности и домаћу производњу и рад ставили у функцију ратног напора сила Осовине. За остваривање тих циљева, који су у том тренутку за Немце били од виталног значаја, српској управи је одузет део ингеренција у управљању привредом и поверен органима немачке привредне управе у Србији.⁶⁰

Права и дужности српске управе, формиране 1. маја 1941. године, не одступају битно од начела прописаних *Хашким правилником из 1907.* и утврђених међународних правила о окупираним територијама. У теорији то значи да је окупација Србије произашла из споразума о примирју када је, после капитулације Краљевине Југославије, власт уступљена окупационим снагама. Даље, према правилима *Хашког правилника из 1907.*, режим ратне окупације предвиђао је да остају суверена права легалног суверена, у овом случају Краљевине Југославије, само се њихово вршење у периоду фактичке окупације суспендује.⁶¹ Окупаторску власт представљао је Штаб војноуправног команданта Србије (*Stab des Militärbefehlshabers Serbiens*) Први апел војног команданта упућен грађанима Србије јасно показује да се Србија налази у стању окупације и да ће се окупационе власти управљати према постојећим законским прописима.⁶² Први немачки акти који се односе на окупацију Србије у сагласности су с међународним јавним правом. И власт коју је окупатор пренео на комесарску управу била је у границама међународног права.⁶³ У саопштењу Савета комесара приликом преузимања управе истакнуте су надлежности које су прописане правилима о ратној окупацији. “Одлуком Војног заповедника у Србији успостављена је цивилна

⁶⁰ О економским интересима нацистичке Немачке у окупираној Србији видети: Jovan Marjanović, “Економска политика немачких нацистичких окупатора у Југославији 1941–1945”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4, Beograd, 1963; Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату...*, стр. 213–216, 343–348; од истог аутора: “Problem radne snage u industriji i rudarstvu Srbije u Drugom svetskom ratu”, *Tokovi istorije*, 3–4, 1997, str. 89–110.

⁶¹ S. Avramov, M. Kreća, *Međunarodno javno pravo...*, str. 565–566.

⁶² M. Radojković, *Rat i međunarodno pravo...*, str. 90.

⁶³ Уредба о преносу надлежности послова Сената, народне скупштине, Министарског савета и Министарства иностраних послова, *Службене новине*, 30. јун 1941.

управа у нашој земљи и нама је поверено да водимо поједине струке државне управе у циљу очувања реда и што брже обнове привредног живота у земљи. Остају на снази домаћи закони по којима ће наша администрација и судске власти радити, у колико те прописе војне немачке власти по ратном праву не буду мењале.”⁶⁴

Наметнути режим окупационе управе је током окупације све више одступао од правила утврђених међународним правом. Ингеренције домаће управе су смањене испод стандарда прописаних међународним конвенцијама. Немци су на своје органе управе пренели бројне надлежности домаћих власти у управи и законодавству и у првом реду у области привреде и финансија. Највећа повреда међународног права, осим у повреди ратног права и кршења обичаја рата, била је у увлачењу домаће управе у унутрашње идеолошке сукобе и обрачуне.

Summary

Partition of the Kingdom of Yugoslavia in 1941, according to International law

Key words: *April War, Kingdom of Yugoslavia, partition of Serbia, occupation, International law*

Main problem of research is effort of Germany to break Kingdom of Yugoslavia and to present splitting of its territory like a legitimate act in accordance to rules of international law. Intensive diplomatic activity made by Nazis after the military overthrow in Belgrade, March 27th 1941. Point has been made on failure of German diplomacy in their efforts to acquire Vlatko Maček, leader of the strongest political party in Croatia, to make the secession of Banovina Hrvatska, which would give Axis reason for aggression. Characteristic examples of political opportunism, in which base was politic of non-confronting to Germany, are shown by USSR and Vatican, that didn't even react about splitting of Yugoslavia, although they had diplomatic relationship with her, on embassy level. Negation of Yugoslavian state existence in period after April 18th 1941, although the internal act have been accepted only by the Axis and their satellites, the Nazis were trying to make legally stronger, by giving state attributes to Independent state of Croatia (NDH), and by involvement of this state among Axis. Condition of occupied Serbia is shown only in first faze of occupation, in time of commissary rule by Milan Aćimović, when occupation government, in basics, respected main rules of occupation doctrine, accepted in international law.

⁶⁴ АСЦГ, 335, В. Ј. Марамбо, ф. 66.

ДРУШТВО

УДК 271.2-9(560)
271.2"192"
271.222(497.11)"192"

ВАСЕЉЕНСКА ПАТРИЈАРШИЈА, СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И ЦРКВЕНЕ РЕФОРМЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Др Радмила РАДИЋ

Апстракт: После Првог светског рата у православним црквама су се појавили захтеви за реформама везани за низ питања, од којих је једно од најзначајнијих било питање календара. Представници Васељенске патријаршије предњачили су у погледу реформистичких тенденција у православљу и сазвали су Свеправославни конгрес у Цариграду 1923, на коме су били присутни и представници Српске православне цркве. Рад се бави општим приликама у православном свету и посебно у Васељенској патријаршији 20-их година, реформистичким тенденцијама у СПЦ-у и односом православних теолога у Краљевни СХС према проблемима које је покренуо поменути конгрес.

Кључне речи: Краљевина СХС/Југославија, Српска православна црква, Васељенска патријаршија, црквене реформе

Покрет за црквене реформе

Патријарх у Константинопољу је узео титулу васељенски у IV веку. Према црквеном учењу, Патријаршија у Константинопољу има приоритет у части и тај примат части нема догматску основу већ је базиран чисто на политичком значењу самог места.¹ У Православној цркви су сви епископи, укључујући и васељенског патријарха, једнаки. Од VIII века све провинције источног Илирика или Балкана од Тракије до Јадранског мора прешле су из јурисдикције Рима у канонску јурисдикцију Константинопоља. Патријарх

¹ *Territorial Jurisdiction According to Orthodox Canon Law. The Phenomenon of Ethnophyletism in Recent Years* – A paper read at the International Congress of Canon Law, Budapest, 2–7 September 2001. <http://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=en&id=287&tla=en>

целог света (васељенски), архиепископ цариградски и новог Рима, носио је панагију у облику византијског орла. То је симболично значило да је он уједно био и етнарх (поглавица народни) јер су цариградски патријарси добили од султана Мехмеда II титулу “милет-баша”, што значи глава народа, и сматрани су поглаварима свих хришћана у Турском царству.² Ово ипак није спречавало турске власти да мењају патријархе и сакупљају велике таксе за новоизабране. Прикупљање новца је оставило печат на деловање Патријаршије. Осим тога, у Патријаршији је била присутна и идеја о обнови Византије, прво у културном погледу а касније и у политичком. Из тог разлога су на сва важнија места довођени људи лојални овој идеји, углавном Грци из дела Константинопоља који се називао Фанар и у коме се налазила и сама Патријаршија. Скоро увек, епископска места су попуњавана Грцима, чак и на Балканском полуострву. Територијалну кулминацију у развоју Патријаршија у Константинопољу имала је крајем XVIII века. У то време укључивала је целу Малу Азију, Балканско полуострво (изузев Црне Горе) и острва.

Москва је добила статус патријаршије у XVI веку. Почетком XIX века настао је покрет за ослобођење међу балканским народима који су се борили против турских власти. Створене су државе у Србији, Грчкој, Румунији, Бугарској, у прво време полузависне, а затим и потпуно независне од Турске. Паралелно са тим процесом текао је процес формирања нових локалних цркава које су биле одвојене од Цариградске патријаршије. Иако је то било невољно, под утицајем околности, васељенски патријарх је дозволио прво аутономију а касније и пуну аутокефалност цркава у Србији, Грчкој и Румунији. Једино је бугарско питање било компликовано, са једне стране, због нестрпљења Бугара који су тражили независну цркву у време када још увек нису имали политичку независност, а са друге стране, због неслагања Грка. Самовољно проглашење бугарске аутокефалности на основу султановог фермана није признала Патријаршија и у једном делу епархија постављене су паралелне јерархије. Границе новоуспостављених цркава поклапале су се са границама нових држава које су расле на рачун Турске, у исто време тражећи нове епархије од Патријаршије.³

² *Пут*, часопис за хришћанску културу, Београд, св. 4, 1934, стр. 236.

³ Границе локалних хришћанских цркава пратиле су цивилну административну поделу Римске империје у намери да се обезбеди што боља пасторална брига. Оне нису биле ни културне ни литургијске ни расне ни националне, већ географске. Цркве у Константинопољу, Александрији, Антиохији, Јерусалиму и на Кипру нису националне и оне носе назив према главном граду. Такве су биле и границе архиепископија охридске, пећке или трновске и њихови припадници нису били исте расе или језика. Марк Мазовер примећује: “За тачно сто година, стадо цариградског патријарха драстично је смањено од целокупног православног становништва Балкана и Анадолије до само неколико десетина хиљада верника, махом оних у самом граду Константинопољу. Најмоћнију, најбогатију и најуспешнију институцију Отоманске империје практично су дотукле, својим уздицањем, хришћанске нације-државе.” Марк Мазовер, *Балкан – кратка историја*, Београд, 2003, стр. 114.

Када је 1912. почео Балкански рат, васељенски патријарх је имао око 70 митрополија и неколико епархија. Ратови 1912–13. одузели су Турској значајан део Балканског полуострва са великим духовним центрима као што су Солун и Света гора. Први светски рат 1914–18. истерао је Турке из целе Тракије и са обала Мале Азије са центром у Смирни. Пораз Турске донео је са собом успех политичке групације коју је предводио Елефтериос Ванизелос (1864–1936). Према мировним уговорима из Версаја (1919) и Севра (1920), Грчка је добила северни Епир, западну и готово целу источну Тракију, острва Имроз, Тенедос и Додеканез, као и велике територије у Малој Азији са центром у Смирни. Ипак, Ванизелосова партија није била задовољна желећи да успостави старо Византијско царство са центром у Цариграду.⁴ Савезничка окупација Цариграда (16. март 1920. – 6. октобар 1923) у почетку је наговештавала остварење ове жеље.⁵ Црквено вођство у Константинопољу потпало је под утицај политичко-националистичког духа Ванизелосових политичких савезника. Васељенски патријарх се обраћао енглеским окупационим властима у вези са решавањем бројних цивилних питања, уместо турским властима. Митрополит Доротеј, као вршилац дужности патријарха, посетио је западну Европу 1920, укључујући и Енглеску, пропагирајући грчка схватања и настојања. Он је чак сугерисао великим силама идеју о ликвидацији турске управе. После неуспелог марша Грка на Константинопол 1922. године, Грчка губи поменута подручја, што доводи до масовног егзодуса грчког становништва из Мале Азије и Источне Тракије. Уговорима између Грчке и Турске из 1923. дошло је до размене становништва између две државе, тако да је комплетна грчка популација из Мале Азије пресељена у Грчку.⁶ Стари градови, који су у неким временима имали велики значај и славу у црквеној историји, остали су без иједног православног верника. Васељенски патријарх је фактички изгубио Малу Азију, мада је она остала унутар његове јурисдикције. Као последица свега тога, у новој Републици Турској је био драстично смањен број православних, улога Васељенске патријаршије је ограничена, а број њених епархија значајно је опао. Током прве половине XX века на престолу Цариградске патријаршије променило се девет патријарха, од чега у периоду од 1918. до 1941. њих седам (Герман V 1913–1918; Мелетије IV 1921–1923; Григорије VII 1923–1924; Константин VI 1924–1925; Василије III 1925–1929; Фотије II 1929–1935; Вењамин 1936–1946).

⁴ Марк Мазовер, *н. д.*, стр. 147.

⁵ А. Е. Montgomery, "The Making of the Treaty of Sevres of 10 August 1920", *The Historical Journal*, Vol. 15, No. 4 (Dec., 1972), str. 775–787; Peter Kincaid Jensen, "The Greco-Turkish War, 1920–1922", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 4 (Nov., 1979), str. 553–565.

⁶ Stevan K. Pavlowitch, *A History of the Balkans, 1804–1945*, Longman, 1999, str. 237–241; Marija Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd, 1999, str. 300–301.

Политика турских власти стварала је низ проблема Васељенској патријаршији. Васељенски патријарх је 1922. признао припајање СПЦ-у свих области унутар граница Југославије;⁷ сложио се са прикључивањем Грчкој цркви једног броја епархија унутар Грчке, остављајући ипак под својом јурисдикцијом Свету гору.⁸ Коначно, 1937. он је чак признао аутокефалност мале Албанске православне цркве. Васељенски патријарх је настојао да надокнади губитак епархија под својом јурисдикцијом тако што је подређивао себи области у којима до тада није било православне јерархије или цркве у оним државама у којима већинско становништво није било православно.⁹

Крајем XIX и у првим деценијама XX века, духовни живот православних верника претрпео је дубоке промене и шокове. Међу вишим класама и интелигенцијом ширио се индиферентизам и атеизам. Теолошки и црквени кругови били су инфицирани идејама протестантизма и све се више говорило о потреби уједињења хришћана. Слободно мишљење је било посебно карактеристично за руску верску ренесансу почетком века, што је припремило пут за реновационизам у Русији. Често се додаје да је индиректан утицај на продор прогресивних и револуционарних идеја у православље имала масонерија. Први је позиве за уједињење хришћана почео да упућује васељенски патријарх Јоаким III (1879–1884; 1901–1912).¹⁰ Питање је потом шире постављено у поруци Васељенске патријаршије из 1920.¹¹ У Женеви се августа исте године састала конференција свих хришћанских цркава у циљу њиховог уједињења, на којој је била присутна и делегација СПЦ-а.¹²

⁷ Đoko Slijerčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, I–III, Beograd, 1990, str. II/560.

⁸ Уговором у Лозани из 1923. контрола над Светом гором предата је у руке Грчкој али васељенски патријарх је и даље имао духовну јурисдикцију над полуострвом. Лозански уговор су потписале Велика Британија, Француска, Италија, Јапан, Грчка, Румунија и Краљевина СХС на једној страни и Турска на другој. *The Treaties of Peace 1919–1923*, Vol. II, Carnegie Endowment for International Peace, New York, 1924. Грчки диктатор Пангалос предложио је чак 1926. године претварање Свете горе у казино. Радмила Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Београд, 1998.

⁹ Априла 1922. патријарх Мелетије је поставио егзарха за западну и централну Европу са титулом митрополита и седиштем у Лондону. Васељенски патријарси су подређивали својој јурисдикцији поједине делове Руске православне цркве, као на пример у Финској, Естонији, Пољској итд. Поред тога мешали су се у послове СПЦ-а у Чехословачкој и Мађарској. У Америци и Аустралији су успостављене архиепископије под јурисдикцијом Васељенске патријаршије а 1938. Индија је подређена јурисдикцији архиепископа аустралијског. Radmila Radić, “Srpska pravoslavna crkva i pravoslavlje u Čehoslovačkoj”, *Tokovi istorije*, br. 1–2/1997, str. 93–120.

¹⁰ Bishop Photius of Triaditsa, “The 70th Anniversary of the Pan-Orthodox Congress. A Major Step on the Path Towards Apostasy”, *Orthodox Life*, No. 1–2, 1994.

¹¹ Dagmar Heller, “The Date of Easter: A Church-Dividing Issue?”, *The Ecumenical Review*, Vol. 48, July, 1996; Ernest Benz, *Duh i život Istočne crkve*, Sarajevo, str. 175.

¹² Архив Југославије, Министарство вера Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, 69-10-23 и 69-156-240-241.

Као први корак према унији покренуто је питање календара, које је почетком века добило на значају у међународној јавности. У раздобљу од 1900. до 1914. четири међународне конференције су се бавиле питањима опште реформе календара, конгрес евангелиста у Ајзенаху (Eisenachu) 1900. и конгреси сталног међународног одбора трговачких комора у Лондону и Лијежу 1910. и 1914. После Првог светског рата о том питању се расправљало више пута на конгресима астронома, светских трговачких комора, скупштинама Друштва народа итд. Патријарх Мелетије IV (1921–1923) је иницирао сазивање Свеправославног конгреса и усвајање грегоријанског календара.¹³ Његов главни мотив за прихватање реформе календара било је свакако ширење екуменизма, али донекле и страх од нових секуларизованих турских власти. Осим тога патријарх је изгубио заштиту царске Русије и била му је потребна подршка светског јавног мњења. Како кажу добри познаваоци овог питања, нови календар није уведен ради астрономске коректности већ ради добијања одређених секуларних предности које би унија хришћана донела.¹⁴

Реформистичке тежње нису биле стране ни православнима у Краљевини Србији, односно Краљевни СХС. Др Воја Јањић се 1919. залагао за признање другог свештеничког брака, могућност да се и ожењени свештеници могу бирати за епископе, улазак свештеника у Архијерејски сабор, увођење српског језика у богослужење, одузимање свих манастирских имања од калуђера, подизање нивоа образовања свештенства, реформу одеће свештенства и скраћење богослужења.¹⁵ Он је још пре Првог светског рата

¹⁰ Bishop Photius of Triaditsa, "The 70th Anniversary of the Pan-Orthodox Congress. A Major Step on the Path Towards Apostasy", *Orthodox Life*, No. 1–2, 1994.

¹¹ Dagmar Heller, "The Date of Easter: A Church-Dividing Issue?", *The Ecumenical Review*, Vol. 48, July, 1996; Ernest Benz, *Duh i život Istočne crkve*, Sarajevo, str. 175.

¹² Архив Југославије, Министарство вера Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, 69-10-23 и 69-156-240-241.

¹³ Његово име је било Емануел Метаксакис. Рођен је 21. 9. 1871. на Криту. Похађао је богословску школу у Јерусалиму и тамо је посвећен за јерођакона 1892. Био је секретар Синода у Јерусалимској патријаршији. Протеран је из Јерусалима заједно са каснијим архиепископом атинским Хризостомом (Chrysostomos Papadopoulos), 1908. После смрти патријарха Јоакима 1912, Мелетије је номинован за кандидата за патријаршијски трон у Цариграду. Није био изабран али је постао архиепископ атински 1918. године. За патријарха је изабран новембра 1921. уз подршку политичких кругова око Ванзелоса и Англиканске цркве. Против његовог избора појавила се опозиција у цркви која је сматрала да је његов избор неканонски. Оптуживали су га да је масон а Јустин (Поповић) га је назвао "источни папа". Fr. Andrew Phillips, *The Orthodox Calendar and the Future of Old Calendarism*, http://www.orthodoxinfo.com/ecumenism/ea_calendar.aspx.

¹⁴ Protopresbyter Alexander Lebedeff, "The Traditional Calendar of the Orthodox Church, Observations About its Meaning", *Orthodox Tradition*, Vol. XIV, br. 2–3, str. 81–85, http://www.orthodoxinfo.com/ecumenism/ea_calendar.aspx; Professor Constantine Cavarinos, "Blessed Elder Philotheos Zervakos", *Modern Orthodox Saints*, Vol. XI, Belmont, MA: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, 1993; *Orthodox Tradition*, Vol. XIV, No. 1, str. 67–69.

¹⁵ Др Воја Јањић, "О црквеним реформама", *Српска Црква*, бр. 7–8 и 9–10, 1919; "О реформама црквеним", *Весник*, бр. 13, 20. 4. 1928.

на једном скупу у Прагу, у договору са Николајем Велимировићем, иступао у духу уједињења свих цркава, што је узбудило духове у Србији.¹⁶

Прота Јован Живковић је 16. 3. 1919. на Збору народне омладине у Сремским Карловцима одржао предавање под насловом “Изједначење календара”, касније објављено у *Српском митрополијском гласнику*.¹⁷ Далматинско свештенство је у резолуцији из августа 1919, између осталог, тражило да се на реформистички покрет гледа као на животно питање, захтевајући реформу календара, увођење у цркву народног језика, скраћење постова и служби, увођење другог свештеничког брака, улазак нижег клира у састав Синода и Сабора, да народ бира свештенство а ови епископе, да свештеници ван службе носе цивилно одело итд.¹⁸ Захтев да се богослужења реформишу и скрате био је често присутан у православној црквеној штампи почетком 20-их година.¹⁹ Синод СПЦ-а је у априлу 1922, размењујући са представником Цариградске патријаршије мисли о сазиву прелиминарног васељенског сабора, утврдио сва питања која је потом Сабор у свом заседању потврдио као акутна,²⁰ а свештенство касније прихватило на III редовној скупштини (други брак свештеника, реформа календара, празници, степени сродства као сметња ступању у брак, међуверски односи према Католичкој и Англиканској цркви, каноничност јерархије Англиканске цркве, пропаганда иноверских цркава у подручју Православне цркве, постови, скраћење литургије, ношња-одело свештеничко, преглед богослужбених књига, ревизија кодекса канона, установљење заједничког тела међу православним црквама и др).²¹

Проблем календара

Питање календара је посматрано са становишта астрономије, филозофије, догме, екуменизма и традиционализма, као национално али и привредно, социјално и статистичко питање. Са њим у вези стоји и питање да ли православни хришћани треба да остану верни традицији или су слободни за

¹⁶ Прота Алекса Илић, *Моји доживљаји*, Београд, 1931, стр. 401–408.

¹⁷ *Српски митрополијски гласник*, Сремски Карловци, бр. 7, 30. 5. 1919, стр. 96–101; бр. 8, 14. 6. 1919, стр. 108–115; бр. 9–10, 25. 6. 1919, стр. 138–145; бр. 11–12, 10. 7. 1919, стр. 163–169; бр. 13–14, 25. 7. 1919, стр. 199–200.

¹⁸ “Резолуција далматинског свештенства”, *Весник*, црквено-политички и друштвени лист, 17. 8. 1919.

¹⁹ “Једно размишљање за време богослужења”, *Весник*, лист за црквену политику, 30. 1. 1922, бр. 5.

²⁰ Сабор СПЦ-а је на дневном реду у октобру 1922. имао и питања о сазиву васељенског сабора, окружности патријарха Мелетија о канонској вредности јерархије Англиканске цркве, питању скраћења литургије, свештеничког одела итд. *Весник*, 20. 11. 1922, бр. 30.

²¹ “Прелиминарни Сабор у Цариграду”, *Весник*, бр. 1, 2. 3. 1923; “Конференција у Цариграду”, *Весник*, бр. 6, 20. 4. 1923.

увођење новина како им се допада. Питање календара има посебан значај за православне “традиционалисте”, док га новокалендарци представљају као питање мањег значаја. У Православној цркви је вековима био у употреби јулијански календар према коме година траје 365 дана и 6 часова или 11 минута и 14 секунди више од тропске, сунчане или астрономске године која траје 365 дана, 5 сати, 48 минута и 46 секунди. Одступање је износило један дан на 128 година, што се надокнађивало тако што је свака четврта година била преступна.²² Проблем је настајао код покретних празника и одређивања датума Ускрса. Одлуком Првог васељенског сабора у Никеји 325. године, то питање је дефинитивно регулисано. Тада је одређено да се Ускрс светкује у недељу после првог пуног месеца после зимског еквиноција (равнодневице) 21. марта.²³ Према јулијанском календару 21. март је дан зимског еквиноција, без обзира на небеске појаве. Да би све цркве Ускрс славиле заједно, Никејски сабор је установио правило да се за одређивање месечевих мена користе таблице начињене у Александрији. Али, и поред тога, није било сагласности због различитог рачунања равнодневице и грешака које су се при том јављале.

Реформом јулијанског календара у XVI веку учињен је покушај да се превазиђе растућа празнина између астрономске и календарске године. По грегоријанској варијанти календара, сунчана, тропска или астрономска година су усклађене са календарском мада је и даље остала разлика од 4 минута и 7 секунди.²⁴ Из јулијанског календара је изостављена нагомилана разлика у календарима, која је у том тренутку износила читавих 10 дана. Да би се календар усагласио са дужином тропске године, усвојена је одредба по којој ће свака четврта година бити преступна, сем оне године столећа које нису (без остатка) дељиве са 400. Иако ни он није апсолутно тачан,

²² Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, 1972, стр. 177.

²³ Јеврејска Пасха (прелазак) је празник избављење из египатског ропства. Први хришћани су свој празник такође звали “Пасха”, јер се тада слави васкрсење, то јест прелазак из смрти у живот. Датум празновања Ускрса у хришћанском свету није био одређен мада је ушло у обичај да се Пасха празнује после јудејске Пасхе. Православна Пасхалија заснована је на редоследу новозаветних збивања, повезаних са последњим данима земаљског живота Исуса Христа. У години смрти Исуса Христа, јудејска Пасха је пала у петак и суботу. Сабор у Никеји је донео уредбу о Пасхи која забрањује да се она празнује с Јудејима; сви хришћани морају да славе Ускрс истога дана; пошто Пасха пада увек пре пролећне равнодневице, Ускрс не сме пасти на дан пролећне равнодневице, нити пре ње. Људмила Перепелкина, “Грегоријанска реформа календара као средство папске експанзије”, *Свети кнез Лазар*, Призрен, 1996, бр. 2–3, стр. 103–111. Теолог Лазар Мирковић је сматрао да треба осудити све оне који славе Пасху у исти дан са Јудејима. “Реформа календара”, *Црква–Календар*, 1966, стр. 75.

²⁴ Папа Павле III је ангажовао неколико астронома да пронађу решења о реформи календара. Папа Григорије XIII је прихватио предлог Кристофера Клавијуса и 1582. га објавио у папској були *Inter Gravissimas*. Boris S. Verkhovsky, “Amended Julian Worldwide Calendar”, *Annals of European Academy of Sciences*, 2003, стр. 334–338; www.cs.njit.edu/verkhov/AmendedJulianCalendar/; “Реформа календара”, *Црква–Календар*, 1966, стр. 75.

грегоријански календар је астрономски егзактнији од јулијанског. Тренутна разлика између два календара износи 13 дана а 2100. биће 14 дана.²⁵ Грегоријански календар је усклађен са пролећном равнодневицом тако да она опет пада око 21. марта, али пошто јеврејски календар касни у односу на пролећну равнодневицу, католички Ускрс понекад пада на дан јеврејске Пасхе или пре ње, што представља кршење одлуке Никејског сабора. Управо због тога Православна црква није попустила пред убеђивањима емисара папе Григорија. Нису међутим ни у католичким земљама сви били одушевљени грегоријанским календаром, тако да се он уводи постепено током дужег временског периода. Сам Коперник је био противник овог календара. Руска царска академија наука је почетком 20. века закључила да не постоје ни научни ни астрономски разлози за усвајање овог календара.²⁶ Овде је ствар стала све до краја Првог светског рата. До тада, православне цркве су се стриктно држале јулијанског календара.

Бугарска, Грчка, Румунија, Русија и Југославија напустиле су јулијански календар у ванцрквеној примени после Првог светског рата, док је у Турској нпр., грегоријански календар почео да се примењује 1925. године. Неколико цркава (Васељенска патријаршија, Александрија, Антиохија, Грчка, Кипар, Румунија, Пољска и Бугарска) је прихватило, мада не све у исто време, ревидирани јулијански календар, креиран 1923, који одговара грегоријанском уз извесне исправке (за рачунање пасхалног датума задржале су јулијански календар јер он осигурава да Ускрс пада увек после Пасхе).²⁷ Јерусалимска патријаршија, Руска православна црква, Српска православна црква и Света гора држе се и даље јулијанског календара. Православне цркве које су усвојиле ревидирани календар славе Божић 25. децембра а остале које

²⁵ Dagmar Heller, "The Date of Easter: A Church-Dividing Issue?", *The Ecumenical Review*, Vol. 48, July, 1996.

²⁶ Милан Недељковић, директор Опсерваторије у Београду, пише да је 1899. Руско астрономско друштво узело у решавање питање реформе календара и комисија која је том приликом установљена донела је предлог за реформу старог календара и прелазак у нови руски календар по коме би се за 14 дана померио важећи датум по старом календару да би се календар вратио на 23. март, датум пролећне еквиноције у години Христовог рођења. Са сваком четвртом годином од 366 дана требало је да се поступа као и по старом календару али свака наредна 128 година није требало да се мења у преступну већ да остане проста. Аутор предлога је био гроф Глаценаи, астроном из Петрограда. Овај предлог у Русији ипак није био усвојен. Милан Недељковић, "О календару", *Народна самоуправа*, Београд, 1923; Protopresbyter Alexander Lebedeff, "The Traditional Calendar of the Orthodox Church, Observations About its Meaning", *Orthodox Tradition*, Volume XIV, br. 2-3, str. 81-85, http://www.orthodoxinfo.com/ecumenism/ea_calendar.aspx

²⁷ После Другог светског рата поново је актуелизовано уједначавање црквеног календара. Већ је прва свеправославна конференција на Родосу 1962. године на своју дугу листу питања за будући сабор уврстила и календар. Прва предсборска свеправославна конференција у Шамбезију је 1976. године међу десет приоритетних тема уврстила и питање заједничког календара. Светски савет цркава је препоручио на скупу у Алепу у Сирији 1997. да прослављање Ускрса буде у исто време у читавом хришћанском свету.

нису 7. јануара и тако је и са свим осталим празницима осим једног. Ускрс се слави и даље по старом календару. Финска православна црква у целини поштује грегоријански календар. Сличне разлике постоје и код источних католика, као на пример у Украјини, где се користи јулијански календар.

Свеправославни конгрес у Цариграду

Краљевина СХС је Законом о изједначењу старог и новог календара од 10. 1. 1919. одредила да у целој држави престаје да важи стари календар на дан 16. 1. 1919. (по старом) и да се даном 28. 1. исте године (по новом) уводи рачунање времена по грегоријанском календару. Држава је усвојила грегоријански календар у време када није постојао Сабор СПЦ-а па је црква остала на старом календару. Због раскорака у календарима хришћанских цркава сви велики верски празници слављени су два пута, што је по мишљењу савременика уносило културну пометњу и стварало привредне губитке у Краљевини СХС. Отворена је полемика о календарском питању. Трговинско-обртничка комора из Загреба поднела је 12. 2. 1923. представку Министарству социјалне политике о потреби изједначења календара с обзиром на штете које по привреду производи слављење верских празника по два календара. Комора је сматрала да би изједначење календара утицало и на смањивање верских разлика у земљи.²⁸ Противници промена у Православној цркви плашили су се преласка на нови календар због унијаћења. Заговорници увођења грегоријанског календара су тврдили да се не треба бојати да ће увођење новог календара довести до одступања од православља јер се ради о питању дисциплинарне а не догматске важности. Подсећали су да је патријарх Јоаким III 1902. тражио од православних цркава да одговоре на питање везано за реформу календара и да је тада једино Православна црква у Краљевини Србији била за то да се пронађу путеви за реформу у свом одговору од 6. 6. 1903.²⁹

Трећи су, као Максим Трпковић, писали да се у Краљевини СХС осећају последице нејединства календара јер заједнички празници падају у различите дане а како тих празника има много јавља се материјална штета и за појединце и за државу. Он се залагао за изједначење календара тиме што ће се наћи заједничко решење којим ће бити задовољне обе цркве и предлагао своје решење које је изложио још 1900/01.³⁰ Трпковић је доказивао

²⁸ АЈ, Министарство правде, 63-14; Министарство вера, 69-156-241.

²⁹ “Реформа и изједначење календара”, *Српска Црква*, бр. 7–8 и 9–10, 1919.

³⁰ Максим Трпковић, “Није забрањено празновати Ускрс у дан пуног месеца”, *Гласник Православне цркве*, Београд, 1901; “Празновање Ускрса у дан пуног месеца”, *Гласник Православне цркве*, Београд, 1909; Максим Трпковић, *Пројекат реформе календара*, Београд, 1900; М. Трпковић, *La Serbie et la fin d'une Contestation pascale de trois siècles*, Paris, 1901.

астрономску нетачност грегоријанског календара (објашњавао је последице које би увођење тог календара имало на држање поста) и залагао се за исправљање тих нетачности, као што је враћање равнодневнице на 21. март. Писао је да Православна црква не може сепаратно увести овај календар и тврдио да би нападе требало усмерити на то што се католички Ускрс не поклапа увек са пуним месецом а не на то што се поклапа са јеврејском Пасхом. Трпковић је предлагао да се из јулијанског календара изостави 13 дана, да од секуларних година буду преступне само оне које подељене са 9 дају остатак 0 или 4, да Православна црква своју Пасхалију помери унапред за 40 година и да продужи празновање Ускрса редом по истој Пасхалији до 2000. године.³¹

Посланство Краљевине СХС у Атини јавило је Министарству иностраних дела 16. 2. 1923. године да се у Грчкој од 17. фебруара уводи грегоријански календар и да је грчка влада препоручила Патријаршији у Цариграду да у споразуму са осталим православним црквама изведе и промену црквеног календара.³² Страни извештачи су јављали из Цариграда да је васељенски патријарх поздравио покрет за усвајање западног грегоријанског календара за све цивилне потребе и да је био вољан да црква стане иза државе у овој ствари.³³ То је доказао упутивши акт свим аутокефалним православним црквама да одмах после Ускрса пошаљу своје опуномоћене представнике у Цариград у циљу доношења одлуке о реформи јулијанског календара. У циркуларном писму-позиву, бр. 872, између осталог се каже: “Међу питања која се морају регулисати заједничком одлуком је и питање календара, које је одавно отворено, но које је у наше време добило већи значај. Пошто се у ова грешна времена ратова јасније изразила потреба служења једним заједничким календаром са осталом Европом и Америком, све Православне Државе, налазећи се дотле у очекивању остварења једног трећег, бољег календара, одлучише се једна за другом да приступе Европском календару. И ма да је овим државним приступањем Грегоријанском календару остављено

³¹ Трпковић подсећа да је православни сабор у Цариграду 1593. на коме су били присутни патријарси цариградски, александријски, антиохијски и јерусалимски бацио анатему на грегоријански календар. Максим Трпковић, “Празновање државних празника”, *Весник*, бр. 5, 18. мај 1919; Максим Трпковић, “Нов Хришћански календар”, *Весник*, бр. 8, 8. 6. 1919; бр. 9, 15. 6. 1919; бр. 10, 22. 6. 1919; Максим Трпковић, “Изједначење календара”, *Весник*, бр. 7, 16. 2. 1920; бр. 8, 23. 2. 1920; бр. 20, 28. 6. 1920; бр. 22, 12. 7. 1920; бр. 27, 16. 8. 1920; бр. 32, 20. 9. 1920; бр. 37, 25. 10. 1920; бр. 40, 15. 11. 1920; бр. 42, 29. 11. 1920; бр. 43, 6. 12. 1920; бр. 45, 25. 12. 1920; бр. 3, 17. 1. 1921; бр. 6, 7. 2. 1921.

³² АЈ, Министарство вера КСХС, 69-156-241; Половином априла у Атини се састао Сабор који је на дневном реду имао реформу календара. Професор Универзитета и шеф метеоролошке станице у Атини, Егинитис обавестио је Сабор о научном гледишту по питању реформе календара. Сабор је усвојио став да јулијанском календару треба додати 13 дана али с тим да се ништа не мења у пасхалији и месецослову Православне цркве. *Хришћански живот*, бр. 6, јуни 1923, стр. 310.

³³ *Time*, 12. маја 1923; Andrew Bond, “The Calendar Question”, *The Orthodox Word*, Sep.–Oct., 1982, Vol. 32, No. 5, str. 45–48 http://www.orthodoxinfo.com/ecumenism/ea_calendar.aspx.

недирнуто Црквено празновање, у колико је употреба новог календара одређена само за световне односе ипак је јасно да у животу настаје не мала тешкоћа од употребе двају календара нарочито у друштву у коме чланови цркве сачињавају већину Државног Организма. Тога ради и упућује се са ових страна молба Цркви да се нађе начин увођења у силу једног и истог календара и у световним и у верским односима, не само ради хармоније верног са самим собом као грађанина и хришћанина, већ и да би послужио, бар у том делу, хришћанском јединству, у колико би сви који призивају име Христово празновали у исти дан Рођење Његово и Васкрсење.” Као један од важних разлога реформе календара патријарх је наводио чињеницу да се у многим индустријским земљама Европе и у Америци налазио велики број православних исељеника који нису могли да празнују празнике своје цркве. Даље се каже да би стручни експерти требало да предложе генерално усвајање грегоријанског календара са извесним изменама или да нађу модус за општу реформу и једног и другог стила. Поред тога све цркве су писмено позване да пошаљу и сва она питања која се чине акутним и захтевају реформу.³⁴

Синод СПЦ-а је обавестио министра вера 1. марта 1923. да су добили позив од Васељенске патријаршије за слање делегације у Цариград на конференцију, која ће расправљати питање календара и да су усвојили предлог а да ће делегате одредити накнадно. Молили су министра да одреди једно грађанско лице верзирано у питању календара и да одобри потребан кредит.³⁵ Нешто касније, 8/21. марта, Синод је за делегата одредио митрополита црногорско-приморског Гаврила (Дожиха).

Протојереј Васо Ковачевић, који се налазио на служби при Посланству Краљевине СХС у Цариграду, обавештавао је патријарха Димитрија о “свим крупнијим догађајима у Цариградској патријаршији”. Он је 18. марта 1923. јавио како се у Патријаршији прича да ће патријарх Мелетије IV поднети оставку јер то од њега тражи влада у Ангори и додао како се не зна ни да ли ће председавати збору представника православних цркава позваних у Фанар.³⁶ Турска влада у Ангори тражила је у то време изbacивање патријарха из Цариграда, али савезници нису прихватили овај предлог.³⁷ Ипак, почетком априла драчки митрополит Јаков је посетио делегата Краљевине СХС у Цариграду и у име патријарха Мелетија тражио обавештење да ли је СПЦ одредила свог делегата.

³⁴ “Прелиминарни Сабор у Цариграду”, *Весник*, бр. 1, 2, 3. 1923; *Весник Српске Цркве*, јануар–фебруар, 1923, уредник Стева Димитријевић, Београд, стр. 83–84; “Конференција Православних Цркава у Цариграду”, *Весник*, бр. 4, 1. 4. 1923; “Цариградска Патријаршија и грегоријански календар”, *Хришћански живот*, вл. Војислав Јанић, уредник Иринеј Ђорђевић, Београд, март 1923, II, стр. 140.

³⁵ АЈ, Министарство вера КСХС, 69-156-241.

³⁶ АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду 411-21-42-45.

³⁷ *Хришћански живот*, Београд, март 1923, стр. 141.

Милутин Миланковић, професор небеске механике на Београдском универзитету, добио је позив априла 1923. од Министарства вера да припреми предлог календара са којим би делегација СПЦ-а ишла на Васељенски сабор у Цариград. Тадашњи министар вера Љуба Јовановић је рекао Миланковићу да државни интерес налаже уједначавање календара за житеље Краљевине СХС. Миланковић и митрополит Гаврило је требало да изложе предлог реформе који је одобрио Синод Српске православне цркве а чији аутор је био средњошколски професор математике Максим Трпковић.³⁸ Трпковић није могао да путује због болести (умро је децембра 1924. у Београду),³⁹ као ни др Милан Недељковић, директор Опсерваторије у Београду, који је 1900. и сам урадио Пројекат реформе календара.⁴⁰

Весник, лист удруженог православног свештенства, писао је тих дана да је Главни одбор удруженог православног свештенства добио посредним путем захтеве од бугарског, румунског и грчког свештенства да позове у Београд представнике свештенства православних народа, ради доношења једног заједничког меморандума који би се упутио Конференцији православних цркава у Цариграду. Главни одбор је одбио овај предлог због недовољно времена за припрему оваквог скупа.⁴¹

Делегација је из Београда кренула увече 30. априла и у Цариград стигла 2. маја.⁴² На пут су ишли возом и током пута су разматрали предлог реформе, пошто се Миланковићу није у потпуности допадала Трпковићева реформа. Приликом разговора о реформи митрополит је рекао Миланковићу да делегација СПЦ-а треба да сачека да други поднесу своје предлоге па тек потом да реагује.⁴³ Дочекали су их представници Посланства и колоније у Цариграду. По договору отправника послова Посланства Краљевине СХС Трајана Живковића и Патријаршије, били су истог дана примљени код патријарха. Већ приликом овог сусрета митрополит Гаврило је изнео питања за које је СПЦ била заинтересована. Патријарх је констатовао да се мишљење Српске цркве углавном поклапа са мишљењем Васељенске патријаршије, али да има и питања која у њиховим црквеним круговима

³⁸ Милутин Миланковић, *Изабрана дела, Успомене, доживљаји и сазнања*, Београд, 1997, стр. 554–567.

³⁹ *Гласник* Српске православне патријаршије, бр. 2, 15. (28) јануар 1925.

⁴⁰ За Милана Недељковића календарско питање је било пре свега астрономско. Он пише да је Опсерваторија сарађивала на државном календару дуги низ година пре Првог светског рата а да је то наставила и после њега. Милан Недељковић, “О календару”, *Народна самоуправа*, Београд, 1923.

⁴¹ “Конференција у Цариграду”, *Весник*, бр. 6, 20. 4. 1923.

⁴² Епископ Доситеј је као члан Синода СПЦ-а молио министра вера 26. 4. 1923. да се за делегате, митрополита црногорско-приморског Гаврила и др Милутина Миланковића спреми потребан кредит за одлазак. Синод је обавестио министра 17/30. 4. 1923. да су делегати истог дана отпутовали у Цариград. АЈ, Министарство вера КСХС, 69-156-241.

⁴³ Милутин Миланковић, *Изабрана дела, Успомене, доживљаји и сазнања*, стр. 554–567.

нису толико актуелна као у СПЦ-у. Током пријема у Патријаршији наредног дана, српска делегација је истакла да СПЦ и краљевска влада деле мишљење Васељенске патријаршије о потреби одржавања конференције и налажења решења за питања која су од интереса за православље. Цариградски патријарх је 4. маја посетио краљевско посланство и позвао митрополита Гаврила да учествује у свечаној патријаршијској синодској литургији.⁴⁴

Званичан назив окупљања био је Свеправославни конгрес (мада се у документима и штампи из тог времена назива и конференцијом) а трајао је од 10. маја до 8. јуна 1923. године.⁴⁵ Представници црква састали су се, после извесног одлагања које је наступило због кашњења румунске делегације,⁴⁶ у Фанару, резиденцији васељенског патријарха, тачније у цркви Св. Ђорђа. Седнице су одржаване у свечаној сали Патријаршије. После молитве, патријарх је одржао свечани говор којим је објавио почетак рада. Одговор на патријархов говор дао је митрополит Гаврило на грчком језику, захваливши се на гостопримству.⁴⁷

Конгрес је реформи календара посветио шест пленарних седница и шест комисијских. Девет чланова је учествовало у сесијама: шест епископа, један архимандрит и три лаика. Представници Васељенске патријаршије су били: патријарх Мелетије IV као председник, митрополит кизички Калиникос и В. Антониадис, професор Теолошке школе на Халки. Представник Цркве на Кипру је био митрополит Василије из Никеје (каснији васељенски патријарх 1925–1929). Грчку цркву је представљао драчки митрополит Јаков а Румунску цркву архимандрит Јулије Скрибан, професор семинарије у Букурешту, и сенатор Пијер Драгица. Бугарска црква није била позвана. Због историјских околности, Руска православна црква није била у могућности да присуствује конференцији. Незванично су је представљали митрополит кишињевски Анастасије (Грибановски), члан Синода Руске заграничне цркве, који је на седници од 10. маја рекао да нема инструкције руске јерархије из Карловаца које би се тичале питања календара. Он је брзо напустио конференцију. Био је присутан и руски архиепископ Америке, Александар (Номоловски), који је у то време имао нејасан канонски статус. Од патријарха антиохијског, александријског и јерусалимског су стигли те-

⁴⁴ Извештај митрополита Гаврила Синоду СПЦ-а од 6 маја 1923. из Цариграда. АЈ, Министарство правде, 63-14; Министарство иностраних послова доставља 15. 5. 1923. Министарству вера извештај примљен од Посланства у Цариграду о приспећу делегације у Цариград и пријему код патријарха. АЈ, Министарство вера КСХС, 69-152; Милутин Миланковић, *Кроз васиону и векове*, Београд, 2002.

⁴⁵ “Цариградска конференција”, *Весник*, 10. јун 1923, бр. 11; Bishop Photius of Triaditsa, “The 70th Anniversary of the Pan-Orthodox Congress. A Major Step on the Path Towards Apostasy”, *Orthodox Life*, No. 1–2, 1994.

⁴⁶ *Весник Српске Цркве*, март–август, 1923, Београд, стр. 13–33; АЈ, Министарство правде, 63-14.

⁴⁷ “Свеправославни конгрес у Цариграду”, *Весник*, бр. 13, 1. јул 1923.

леграми. Све три цркве су иначе сматрале да је Мелетије IV неканонски постављен патријарх. Патријарх александријски Фотије је граматом од 23. 6. 1923. поручио да “расправљање у ове дане питања календара и других сличних питања сматрамо за неблагоприятно, неумесно, бесциљно”.⁴⁸

На првој седници која је одржана 10. маја, представници грчке, српске и румунске цркве изнели су предлоге својих цркава. Седнице су затим држане 11, 18, 21. и 25. маја.⁴⁹ На седници од 11. маја одлучено је да се образују три поткомисије, једна да испита канонско-догматски проблем календара, друга научни карактер и трећа да испита практичну примену. У последње две комисије чланови су били М. Миланковић и митрополит Гаврило. У научној комисији су поред Миланковића били чланови и румунски архимандрит Скрибан и сенатор Драгица. Патријарх Мелетије је на истој седници поменуо и остала питања која је требало решити: препреке за брак тј. степени сродства по крви; питање преноса свих празника у недељу; питање брака клера; скраћење св. службе и питање поста. Митрополит Гаврило је изјавио да прима све предлоге патријарха и да предлаже још и питања разрешења бракова; мешовитих бракова; одређења узраста за хиротонију ђакона, свештеника и епископа; питања спољне одећа клера и начина примања у православље свештеника који долазе из других цркава. Митрополит кизички је предложио саветовање о закључењу односа са Англиканском и Старокатоличком црквом. Митрополит Никеје, Василије је био за то да се позабаве и питањем уједињења свих цркава, рачунајући и Католичку. Представник Румунске цркве Скрибан је предложио да се установи стална делегација при Васељенској патријаршији за односе међу православним црквама.⁵⁰ Прочитан је и предлог делегације СПЦ-а да се размотри питање узимања у заштиту руског клира. Патријарх Мелетије је тражио да се питање заштите руског клира одложи док не стигне извештај из Москве, да се не би турским властима дао разлог да оптуже конференцију да се бави политичким питањима.⁵¹

Српска делегација је свој предлог предала конгресу 15. маја, после чега је он преведен на грчки и француски језик. Сем овог пројекта, само су чланови румунске делегације предали свој пројекат, чији је аутор био вероватно барон Бедеус из Сибиња, али га је румунски сенатор Драгица поднео као свој. У међувремену појавили су се још неки предлози реформе календара као нпр. архимандрита Панкрацијуса. Делегација СПЦ-а је јавила 21. 5. 1923. Министарству иностраних дела КСХС да је на седници од тог дана донета одлука да се усвоји могућност и хитност реформе календара,

⁴⁸ *Хришћански живот*, бр. 9, септембар 1923, Сремски Карловци, стр. 435/436.

⁴⁹ “Цариградска конференција”, *Весник*, бр. 11, 10. јун 1923.

⁵⁰ “Свеправославни конгрес у Цариграду”, *Весник*, бр. 14, 10. јул 1923; *Весник Српске Цркве*, март–август, 1923, Београд, стр. 13–33.

⁵¹ АЈ, Министарство правде КЈ, 63-14.

да канонске одредбе цркве остају и даље на снази и да се као први резултат примене науке избаци 13 дана са којима се погрешно издваја јулијански календар а што ће се обавити почетком октобра. У извештају се даље каже да по овој одлуци Православна црква просто усваја грегоријански календар, па ће “наша делегација” покушати да предложи две допуне по којима ће се календар приближити астрономској истини али ће Ускрс бити прослављан одвојено од католика. Прво су намеравали да постигну интеркалацијама преступних година, а друго “утврђивањем да се Ускрс слави у прву недељу пуног месеца после пролећне равнодневнице, чак и у случају када пун месец пада у недељу, без одлагања за идућу недељу”.⁵² Пошто су предлози српске делегације били заобиђени, Миланковић је морао да тражи ново решење у току трајања конгреса. Он је извршио делимичне исправке Трпковићеве теорије, изузев дела који се односи на празновање Ускрса, који је делегација бранила у потпуности. Према Миланковићу су постојале три основне разлике између два календара: то што јулијански заостаје за грегоријанским 13 дана, затим различит распоред преступних година и, коначно, одређивање датума Ускрса и покретних празника. Према Миланковићевом предлогу јулијански и грегоријански календар испољили би међусобну разлику тек 2800. године ако се изостави 13 дана и успостави правило да ће секуларне године бити преступне ако број њихових векова подељен са 9 даје остатак 2 или 6. Поклапали су се и непокретни празници а код покретних празника за наредних педесет година требало је да буде шест размимоилажења. Његов предлог је поднет 23. маја, а 30. маја је усвојен и у коначној верзији се између осталог каже:

“Признавајући, да је неизбежна потреба, да се уклони разлика између црквеног и грађанског календара, а да не постоји никаква канонска сметња за исправку према подацима астрономске науке, црквеног календара, који је у употреби, једногласно решава исправку јулијанског календара у следећем:

1. Изостављају се 13 дана из јулијанског календара, који чине разлику његову у односу према сунчаним годинама рачунатим од I Васељенског сабора у Никеји до данас. Тако: 1. октобар 1923. год, рачунаће се као 13. октобар 1923. године.

2. Празници изостављених дана прославиће се или сви заједно 14. октобра 1923. год, или како то одреди архијереј епархије.

3. Сви месеци у години задржаће исти број дана, који имају и данас. У преступним годинама фебруар ће имати као и до сада 29. дана.”⁵³

⁵² АЈ, Министарство правде КЈ, 63-14.

⁵³ Милутин Миланковић, *Свеправославни конгрес у Цариграду и његова календарска реформа*, Београд, 1923; Војислав Гладић, *Милутин Миланковић, живот и дело*, Подгорица, 2005, стр. 101–106; Миленко Пешић, “Зашто се православна црква држи Јулијанског календара”, *Политика*, 15. 1. 2006.

Даље се објашњава правило секуларних година (оне које се завршавају са две нуле), преступних и простих година. Непокретни празници требало је да имају датуме као и до тада а покретни празници да се одређују према Ускрсу. У тексту коначне одлуке Конгреса о реформи календара записано је и да ће се пасхални пуни месец одређивати на основу астрономских проучавања, узимајући увек у обзир остварене напретке науке. Датум Ускрса требало је и убудуће да се одређује према времену светог града Јерусалима, тј. према времену меридијана који пролази кроз саму Голготу, а на основу астрономских констатација, што се поверавало универзитетима у Петрограду, Београду, Атини и Букурешту, који је требало да одреде таблице за наредних 50 година. Ова реформа имала је карактер привремености док се цркве не сагласе да прихвате један календар.⁵⁴

Цариград је у току рада конгреса још увек био под савезничком окупацијом мада је цивилна управа већ прешла у турске руке. Док је Конгрес држао пленарну седницу 1. јуна у Патријаршију је упала руља од стотинак људи, предвођена турским полицајцима, са намером да свргне патријарха. Патријарха су из руку руље извукли француски жандарми тако да је конгрес наредних дана наставио рад.⁵⁵ Предлог реформе календара је званично прихваћен и потписали су га 8. 6. 1923. представници Васељенске патријаршије, Грчке цркве, Српске цркве, Румунске цркве, Цркве на Кипру и архиепископа америчког Александра (објављен 1. 8. 1923, бр. 16). По питању заједничког календара за целу цркву, одлучено је да Васељенска патријаршија, по претходном споразуму са осталим православним црквама, да изјаву Друштву народа да ће Православна црква “радо примити један у будуће пронађени нови Календар, у колико би овај хтеле примити све Хришћанске Цркве”.⁵⁶

После завршетка Сабора, који је трајао шест недеља, професор Миланковић је добио од васељенског патријарха Мелетија IV писмо у коме му

⁵⁴ Канонске одредбе цркве налажу прославу Ускрса у прву недељу након пуног месеца иза пролећне равнодневице. Међутим, датуме месечних мена, а тиме и Ускрса и Православна и Католичка црква одређују рачуном епакта, заснованом на такозваном Метоновом кругу. Миланковић је, уз одобрење Конгреса, заменио епактни рачун астрономским. Ради се о врло прецизним прорачунима који морају узимати у обзир податак о томе када пун Месец пада око поноћи између суботе и недеље, а све то рачунајући по времену меридијана који пролази кроз куполу храма Христовог гроба у Јерусалиму. Миленко Пешић, “Зашто се православна црква држи Јулијанског календара”, *Политика*, 15. 1. 2006.

⁵⁵ АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, Писмо проте В. Ковачевића патријарху Димитрију од 3. 6. 1923. године, 411-21-42-4; Милутин Миланковић, *Свеправославни конгрес у Цариграду и његова календарска реформа*, Београд, 1923; Милутин Миланковић, *Кроз васиону и векове*, стр. 123–124.

⁵⁶ *Весник Српске цркве*, март–август, 1923, Београд, стр. 13–33; “Свеправославни конгрес у Цариграду”, *Весник*, бр. 18, 10. август 1923; Милутин Миланковић, *Изабрана дела, Успомене, доживљаји и сазнања*, стр. 554–567; Милутин Миланковић, *Кроз васиону и векове*, стр. 112, 119–121.

се изражава захвалност за решење календарског питања а потом је замољен да састави пасхалију према новом календару за следећих 100 година, што је он и урадио. Миланковић је по повратку поднео извештај о свом раду Српској краљевској академији и он је објављен као посебно издање.⁵⁷ Писао је о томе и у својим мемоарима и у “Канону осунчавања”, напомињући да му није јасно зашто реформа, једногласно усвојена 1923. године у Цариграду, и поред свих својих предности, касније није примењена.

Конгрес је показао тенденцију ка реформама у смислу либерализације тумачења канонске стране црквеног живота. Расправљана је могућност уједињења Православне и Англиканске цркве, на петој сесији конгреса 23. маја, на којој су били присутни као гости англикански бискуп Оксфорда Гор и пастор Бакстон. У начелу је одобрен други брак свештеника и признато право свакој помесној цркви да ово питање може решавати узимајући у обзир сваки случај понаособ. Примљен је предлог о прослави 1600. годишњице Никејског сабора 1925. године. Донете су такође и одлуке о питању узраста за рукоположење; одела свештеника, празновања светитеља, постова и др. Поред осталих одлука конференција је издала акт којим је изразила жаљење због одлуке о свргнућу патријарха московског и целе Русије Тихона. У шестој резолуцији помиње се захтев да васељенски патријарх предузме иницијативу за сазивање васељенског сабора.⁵⁸

Почетком октобра 1923. издата је грамата антиохијског патријарха о Свеправославном конгресу у којој се његове одлуке не прихватају а за одлуку о календару се каже да је “превремена и непостојана”.⁵⁹

Многи критичари примећивали су сличности између Конгреса у Цариграду и Живе цркве у Русији, пре свега у мењању календара, дозволи другог брака свештеницима и дискутовању о реформама у духу верског либерализма. Док су једни Свеправославни конгрес сматрали конгресом који је имао несумњиви ауторитет, други су писали како он није имао јасну представу о границама своје надлежности⁶⁰ и како је представљао “најтужнији догађај у историји цркве 20. века”.⁶¹ Велики критичар патријарха Мелетија и овог конгреса био је руски митрополит Антоније Храповицки. Он је кри-

⁵⁷ Др Милутин Миланковић, *Реформа Јулијанског календара*, СКАНУ, XLVII, Науке природне и математичке, књ. II, Београд, 1923.

⁵⁸ *Хришћански живот*, бр. 6, јуни 1923, стр. 313; Andrew Bond, “The Calendar Question”, *The Orthodox Word*, Sep.–Oct., 1982, Vol. 32, No. 5, стр. 45–48; http://www.orthodoxinfo.com/ecumenism/ea_calendar.aspx; *Весник Српске цркве*, март–август, 1923, Београд, стр. 13–33; “Свеправославни конгрес у Цариграду”, *Весник*, бр. 15, 20. јул 1923.

⁵⁹ *Хришћански живот*, II, бр. 11, новембар 1923, Сремски Карловци, стр. 532.

⁶⁰ Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Београд, 1926, стр. 891–893.

⁶¹ Bishop Photius of Triaditsa, *The Road to Apostasy: Significant Essays on Ecumenism* (Etna, CA: Center for Traditional Orthodox Studies, 1995 (Епископ Фотије је једини архијереј старокалендарца у Бугарској). http://www.orthodoxinfo.com/ecumenism/ea_calendar.aspx

тиковао већину предлога који су били изложени на овом конгресу, али посебно реформу календара, сматрајући да се ради о концесији масонима и Латинима, пошто она напада апостолски пропис о посту св. Петра и Павла, јер ако се прати нови календар, када Пасха пада 21. априла или касније, празник Св. Петра и Павла пада пре недеље Свих светих и према томе елиминисе се наступајући пост. Овај конгрес је по мишљењу противника отворио пут мењању црквеног календара и похитао са модернизацијом у цркви, разбио је литургијско јединство Православне цркве и унео поделе и сукобе у њу. За разлику од бугарског професора Сибева, који о конгресу у Цариграду пише похвално, Сергије Троицки и Јустин Поповић су сматрали да се радило о једном о најтежих тренутака у историји цркве 20. века.⁶² Професор Троицки је, као и Јустин Поповић, зачетке идеје екуменистичког покрета налазио у периоду крајем 19. и почетком 20. века, када су материјалистичке идеје дубоко захватиле интелигенцију и више класе и када су духовне вредности пале у други план. Он је писао да је на Свеправославном конгресу у Цариграду први пут у историји Православне цркве један конгрес преузео на себе улогу органа општецрквеног законодавства, због чега му је немогуће признати ауторитет. За сам назив конгреса каже да се ради о “неоправданој претенциозности” јер на њему нису били представници свих цркава. Окупљање је почело као комисија или Свеправославна комисија да би током рада променило назив у Свеправославни конгрес. председавајући на конгресу је био патријарх Мелетије, који у звању патријарха није био признат од неких аутокефалних цркава. Проф. Троицки је сматрао да се Конгрес не може сматрати изразом мишљења чак ни цркава присутних на њему, јер сви присутни нису имали пуномоћја која би им давала права да изражавају мишљење својих цркава, већ су били послани само од извршне власти својих цркава и могли су да изражавају само своје лично мишљење. Поред тога, одлуке конгреса су потписали и један архимандрит и два лаика, што значи да се конгрес не може сматрати ни изразом мишљења малог обласног сабора. Троицки каже да се ради о “приватном скупу неколиких лица, који је узео на себе задатак, да претресе нека питања, која сад узнемиравају православну цркву”. Професор Сергије Троицки је такође упозоравао СПЦ да води рачуна о томе какве одлуке ће доносити, да је то не би удаљило од православља.⁶³

Јустин Поповић је у пролеће 1925. писао да “никакав модернистички салто мортале није у духу Православне Цркве”.⁶⁴ Неколико деценија касније он ће писати у представци Синоду за Сабор СПЦ-а 1977. године: “Питање

⁶² Fr. Andrew Phillips, *The Orthodox Calendar and the Future of Old Calendarism*, http://www.orthodoxinfo.com/ecumenism/ea_calendar.aspx

⁶³ Проф. С. Троицки, “Свеправославни конгрес о другом браку свештеника”, *Хришћански живот*, бр. 7–8, јули–август 1923, стр. 355–364.

⁶⁴ Јустин Поповић, “Богочовечански конзервативизам и неки наши црквени модернисти”, *Хришћански живот*, бр. 2, 1925, стр. 82–83.

припремања и одржавања новог Васељенског Сабора Православне Цркве није ни ново ни скорашње у овом нашем веку историје Цркве. То питање је покренуто још у време несрећног патријарха Цариградског Мелетија Метаксиса, познатог уображеног модернисте и реформатора и творца раскола у Православљу, на његовом такозваном ‘Свеправославном конгресу’ у Цариграду 1923. године. Тада је пао предлог да се Сабор одржи у Нишу 1925. г.; али како Ниш није ‘на територији Васељенске Патријаршије’ Сабор, ваљда, зато није ни одржан. Уопште, изгледа, Цариград је присвојио себи монопол на све – ‘свеправославне’: ‘конгресе’, ‘конференције’, ‘просиноде’ и ‘саборе’. – После тога је 1930. године одржана у манастиру Ватопеду такозвана ‘Припремна комисија Православних цркава’. Она је одредила каталог тема будућег православног ‘Просинода’, који би даље довео до одржавања Васељенског Сабора.⁶⁵

Максим Трпковић је тврдио да предлог који је усвојен на Свеправославном конгресу у Цариграду не одговара ни научном испитивању нити прописима Православне цркве.⁶⁶ *Хришћанска заједница* (или касније *Православна хришћанска заједница*), орган Народне хришћанске заједнице, била је отворено против календарске реформе и писала је о потреби очувања старог календара и о нередима који су избијали тамо где је увођен нови (нпр. у Румунији).⁶⁷ *Хришћански живот* објављује 1923. писмо једног сеоског свештеника који каже да се реформа календара не може извести “без народа” јер ће се десити да се празнују празници са католицима али не и са “браћом Русима”.⁶⁸ Исто мишљење је имао и свештеник Стева Јањетовић из Окучана. Он је тражио да се цело питање одложи за касније и сматрао незгодним померање празничних дана на исте дане када славе и католици.⁶⁹

Ипак нису сви били против. Прота Ј. Јеремић са радошћу је поздравио одлуке Свеправославног конгреса у Цариграду о изједначавању календара и другом браку свештеника.⁷⁰ Живан Живановић се залагао за прихватање реформе календара и другог свештеничког брака и уопште за реформе у цркви и критиковао ставове неких представника Руске православне цркве који су били против одлука у Цариграду. Означавао их је као представнике “стагнације” који нису ништа научили нити од пропасти руске државе нити од пропасти руске цркве.⁷¹ Уопште, свештеници који су били чланови

⁶⁵ Јустин Поповић, “Саборност цркве у савременом свету”, *Свети кнез Лазар*, бр. 1, 1994, стр. 37–48.

⁶⁶ “Је ли могућно?”, *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1923, стр. 9.

⁶⁷ *Хришћанска заједница*, бр. 8, август 1925; *Православна хришћанска заједница*, бр. 10–11, 1929, стр. 28; *Хришћанска заједница*, 1930, стр. 17–18.

⁶⁸ *Хришћански живот*, бр. 9, септембар 1923.

⁶⁹ “Одјек из народа о календару”, *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1923.

⁷⁰ *Весник*, бр. 12, 20. 6. 1923.

⁷¹ Живан Живановић, “Реформе у цркви православној и њихова судба”, *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1923, стр. 90–95.

Удружења православног свештенства поздравили су 1923. увођење новог календара између осталог и због тога што је свештенство у књиге рођених, умрлих и венчаних морало да уписује два датума. На негативне реакције руских архијереја из Сремских Карловаца поводом одлука Конгреса у Цариграду одговарали су да њих не треба да се тичу реформе у СПЦ-у јер су оставили своје стадо и немају права да уређују туђу цркву и државу.⁷²

Министар вера Воја Јањић тражио је од Министарства иностраних дела 8. 8. 1923. обавештење да ли су синоди Цариградске, Румунске и Грчке цркве извршили санкцију одлука Свеправославног конгреса у Цариграду, будући да је предстојало сазивање Сабора СПЦ-а.⁷³ Делегат у Цариграду је јавио 27. 8. 1923. да је Синод Васељенске патријаршије већ санкционисао све одлуке донете на Свеправославном конгресу. Почетком септембра Министарство иностраних дела је јавило министру Јањићу да је, поводом одлука Васељенског конгреса у Цариграду, дипломатски представник Краљевине СХС у Каиру посетио патријарха Фотија. Патријарх Фотије је том приликом рекао да сматра како није требало ни држати тај конгрес пошто на њему није била присутна већина православних цркава. Осим тога, од оних које су имале представнике, Руска и Грчка црква нису биле заступљене правилно, јер представници прве нису имали пуномоћје своје цркве а Синод друге је дошао на чело Грчке цркве у Атини на револуционаран начин. Патријарх је додао како је добио информацију да је један од заступника СПЦ-а предложио да се сазове Сабор 1925. године поводом 1600. годишњице сабора у Никеји. Питање календара и другог свештеничког брака, по мишљењу патријарха Фотија требало је оставити за тај сабор. Закључио је да одлуке Свеправославног конгреса у Цариграду неће извршити и да његов став одобравају сви архиепископи, митрополити и епископи Александријске, Јерусалимске и Антиохијске патријаршије.⁷⁴

Паралелно са активностима Васељенске патријаршије, Друштво народа је 30. 8. 1923. формирало саветодавну и техничку комисију за саобраћај и транзит која је требало да се бави питањем календара. У комисији су били поред осталих чланова и представници Свете столице, Васељенске патријаршије и секретар Краљевског астрономског друштва у Лондону као представник Англиканске цркве. Усвојена је и издата и резолуција према којој се никаква реформа не може спровести без споразума између разних заинтересованих верских власти. Као полазиште требало је да послужи

⁷² *Весник*, бр. 22, 20. 9. 1923; “Глас из српског народа – руском клиру”, *Весник*, бр. 24, 15. 10. 1923.

⁷³ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт, 395-8-365.

⁷⁴ Готово у исто време атински митрополит је тражио информацију преко Краљевског посланства у Атини какав је став СПЦ-а према питању измене календара. АЈ, Министарство вера КСХС, 69-152.

пројекат календара који је израдио Међународни астрономски савез на скупу у Риму маја 1922. и препоруке Међународне трговачке коморе изнете на скупу у Лондону јуна 1921. Полазна тачка проблема опште реформе календара била је несавршеност грегоријанског календара (неједнака дужина месеца, несталност календара, варирање празника Ускрса итд.). Генерални секретар Друштва народа упутио је августа 1923. резолуцију краљевској влади и замолио је да што пре пошаље своје предлоге.

Архијерејски сабор СПЦ-а је почео рад 5/18. 9. 1923. у Сремским Карловцима.⁷⁵ После расправе по питању реформе јулијанског календара, гласањем (18 : 3) је усвојен у принципу нови календар, али је његова примена одложена да би ступила у живот једновремено са свим православним црквама. Сличне одлуке су донете и поводом питања о другом свештеничком браку, свештеничком оделу, посту итд. Сабор је овластио патријарха и Синод да сагласно са одлуком Свеправославног конгреса предложи прославу годишњице Никејског сабора у Нишу, којом приликом би био сазван и Васељенски сабор.⁷⁶ Поводом оваквих одлука у *Веснику Српске Цркве* је објављен коментар: “Сваки који и мало зна какве су прилике и какав је менталитет осталих афтокефалних православних цркава, нарочито у братској нам Русији, тај ће знати да оваква одлука у самој ствари значи: да ће реформе у Срп. Прав. Цркви ступити у живот кад буде скончаније века сега, или народним језиком речено: на ‘Куково лето’!...”⁷⁷ Свештеник Радован Јуришић је истим поводом писао: “На недавном Архијерејском Сабору, држатоу у Срем. Карловцима, усвојене су готово све одлуке свеправослав. Конгреса. Наша их је црква усвојила прва, но стим да их последња уведе у живот!...”⁷⁸

Црква је показала неодлучност и опрез а писало се и о подвојености у Сабору по питању календара. Тим поводом епископ битољски Јосиф је дао исправку која је штампана у *Политици*. Епископ је демантовао да су архијереји Србије, Босне и Црне Горе спремни да потпишу одлуке Цариградског конгреса а да остали то одбијају. Додао је како су сви архијереји наклоњени оваквим решењима питања календара и другог свештеничког брака. Уредништво *Весника Српске Цркве* је то прокоментарисало речима: “Ми можемо само додати: дај Господе, да је тако”.⁷⁹

⁷⁵ АЈ, Министарство правде, 63-14. Метеоролог Мирјана Петровић као основни разлог неприхватања календара у нашој земљи наводи сукоб унутар православља између оних који су заговарали екуменизам и оних којима је било више стало до очувања традиција православне цркве. Слободанка Андрић, “Заборањени календар небеског механичара”, <http://www.arheologija.narod.ru>

⁷⁶ “С уредничког стола”, *Хришћански живот*, бр. 10, октобар 1923. II, стр. 475; *Хришћански живот*, II, бр. 11, новембар 1923, стр. 529; “Одлуке Св. Архијер. Сабора”, *Весник*, бр. 25, 30. 10. 1923.

⁷⁷ *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1923, стр. 89.

⁷⁸ Свештеник Радован Јуришић, “Потреба црквене реформе”, *Весник*, бр. 19, 20. јули 1924.

⁷⁹ *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1923, стр. 77; *Политика*, бр. 5572, 28. 10. 1923.

Министар вера је 31. 1. 1924. тражио од министра иностраних дела да посланства (Атина, Букурешт, Софија, Цариград, Варшава, Берлин, Каиро и др.) испитају став православних цркава о питању календара и одлуке донете на конгресу у Цариграду.⁸⁰ Посланство у Атини је одговорило 24. 2. 1924. да је митрополит атински, иначе велики поборник промене календара, сазнавши да Српска, Руска и Бугарска црква такође желе да приступе по решењу Свеправославне конференције у Цариграду, упутио предлог Васељенској патријаршији да промену календара треба извршити што пре и молио да патријарх назначи дан извршења промене, с тим да покретни празници остану као до тада. Васељенска патријаршија је одговорила 29. 1. 1924. да прима тај предлог и означава 10. март по старом који се има сматрати за 23. март по новом. Ускрс остаје по старом 14. априла или 27. по новом. На то писмо митрополит Хризостом је одговорио телеграфски да је грчки Синод решио да се тог дана изврши промена календара. Из Варшаве је 25. 2. 1924. године стигао одговор да је саветник посланства Боди разговарао са митрополитом Дионисијем и да је он за увођење новог календара али и да Ускрс остане по старом. Из Каира је такође крајем марта стигао одговор да патријарх Фотије није за промену али да подржава сазивање једног сабора (у Нишу) на коме би се расправљало ово питање. Кипарска црква је одлучила да одлуке Свеправославног конгреса не треба спроводити у живот док се не добије сагласност свих православних цркава.⁸¹

Патријарх Тихон (који се налазио у затвору) је издао резолуцију о преласку на нови јулијански календар, пошто је сазнао за одлуке у Цариграду. То је изазвало протесте међу верницима и резолуција је поништена и повучена за мање од месец дана.⁸² Спровођење реформе у Грчкој цркви 1924. од стране Синода и уз подршку државе, довело је до стварања снажне опозиција међу свештенством и лаицима.⁸³ Они су сматрали да такву одлуку може донети само Васељенски сабор на коме ће бити присутне све православне цркве. У супротном, питање календара је по њиховом мишљењу било само резултат јачања екуменског покрета и утицаја других цркава које су ква-

⁸⁰ АЈ, Министарство правде, 63-14.

⁸¹ Архиепископ кипарски Кирил, у одговору на писмо патријарха српског, поводом промене календара, изјавио је да, пошто нису све цркве учествовале на цариградском конгресу а садашњи календар има санкцију Првог васељенског сабора, потребно је да се хитно сазове један васељенски сабор где би се дошло до сагласности по свим питањима. *Хришћански живот*, бр. 2, фебруар 1924, III, стр. 93 и бр. 6, јуни 1924, стр. 284.

⁸² Лист *Старое Время* у броју 2 од 15. октобра 1923. донео је вест да је Руска црква под председништвом патријарха Тихона усвојила одлуке о реформи календара. *Хришћански живот*, бр. 10, октобар 1923, стр. 486; *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1923.

⁸³ Атински лист *Елефтериос Логос* од 5. марта 1924. доноси телеграм који је атински митрополит упутио свим епископима и којим се од 10. марта уводи грегоријански календар и у црквеном животу тако да се 10. март рачуна као 23. март. Месеослов и пасхалија православне цркве се не мењају. *Гласник*, службени лист СПП, 15. (28) 3. 1924, бр. 6, стр. 92; АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду 411-21-42-45.

рине чистоћу православне вере.⁸⁴ Противници новог календара тзв. “старо-православци” почели су да воде организовану борбу. У цркви је нападнут и архиепископ атински Хризостом. Полиција је често прекидала богослужења која су вршена у празничне дане према старом календару. Староправославци су се окупљали по приватним кућама и одржавали обреде. Грчки народ у Солуну одлазио је у цркву Св. Саве у време празника.⁸⁵

Свештеночувар војничког гробља у Солуну, протојереј Сава Рабреновић је писао Краљевском генералном конзулату 9. јула 1924. да се увођењем новог календара јављају у Грчкој проблеми и незадовољство међу верницима. Пошто је највише незадовољства било у Солуну, митрополит атински Хризостом је молио Посланство Краљевине СХС да црквене власти у Београду издају наредбу нашој цркви у Солуну да се у погледу календара саобрази Грчкој цркви. Краљевско посланство је сматрало да треба удовољити овој молби имајући у виду интересе Краљевине у вези са Слободном зоном. Посланство је о овоме добило повољан одговор Министарства спољних послова, са чиме се сложило и Министарство вера и издато је наређење да се црква у Солуну саобрази новом календару уведеном у Грчкој. Протојереј Рабреновић је, међутим, одбио да прими ово наређење сматрајући да је оно у супротности са духом и обичајима СПЦ-а. Он пише о великом непријатељству Грка према Словенима и тражи да се Грцима јасно стави до знања да је српска црква у Солуну саставни део манастира Хиландара, који је саставни део српске цркве и српске државе. Синод СПЦ-а је поводом овог спора писао министру вера 8/21. јуна 1924. да је црква Св. Саве у Солуну део манастира Хиландара и да се има управљати према наредбама тог манастира а он према наредбама Протата у Светој гори. Увођењу новог календара противила се и српска колонија у Солуну.⁸⁶

У Краљевини СХС нису само у Цркви били подељени по питању календара већ и у јавности. Док су једни била за, као професор Станоје Станојевић, други су били против. Није било сагласности ни о томе који је предлог реформе добар а који не. Милутина Миланковића су критиковали због нетачности интеркалације преступних година, датума празновања Ускрса, упоређиван је његов предлог са Трпковићевим, предлагана су нова решења. Написи и расправе о календарској реформи постали су стално

⁸⁴ Септембра 1925. на небу изнад цркве у близини Атине појавио се крст обасјан светлошћу. Крст је према сведоцима ове појаве имао јасне контуре византијског или руског крста и све је то протумачено као јасан знак са неба против увођења календара. “The Appearance of the Sign of the Cross Near Athens”, *Orthodox Life*, Vol. 22, No. 2 (March–April, 1972), стр. 18–20; *Весник Српске Цркве*, јул–август 1927, ур. Љубомир М. Богићевић, Београд, 1927.

⁸⁵ *Весник Српске Цркве*, септембар–октобар 1927.

⁸⁶ АЈ, Министарство правде, 63-14; Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, 411-21-42-45.

присутна тема у црквеној штампи и трајали су и током неколико наредних година.⁸⁷ Уредништво *Хришћанског живота* је писало: “Без страха, без молитвеног трепета решавају се црквени проблеми. Под притиском, ласкавим или грубим притиском модерних ванцрквених сила многи црквени представници ропски служе трулим боговима нашег доба. Разједињење више хотимично него нехотимично ми нервозно хитамо кроз прашуму садашњице у неизвесност будућности. Представници појединих аутокефалних православних цркава надмећу се смело у опасним новачењима. Заборавља се на свету саборност као на мерило наше садашње делатности, као на чувара наше црквене светости. Зато се недавно у Православљу десио молитвени раскол: Грчка Црква увела је нови календар, док су остале Цркве остале при старом. Молитвена саборност је нарушена...”.⁸⁸ Уредник *Гласника СПП* сматрао је да је СПЦ најбоље урадила што није наглила по овом питању посебно због делова земље где је православни народ измешан са католицима.⁸⁹

За новембар 1924. планирано је држање Сабора СПЦ-а у Сремским Карловцима и на дневном реду је поново требало да буде извештај о питању реформе календара и извештај о сазивању Васељенског сабора.⁹⁰ Тим поводом *Хришћански живот* је упозоравао да би се прихватањем календара на Сабору СПЦ-а у јесен 1924. начинила велика грешка, наводећи примере Пољске и Русије, где је “народ одбио увођење новог стила као ненаучно и опасно новачење, које значи молитвени раскол и немудро уступање пред римокатолицизмом”. Додаје се да ће “наш народ, нарочито у Босни, Херцеговини, Далмацији, Јужној Србији и централној Србији” поступити “не мање бунтовно од народа руског”.⁹¹ Министарство вера је 27. 11. 1924. доставило Сабору СПЦ-а реферат Комисије Друштва народа за комуникације и транспорт која се бавила питањем календара. Протокол је носио датум 19. и 20. мај 1924. За проучавање овог питања Синод СПЦ-а је одредио епископа Иринеја бачког.

Децембра 1924. *Гласник СПП* је објавио текст протојереја Јована Живковића који је писао да потребу реформе календара, због давно доказане нетачности јулијанског календара, осећа цела Православна црква, а особито се осећа у Краљевини СХС коју сачињава један народ који је “Историја поделила у три вере”. Подвојеност календара је штетна, каже аутор и за црквени и за државни живот. Живковић доказује да је грегоријански

⁸⁷ Др Младен Берић, “О реформи календара”, *Хришћански живот*, бр. 4 и 7–8, 1924. III, стр. 157–164 и 289–296; Архимандрит Владимир, “Типик и реформа календара”, *Весник*, 25. април 1924. бр. 11.

⁸⁸ “Са уредничког стола”, *Хришћански живот*, бр. 9, септембар 1924, стр. 404.

⁸⁹ *Гласник*, службени лист СПП, бр. 6, 15. (28) 3. 1924, стр. 92.

⁹⁰ *Хришћански живот*, бр. 11, новембар 1924.

⁹¹ “Са уредничког стола”, *Хришћански живот*, бр. 11, новембар 1924, стр. 501.

календар савршенији од јулијанског али додаје да ни он није савршен и каже како су најбољи пут у исправци календара урадили Срби, тј. проф. М. Трпковић.⁹² Живковић је математички доказивао надмоћност Трпковићеве реформе над грегоријанским и над модификованим пројектом из Цариграда и тврдио да је најбољи “јер тај пројекат задовољава свима потребама и црквеним и државним” али да је на Конгресу у Цариграду “модификован”, али “несретно и несретно”.⁹³ Начин на који је Свеправославни конгрес у Цариграду решио календарско питање, писао је Живковић, представљао је веће приближавање Риму него да је без измене примио грегоријански календар.⁹⁴ Јован Живковић је у прилог своје тврдње објавио и приказ књиге Константина Тирићеског *Пасхалне Таблице*. Радило се о реферату који је Тирићески, на позив Синода Румунске православне цркве, поднео као представку о исправци јулијанског календара. Тирићески је, као и Живковић, сматрао Трпковићеву верзију реформе календара бољом од Миланковићеве.⁹⁵ Осим Живковића и архимандрит др Петроније Трбојевић се залагао за прихватање Трпковићевог предлога реформе календара.⁹⁶

Петар Ј. Вукићевић је сматрао нетачним и Трпковићев и Миланковићев предлог календара и предлагао је свој начин рачунања.⁹⁷ Аутор који се потписао именом Ефив Кастул је писао да није лако прихватити нови стил тако што ће се само прескочити 13 дана. Он каже да постоје само две могућности: или примити нов календар са римском пасхалијом и тиме суспендовати одредбе Васељенског сабора које се односе на празновање Пасхе или задржати стари календар са православном пасхалијом.⁹⁸ Већ у наредном броју одговорио му је Јован Живковић да је крајње време да се календарско питање не узима више као повод за разлику између истока и запада, него да се што пре приступи календарском јединству али тако да неће изгледати да се неко нечега одриче.⁹⁹ Игуман Стефан (Илкић), уредник *Српске страже*, сматрао је да је реформа календара потребна али да се мора водити рачуна о ставу Руске православне цркве, а уредништво *Гласника*

⁹² Јов. Живковић, “Реформа календара”, *Гласник*, бр. 23, 1/14. 12. 1924. стр. 355–357.

⁹³ *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1927, стр. 699–701.

⁹⁴ *Весник*, бр. 38, 6. 11. 1927.

⁹⁵ *Весник*, бр. 31, 18. 9. 1927.

⁹⁶ *Весник*, бр. 27, 11. 11. 1928; Игуман Стефан (Илкић), “О реформама црквеним”, *Духовна стража*, часопис за духовну просвету, монашки и црквени живот; власник Монашко удружење СПЦ у Краљевини Југославији, уредник игуман Стефан, Сремски Карловци, бр. 4, 1931, стр. 288–291 [приказ књиге архимандрита др Петронија (Трбојевића), настојатеља манастира Шишаговац, *О реформама црквеним*, Сремска Митровица, 1931, од игумана Стефана (Илкића)].

⁹⁷ Петар Ј. Вукићевић, “Календарско питање”, *Весник Српске Цркве*, јануар 1932, стр. 11–41.

⁹⁸ “О новом календару”, *Весник*, бр. 22, 19. 6. 1927.

⁹⁹ Јован Живковић, “О новом календару”, *Весник*, бр. 24, 3. 7. 1927, бр. 25, 10. 7. 1927, бр. 27, 24. 7. 1927.

СПП је тврдило да се Грчка црква затрчала када је увела грегоријански календар.¹⁰⁰

Комисија Друштва народа је у међувремену прикупила 185 предлога реформе календара из разних земаља (нпр. три из Југославије) и потом саставила Извештај о реформи календара августа 1926. Из извештаја се види да су у то време трговачки интереси у многим земљама ишли у корист предлога да се утврди датум прослављања Ускрса. Сличне сугестије имале су одлуке међународне трговачке коморе у Риму 1923. и Бриселу 1925. Скупштина Друштва народа је прихватила 25. 9. 1926. у целисти гледиште Комисије о потреби стварања националних одбора за општу реформу календара. Сматрало се да је постојећи календар извор пометњи у трговачким, индустријским, научним и верским пословима и да ствара велике губитке у новцу и времену.¹⁰¹ Министарство иностраних дела Краљевине СХС је извештај Комисије Друштва народа доставило Министарству вера 30. 1. 1929.¹⁰²

Трговинско-обртничке и индустријске коморе у Загребу, Осијеку, Сарајеву, Сплиту, потом Банатска трговачко-индустријска и занатска комора, залагале су се за изједначење календара у Краљевини СХС из економских и националних разлога и у том смислу су се у више наврата обраћале разним министарствима.¹⁰³ Старокатолички бискуп Калођера писао је такође министру вера 1926. о потреби решења питања календара јер су се разлике посебно осећале у пречанским крајевима где је становништво разних вероисповести било измешано.¹⁰⁴

Хришћански живот је објавио посланицу васељенског патријарха од 17. 2. 1927. у којој се између осталог каже: “Са великом тугом мајка Црква дознаје да се по гдегде јављају неки, који ‘не разумеју ни шта говоре, ни шта тврде’ (1. Тм. 1, 7), ремете ваш мир. Мислимо на оне који дижу вику око календара, због чега се на многим местима саблажњава благочестиви народ и настаје штетна подела међу вама. Да треба да се уклони разлика између црквеног и грађанског календара, пошто су у последње време све православне државе усвојиле и увеле нови календар, увиделе су одмах све православне цркве, осећајући да им је дужност да олакшају друштвени живот сличним исправљањем црквеног календара, тако да верним следују истом календару и у световном и у религиозном животу свом и да у исто

¹⁰⁰ Игуман Стефан, “О календару и његовој реформи у Православној Цркви”, *Духовна стража*, 1929, бр. 1, стр. 47–63; “Царигардска црква”, “Грчка црква”, *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 14, 15. (28) јул 1925.

¹⁰¹ “Друштво народа и реформа календара”, *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1931, стр. 1238–1248.

¹⁰² АЈ, Министарство правде, 63–14.

¹⁰³ АЈ, Министарство правде, 63–14; Министарство вера, 69–156–241.

¹⁰⁴ АЈ, Министарство вера КСХС, 69–46–75.

време увиде да би неслагање Цркве у овој ствари било у многоме штетно. Зато се одасвуд изражава и испољава жеља и молба да и црква што пре учини оно што треба. Сходно тој општој жељи због хитности ствари наша Велика Христова Црква редовним путем сазвала, и у великој дворани нашег патријаршијског дома, окупила 1923. год. Свеправославни конгрес, на који су позване све православне Цркве. А на том конгресу, пошто је узето у обзир да не постоји никаква канонска сметња за исправку нашег црквеног календара према датама астрономске науке, једногласно је решено да се према тим датама исправи јулијански календар, којом се исправком, не мењајући ни мало поредак празновања празника наше Св. Православне Цркве нити уопште додирујући канонске наредбе о празновању Св. Пасхе, постигло, на велику олакшицу и корист православних људи, неопходно изједначавање црквеног календара са грађанским, који је већ био у употреби због световних потреба.” Даље се додаје да је ова акција цркве, као и увођење 1924. исправљеног календара за непокретне празнике, била канонска и да никада ниједан сабор није питање календара сматрао питањем догмата. Патријарх се у исто време обратио и светогорском Киноту писмом. Светогорци су међутим одговорили одбијањем новог календара. Престали су да помињу васељенског патријарха на литургији и на проскомидији. Потом је гувернер Свете горе затворио 19 монаха који су се јавно бунили против увођења новог календара. Од светогорских манастира једино је Ватопед примио нови календар, али се потом братија манастирска поделила око овог питања.¹⁰⁵ Да би спречиле поштравање борбе и избегле нереди, грчке власти су одобриле староправославцима да могу празновати црквене празнике по старом календару.¹⁰⁶ Према писању атинског листа *Политика*, Министарство просвете у Атини је послало 1932. године поверљиву наредбу којом се забрањује светогорским монасима обављање свештенорадњи по селима и градовима у данима старог календара. Наређено је такође и растурање свих удружења која се боре за стари календар и затварање свих цркава у којима се служило по старом календару.¹⁰⁷ Света гора је наставила да поштује јулијански календар али је осећала последице подела које су настале.¹⁰⁸

¹⁰⁵ “Са уредничког стола”, *Хришћански живот*, VI, бр. 8–9, август–септембар 1927, стр. 247–255. Протојереј Сава Рабреновић пише 2. јула 1924. министру вера Краљевине СХС да је на Светој гори наредбу о увођењу новог календара прихватио само Ватопед а да остали грчки манастири служе по старом. АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, 411-21-42-45.

¹⁰⁶ “Календар у Грчкој”, *Хришћански живот*, бр. 1–2, јануар–фебруар 1927, стр. 63.

¹⁰⁷ *Весник Српске Цркве*, децембар 1932, Београд.

¹⁰⁸ Professor Constantine Cavarnos, “Blessed Elder Gabriel”, *Modern Orthodox Saints*, Belmont, MA: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, 1999; *Hosios Gregorios*, Vol. V, No. 26 (May–June), 1968, str. 1016–1022; *Orthodox Tradition*, Vol. XVII, No. 2–3 (2000), str. 12–15.

Цркве у Грчкој, Румунији и Пољској решиле су календарско питање не чекајући остале и то свака на свој начин. Грчка црква је усвојила грегоријански календар а задржала православну пасхалију, Румунска црква је удесила календар према одлуци цариградског Свеправославног конгреса, а Пољска је имала два календара. Сукоб између старокалендараца и новокалендараца избио је и у Румунији 1924,¹⁰⁹ али и у Бугарској половином 60-их година. Један румунски астроном, велики поштовалац М. Трпковића и његове реформе календара, писао је крајем 20-их година да су се народ и свештенство у Румунији бунили због тога што је Синод Румунске православне цркве извршио реформу календара октобра 1924. из страха да ће бити покатоличени. Народ је празновао празнике по старом стилу а новине се нису трудиле да популаришу реформу из страха од већих потреса. Исти астроном је сматрао да би предлог о фиксирању датума Ускрса у Румунији могао да изазове много веће потресе и немире.¹¹⁰

Питање фиксирања датума Ускрса покренуло је Краљевско британско друштво. Оно је тражило 1929. године од Министарства иностраних послова Краљевине СХС гледиште југословенске краљевске влада о овоме. Овакво питање било је упућено и владама других европских земаља јер је у то време у Великој Британији растао покрет у корист стабилизације датума Ускрса услед тешкоћа које је померање празника изазивало у раду васпитних установа, индустрији, финансијама, трговини и транспорту. Британски парламент је чак изгласао сопственом иницијативом 1928. тзв. Ускршњи закон који је предвиђао да у Великој Британији, Северној Ирској и на острвима, Ускрс буде слављен прве недеље после друге суботе у априлу. Закон је требало да ступи на снагу тек када се узме у обзир гледиште цркава. С обзиром на то да би ефикасност ове мере била знатно ограничена уколико би се односила само на Велику Британију, желели су да испитају став и осталих европских држава. Главну препреку, међутим, представљало је негативно држање Свете столице о том питању. Света столица је наине тврдила да никакве догматске тешкоће не стоје на путу да се спроведе реформа календара и да се утврде ускршњи празници, али није сматрала да постоје разлози од општег интереса за тако нешто. Света столица није желела да разматра ово питање без претходног консултовања са Васељенским сабором јер јој је већ због грегоријанског календара приговарано да се удаљила од првобитне заједничке традиције а нова реформа би увећала већ постојећи јаз. Стога је сматрала да би било неупутно дирати и грегоријански календар и била је против иницијативе Друштва народа.¹¹¹

¹⁰⁹ *Духовна стража*, 1929, бр. 1, стр. 79.

¹¹⁰ АЈ, Министарство правде КЈ, 63-14.

¹¹¹ *Исто*.

На упит Министарства иностраних послова Министарству правде почетком 1930. какав је став верских заједница у Југославији о питању стабилизације датума Ускрса, одговорено је 12. 8. 1930. да Католичка црква заузима негативан став према било каквој реформи календара без консултовања са васељенским сабором а он је дао само своју условну сагласност. СПЦ је у начелу прихватила реформу календара, али уз услов да она једновремено ступи у свим православним црквама, а Бискупски ординаријат Евангеличког црквеног дистрикта у Загребу није могао да пружи одговор на ово питање јер му није био познат став осталих протестантских цркава.¹¹²

Септембра 1930. на VIII редовном годишњем конгресу привредних комора и важнијих привредних организација Краљевине Југославије у Београду, расправљало се о питању календара и подржана је потреба реформе, односно изједначавања календара.¹¹³ Почетком 1931. основан је Југословенски одбор за проучавање предлога реформе календара поднетих Друштву народа.¹¹⁴ Председник Одбора је био Васа Јовановић, индустријалац из Београда, а секретар др Милан Жујовић, доцент Правног факултета у Београду. Овај одбор је, након консултовања са привредним установама у Краљевини Југославији, доставио Друштву народа извештај из кога се видео позитиван став о потреби стабилизације датума Ускрса. Октобра 1931, под окриљем Друштва народа, одржана је у Женеви IV међународна конференција за саобраћај и транспорт, на којој је разматрано и питање календара, стабилизација датума Ускрса и упрошћавања грегоријанског календара. На конференцију су биле позване да пошалу делегате Света столица, Васељенска патријаршија и Англиканска црква, али се само последња одазвала. Пошто су скоро све делегације изразиле став да су за дефинитивно решење овог питања искључиво компетентне црквене власти, и пошто је југословенска делегација изјавила да југословенска влада може да укаже своју потпору само оном решењу које приме и СПЦ и Католичка црква, усвојен је акт којим владе присутних земаља изражавају став да би, са економског и социјалног гледишта, стабилизовање датума Ускрса било на опште задовољство. Остало је нерешено питање недеље коју треба одредити за редовно празновање Ускрса због неслагања између Пољака и Италијана. Што се тиче реформе грегоријанског календара, конференција је закључила да је сувише мали број оних који је захтевају у односу на број оних који су против.¹¹⁵ Исте 1931. године формирано је и Светско удружење за реформу календара са седиштем у Килу.

¹¹² Исто.

¹¹³ АЈ, Министарство правде, 63-15.

¹¹⁴ “Друштво народа и реформа календара”, *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1931, стр. 1238–1248.

¹¹⁵ АЈ, Министарство правде КЈ, 63-15.

Збивања у Цариграду после Свеправославног конгреса

Првог јула 1923. године патријарх Мелетије је, под изговором о болести и потреби медицинског третмана, напустио град и отишао на Свету гору.¹¹⁶ По одласку патријарха Мелетија из Цариграда, Васељенска патријаршија је одмах покушала да дође у контакт са турским властима, са којима су односи били прекинути, али Турци су одлагали и избегавали контакте. Потом је у Цариград допутовао папа Ефтим, свештеник из једног села у околини Цезареје за кога се чуло да је стао на чело Православне цркве у Анадолији. Он је дошао у Цариград у пратњи резервног официра Фехми беја и Сафет беја, инспектора јавне безбедности у Ангори. Прво је посетио валију Аднан беја, Селахадин Адил пашу а тек потом Васељенску патријаршију. У Патријаршији је предао представку у којој је тражио да Мелетије IV, као незаконито изабран патријарх, одмах одступи. Он је наводно наступао у име 40.000 Грка из Анадолије који су чекали иселење.¹¹⁷ Са својим пратиоцима је одсео у скупом хотелу и возио се свуда аутомобилом, тако да је свима било јасно да папа Ефтим не ради на своју руку, да је у дослуху са владом у Ангори и да су га они послали у Цариград. Био је присутан и на свечаности приликом уласка турске војске у Цариград.¹¹⁸

Патријаршија у Цариграду је одбила да ступа у ма какав додир са папа Ефтимом јер он није имао никакво пуномоћје. После тога он је упао на седницу Синода на којој је разматрано питање положаја васељенског патријарха. Неки синодали су захтевали да се то питање реши јер су сматрали да турске власти неће обновити односе са Васељенском патријаршијом све док патријарх Мелетије буде био на престољу. Митрополит Јаковос је рекао да му је патријарх писао да ће поднети формалну оставку. Папа Ефтим је, праћен групом наоружаних људи, заузео Патријаршију и категорички поставио услове да се Мелетије збаци, да се изабере нови синод и администратори и да се из њега удаље сви митрополити чије се дијецезе налазе ван територија тадашње Турске.¹¹⁹ Папа Ефтим је себе одредио за представника Васељенске патријаршије у Ангори.¹²⁰

¹¹⁶ Лозанским уговором о миру од 24. јула 1923. одлучено је да седиште патријарха остане у Цариграду и да му се признају црквена и канонска права. АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, 411-21-42-45.

¹¹⁷ АЈ, Министарство вера, Извештај делегата Краљевине СХС у Цариграду Министарству спољних послова КСХС о покушајима турске владе у Ангори да створи независну православну цркву у Анадолији, 69-10-23.

¹¹⁸ АЈ, Министарство вера, 69-10-23. Савезници су напустили Цариград 2. октобра 1923. Велика народна скупштина је прокламовала 29. 10. Републику Турску. Кемал-паша Ататурк је проглашен за председника а Анкара за главни град. <http://www.ataturk.com/content/view/33/70/>

¹¹⁹ АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, Извештај проте В. Ковачевића Синоду СПЦ од 20. 9. / 3. 10. 1923. године, 411-21-42-45; *Хришћански живот*, бр. 10, октобар 1923, стр. 482.

¹²⁰ АЈ, Министарство вера Краљевине СХС, 69-10.

Под притиском грчке владе и уз интервенцију архиепископа Хризостома атинског, Мелетије се повукао са патријаршијског трона. Али то није био крај његове каријере. Три године касније постао је патријарх у Александрији (пошто је претходно био протеран из Атине), где је увео нови календар. Умро је 1935. године, а многи православни теолози га и данас оптужују да је био модерниста и масон.¹²¹

Новембра 1923. је извршен избор митрополита халкидонског Григорија за васељенског патријарха Григорија VII (1923–24), али папа Ефтим није признао овај избор.¹²² Синод Цариградске цркве је лишио свештеничког стања папу Ефтима – поглавара тзв. “турко-анатолске Православне цркве”, због напада на Св. синод, али то није био крај проблема за Патријаршију.¹²³ Министарство иностраних послова Краљевине СХС је добило извештај од делегата у Цариграду 4. маја 1924. да је Гази Мустафа Кемал-паша дао интервју *Њу Јорк Хералду* о потреби укидања Патријаршије и Великог рабината у Турској, објашњавајући то укидањем Калифата и несагласношћу рада ових установа са новим поретком у Турској, али и чињеницом да се ради о иредентистичким центрима.¹²⁴ Делегат Краљевине СХС у Цариграду је у својим извештајима изражавао крајњи песимизам у погледу будућности Васељенске патријаршије и писао да је Дамјанос Дамјанидес, Грк из Галате, са још неколико потписника упутио Патријаршији телеграм којим захтева да се патријарх Григорије VII у року од три дана повуче са свог места. Посланик додаје да је из поузданих извора сазнао да је Дамјанидес добио за ову ствар 2.000 турских лира од народног посланика Јонус Надија, који је покренуо лист *Републику (Думхиријет)* и који представља један од најважнијих стубова режима у Турској.¹²⁵ Сличне информације објављивали

¹²¹ Наводно се разболео и умро због бриге савести јер је поделио цркву. Professor Constantine Savarnos, “Blessed Elder Philotheos Zervakos”, *Modern Orthodox Saints*, Vol. XI, Belmont, MA: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, 1993; *Orthodox Tradition*, Vol. XIV, No. 1, str. 67–69; “The Ecumenical Patriarch Meletius Metaxakis (1871–1935): a) the Masons, b) the Innovators, c) the Ecumenists”, *OEM*, 1990, I–XII, Chaps. 18–21, str. 149.

¹²² АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, Извештаји проте В. Ковачевића Синоду СПЦ од 8/25. 11. 1923. и 1/14. 12. 1923. године, 411-21-42-45; *Хришћански живот*, бр. 2, фебруар 1924, III, стр. 92; М. Парента, “У духу Васељенске цркве и у сагласности са св. Оцима!”, *Гласник*, службени лист СПЦ, V, бр. 1, 1924, уредник Милош Парента, стр. 13.

¹²³ *Хришћански живот*, бр. 5, мај 1924, стр. 238.

¹²⁴ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт, 395-10-306 и 395-11-307. Кемал-паша Ататурк спровео је низ реформи које су трансформисале Турску у модерну, секуларну државу у периоду од 1924. до 1935. Шеријатски правни систем је укинут, верске школе су затворене, јавно образовање је секуларизовано, Турска је проглашена секуларном државом без службене религије, Аја Софија је претворена у музеј, недеља је постала нерадни дан уместо петка, забрањене су верске активности у политици итд. <http://www.ataturk.com/content/view/33/70/>

¹²⁵ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт, Копија извештаја Краљевске делегације у Цариграду од 7. маја коју Министарство иностраних дела КСХС шаље 15. маја 1924. Краљевском посланству у Букурешту, 395-11-308-310.

су и неки црквени листови у Југославији преносећи писање стране штампе. Према тим написима, ангорска влада се играла са Фанаром од како је септембра 1923. преузела управу над Цариградом. Папа Ефтим и његов помагач Дамјанидес, који је у јуну 1923. покушавао да одведе патријарха из Цариграда, водили су процесе против патријарха Григорија и важнијих митрополита за увреду части.¹²⁶

Према извештајима које је МИП Краљевине СХС примао јуна 1924. из Цариграда, патријарх Григорије је био болестан а у Патријаршији се није ништа радило сем што су се вршили неки размештаји митрополита који немају никаквог смисла.¹²⁷ Патријарх Григорије VII је ипак остао упамћен по томе што је признао декрет “Живе Цркве” да се смени патријарх Тихон.¹²⁸ Он је захтевао да руски митрополит Антоније и епископ Анастасије (управник руских православних општина у Цариграду), који су живели у Цариграду у то време, прекину своје активности против руског режима и да прекину комеморације патријарху Тихону, саветујући их да признају болшевице. Пошто није добио њихов одговор, патријарх Григорије је организовао истрагу против њих и суспендовао их из службе. Претпостављало се да су иза тога стајали болшевици, који су извршили притисак на Фанар.¹²⁹ Патријарх Григорије је тражио од патријарха Димитрија да затвори Синод руских епископа у Сремским Карловцима, али је патријарх то одбио.

После Григорија на патријаршијски трон долази Константин VI (1924–1925), који се није дуго задржао на том месту. Њега су силом, са још четири епископа, турске власти пребациле на грчку границу. Сместио се на Светој гори, где је очекивао решење о коначној судбини Цариградске патријаршије.¹³⁰ Са Свете горе је упутио протест Фанару против намере да бирају новог патријарха.¹³¹ Када је патријарх био уклоњен из Цариграда, грчка влада је поднела приговор Друштву народа, али је спор изглађен дипломатским путем између ангорске и атинске владе. Патријарх Константин VI је 22. маја 1925. поднео оставку, коју је 31. маја усвојио Синод Цариград-

¹²⁶ “Опасност по Васељенску патријаршију”, *Хришћански живот*, бр. 6, јуни 1924, стр. 286; АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт, Извештај из Цариграда од 2. маја 1924. године, 395-11-314-315.

¹²⁷ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт, Извештај из Цариграда који МИП КСХС 24. јуна 1924. шаље у Букурешт, 395-11-311-313.

¹²⁸ Протојереј В. Ковачевић је јавио 1. 8. 1924. из Цариграда, позивајући се на свој извештај из маја месеца да је Васељенска патријаршија, по иницијативи тамошњег совјетског представника Потемкина, пристала да пошаље у Русију своје изасланство које је требало да утврди стање у Руској православној цркви и да саветује патријарха Тихона да се повуче. АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Букурешту, Румунија, 395-11-319-322.

¹²⁹ *Хришћански живот*, бр. 9, септембар 1924, стр. 411.

¹³⁰ Милош Парента, “Протеривање цариградског патријарха”, *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 2, 15. (28) јануар 1925, стр. 23.

¹³¹ *Гласник*, бр. 6, Сремски Карловци, 15. (28) март 1925.

ске патријаршије.¹³² Турска влада је захтевала да у избору патријарха могу учествовати само архијереји чије се епархије налазе на територији Турске. За новог патријарха изабран је 13. јула митрополит Василије III (1925–1929).¹³³ Према вестима које су стизале из Цариграда тих дана (23. 7) папа Ефтим је, иако рашчињен свештеник, упадао у цркве и држао службе, а турске власти нису чиниле ништа да га у томе спрече.¹³⁴

Према званичним подацима из 1926. Цариградска патријаршија је у то време имала 104 епархије (40 у Турској, 49 у Грчкој, четири у Албанији, четири у Додеканезу, пет у Европи, једну у Америци, једну у Аустралији), али фактички их је било много мање (у самој Турској радило се о пет, а не о 40 епархија). Црквена јурисдикција Цариградске патријаршије протезала се и над новогрчким областима у Македонији и на острвима, као и над Светом гором, према одлуци грчке владе. Уз патријарха постојао је још Синод, у чији састав су улазили архијереји из непосредне околине Цариграда и он је имао шест чланова. У Цариграду је, поред ових епископа, било и оних који су носили титуле разних малоазијских епархија тако да је укупан број архијереја износио 18 до 20. Деловала је и Богословска школа на Халки, али није било више велике патријаршијске канцеларије, а сама Патријаршија се налазила у материјалној кризи. У Турској је остало око 200.000 православних.¹³⁵ Турска влада је 1930. године објавила да у Истанбулу не постоји више “Рум-патријарх” – грчки патријарх, већ само “Рум-башпапазлик” (грчки поглавица попова). Васељенски патријарх је тиме изгубио политички значај у Турској, пошто је лишен титуле поглавара православног милета у Турској. Патријарх је био скучен и у манифестацијама својих неспорних права у управљању црквом унутар граница Турске, где се на њега гледало као на обичног турског службеника, под контролом власти. Турска је почетком 30-их забранила и ношење свештеничког одела изван цркве, али је васељенском патријарху усмено обећано да ће се њему и свештеницима које турске власти одаберу редовно обнављати дозволе за ношење свештеничког одела и ван цркве.¹³⁶ Патријарх није имао право на слободан излазак из Турске и непрестано се инсистирало на његовом пресељењу у нови центар и престоницу Анкару, где није било православних хришћана али где је била концентрисана сва државна администрација.¹³⁷

¹³² АЈ, Министарство вера КСХС, 69-11-26-34.

¹³³ АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, 411-21-42-45.

¹³⁴ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт, 395-11-316-318.

¹³⁵ *Пут*, часопис за хришћанску културу, Београд, св. 4, 1934, стр. 236.

¹³⁶ АЈ, Посланство Краљевине Југославије при Светој Столици, 372-12 (МИП КЈ Краљевском посланству при Ватикану 12. 1. 1935).

¹³⁷ *Духовна стража*, бр. 3, 1931, стр. 229.

Сазивање Васељенског сабора¹³⁸

На конференцији у Цариграду 1923. предложено је да се 1925. године свечано прослави 1600 година од васељенског сабора у Никеји. Српска православна црква није ништа званично предузимала по овом питању, али у јавности су се појавиле идеје да је идеално место за Сабор и то васељенски, Ниш – као родни град Константина Великог. Турски државни кругови су, после информација објављених у Југославији да би се прослава могла одржати у Нишу, погрешно обавештени да се ради о Никеји и поручили су Цариградској патријаршији да Сабора и прославе неће бити јер они то неће дозволити у време када покушавају и сами да се еманципују од вере.

Министарство вера и Синод СПЦ-а су почетком 1924. одржали конференцију на којој је решено да се свим источним патријарсима упутити позив да се 1925. одржи васељенски сабор у Србији.¹³⁹ Тадашњи министар вера Краљевине СХС је, без сагласности Синода, сондирао терен код неких православних цркава. Митрополит софијски је одговорио у марту 1924. да је идеја одлична али да би пре сабора требало одржати конференцију на Светој гори за припрему питања о којима би се расправљало на сабору. Прота Ковачевић је писао патријарху Димитрију из Цариграда, 4. априла 1924, да су у Патријаршији расположени да Јерусалим буде место одржавања васељенског сабора а не Ниш.¹⁴⁰ Патријарх александријски је био за то да се сабор одржи у Јерусалиму. Атински митрополит није имао ништа против Ниша али је желео прво да чује став Васељенске патријаршије. Представници Руске цркве су сматрали да ће се одржавању сабора у Нишу опирати Грци а сумњали су и да ће они уопште добити дозволу да присуствују том сабору од својих власти. Румуни нису одговорили ништа али стекао се утисак да ни они не би присуствовали Сабору ако се буде држао у Нишу.¹⁴¹

Међу православним свештенством у Краљевини СХС је владала неверица да ће се 1925. састати васељенски сабор у Нишу јер терен за тако нешто није био припремљен.¹⁴² Црквени листови су писали пред заседање Сабора СПЦ-а у јесен 1924. да ће се решавати питања о календару,

¹³⁸ Под појмом “васељенски сабор” у ужем смислу речи подразумева се скуп свих епархијских епископа као законитих представника цркве. С обзиром на промене које су наступиле у цркви током историјског развоја, велики број области се издвојио и формирао посебне црквене јединице. Због тога су постојале две могућности: сазив посебних генералних сабора појединих цркава или сазив једног општег сабора православне цркве. Сабор се могао одржати у било ком средишту неке од помесних цркава. Филарет Гранић, “Проблем сазива Васељенског сабора”, *Богословље*, XII, 1, Београд, 1937, стр. 33–39.

¹³⁹ *Хришћански живот*, бр. 1, јануар 1924.

¹⁴⁰ АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, 411-21-42-45.

¹⁴¹ Ст. Димитријевић, “Поводом доласка Депутације Јерусалимске Патријаршије”, *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар, 1924, Београд, стр. 523–529.

¹⁴² *Весник*, 10. 9. 1924, бр. 22.

сазивању васељенског сабора (додаје се да је *Весник* већ писао да до тога неће доћи због ривалства цркава) и др.¹⁴³ Ривалство међу помесним црквама представљало је појаву дугог трајања, али када се о томе говорило, мислило се обично на ривалство између Васељенске патријаршије и Руске православне цркве. Пошто су се после Првог светског рата и Московска и Васељенска патријаршија налазиле у тешким политичким околностима, остале православне цркве су почеле да се боре за примат. Руски монаси са Свете горе тражили су заштиту и покровитељство Српске православне цркве и краља Александра и у Краљевини су надлежни сматрали да је “морална обавеза” и цркве и државе да ту помоћ пруже.¹⁴⁴ Прота Васо Ковачевић је писао 27. 2. 1922. Синоду да је СПЦ “суђено да данас води прву и главну ријеч барем у словенском православљу” и да би она морала да поведе рачуна о руским избеглицама и свештенству које се налазило у Цариграду и околини, међу којима се ширила католичка и унијатска пропаганда.¹⁴⁵ Министар вера Воја Јањић писао је у истом духу министру иностраних послова Краљевине СХС, 12. 8. 1923. Он каже да је СПЦ уздизањем на степен патријаршије добила изузетан положај међу православним црквама у судству, а дезорганизацијом Руске цркве постала је и центар православља. То јој, каже Јањић, намеће програм рада који је у ствари и “део наше државне националне политике”.¹⁴⁶ Нису, међутим, ни остали седели скрштених руку. Из Букурешта су стизале информације да румунска патријаршија ради на томе да добије онај статус који има Цариградска патријаршија и да заједно са Грцима ради на сузбијању утицаја словенских цркава.¹⁴⁷ Свештеник Милан Тришић је јуна 1926. писао да је сазив сабора православних аутокефалних цркава неостварљив, иако Цариградска патријаршија то пожурје, као и да је Грчка црква пожурела да број епископа повиси за три пута више него што их има СПЦ на готово исти број верника.¹⁴⁸

У православној штампи Краљевине СХС коментарисало се да је сазив васељенског сабора неизводљив због немогућности учешћа Руске православне цркве, која је и “данас водећа Црква у Православљу”, а неке помесне цркве настоје да искористе стање у њој и реше нека питања без њеног учешћа.¹⁴⁹ Милош Парента, уредник званичног листа Патријаршије СПЦ-а сматрао је такође да је врло неподесно време за сазивање васељенског сабора, пре свега због стања у РПЦ-у.¹⁵⁰ Наглашавао је да је Црква је-

¹⁴³ “Пред Св. Архијерејски Сабор”, *Весник*, 10. 11. 1924, бр. 28; *Хришћански живот*, бр. 11, новембар 1924.

¹⁴⁴ Радмила Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, стр. 86.

¹⁴⁵ АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, 411-21-42-45.

¹⁴⁶ АЈ, Министарство вера КСХС, 69-9-24.

¹⁴⁷ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешту, 395-26-245.

¹⁴⁸ *Весник*, бр. 24, 27. 6. 1926.

¹⁴⁹ “Са уредничког стола”, *Хришћански живот*, бр. 11, новембар 1924.

¹⁵⁰ М. Парента, “Сазивање Васељенског сабора”, *Гласник*, бр. 15, 1/14. 8. 1924, стр. 232–234.

дна и непроменљива у свим крајевима света и у свим временима и да не би требало очекивати од будућег сабора да дође до измена одлука седам васељенских сабора.¹⁵¹ Протојереј Душан Јакшић је био сагласан да је сазивање васељенског сабора немогуће због стања у РПЦ-у али је био против ставова о потреби његовог сазивања ради решавања питања црквене дисциплине (Никодим Милаш је тврдио да помесни сабор може изменити дисциплинарне одлуке васељенског сабора, мислећи на одредбу о браку епископа).¹⁵²

Сабор СПЦ-а у Сремским Карловцима је у новембру–децембру 1924. расправљао о акту васељенског патријарха у коме је предложен дневни ред за будуће заседање васељенског сабора који је стигао у току заседања. Према предложеном програму требало је да се расправља о ревизији целокупног законодавства (канонског права) и његовог саображавања постојећем стању Цркве, затим раду на зближавању свих хришћанских цркава и другом. У посебном делу је требало да се расправља о догматским питањима, богослужењу, свештенству, календару итд. Сабор СПЦ-а је на овај позив одговорио да сматра како је за решавање извесних питања свеправославног карактера потребно сазвати васељенски сабор на коме би присуствовале све канонски признате аутокефалне цркве. Додаје се да је тешко остварљиво да то буде 1925. али да би се могла одржати прелиминарна конференција на којој би се постигла сагласност око разних питања. Та прелиминарна конференција је, по предлогу Сабора СПЦ-а, могла бити одржана у Нишу или на Светој гори. Црквена штампа је коментарисала како збуњује ужурбаност и смелост Цариграда и инсинуирала да је разлог за то тренутна немоћ Руске православне цркве али и политичко страдање грчког народа које чини да се “на брзу руку за откуп народности своје дају уступци и у ономе, што је ван спора и дискусије”.¹⁵³

Поводом одлука Сабора СПЦ-а и општег стања у православљу, *Весник* почетком децембра 1924. пише: “Српско свештенство, коме је идеал не смрт него живот, најјаче и осећа старовременске окове, за то најенергичније и тражи да се уведу нужне реформе. Услед тога и наш епископат узима у претрес питања о реформама, али без икакве енергије, јер је под хипнозом руске хијерархије, те сва питања о реформама стално и намерно одгађа на сазив Васељенског Сабора... Негда славна александријска те антиохијска црква данас само животаре, а тако и јерусалимска. Цариградска црква постаје позорницом трагикомичних призора, а руску цркву гледамо разривену, док међу балканским црквама ликује суревњивост и подозрење.”¹⁵⁴

¹⁵¹ Парента М., “У духу Васељенске цркве и у сагласности са св. Оцима!”, *Гласник*, службени лист СПП, В, бр. 1, 1924, стр. 6–8.

¹⁵² Прот. Душан Јакшић, “О потреби и могућности сазива васељенског сабора”, *Гласник*, бр. 9, 1924, стр. 137–139.

¹⁵³ *Весник Српске Цркве*, новембар–децембар 1924, Београд, стр. 607–613.

¹⁵⁴ “Сазив Васељенског сабора”, *Весник*, бр. 30, 1. 12. 1924.

Васељенски патријарх је 10. 12. 1925. сазвао васељенски сабор на Светој гори а потом је патријарх Мелетије александријски упутио 20. 12. 1925. грамату поглаварима свих помесних православних цркава у којој им предлаже помесни сабор на коме би се питање календара размотрило пошто нема наде да ће доћи до сазивања васељенског сабора. Патријарх јерусалимски Дамјан није делио мишљење Мелетија о потреби реформе календара, нарочито не с обзиром на свету земљу где би изједначавање календара изазвало врло непријатне последице у погледу богослужења у светим местима. Патријарх антиохијски је такође био против реформе календара јер се плашио римокатоличке пропаганде.¹⁵⁵

Синод СПЦ-а је обавестио Министарство вера 16/29. 3. 1926. да је одлучио да, због расправљања питања и одлука на будућем васељенском сабору, сазове сабор СПЦ-а и да се на њему изабере делегацију за пред-саборску конференцију. Даље се каже да су формиране две комисије (једна за догматска и обредна питања: митрополит Варнава, протопрезвитер Никола Ђурић, протопрезвитер др Лазар Мирковић, протојереј Добросав Ковачевић, професор Доброклонски, и друга за правне и опште предмете: епископ темишварски Георгије, архимандрит Викентије Вујић, професор Чедомир Митровић, професор Сергије Троицки и протопрезвитер Стева Димитријевић). Тражили су средства за одржавање сабора СПЦ-а, као и за пут и смештај делегације али и прибављање информације о могућности смештаја делегације на Светој гори.¹⁵⁶ Међутим, већ крајем априла исте године, Министарство иностраних дела КСХС шаље свим краљевским посланствима обавештење да је Васељенска патријаршија начелно пристала да се 1926. сазове васељенски сабор на Светој гори, али да је васељенски патријарх изјавио представнику Посланства КСХС у Цариграду да он сумња у то да ће се моћи одржати те године васељенски сабор због несређених прилика у свету и због тога што неке цркве сматрају да би било боље да се најпре сазове један ужи одбор који би припремио сабор. Један од разлога је и тај што би Турци једва дочекали да патријарх напусти Истанбул и забране му повратак у град.¹⁵⁷

Позив који је цариградски патријарх послао свим православним црквама за одржавање васељенског сабора, побудио је светогорског подвижника старца Данила да маја 1926. напише књижицу под насловом *Глас из Св. Горе о намераваном Васељенском Сабору*. Он полази од тога да за састанак сабора треба да буду испуњена четири услова: да се он окупља на заповест цара, а не на заповест папе или патријарха; да се најпре води дискусија о вери, а затим да се донесе и да догматски израз; да све донесене одлуке буду сагласне са Св. писмом и претходним васељенским саборима

¹⁵⁵ *Хришћански живот*, бр. 3–4, март–април 1927, стр. 125–126.

¹⁵⁶ АЈ, Министарство вера Краљевине СХС, 69-156-241.

¹⁵⁷ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Букурешту, Румуније, 395-15-322.

и да све одлуке буду прихваћене од свих православних патријарха и архијереја. Старац Данило додаје да се према предвиђеном програму не види да ће на дневном реду бити речи о појавама које раде против православља (комунизам, социјализам, унијатизам, лутерокалвинисти, материјалисти итд.), већ се предлаже ревизија целокупног црквеног законодавства и његово прилагођавање савременом стању цркве. Старац Данило се противио било каквим ревизијама а поводом календара каже да је то питање решио Први васељенски сабор.¹⁵⁸

До сазивања васељенског сабора 1926. није дошло али се од његовог одржавања није одустало. Патријарх Фотије је, убрзо по свом избору, 1929. покренуо иницијативу за одржавање састанка представника свих православних цркава на коме би се расправљало о могућностима сазива васељенског сабора.¹⁵⁹ У светогорском манастиру Ватопеду одржана је од 8. до 25. јуна 1930. конференција православних цркава, која није издала никакав посебан извештај о свом раду али се према писању грчких листова наслућивало да се расправљало о календару, другом свештеничком браку, светковању Пасхе, женидбама епископа. Рад конференције протекао је у најстрожој тајности. Причало се да је конференција ишла у прилог другог свештеничког брака и брака епископа, да је одлучила у прилог скраћења постова. Расправљало се и о дизању шизме са Бугарске цркве и постизању споразума између Православне и Англиканске цркве.¹⁶⁰ На конференцији су биле заступљене Васељенска, Александријска, Антиохијска и Јерусалимска патријаршија, Српска, Румунска, Грчка, Пољска и Кипарска православна црква. СПЦ су заступали епископи Николај и Емилијан тимочки.¹⁶¹

Конференција у Ватопеду је припремила решење за сазив Просинода. Поводом састанка и рада Просинода, у децембру исте године у посети цариградском патријарху Фотију боравила је делегација СПЦ-а (епископ бачки Иринеј Ћирић и епископ тимочки Емилијан Пиперковић). Изасланици СПЦ-а су изразили жељу да се створе што тешње везе између Цариградске патријаршије и СПЦ-а. Састанак Просинода је требало да се бави питањима реформе календара и пасхалије, реформама у цркви, бугарском шизмом итд.¹⁶²

Током 1930. одбор Лозанске конференције за веру и црквени строј је одржао седнице у Швајцарској на којима су били присутни и представници православних цркава али чинило се да екуменски дух посустаје.¹⁶³ О

¹⁵⁸ Јеромонах Јустин (Поповић), “Глас из Св. Горе о намераваном Васељенском Сабору”, *Хришћански живот*, бр. 3–4, март–април 1927, стр. 108–114.

¹⁵⁹ АЈ, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, 411-21-42-45.

¹⁶⁰ *Духовна стража*, бр. 3 и бр. 4, 1929, стр. 308–309; *Духовна стража*, бр. 3, 1930, стр. 233.

¹⁶¹ *Преглед цркве епархије нишке*, јуни 1930, бр. 6, стр. 214–215.

¹⁶² По повратку делегације, патријарх Варнава је у јануара 1931. предложио краљу Александру да цариградског патријарха Фотија одликује орденом Св. Саве првог реда због његовог “великог расположења према Вашем Величанству и нашој Цркви”. АЈ, Двор, 74-76-719; *Духовна стража*, бр. 4, 1931, стр. 306, 308; *Весник Српске Цркве*, јануар 1932, стр. 60.

¹⁶³ “Васељенски покрет хришћанских цркава”, *Духовна стража*, бр. 3, 1930, стр. 238.

сазиву васељенског сабора говорило се и писало и наредних година све до Другог светског рата, али на реализацији није урађено ништа. Као једна од највећих сметњи навођена је и даље ситуација у Руској православној цркви. Међу кључним питањима за сабор и даље су помињана: допуна догматског законодавства и евентуална ревизија генералних синодалних норми, питање брачног права, односа цркве и државе, реформа литургије, питање Бугарске цркве итд.¹⁶⁴ Марта 1940. у Јерусалиму су се заједнички молили за мир у свету и за прогоњену свету православну цркву у Русији антиохијски и александријски патријарх. Патријарси су посебну пажњу посветили питањима која су већ била расправљана 1930. на конференцији у Ватопеду: женидба међу сродницима, ублажавање постова и сл.¹⁶⁵

Summary

The Ecumenical Patriarchy, the Serbian Orthodox Church and Church Reforms Between the Two World Wars

Key words: *Kingdom of SHS/Yugoslavia, Serbian Orthodox Church, Ecumenical Patriarchy, church reforms*

The demands for reforms in many matters occurred in the Orthodox Churches after the First World War. One of the most important of them was the matter of the calendar. Representatives of the Ecumenical Patriarchy were leading proponents of the reformist tendencies within Orthodoxy. This was a direct consequence of the political changes in Turkey in 1920s. They convened an all-Orthodox congress in Constantinople in 1923, which was attended also by the representatives of the Serbian Orthodox Church. Neither all Orthodox Churches nor the majority of their representatives were represented at the congress, so its legitimacy soon became disputed. The decisions which were reached were not put to practice by most Orthodox Churches, and even where they were, it was not done in the same way, which led to serious splits within the Orthodox world. Although it had its representatives at the congress, the Serbian Orthodox Church did not apply its decisions (the calendar, the second marriage of priests etc.). Diverging opinions about the congress's decisions caused serious polemics among theologians and priests in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. Attempts at solving the questions which divided the orthodox world at the ecumenical congress yielded no results until the Second World War, and they remained open even later.

¹⁶⁴ Филарет Гранић, “Проблем сазива Васељенског сабора”, *Богословље*, XII, 1, Београд, 1937, стр. 33–39.

¹⁶⁵ АЈ, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду, 411-8-324.

УДК 316.811/.815(497.11)"195/..."
305-055.2:314.5(497.11)"195/..."

ЖЕНА И ПОРОДИЦА У СРБИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА

Др Вера ГУДАЦ-ДОДИЋ

Апстракт: У раду се указује на промене традиционалне породице у Србији током друге половине 20. века, које су биле условљене различитим факторима, и њихову рефлексију на живот жене.

Кључне речи: Србија, жена, породица, брак, равноправност, урбанизација

У првим деценијама двадесетог века Србија је била изразито аграрна земља, са убедљивом доминацијом сеоског становништва (преко 80 одсто). Већина људи живела је од пољопривреде као главног занимања, што је карактерисало не само Србију већ и Југославију. У укупној структури поседа доминирао је ситан посед и ситно парцелно власништво. Према попису пољопривредних газдинстава урађеном 1931. године, две трећине од укупног броја газдинстава у Југославији (67,8%) чинили су поседи величине до 5 ха.¹ Имања су често била распарчана на већи број мањих парцела, тако да је просечна величина парцеле била око пола хектара. Једна од основних карактеристика економског стања на селу била је неуједначеност степена развитка појединих регија и делова земље. Изузев Војводине, где су постојала крупна капиталистичка газдинства и елементи капиталистичке пољопривреде, стање на селу у Србији углавном је карактерисало натурално привређивање и ситна робна производња.² Натурална производ-

¹ Имања величине до 2 ха, чинила су 33,8 одсто од укупног броја пописаних газдинстава, а имања са поседом од 2 до 5 ха 34 одсто. Мада су наведени поседи чинили две трећине од укупног броја пописаних газдинстава, обухватали су само 28 одсто пописане пољопривредне површине у целој земљи. М. Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб, 1958, стр. 353.

² У току 23 године постојања заједничке државе у периоду између два рата, аграрна реформа извршена у Краљевини Југославији делимично је уклонила феудалне реликте који су постојали у јужним деловима земље, али разлике у развоју појединих регија биле су евидентне и после Другог светског рата.

ња одликовала се примитивним начинима обраде земље, задржавањем застарелих плодореда и доминацијом људског рада у пољопривреди. Производња је била усмерена првенствено на задовољавање сопствених потреба, а највећи део остварених производа трошили су чланови породице у оквиру газдинства, док је знатно мањи део био усмерен на тржиште. Доминација људског рада у пољопривреди била је резултат аграрне пренасељености и вишка радне снаге, као и недовољне техничке опремљености пољопривреде.³ Интересантно је да се у Југославији национални доходак који је потицао од пољопривреде, мада се разликовао по годинама, у просеку кретао око 50%, а да је при томе три четвртине укупног становништва било запослено у пољопривреди.⁴

Индустрија у Србији се развијала, али до рата није успевала да промени привредну структуру. Индустрија је била концентрисана по већим градовима и у рударским областима.

Такву општу слику Србије пратило је постојање различитих образаца породице.⁵ Разлике у структури породице и у степену заступљености различитих типова породичних домаћинстава посебно су биле изражене између градских и сеоских средина. Процес трансформације породичне задруге и раздвајања домаћинстава тог посебног типа сложене породице који је постојао на појединим деловима Балкана, одвијао се још у другој половини 19. века. Задруге је сачињавало више породица, а укључивале су и друге крвне сроднике.⁶ Утемељене на патријархалном устројству српског друштва, почетком двадесетог века постепено су нестајале.⁷ Са становишта структуре породице у Србији, прве деценије двадесетог века обележило је постојање различитих типова, од нуклеарне, заступљене претежно у градовима, преко проширеног породичног домаћинства, па до породице сложеног типа, која се најчешће одржала по селима.

³ В. Гудац-Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949–1953*, стр. 11–16.

⁴ Тако је, према проценама Министарства финансија године 1938, национални доходак који је потицао од пољопривреде био 47%. Извештај Рудолфа Бићанића о пољопривреди Југославије поднет на конференцији за кооперативне системе у европској пољопривреди, коју је организовало британско удружење за развој науке, 16 и 17. априла 1943. В. Гудац-Додић, *н. д.*, стр. 15.

⁵ Анализирајући породицу на Балкану, Карл Казер је констатовао да на том подручју “нема јединственог обрасца породице и домаћинства”. К. Казер, *Породица и сродство на Балкану, Анализа једне културе која нестаје*, Београд, 2002, стр. 38.

⁶ Још је 1939. године Владимир Дворниковић записао да је задруга као проширена породица и економска заједница са изабраним старешином у свом старом и првобитном облику прилично ретка. Задржала се још у јужној Хрватској, и Далматинској загори, Босни и Херцеговини и западној и јужној Србији. У чисто патријархалној форми било је још само у Босни и Херцеговини. В. Дворниковић, *Карактерологија Словена*, Космос, Београд, 1939, стр. 679.

⁷ Основна обележја породичних задруга била су патрилинеарност, постојање принципа сениората, општа доминација мушкараца, снажан групни идентитет, као и разноликост функција. М. Митерауер, *Кад је Адам копао, а Ева прела: Историјско-антрополошки огледи из прошлости европске породице*, Београд, 2001, стр. 173.

Инфериорни положај жене у односу на мушкарца и његова доминација над њом изражавала се у неједнаком правном положају, али се манифестовала и у другим областима. Патријархат је био уткан у традицију, обичаје, културу. Патријархални систем вредности утицао је на начин живота људи и креирао норме понашања у многим сферама живота. Једно од основних обележја патријархалне породице у Србији управо је била потчињеност жене мушкарцу, а посебно удате жене мужу. Доминација мушкараца обележавала је и свакодневни живот. Патријархални поредак поцртавао је власт мушкарца над женом, усмеравајући је првенствено ка дому, породици, деци. Затвореност у породицу и породичну приватност, међутим, није значила да се улога жене могла свести само на њу.⁸

Општи токови друштвеног и економског развитака земље после Другог светског рата имали су одјека и на породицу и утицали су на промене у њој. Послератни модел економског развоја Југославије, који је обликовала и усмеравала Комунистичка партија, био је усмерен на убрзану индустријализацију земље. Форсирана индустријализација земље била је схваћена као основни и главни модел модернизације. Убрзана модернизација спроводила се под потпуном контролом државе, плански и дириговано. У изразито аграрној земљи акумулацију за такав развитак и почетне акумулативне финдове за инвестиције у индустрији могла је дати само пољопривредна производња. Теоријска и идеолошка основа таквог развојног модела била је заснована на тзв. социјалистичкој индустријализацији, чији је приоритет био развитак тешке индустрије. Наведени развојни модел подразумевао је и пребацивање дела радне снаге са села у градове, односно мобилизацију радне снаге за индустрију.⁹ Југославију су у послератном раздобљу одликовали силовита деаграризација и брз одлив становништва са села у градове. За три и по деценије, од 1945. до 1981. године, проценат пољопривредног становништва у укупном становништву смањен је са 75,3 одсто на 28,9 одсто.¹⁰ Уколико се посматра само подручје Србије и Црне Горе, учешће пољопривредног у укупном становништву смањено је од 72,3 одсто, колико је износило 1948, на 17,3 одсто у 1991. години.¹¹ Градско становништво увећано је од 1.154.558 из 1948. на 5.321.364 у 1991. години. Учешће градског становништва у укупном повећано је са 16,7 одсто у 1948. години на 51,2 одсто у 1991.¹² Те године, нешто више од половине становника централне Србије живело је у градовима, око 54%.

⁸ О утицају жена на друштвену свакодневницу видети: А. Вулетић “Власт мушкарца, покорност жена – између идеологије и праксе”, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, приредили А. Столић, Н. Макуљевић, Слио, 2006, стр. 125.

⁹ В. Гудац-Додић, *н. д.*, стр. 54.

¹⁰ Д. Веселинов, *Сумрак сељаштва*, Београд, 1987, стр. 110.

¹¹ *Статистички годишњак Југославије 2000*, стр. 61.

¹² *Исто*, стр. 60.

Веома брзу деаграризацију су, поред осталог, узроковали затечена висока аграрна пренасељеност; интензивни развитак индустрије и пољопривреде; неповољан положај пољопривреде у укупној привредној политици и потражња неких земаља западне Европе за додатном радном снагом.¹³ То је омогућавало економске миграције становника.

Деаграризација, те околност да је било све више људи који су живели и радили у градовима, у новом окружењу, под другачијим условима живота, начина и организације рада у односу на оне који су постојали на селу, рефлектовали су се и на породицу. Процес урбанизације је био један од основних чинилаца који су утицали на мењање породичне структуре и традиционалног модела породице.¹⁴

Осим урбанизације, затим ширења индустрије и све већег запошљавања становништва у индустрији и услужним делатностима, на традиционалну породицу снажно је утицао и мењао је још један значајан чинилац, масовно запошљавање и образовање жена.

Масовније образовање и запошљавање жена, засновано поред осталог на принципу равноправности, фаворизовано је још од времена ране социјалистичке државе. Настојања да се жене описмене, а потом и да се побољша веома низак образовни ниво женске популације, резултовала су масовним присуством жена у свим школским институцијама, почев од основних школа па до универзитета. Социјалистичка модернизација друштва укључивала је и повећање стопе радне активности женског становништва. Рад ван куће и домаћинства и већа економска независност жене одражавали су се и на породицу.

У савременим истраживањима породице на Балкану, управо се равноправност жене, однос између родитеља и деце, те наследно право учешћа у као кључни фактори у броби против патријархалних структура.¹⁵

Фрмално-правна равноправност жене и изједначавање полова на нивоу законске регулативе, остварени у социјалистичкој држави, поред Устава из 1946. године, утемељење су имали и у низу других закона донетих у првим годинама после ослобођења. Са становишта породице и односа у њој, изузетну важност имао је Основни закон о браку.¹⁶ Жена је по свом правном положају у браку изједначена са мушкарцем. Уређење брачних и породичних односа санкционисано тим законом упадљиво је одступало од

¹³ Д. Веселинов, *н. д.*, стр. 111.

¹⁴ Основне чиниоце који су битно утицали на промене структуре европске породице, Михаел Митерауер, осим у процесу индустријализације, види и у порасту очекиваног трајања живота у последња два века и знатном смањењу морталитета, затим, посебно у процесу урбанизације, те у процесу сколаризације, видно наглашеном и интензивираном у другој половини двадесетог века. М. Митерауер, *н. д.*, стр. 315–323.

¹⁵ К. Казер, *н. д.*, стр. 447.

¹⁶ Основни закон о браку, *Службени лист ФНРЈ*, 1946.

дотадашње правне праксе и закона који су важили на територији Србије до његовог доношења. Српски грађански законик,¹⁷ који је санкционисао подређеност удате жене мужу, забрањивао доказивање очинства ванбрачног детета итд., као правни основ дискриминације жене у браку, али и правна основа патријархалне породице, престао је да важи.¹⁸

Промовисана нормативном регулативом, неједнакост жене у наслеђивању у предратној Србији била је део прихваћеног моралног кодекса и свакодневног живота. Привилегован статус мушкараца и наглашена дискриминација жене, посебно изражени у наследном праву, после Другог светског рата законом су укинута. Закон о наслеђивању из 1955. године изједначио је и гарантовао равноправност мушкарца и жене у наслеђивању.¹⁹

Пуну либерализацију развода, остварену након рата, пратила су и одговарајућа законска решења. Осим имовине коју је један супружник имао у време закључења брака, те оне коју је током брака добио на поклон, или стекао наследством, сва остала имовина стечена у браку била је заједничка. У случају развода, супружници су сразмерно доприносу сваког од њих делили заједничку имовину.

Елиминисање премоћи мушкараца и инфериорног положаја жене у правној сфери није значило нити условило потпуно нестајање мушке доминације у другим областима живота.

Постепено се мењао однос родитеља и деце. Слабио је неприкосновени ауторитет родитеља, попуштале су стеге беспоговорне послушности и потпуног покораванња оцу, што је било једно од кључних обележја и упоришта патријархалне породице у Србији. Деца су постајала све независнија, посебно у градским срединама. Све већа слобода деце манифестовала се и у самосталном избору свега што је одлучујуће утицало на њихов живот, школе, занимања и, коначно, будућег брачног партнера.

За већину становника у Србији током друге половине двадесетог века, брак је и даље био незаобилазан оквир заснивања породице и најприхватљивија форма заједничког живота. Промене које су настале на нивоу

¹⁷ О Српском грађанском законнику видети: М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, "Правни положај жене према српском грађанском законнику (1844–1946)", *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, стр. 11–25.

¹⁸ Законом о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. и за време непријатељске окупације престао је да важи Српски грађански законик, који је у Србији важио још од 1844. *Исто*, стр. 12.

¹⁹ Дискриминација жене у наслеђивању манифестовала се у томе што су наследство добијала мушка деца, односно потомци по мушкој линији. Женска деца су се појављивала као наследници само уколико није било мушких потомака. Неједнакост у праву на наслеђивање је била посебно изражена у оним деловима Србије у којима је важио Српски грађански законик. Удовице су имале право на тзв. удовички ужитак, односно на уживање мужевљеве заоставштине. *Исто*, стр. 19–21.

устројства новог поретка, владајуће идеологије и промоције другачијих вредности у многим сферама живота нису угрозиле институцију брака. Уз трансформације које су се одвијале у оквиру породице, брак је опстајао и то у високом проценту. Висока брачност била је карактеристична за цео послератни период. Преко две трећине жена и мушкараца старијих од 15 година живота ступало је у брак. Према пописима становништва, на подручју Србије већина становника старијих од 15 година живота била је у браку.²⁰

Табела 1

Процент становништва Србије које је живело у браку

Година	Мушко	Женско
1948.	66,4 %	62 %
1953.	67,1 %	62,7 %
1961.	70,7 %	67,4 %

Такве тенденције настављене су и касније. Деведесетих година двадесетог века у браку је било око 66,5% становника.²¹ Популарност брака је потврдило и истраживање које је спроведено међу омладином у београдским средњим школама. Резултати истраживања су показали да је и за те генерације младих, брак и складна породица један од веома важних циљева којима теже.²²

Смањивање броја сродника који су живели у породици, односно интензивирање процеса нуклеаризације породице, такође је био један од показатеља промена у њој. Промене у броју чланова домаћинства један су од основних елемената и показатеља трансформације породице. У послератном раздобљу у Србији је смањена просечна величина домаћинства. У централној Србији од свих домаћинстава најбројнија међу њима била су она са четири члана (24%), затим са два члана (22,1%), са три члана (18,9%) и са пет чланова (9,8%). У Војводини најчешће се налази на двочлано домаћинство (25,9%), потом на оно са четири члана (23,8%), са три (20,3%) и са

²⁰ *Жена у друштву и привреди Југославије*, Статистички билтен 298, стр. 91.

²¹ У популацији старијој од 15 година живота, 66,5% становника било је у браку. С. Топић, Б. Групковић, Г. Лазић, Љ. Добросављевић-Грујић, *Жене у Србији, Да ли смо дискриминисане*, Београд, 2001, стр. 20.

²² Резултати овог истраживања објављени су у Зборнику Института за педагошка истраживања. Истраживач Института за педагошка истраживања Снежана Јоксимовић је понудила анкетираним ученицима листу од 13 животних циљева, од којих је требало одабрати три најпопуларнија и три најнепопуларнија циља. Између тринаест понуђених “животних циљева” средњошколци су у највећем проценту, од 39 одсто, као најпожељнији циљ одабрали “имати срећан брак и складну породицу”, а још у 27 одсто случајева тај циљ рангирани на друго или треће место. Сандра Димитријевић, “Вредносни профил младе генерације”, *Политика*, 5. април 2002.

једним чланом (17,9%). Насупрот томе, на Косову и Метохији у укупном броју домаћинстава највише је учешће оних са осам и више чланова (35,2%), затим са пет чланова (12,4%), са шест (12%), са четири (11,9%) и са седам (8%).²³

У Србији је број становника по једном домаћинству смањен са 4,4 у 1948. години, на 3,6 у 1991. У појединим подручјима и областима разликује се величина просечног домаћинства. Почетком деведесетих година број становника на једно домаћинство у централној Србији био је 3,4 (према 4,5 у 1948), Војводини 2,9, (према 3,6) а на Косову 6,8 (према 6,4).²⁴ Подручје Косова је једино у којем је дошло до пораста у броју становника по једном домаћинству.

Након деценија послератног развоја, најчешћи облик породице у Србији је нуклеарна породица. Од свих облика породице она је најзаступљенија (57,3% – 1991). Породице супружника без деце има мање од једне трећине.²⁵ Опстајале су и даље се задржавале проширене породице, али их је било мање него раније. У сеоским подручјима, међутим, заједничка домаћинства нису била реткост. Према истраживањима о положају жене у руралној Србији, на нивоу испитаног узорка, свака пета породица била је нуклеарног типа.²⁶

У Србији се рађа све мање деце. Просечан број деце по породици 1,14.²⁷

Један од елемената који је снажно утицао и условљавао промене у структури породице је опадање наталитета и смањење природног прираштаја становништва, посебно изражено од средине педесетих година. Број живорођених беба на хиљаду становника у Србији констатнтно је у паду.²⁸ Околност да се рађа мање деце него раније није својствена само за ово подручје. Природни прираштај на 1.000 становника у централној Србији од 1992. године је негативан, када је износио –0,1, а 1997. –1,8. Податак да је на том подручју 1952. године на хиљаду становника он био 16,7 сведочи

²³ Група аутора, *Здравствено стање становништва Србије 1986–1996*, аналитичка студија, Београд, 1998, стр. 35.

²⁴ *Демографска статистика 1997*, Савезна Република Југославија, Савезни завод за статистику, Београд, 1999, стр. 27; *The World's Women 2000*, стр. 50.

²⁵ М. Благојевић, *Родитељство и фертилитет. Србија деведесетих*, стр. 34.

²⁶ Љ. Рајковић, *Породица и положај жене у руралној Србији*, 2006, Асоцијација за женску иницијативу, www.awin.org.yu/srp/text/elbtext14.htm. Истраживање је спроведено у неколико округа централне Србије: београдски, расински, шумадијски, нишки, мачвански и златиборски. Највиши проценат заједничких домаћинстава имају расински и шумадијски округ. Породице су углавном биле усмерене на сроднике по мушкој линији, а по женској онда када у породици није било “мушке деце”.

²⁷ С. Ћопић, Б. Групоковић, Г. Лазић, Љ. Добросављевић-Грујић, *н. д.*, стр. 20.

²⁸ Године 1950. однос живорођених беба на 1.000 становника био је 29,5, а 1997. године 12,3. *Демографска статистика 1997*, стр. 58.

о знатном смањењу природног прираштаја. Стопа природног прираштаја у Војводини је негативна од 1989. године.²⁹ Другим речима, више људи умире него што их се рађа. Просту репродукцију становништва обезбеђује стопа репродукције чија је вредност 1. На подручју централне Србије и Војводине стопа нето репродукције становништва је била испод те вредности још средином педесетих година, да би 1997. године у централној Србији била 0,73, а у Војводини 0,76.³⁰

Табела 2
Природни прираштај на 1.000 становника у Србији

Година	Природни прираштај
1950.	16,1
1960.	11,3
1970.	8,2
1980.	8,4
1990.	5,3
1997.	1,6

Све мањи број деце у породици снажно се одражава на њу. Породице са једним дететом или оне у којима их уопште нема, суштински су другачије у односу на породице са већим бројем деце.³¹

Породице са више деце нису изложене само другачијим економским условима у односу на породице без деце. Организација и начин живота у њима бивају нужно другачији, а брига око подизања и васпитавања деце, школовања често је примарни задатак родитеља. Све већа очекивања и огромна улагања у децу ради пружања што квалитетнијег школовања, обезбеђивања бољег стандарда итд постају још наглашенија када су у питању јединци. Бракови у којима нема деце имају другачији садржај и функцију.³²

Становништво у Србији, уопштено узевши, стари. Просечна старост становништва у Србији средином 1948. године је била 29,05 година (за мушкарце 28,13, а за жене 29,92), а средином 1997. године 36,57 (за мушкарце 35,58, а за жене 37,54).³³ На старење становништва указује још један показатељ, индекс старења становништва, који представља однос процењеног становништва старог 60 и више година и становништва старог

²⁹ Демографска статистика 1997, стр. 58 и 59.

³⁰ Исто, стр. 78.

³¹ М. Митерауер, н. д., стр. 329–330.

³² А. Милић, Социологија породице, Београд, 2001, стр. 166.

³³ Демографска статистика 1997, стр. 31.

до 19 година.³⁴ У Београду је чак 16 одсто становника старије од 60 година.³⁵ Последице старења становништва су пораст броја старачких домаћинстава, те смањење броја закључених бракова. Уколико се пораст старачких домаћинстава доведе у везу са чињеницом да ту жене у просеку живе дуже од мушкараца,³⁶ то би за последицу могло имати и пораст самачких домаћинстава у старијој популацији становништва, посебно оних у којима жене живе саме. Брига о остарелима родитељима представља још један чинилац који додатно утиче на породицу.

Са социолошког становишта до краја 20. века готово све аспекте породичног живота захватиле су дубоке промене: “смањење рађања, проширена контрола рађања, сексуалне слободе, процес изједначавања полова, алтернативне форме брака и породице, запосленост великог броја жена, повећање деликвенције младих, повећање броја развода и услед тога једнородитељских породица, ширење употребе дрога и сиде, промене у породичним нормама и вредностима, повећање насиља у породицима, нарочито према деци, продужена старост”.³⁷

У послератном раздобљу повећавано је очекивано трајања живота. Поред других фактора, тај пораст је био условљен и напретком медицине. У Србији је за четири деценије оно за мушкарце продужено од 57,06 година почетком педесетих година на 68,48 почетком деведесетих, а за жене са 58,77 на 74,27.³⁸ Очекивано трајање живота новорођене бебе продужено је у протекле четири деценије за мушку децу за нешто више од десет година, а за новорођене девојчице за више од 15 година. Када се посматрају подаци за последње године двадесетог века, резултати су нешто другачији. Тако је у централној Србији животни век за мушкарце опао са 69,87 у 1986/1987. години на 67,80 у 1996/1997. Највећи пораст за мушкарце био је на Косову и Метохији. Очекивани животни век за жене у истом раздобљу на подручју централне Србије бележио је незнатан раст, најизраженији пораст је био на Косову и Метохији, док је смањење регистровано у Војводини.³⁹

³⁴ Исто, стр. 50. Индекс старења становништва 1948. године за популацију на подручју Србије износио је 21,98, а 1997. године 65,75.

³⁵ Ј. Церовина, “Деца су најугроженија”, *Политика*, 9. март, 2002.

³⁶ На подручју централне Србије и Војводине деведесетих година повећан је проценат удоваца и удовица у укупном становништву. Последњим пописом на том подручју регистровано је око 540.000 удовица и око 150.000 удоваца. У укупном женском становништву старијем од 15 година свака шеста, седма жена је удовица. Такав раскорак је наглашенији на сеоском подручју него у граду. Б. Радивојша, “Епидемија одложених бракова”, *Политика*, 5. новембар 2003.

³⁷ А. Милић, *Социологија породице*, Београд, 2001, стр. 71.

³⁸ *Демографска статистика 1997*, стр. 30. Подаци се односе за период 1952–54. и 1990–92.

³⁹ Исто. Подаци од 1986/87. до 1996/97. су приказани на основу скраћених апроксимативних таблица морталитета.

У другој половини двадесетог века и поред тога што су се супружници венчавали касније него у претходним раздобљима, још увек је заснивање брака, поготово када се ради о првом браку, за девојке било релативно рано. Године 1950. у Србији је просечна старост мужа приликом закључења брака била 26,7 година. Крајем века, 1997. године, мушкарац се у просеку женио са 30,18 година. Жене су 1950. године биле невесте у просеку са 23,76 година. Неколико деценија касније, (1997) удавале су се у просеку са 26,41 година. На простору централне Србије просечна старост мушкараца при ступању у брак тада је била 30,64 године, а у Војводини још виша – 31,15. Девојке су се у просеку удавале са 26,73 године, а у Војводини са 27,44. Статистика показује да је просечна старост супружника приликом закључења брака у посматраном периоду бивала све већа, али такође сведочи и да су жене у просеку ступале у брак млађе од мушкараца.

Табела 3
Просечна старост жене при закључењу брака

Година	Србија укупно	Централна Србија	Војводина	Косово
1950.	23,76	23,56	21,42	25,36
1960.	24,04	23,84	25,17	22,30
1970.	23,75	23,56	24,82	22,78
1980.	24,81	24,79	25,44	24,25
1990.	25,27	25,61	26,04	23,57
1997.	26,41	26,73	27,44	24,69

Лагано померање старосних граница видљиво је и када је реч о просечној старости супружника који први пут ступају у брак. Године 1997, мушкарци који су се први пут женили у просеку су имали 27,7 година. Жене су први брак заснивале са 24,3.⁴⁰ На то су утицали многи фактори, пре свега продужено трајање школовања омладине, које укључује и највише образовне нивое, као и масовније запошљавање мушкараца и жена у односу на раније периоде.

⁴⁰ Демографска статистика 1997, стр. 134.

Табела 4

Просечна старост жене приликом закључења првог брака

Година	Србија укупно	Централна Србија	Војводина	Косово
1956.	22	21,9	22,4	21,1
1960.	22,2	22,1	22,7	21,8
1970.	21,6	21,4	21,8	22,4
1980.	22,95	22,70	22,85	23,79
1990.	23,61	23,69	23,57	23,42
1997.	24,32	24,38	24,26	24,26

У послератном раздобљу, на простору Србије број разведених бракова је имао извесна колебања и осцилације.⁴¹

Табела 5

Број разведених на сто склоњених бракова у Београду

Година	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	1957.	1958.	1959.	1960.	1961
Разводи	18	27	30	29	32	33	31	30	33	29

Деведесетих година двадесетог века смањен је број разведених бракова. Стопа разведених бракова у Србији на хиљаду становника 1987. године износила је 1,2, а десет година касније 0,7.⁴² Ниска стопа разведених бракова у Србији, посебно је наглашена у последњој деценији двадесетог века. Бројни су разлози који су томе допринели, а пре свега изражено осиромашење становништва. Прилике су биле такве да су просечне две плате једва могле да задовоље најелементарније потребе породице. Примарни узрок смањења броја развода може да се доведе у везу са очекиваном егзистенцијалном несигурношћу након развода брака. Питање остварења и извршења законске обавезе за издржавање деце још више је потенцијало тај проблем. Након развода неки брачни парови су и даље живели заједно, што указује на дуготрајан поступак поделе имовине међу супружницима,⁴³ али и на немогућност адекватног решења стамбеног питања. Да је стамбени проблем све време био актуелан потврђује и истраживање спроведено на узорку од око двесто деце из разведених бракова у Београду, 1962. године,

⁴¹ Историјски архив Београда, Конференција за друштвену активност жена 1962–1966, К. 5, Неки проблеми деце из разведених бракова.

⁴² *Демографска статистика 1997*, стр. 58; С. Ћопић, Б. Групковић, Г. Лазић, Ј. Добросављевић-Грујић, *н. д.*, стр. 20.

према којем је нешто више од 11% родитеља, бивших супружника после развода наставило да живи заједно у истом стану.⁴⁴

На смањење броја развода утицао и један социо-психолошки фактор, а то је усмереност ка породици у кризним временима, јачање породичних веза и појачавање доживљаја породице као упоришта. Старење становништва је такође један од узрока смањења закључених, али и разведених бракова.

Просечна старост мушкарца и жене при разводу брака у Србији такође је у неколико протеклих деценија бивала све већа. Од почетка педесетих година (1952), када је просечна старост мушкарца при разводу брака била 33,69 година, временска граница померена је за непуних шест година и 1997. износила је 39,42. Просечна старост жене током развода повећана је од 30,54 године у 1952, на 35,87 у 1997. години.⁴⁵

Статистички подаци и просечне величине који указују на промене у породици не могу у потпуности да одсликају наглашене разлике које су се током послератних година и даље задржале између градских и руралних области. Упадљиве разлике које су у периоду између два рата постајале у начину живота и положају жене у граду и селу нису анулиране.

Изражене супротности између градских и сеоских средина условљавале су другачији свакодневни живот жене на селу и у граду. Проблеми провинције, поготово села у заосталим крајевима, послови које су ту жене обављале, услови у којима су живеле и становале, често су драстично одударали од живота у граду, условљављујући оштре разлике у начину живота жена. Обичаји су више чувани на селу него у граду, у селу су имали снажан утицај, понекад и снагу закона. Сељанка је још дуго била утопљена у традиционални морал. Положај жене у сеоској породици и у граду није био исти.

Посебно је питање мешовитих домаћинстава, која су углавном била заступљена у приградским насељима. Било је пуно таквих домаћинстава. Многе сеоске породице имале су чланове који су били запослени ван пољопривреде. Доходак који су на тај начин остваривали, често је био већи него онај који су имали од пољопривреде и рада на сопственом имању. Обично су се у граду запошљавали мушкарци, док су жене остајале на пољопривредном газдинству и на њему производиле претежно за потребе своје породице.⁴⁶

⁴³ М. Лукић, *н. д.*, стр. 526. Према писању овог аутора, готово половина разведених парова, након развода наставља да живи заједно.

⁴⁴ ИАБ, Конференција за друштвену активност жена 1962–66, К. 5, Београд, 1962.

⁴⁵ *Демографска статистика 1997*, стр. 141.

⁴⁶ ИАБ, Конференција..., К. 5, Друштвени положај жене на селу, 1966.

Положај жене у сеоској породици у Србији није био исти у свим крајевима. У сваком случају, живот жене на селу био је специфичан и тежак. Систем норми и понашања својствен патријархалној идеологији на селу је имао већи значај и утицај него у варошима и по градовима. Жена је често била оптерећена до крајњих граница радом на њиви и у пољу, пословима око стоке, уз то је обављала све кућне послове, водила домаћинство, гајила децу и бринула се о њима.⁴⁷

Осим тога што заједничка домаћинства и проширене породице нису реткост у сеоским срединама, и други показатељи сведоче да процес модернизације сеоске породице и промене у том правцу нису једнозначне нити су у потпуности превладале патријархални поредак. Према неким истраживањима, крај двадесетог века у сеоским породицама у централној Србији, по односу мушкарца и жене, дочекан је “ослоњен на патријархални систем односа”.⁴⁸ Манифестације патријархалности у многим сеоским срединама могу се пратити на неколико нивоа.

Проширене породице претежно су усмерене на сроднике по мушкој линији. Посебно је неповољан однос према ванбрачној деци. Чињеница да су још у првим послератним годинама по правима изједначена деца рођена у браку са оном рођеном ван брака, те да је дозвољено доказивање очинства, није променила много у реаговању сеоске средине. Истраживање открива да се на ту децу “гледа са презиром”, услед “ниског прихватања очинства”, те да је “однос према ванбрачној деци катастрофалан”. Обичајно право по селима још увек има велику снагу и ограничава право жене у наслеђивању. Имовину и кућу најчешће наслеђују синови или браћа. Женска деца постају наследници онда када у породици нема мушке деце или у оним породицама у којима жене саме живе.⁴⁹ Упркос законским прописима, још увек је присутна пракса која онемогућава једнакост жене у наслеђивању.

Све жене обухваћене овим истраживањем су као основни разлог за-снимања брака наводиле рађање деце и обезбеђење потомства. Након обезбеђења жељеног броја деце, при чему је рођење сина и даље приоритет, већ тада му се даје предност над женским дететом, основни начин регулисања фертилитета је прекид трудноће. За испитане жене, абортус је доминантни вид контроле рађања, а контрацепција није прихваћена. Према броју намерних прекида трудноће, међу испитаницама је било највише оних које су имале четири или више абортуса.⁵⁰

⁴⁷ О положају жене у сеоској породици пре Другог светског рата видети: Момчило Исић, “Жена у сеоској породици у Србији између два светска рата”, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, стр. 183–200.

⁴⁸ Др Љ. Рајковић, “Породица и положај жене у руралној Србији”, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2. Истраживање је спроведено на узорку од 600 посматраних јединица.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

Перцепција јавности о томе колико су свршетком двадесетог века мушкарац и жена равноправни у браку, показује да се гледишта о томе разликују. У оквиру истраживања које је спроведено на узорку од 2.200 људи, на једно од постављених питања, да ли у браку постоји равноправност брачних другова, 65 одсто испитаника је одговорило потврдно, али је 47 одсто испитаних жена одговорило да мушкарац има доминантан положај у браку. Од свих испитаних мушкараца, пет одсто је одговорило да жене доминирају у браку.⁵¹

Мере моденизације социјалистичке државе и промене које су се након рата одвијале у породици, утицале су на положај жене у њој и одражавале се на њен живот. Пуна равноправност и једнакост правног положаја жене и мушкарца, продужено школовање, те повећана економска самосталност, базирана на чињеници да је проценат запослених жена био много већи него раније, снажно су утицали на њен статус. Процес нуклеаризације породице, либерализација развода, те могућност контроле рађања, такође спадају у важне детерминанте положаја жене у социјализму. Све то није било довољно да се у потпуности превазиђе традиционални начин размишљања о суштини и друштвеној функцији жене, предвладају укорењене вредности и промене устаљене улоге мушкарца и жене у оквиру породице. Жене су и даље обављале већину кућних послова и на себе преузимале бригу о деци и онда када су биле запослене.

Висок прилив становништва са села у градове, омогућавао је да се патријархална, традиционална свест о улогама мушкарца и жене у породици и начин размишљања својствен аграрним срединама донекле сачува и у градовима. Упркос многим променама у изгледу и функционисању породице, свест о полним улогама у њеном оквиру била је најтврдокорнија и промене на том нивоу нису биле довољне да остваре равноправност жене у породици. Економска независност и правна равноправност нису успевале да у потпуности измене слику жене у домену породичних односа. Запослена жена била је преоптерећена, и даље је обављала већину кућних послова, породични рад био је првенствено њена обавеза. Пуно тога је почивало на бесплатном раду жене у кући. Мноштво различитих занимања било је уткано у њен свакодневни рад у домаћинству. Жене су биле преморене и често растрзане различитим улогама које су обављале. Покушај социјализације неких породичних функција, као и покушај да држава преузме бригу о деци организовањем установа за чување предшколске деце, те продуженог боравка за децу у нижим разредима основних школа, као начин да се олакша положај запосленим женама, ипак није успео да разреши конфликт улога.

⁵¹ Истраживање се односило на социјални и економски положај становништва, а спровела га је Милка Пузигаћа, директор агенције СКАН, у сарадњи са Центром за предузетништво и менаџмент из Новог Сада. Љ. Милосављевић, "Породица није најсигурније место на свету", *Политика*, 2002.

Кућни рад, невидљив и непризнат, а ипак неопходан за функционирање породице и друштва, који је апсорбовао сате и сате рада претежно жена, на кога се трошило готово онолико времена као и на рад ван куће, и у Европи је био мета многих расправа.⁵² Жене су често прихватале такву врсту посла који су могле да уклопе са својим породичним обавезама, гајењем деце, те кућним пословима. Јасно је да је са становишта напретка у каријери, те даљој професионалној афирмацији то могао бити ограничавајући фактор.

Карл Казер наглашава да није само балканска специфичност чињеница да развојни процеси нису наудили очувању традиционалних мушких и женских улога. Улоге се нису промениле јер “социјална промена не доноси аутоматски и нову културу, односно потпуно нов скуп ставова. Људи често откривају више култура или аспеката различитих култура, а они умеју да буду противуречни. Идеја о равноправности била је свеprisутна тема, али ипак није успела да предвлада традиционалне концепте живота.”⁵³

Уз изражене разлике положаја и начина живота жене у градским и сеоским срединама, у различитим облицима породице, прелазним формама и варијатетима међу њима, уз одјеке еманципације, с једне, и снажног присуства традиције, с друге стране, те свих промена током социјалистичке модернизације, инфериорност жене задржавала се посебно у оквиру традиционалних улога у породици.

⁵² Г. Бок, *Жена у историји Европе*, стр. 384, 385.

⁵³ К. Казер, *н. д.*, стр. 448.

Summary

Women and the Family in Serbia in the Second Half of 20th Century

Key words: *Serbia, woman, family, marriage, gender equality, urbanisation*

Modernization measures of the socialist state and the changes occurring within the family after the Second World War influenced the situation of women and were reflected in their lives. The situation of women was strongly influenced by full legal equality between men and women, extended education and increased economic independence based on the fact that the proportion of employed women was much larger than previously. The process of family nuclearization, liberalization of divorce and the possibility of birth control were also important determinants of the status of women in socialism. All this did not suffice to completely overcome traditional ways of thinking about female being and social function, to overcome the traditional values and change the deep ingrained roles of man and woman within the family. Women still did most of the housework, and they took unto themselves care of children, even when they were employed. Despite all the changes which took place during the after-war years, the perceptible differences that marked the ways of living of men and women in town and in the country in the inter-war period were not disposed of. The system of norms and behaviour typical for patriarchal ideology was more important and exercised greater influence in the country than in towns and cities. Many signs point to the fact that the modernization process of rural families and changes within them are neither clear-cut nor that they completely overcame the patriarchal system. Together with pronounced differences in the status and way of life of women in urban and rural areas, in various types of families, with the echo of emancipation on the one hand, and the strong influence of tradition on the other, as well as with all the changes which came about during the socialist modernization, female inferiority remained a constant, particularly within the framework of traditional family roles.

УДК 323.15:316.647.8(497.1)"1918/1941"(093.2)
323.15:930(497.1)"1918/1941"(093.2)

НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У ОЧИМА СРПСКЕ ЕЛИТЕ 1918–1941.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Апстракт: *Рад анализира писање српских историчара, публициста, политичара и етнолога о народима који су после Првог светског рата постали националне мањине у Југославији. Аутор се бави како “сликом другог” тако и разлозима који су доприносили да поједини народи у одређеним тренуцима буду представљени на одређени начин. При том је обрађена пажња на разлике у описивању појединих народа пре и после Првог светског рата.*

Кључне речи: *Краљевина СХС/Југославија, Србија, националне мањине*

Виђење “другога” може бити последица непосредног искуства (додира) или сажимање представа које о другој нацији, етничкој, расној или верској групи већ постоје код групе којој аутор припада. Исто тако, та представа може бити и великим или највећим делом измишљена ради политичких потреба. Неки аутори инсистирају на овом последњем,¹ чак и кад исправно указују на то да група људи која ствара националне стереотипе може бити хетерогена и потпуно неповезана. У овом раду ћемо покушати да, свакако непотпуно, осветлимо то како су неки представници српске политичке и интелектуалне елите видели народе који су у Југославији посатали националне мањине. Даћемо прво кратак осврт на виђење тих народа у периоду пре стварања Југославије, да би се потом окренули главним делима у којима се стварала представа о националним мањинама.² Где то буде мо-

¹ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma, ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*, Beograd, 2002, str. 22–24.

² Iz ovog rada će biti izostavljeni udžbenici istorije koji su i te kako važni za kreiranje istorijske slike o “drugima”. Njihovo prikazivanje ovde spomenutih narodnosti je s jedne strane bilo vrlo šturo, a s druge je odražavalo stavove većine autora koje smo obradili u ovom članku. (Up. Zoran Janjetović, “National Minorities and Non-Slav Neighbours in Serbian Textbooks”, *Internationale Schulbuchforschung*, XXIII, 2, 2001, str. 201–213).

гуће, трудићемо се да проникнемо у разлоге који су утицали да поједини аутори виде неке мањине на одређени начин, односно разлоге који су утицали да их тако представљају домаћој или светској јавности.

Оливера Милосављевић, Предраг Марковић и Марко Дого су сажели представе аутора који су писали углавном до настанка Југославије о народу са којим је било највише додира и са којим су они били најболнији – Албанцима.³ Поред тога, Оливера Милосављевић се осврнула и на писање о Турцима и Мађарима. Ми ћемо у уводном делу сумирати њихове резултате и допунити их ставовима још понеких аутора, који су писали о тим и другим народностима које су се нашле у мањинском статусу после оснивања Краљевине СХС.

По Предрагу Марковићу у првој половини XIX века српски аутори нису разликовали Албанце од осталих османских господара.⁴ Писали су о албанским насиљима не гледајући на њих кроз културну призму. Први који је на Албанце и Србе применио тада популарну шему варвари – цивилизовани био је Сава Андрејевић Игуманов.⁵

Српски аутори су развили тезу о наводном српском пореклу велике већине, или чак свих Албанаца – бар у северним крајевима које су они настањивали (Косово, Метохија, северна Албанија), која је требало да оправда проширење Србије. Ову теорију која хипертрофира неке историјско-етнографске процесе којих је било током османске владавине заступали су Милош Милојевић, Спиридон Гопчевић, Тома Ораовац, Јован Хаџи-Василевић, Бранислав Нушић, Јован Томић, Владан Ђорђевић, Љуба Јовановић, Стојан Протић и други.⁶

Српски аутори су Албанце сликали као анархичне да би оснаживали своју наредну тезу о њиховом недостатку националне свести и неспособности за државни живот. Теза о недостатку националне свести је често заостравана до негирања и самог постојања Албанаца као народа, тј. њиховог виђења само као групе (међусобно завађених) племена.⁷

У складу са овим тезама, а и због по Србију неповољне етничке структуре прижељкиваних крајева, грађена је и слика њиховог насељавања

³ Milosavljević, *n. d.*; Predrag J. Marković, *Ethnic Stereotypes: Ubiquitous, Local or Migrating Phenomena? The Serbian-Albanian Case*, Bonn, s. a.; Marco Dogo, *Kosovo. Albanesi e serbi: le radici del conflitto*, Lungro di Cosenza, 1992.

⁴ Marković, *n. d.*, str. 47.

⁵ *Isto*, str. 48.

⁶ Marković, *n. d.*, str. 50–51; Milosavljević, *n. d.*, str. 222–223; Dogo, *n. d.*, str. 22, 26–28. Sličnu тезу је под pseudonimom zastupao i slovenački propagandista u srpskoj službi Niko Županič (Up. K. Gersin, *Altserbien und die albanesische Frage*, Wien, Leipzig, 1912, str. 26, 29, 40)

⁷ Milosavljević, *n. d.*, str. 218, 225–228; Dogo, *n. d.*, str. 51–53. Istu тезу је zastupao i Županič koga Olivera Milosavljević не citira. (Up. Gersin, *n. d.*, str. 37–41, 44–46.).

на Косову, Метохији и другим крајевима који су веђени као “историјски српски”.⁸ Насељавање Албанаца је представљено искључиво као насилан продор праћен истискивањем, исламизацијом и албанизацијом домородног српског становништва. Све се то по српским ауторима дешавало од краја XVII и објашњавало је етничку структуру становништа тих крајева крајем XIX и почетком XX века.⁹

Оливера Милосављевић примећује да су Турци вековима сматрани за најгоре непријатеље, али да упркос томе представе о њима никад нису биле тако лоше као о Албанцима. Она то тумачи недостатком непосредног додира,¹⁰ а будући да је број правих Турака на територијама које су насељавали Срби био врло мали, а у самој Србији од раног XVIII века и занемарљив, ово објашњење делује врло уверљиво. Наравно да због положаја Срба у Османском царству Турци нису могли да избегну да их српска елита посматра као србофобе, варваре, зулумћаре, верске фанатике, лењивце, педерасте и подле лукавце.¹¹ Међутим, после њиховог историјског пораза 1912, изгубивши значај као непријатељи, почели су да важе за благе и лојалне.¹² Овакво виђење је свакако било условљено и тиме што су Турци већ током балканских ратова местимично показали спремност да сарађују са српским властима¹³ и било је одличан доказ о политичкој условљености стереотипа.¹⁴

Други господујући народ, са којим су Срби чак били у најдиректнијем контакту више векова, били су Мађари. Нетрпељивост између два народа су примећивали већ и посматрачи у XVIII веку.¹⁵ Српски аутори последње трећине XIX века (Јовановић, Милојевић, Жујовић, Иванић) су Мађаре оптуживали да су “уљези у српске земље”, дивљи и обесни, те да су цивилизацију примили од Словена. Јован Цвијић је тврдио да им је култура

⁸ У њих је из политичких разлога, пре свега због жеље за изласком Србије на море, укључивана и северна Албанија. У прилог оправданости српских захтева у тој области наведени су топоними, наводно порекло становништва и још постојеће српске енклаве.

⁹ Dogo, *n. d.*, str. 25–27. Овакву основну слику је прихватио и Dimitrije Tucović, али за разлику од других српских аутора у потiskivanju Srba nije video ništa tragično ni neuobičajeno. Он је албанску експанзију и српско узмицање објашњавао begovskim sistemom (Dimitrije Tucović, “Srbija i Albanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije”, *Sabrana dela*, 8, Beograd, 1980, str. 22–24). Pljačku albanskih gorštaka je pravdao skućenim teritorijalnim i ekonomskim uslovima u kojima su živeli (*Isto*, str. 30).

¹⁰ Milosavljević, *n. d.*, str. 284.

¹¹ *Isto*, str. 285–287.

¹² Milosavljević, *n. d.*, str. 287; Tucović, *n. d.*, str. 22.

¹³ Dotation Carnegie pour la paix internationale. Enquete dans les Balkans. Rapport présenté aux directeurs par les membres de la Commission, Paris, 1914, str. 129, 131.

¹⁴ Up. Milosavljević, *n. d.*, str. 22–26.

¹⁵ Antal Hegediš, “Josif II o svom putovanju u Banat 1768”, *Istraživanja*, 11, 1986, str. 214, 221; Felix Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*, Pančevo, 1925, str. 47.

имитаторска а менталитет мегаломански.¹⁶ Упркос дугом заједничком животу са Мађарима, они су у мањој мери били предмет писања српских аутора. Разлог за то је био што су они писцима из Србије, због опште спољнополитичке ситуације, били мање занимљиви, док аутори из Угарске нису смели да о њима пишу негативно. Сав свој јед према Мађарима српски аутори ће искалити тек после Првог светског рата, а међу њима ће предњачити Срби из Војводине.

У Банату су Срби уз Мађаре имали за суседе и Румуне, а током XIX века дошло је и до усељавања приличног броја Румуна у североисточну Србију. Обе ове чињенице су нашле одраза у српској публицистици. Са Румунима у Банату односи нису били идеални још од краја XVIII века када је почело румунско национално буђење, које је због српске доминације у православној цркви имало јасну антисловенску и антисрпску тенденцију.¹⁷ Првих шест деценија XIX века је протекло у борби Румуна за издвајање из црквене заједнице са Србима. Када је до њега најзад дошло 1864,¹⁸ оно је додуше уклонило неке спорове, али је произвело нове – посебно везане за поделу црквене имовине. Тим питањем се бави брошура Светислава Брэдваревића у којој је аутор изнео и неке своје погледе на Румуне и на српско-румунске односе.¹⁹ Аутор се жали да Румуни, који су “на много нижем ступњу развитка”, потискују Србе захваљујући бољој организацији и великој “асимилативној моћи”.²⁰ О наводној “асимилационој моћи” Румуна (Влаха) у источној Србији писао је и Тихомир Ђорђевић почетком XX века,²¹ баш као и о њиховој отпорности на асимилацију.²² Он

¹⁶ Milosavljević, *n. d.*, str. 295–296. Zanimljivo je da su mađarski autori tog doba Srbe videli kao lenje, temperamentne u ljubavi i mržnji, sklone piću i psovanju, prljave, sujeverne i rastrošne. Od dobrih osobina pripisivali su im velikodušnost, pobožnost, privrženost porodici i gostoljubivost. (Up. Mariann Nagy, “Nineteenth Century Hungarian Authors on Hungary’s Ethnic Minorities”, u: László Kontler (ed.), *Pride and Prejudice. National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West*, Budapest, 1995, str. 42–44)

¹⁷ Keith Hitchins, *The Rumanian National Movement in Transylvania 1780–1849*, Cambridge, Mass. 1969, str. IX.

¹⁸ I. D. Suci, Gr. Popiti, “Relations serbo-roumaines dans l’empire autrichien entre 1780 et 1850”, *Revue roumaine d’histoire*, IX, 2, 1970; Nikola Gavrilović, “Jurisdikcija Karlovačke mitropolije nad pravoslavnim Rumunima u Banatu, Krišani i Erdelju”, *Srbi i Rumuni. Srpsko-rumunske veze kroz vekove*, Beograd, Novi Sad, 1998; Keith Hitchins, *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Șaguna and the Romanians of Transylvania 1846–1873*, Harvard, 1977; Isti, “Andreiu Șaguna and the Restoration of the Rumanian Orthodox Metropolis in Transylvania 1846–1868”, *Balkan Studies*, VI, 1, 1965, str. 16–18.

¹⁹ Svetislav Bradvarević, *Naše hijerarhijsko-deobne parnice sa Rumunima u vršačkoj i temišvarskoj eparhiji*, Novi Sad, 1913.

²⁰ *Isto*, str. 7, 20.

²¹ Tih[omir] R. Đorđević, *Kroz naše Rumune. Putopisne beleške*, Beograd, 1906, str. 65.

²² *Isto*, 66.

је Власима приписивао и “урођену мржњу према другим народима, па и Србима”.²³

Поред већ споменутих народа, Срби су током своје историје дошли и у трајни додир са Немцима, пре свега у Војводини, али се о њима мало писало. О њима је највише писао Радослав Марковић, који их је видео као радне и, за разлику од Срба, штедљиве.²⁴ Особине које он приписује Немцима су врло позитивне, али су Швабе баш због њих биле тако опасан привредни такмац Србима. Као и у случају Мађара, о Немцима је почело више да се пише тек после Првог светског рата.

Од осталих несрпских народности, највећа пажња је у овом периоду била посвећена Јеврејима – свакако зато што је традиција антисемитизма била дуга а испољавање нетрпељивости према њима друштвено прихватљиво. Против Јевреја су писали скоро сви водећи српски листови у Хабзбуршкој монархији: *Србобран*, *Привредник*, *Застава*, *Врач погађач*, као и неки у Србији.²⁵ У целини узевши, српско антисемитско виђење Јевреја је највећим делом било у традицији европског антисемитизма, без веће оригиналности, сликајући Јевреје кроз штампу и памфлете обично као привредне конкуренте који упропаштавају Србе.²⁶

Први светски рат је довео до стварања Краљевине СХС у којој су Срби постали водећи народ. После територијалних проширења током балканских ратова, која су у српску државу укључила и инородно становништво, 1918. је донела стварање мултинационалне државе која се издавала за једнонационалну.²⁷ То додуше није искључивало признавање постојања националних мањина, али је повлачило за собом порицање националне индивидуалности појединих словенских народа. Будући да тема овог рада није виђење других југословенских народа, ми ћемо се позабавити тиме како су неки представници српске елите видели поједине националне мањине. Покушаћемо да при том установимо да ли је са стварањем нове државе дошло до дисконтинуитета са сликама других које су раније креирали српски аутори.

²³ Срби су пак према Румунима наводно осећали само извесно ниподаштванје које су изражавали шalama и vicevima (*Isto*, str. 67).

²⁴ Radoslav Marković, *Srpska pravoslavna parohija u Indiji krajem 1900*, (reprint izdanje), Indija, 1997, str. 34, 47, 64; Isti, *O raskošu (modi) i ostalim štetnim običajima i navikama našim*, Zagreb, 1912, str. 6–7.

²⁵ Milan B. Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941)*, (doktorska teza u rukopisu), Beograd, 2006, str. 101; Ženi Lebl, *Do “Konačnog rešenja”. Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd, 2001, str. 117, 127, 152.

²⁶ Lebl, *n. d.*, str. 153; Koljanin, *n. d.*, str. 114–115, 131. Kratak pregled evropskog antisemitizma videti u: Džordž L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd, 2005.

²⁷ Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Beograd, 1968, str. 96.

После Првог светског рата угославија је проширена областима које је насељавало и бугарско становништво. Међутим, током целог раздобља између два светска рата југословенске власти су службено истрајно негирале постојање Бугара у земљи,²⁸ иако су га интерно признавале.²⁹ Разлог овог службеног порицања су биле бугарске аспирације ка Македонији: службена Бугарска је све Македонце проглашавала за Бугаре,³⁰ онемогућивши на тај начин да буде признато постојање макар оног дела становништва које је неоспорно било бугарско по језику и осећањима.³¹ Поред тога, жеља за асимилацијом Македонаца (добар део којих је био пробугарски расположен) и уверење да се то може постићи сразмерно лако, свакако су играли улогу.³² Што се других народности тиче, њихово постојање није порицано као такво, али су им ускраћена мањинска права.³³ Ово се односило пре свега на Влахе североисточне Србије и на малобројне Цинцаре у Македонији.

О Власима (Румунима) у Србији је и даље владало мишљење да су не само отпорни на асимилацију, већ да и они асимилују околне Србе ширећи распрострањеност своје етничке групе.³⁴ Из политичких разлога им

²⁸ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond 398, f. 1; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (dalje: PAAA) Abt. IIb, Nationalitätenfrage, Fremdvölker in Jugoslawien, Politik 6, Jugoslawien Bd. 4; Association yougoslave pour la Société des Nations, *La Serbie de Sud depuis 1918*, Belgrade, 1926, str. 1; Association yougoslave pour la Société des Nations, *Bulgares et Yougoslaves. Langue-Religion-Traditions-Aspect politique-Etat actuel-Conclusion*, Belgrade, 1928, str. 9; Leopold Lenard, "Narodne manjine u SHS", *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928*, Beograd, 1928, str. 733; Isti, "Slovenske narodne manjine u Jugoslaviji", *Narodna odbrana*, 29. XII 1929, str. 857; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, I (1921-1931), Zagreb, Beograd, [1986], str. 161, 147; Ewald Ammende (Hrsg.), *Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Sammlung von Lageberichte*, Wien, Leipzig, 1931, str. 373.

²⁹ PAAA, Abt. IIb, Nationalitätenfrage, Fremdvölker in Jugoslawien, Politik 6, Jugoslawien Bd. 4

³⁰ Up. G. Bajdaroff, *La question macédonienne dans le passé et le présent*, Sofia, 1926, str. 43; George P. Genoff, "The Minority Question and Revision of Treaties", *Bulgaria and the Balkan Problem*, Sofia, 1934, str. 25.

³¹ Uprkos službenom jugoslovenskom negiranju, dobar deo svetske javnosti je usvojio bugarsko stanovište – što je imalo korena u predratnim shvatanjima i propagandi. (Up. P. de Azkarate, *League of Nations and National Minorities. An Experiment*, Washington, 1945, str. 49)

³² Иван Катарциев, *Историја на македонскиот народ*, IV. Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна (1912–1941), Скопје, 2000, str. 175–185.

³³ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd, 2005, str. 18.

³⁴ "Mi i Rumuni", *Narodna odbrana*, 27, od 5. jula 1936. U jednom dopisu Ministarstva unutrašnjih poslova Ministarstvu prosvete od 30. avgusta 1932. anonimni autor se žali da je od 21 opštine boljevačkog sreza 12 rumunsko i da se Srbi asimiluju u Vlahe ("Vlahinja udata u srpsku kuću povlaši celu kuću"), (AJ, 66 (pov.), 71/185). Slično je 1. septembra 1925. tvrdio predsednik Komisije za razgraničenje pukovnik Nešković koji je za rumunizaciju Srba najviše optuživao rumunske sveštenike (AJ, 66 (pov.), 71/185). Neuspelu asimilaciju u Homoljskim planinama konstatuje 24. maja 1938. i Sreten Janić u jednom podužem referatu o Rumunima u Banatu i severoistočnoj Srbiji (AJ, 38, 109/247).

је одрицана румунска национална свест.³⁵ Тихомир Ђорђевић је указивао да они наводно никад нису тражили школе на свом језику,³⁶ а за потребе југословенског наступа на мировној конференцији је устврдио и то да многе румунске породице имају традицију да су српског порекла, да су се давно иселиле из Србије, а потом у XIX веку румунизоване вратиле. У прилог овоме је навео да Румуни у Србији славе славу (“празник”), имају легенде о српским јунацима (Марко Краљевић, Старина Новак) а не и о румунским, као и да неке породице имају српска презимена.³⁷ Цвијић је проглашавао Влахе за Србе румунске културе, тврдећи такође да су се они у XIV веку иселили из Србије, а у XIX у њу вратили. Шеф југословенске делегације Никола Пашић је ишао најдаље тврдећи да су се Власи потпуно стопили са Србима.³⁸

О Цинцарима се мало писало, ако изузмемо политичке памфлете у којима се фигуративно говорило о „цинцарству“ (што је наравно био одраз негативних стереотипа о Цинцарима) као што је нпр. брошура Драгише Лапчевића *Цинцарство у Србији – у Београду и србијанским градовима*.³⁹ Поред тога о њима се појавила и књига Душана Ј. Поповића *О Цинцарима*. У целој литератури о мањинама она представља изузетак јер је не само једна од ретких књига посвећених искључиво једној мањини, већ и зато што се бави историјском и социолошком анализом не само етничке групе него и социјалних (грађанских) слојева који су из ње добрим делом потекли.⁴⁰ По Поповићу, Цинцари су били вредни, штедљиви, побожни, промишљени, амбициозни, покорни властима, али и себични, недружелубиви, перфидни, склони парничењу и цинизму.⁴¹ Поповић је показао да су Цинцари, који су се највећим делом асимилovali у Србе, својој адоптивној нацији дали допринос у питању домаћег васпитања и начина пословања, али у доброј мери и европског начина живота.⁴² Сличан допринос је примећивао и

³⁵ Jovan Cvijić, Jovan Radonić, Stanoje Stanojević, Ilarion Zeremski, *La question du Banat, de la Batchka et de la Baranya*. Le Banat, Paris, 1919, str. 11.

³⁶ Tihomir Đorđević, *The Truth Concerning the Rumanes in Serbia*, Paris, 1919, str. 31.

³⁷ *Isto*, str. 24. Naravno da nije u tom propagandnom spisu ni pretpostavio da su slava i predanja o srpskim junacima mogli biti preuzeti u Srbiji, kao ni to da srpska prezimena svakako potiču od mešanja sa Srbima. Što se navodnogavnog srpskog porekla nekih porodica tiče, možda se radilo o svojevrsnom umiljavanju vlastima.

³⁸ Andrej Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920. Prilog proučavanju jugoslovenske politike na konferenciji mira u Parizu*, Novi Sad, 1975, str. 99.

³⁹ Dragiša Lapčević, *Cincarstvo u Srbiji – u Beogradu i srbijanskim gradovima*, Beograd, s. a. Lapčević je osporavao Cincarima duhovne sposobnosti da postanu vođe Srba (n. d., str. I) za šta ih je sa hrvatskih pozicija optuživao crnogorski otpadnik Sava Marković Štedimlja. (Up. S. M. Štedimlja, “Cincari”, *Kulturnopolitička razmatranja*, I, Zagreb, 1939, str. 57)

⁴⁰ Dušan J. Popović, *O Cincarima, Prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva*, Beograd, 1937.

⁴¹ Popović, n. d., str. 31–43.

⁴² Popović, n. d., str. 166, 168, 175, 179.

Јован Цвијић.⁴³ Лапчевић је директно, а Поповић индиректно оптуживао Цинцаре и за корупцију и друге лоше особине србијанске “чаршије”. Овакво негативно мишљење о асимилованим Цинцарима (али и малобројним Грцима, Румунима, Бугарима, Јерменима и Циганима) је имао и Радивој Симоновић, који је рекао да су асимиланти делом изумрли, док су остали “само расу покварили”.⁴⁴

У једном свом необјављеном спису, правни стручњак за националне мањине др Илија Пржић каже да су народ “без политичке прошлости, књижевности, језика и културе”,⁴⁵ чиме је показао да су његова знања из тих области знатно заостајала за правничким. Тврдио је да су они прихватили југословенске школе, те да су цицарска деца која су из њих излазила добрим делом постајала државни чиновници.⁴⁶ Репрезентативна *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије* у Цинцарима види једини народ “на српском тлу” који се није ширио на рачун Срба. Штавише, Цинцари су се асимиловали у Србе, и то је по овом делу, био једини етнички добитак током турске владавине.⁴⁷

Што се Румуна у Банату тиче, они су конвенцијом о заштити мањина коју је Краљевина СХС морала да потпише 5. децембра 1919. у Паризу, *de jure* били признати за националну мањину.⁴⁸ Први талас послератне публицистике је био посвћен баш њима а на дневни ред је дошао због питања разграничења у Банату који су силе Антанте током рата обећале Румунији. Због овог територијалног спора обе стране су развиле знатну пропагандну делатност. У њој су са српске стране учествовала највећа научна имена: Јован Цвијић, Јован Радонић, Станоје Станојевић и Иларион Зеремски. Они су, уз ослонац на стране научнике и велико присуство словенских речи из области пољопривреде, државне организације и цркве у румунском језику, доказивали да су се Румуни настали на Балкану, те да су у Банату (посебно западном који је Краљевина СХС тражила) били релативно недавни досељеници.⁴⁹ Иста мисао се развија у једном меморандуму за конференцију

⁴³ *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd, 1967, str. 118, 453.

⁴⁴ Radivoj Simonović, *Etnografski pregled Vojvodine*, Novi Sad, [1924], str. 12. Simonović je, međutim, prevideo da se moderna srpska kultura i istorja ne bi mogle ni zamisliti bez velikana cincarskog porekla. (Up. Pribislav Marinković, *Velikani. Znamenite ličnosti cincarskog porekla u istoriji Srba*, Beograd, 2005; Zoran Janjetović, “Uloga Cincara u stvaranju srpske elite i modernizaciji srpskog društva”, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara – istoričara*, 6, Zagreb 2002)

⁴⁵ AJ, F. 398, f. 1.

⁴⁶ *Isto*.

⁴⁷ Aleksa Jovanović (ur.), *Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912–1937*, Skoplje, 1937, str. 398, 406.

⁴⁸ Zoran Janjetović, “Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na konferenciji mira u Parizu 1919–1920”, *Istorija XX veka*, 2, 2000.

⁴⁹ Cvijić, Radonić, Stanojić, Zeremski, *La question...*, Le Banat, str. 11, 25–29.

мира који су вероватно саставили исти аутори.⁵⁰ Јован Цвијић је и у усменим дискусијама истицао да су Румуни дођоши у Банату,⁵¹ док је Јован Радонић био најагилнији пропагатор те тезе.⁵² Треба рећи да је службена Србија почела да припрема терен за своје територијалне захтеве још током Првог светског рата, а у склопу аргументације већ је тада развијана теза о накнадном усељавању Румуна.⁵³ Утолико је занимљивији један анонимни документ, вероватно од 20. октобра 1916, означен са “само за нас”, у коме се каже да су први становници били Дачани који су романизовани за време цара Трајана (sic!). По том документу они су се за време инвазије варвара повукли у Карпате, да би се у равном Банату у већем броју појавили тек од почетка XVIII века.⁵⁴ Из овог списка се види да у најбољем случају ни сви српски експерти нису делили исто мишљење о томе где су се настанили Румуни и о томе ко су били први становници Баната. У најгорем случају, он би доказивао да српски пропагандисти нису ни сами веровали у верзију коју су ширили. У основи, српски аутори су прихватили мађарску тезу о каснијем усељавању Румуна.⁵⁵

Треба приметити да у свим споменути списима нема никаквих погрдних оцена Румуна. То је утолико занимљивије ако се сетимо како су све описивани Албанци крајем XIX и почетком XX века, а поготово током балканских ратова. Чиме ово објаснити? Први разлог је свакако био тај што српско-румунски односи током историје никад нису били тако лоши као српско-албански. Други је био то што се Румунија у Првом светском рату ипак борила на истој страни као Србија. И коначно, упркос позивању на значај Баната за културну историју Срба,⁵⁶ Румуне би због општег нивоа њиховог културног развитка, а посебно њихове елите, тешко било приказати

⁵⁰ Delimitation entre les Serbes et les Roumains dans le Banat (AJ, 69, 9/22); Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak (ur.), *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, Beograd, 1960, str. 338–340. Argumentacija jugoslovenske delegacije je bila samo delom istorijsko-etnografska, dok je drugim delom sadržala strateške, privredne, političke i kulturne argumente. Rumunska delegacija je odgovorila pozivanjem na ugovor sa Antantom kojim im je obećan ceo Banat, na činjenicu da Banat sačinjava celinu, da su Rumuni većinsko i uz to starosedelačko stanovništvo dok su Srbi navodno došli tek u XV veku, a u većem broju tek od XVIII (Mitrović, *Razgraničenje...*, str. 58–59).

⁵¹ Mitrović, *Razgraničenje...*, str. 97; Krizman, Hrabak (ur.), *n. d.*, str. 60.

⁵² Jovan Radonić, *The Banat and the Serbian-Romanian Frontier Problem*, Paris, 1919, str. 8; Isti, *Histoire des Serbes en Hongrie*, Paris, Barcelone, Dublin, 1919, str. VIII, 5–6.

⁵³ Gregoire Yakchich, *Le Banat*, Paris, 1915, str. 4; Iov[an] Radonitch, “Le droit historique des Roumains et des Serbes sur le Banat”, *Revue des Études Historiques*, Octobre–Décembre 1916, str. 7, 10.

⁵⁴ AJ, F. 336, f. 5.

⁵⁵ Up. Ladislaus Gáldi, Ladislaus Makkai (Hrsg.), *Geschichte der Rumänen*, Budapest, 1942, str. V, 24–60; Paul Hunfalvy, *Ethnographie von Ungarn*, Budapest, 1877, str. 345.

⁵⁶ Cvijić, Radonić, Stanojević, Zeremski, *La question...*, Le Banat, str. 22–23; Bogdan Krizman, “Pitanje granica Vojvodine na pariškoj mirovnoj konferenciji 1919. godine (diplomatsko-historijska skica)”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 24, 1954, str. 43–44.

као примитивне варваре. Будући да су Румуни били бројнији, као најгора дисквалификација у доба кад је принцип народности већини политичара био на уснама, навођена је наводна чињеница да су они тек недавни дошљаци.

Ова тврдња о релативно касном усељавању Румуна је остала стално место код више аутора из међуратног раздобља, поставши нека врста “службене верзије”.⁵⁷ По Радивоју Симоновићу Румуни се у Банат усељавају тек у XIII веку а по њему више шире после протеривања Турака 1716.⁵⁸ Слично је тврдио Мита Клицин.⁵⁹ С позивом на мађарског историчара Сенткларија (Szentklaru), он је тврдио да су се Румуни пред Турцима повукли у Трансилванију, да би почетком XVIII столећа са Србима били једини становници Баната.⁶⁰ По Клицину, веће масе Румуна се усељавају тек од XVII, и посебно од XVIII века.⁶¹ Сличну, иако не тако кохерентну слику дао је пред почетак Другог светског рата у Југославији и Добривој Николић. Он је тврдио да су Срби једино аутохтоно становништво у Банату.⁶² По њему Румуни су каснији дођоши – углавном после 1718.⁶³ Он је, међутим, признавао да је Румуна било у Банату и раније. Њихову појаву тамо ставља у XIII век позивајући се на мађарског етнолога Пала Хунфалвија. Он (као и већина српских аутора) усваја Хунфалвијеву и уопште мађарску тезу да су Румуни као народ настали на Балкану и да су се у своју садашњу домовину уселили тек током средњег века.⁶⁴ Николић каже и да су у сточном делу Баната Румуни били старије становништво – не прецизирајући да ли су били старије становништво у односу на Србе или само да су тамо дуже живели него у другим деловима покрајине.⁶⁵

Јован Ерделјановић, иако на једном месту понавља стереотип да су Срби углавном били склони да науче и са Румунима говоре румунски, док ови углавном нису могли и хтели да говоре српски,⁶⁶ поткрепљујући тиме стереотип о јачој асимилаторској способности Румуна, у свом делу о Србима у Банату за које је грађу скупљао између 1922. и 1928, наводи примере више места у којима се асимилација одиграла претежно у корист Срба.⁶⁷ На тај начин он је практичним резултатима свог теренског истраживања побио

⁵⁷ Up. *Vojvodina*, I. Od najstarijih vremena do Velike seobe, Novi Sad, 1939, str. 129.

⁵⁸ Simonović, *n. d.*, str. 22–23.

⁵⁹ Mita Klicin, *Kratka istorija srpskog Elzasa od VI–XX veka*, Beograd s. a., str. 9, 11.

⁶⁰ *Isto*, str. 16, 20.

⁶¹ *Isto*, str. 33–34.

⁶² Dobrivoj Nikolić, *Srbi u Banatu u prošlosti i sadašnjosti*, Novi Sad, 1941, str. I, 142.

⁶³ *Isto*, str. 132, 141, 152.

⁶⁴ *Isto*, str. 151–152. Pal Hunfalvi je bio mađarizovani Nemaц i u svom delu iz 1877. je dao karakteristike svih naroda tadašnje Ugarske – sa naravno vrlo mađarskog stanovišta (Up. Hunfalvy, *n. d.*).

⁶⁵ *Isto*, str. 50, 143, 151.

⁶⁶ Jovan Erdeljanović, *Srbi u Banatu. Naselja i stanovništvo*, Novi Sad, 1992 (2. izd.), str. 59.

⁶⁷ *Isto*, str. 71, 85, 95, 130, 242, 290, 334.

стереотипна уверења, која је изгледа и сам делио.⁶⁸ Још више трезвености у посматрање етничких процеса током историје Војводине унео је Душан Поповић, који је написао да у тој покрајини до XIV века готово да није ни било спомена Срба, док их у Барањи није било ни у XV веку.⁶⁹ Треба приметити да ни после повлачења границе у Банату српски аутори углавном нису, сем асимилационе снаге,⁷⁰ говорили о карактеристикама Румуна, већ су се бавили питањем њиховог насељавања и односа са Србима током историје. Разлог је, уз савезничке односе са Румунијом и династичке везе, била вероватно сличност како судбине тако и обичаја, културног нивоа, вере итд., што је отежавало стварање слике о Румунима као заиста “другима”. Изузетак представљају Тоша Искруљев, Илија Пржић, највећи међуратни југословенски правни стручњак за питања мањина и политичар, касније сенатор Дака Поповић. Искруљев, уз понављање стереотипа о великој асимилационој моћи, тврди да су Румуни лењи и прљави.⁷¹ И он је усвојио мишљење да се Румуни у Банат насељавају (по мало) тек од XIII века.⁷² Пржић за банатске Румуне каже да, упркос сразмерном богатству по локалним стандардима, живе “примитивно и без хигијене”.⁷³ Дака Поповић им је посведочио високу националну свест која се огледала у чувању језика, вере и обичаја.⁷⁴

У северном делу земље, и после разграничења Мађари су виђени као много значајнији. Разлог је лежао како у њиховом много већем броју тако и у вишевековној државности са чијим губитком су се тешко мирили.⁷⁵ Њих су српски пропагандисти још током париске мировне конференције такође приказивали као дошљаке у крајеве насељене Словенима⁷⁶ – што је

⁶⁸ Stereotip o velikoj asimilacionoj snazi Rumuna je delio još jedan stručnjak za vojvodanska pitanja, dr Vladimir Margan (AJ, 37, 87/495).

⁶⁹ Dušan Popović, „Naseljavanje Vojvodine“, *Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu*, sv. 35, knj. XII, sv. 1, Novi Sad, 1939, str. 29, 32.

⁷⁰ Predsednik komisije za razgraničenje, pukovnik Nešković je 1925. navodio pet sela uz granicu koja su potpuno porumunjena, kao i sedam sela u kojima navodno do pre 30-40 godina uopšte nije bilo Rumuna a koja su u njegovo vreme imala dosta rumunskih stanovnika, od kojih su se neki još uvek prezivali na –ić. On je za rumunizaciju krivio pre svega rumunske sveštenike i učitelje. I on je tvrdio da Rumuni mrze Srbe (AJ, 66 (pov.), 71/185).

⁷¹ Toša Iskruljev, *Raspeće srpskog naroda u Sremu 1914. godine i Mađari. Sa mađarske granice. Bajski trokut. Sent Andrija*, Novi Sad, 1936, str. 191–192.

⁷² Toša Iskruljev, *O Vojvodini i njenoj kolonizaciji*, Novi Sad, 1925, str. 9.

⁷³ AJ, F. 398, f. 1.

⁷⁴ Daka Popović, *Banat, Bačka i Baranja. Savremeni nacionalni, politički i društveni problemi*, Novi Sad, 1935, str. 26.

⁷⁵ Daka Popović, *n. d.*, str. 33–34; La minorité hongroise en Yougoslavie et son orientation, nepotpisani elaborat (verovatno od Ilije Pržića) od 14. oktobra 1937. (AJ, F. 398, f. 1). Isto je krajem tridesetih godina zapazio i britanski stručnjak za srednju Evropu Makartni (C. A. Macartney, *Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and its Consequences 1919–1937*, London, New York, Toronto, 1937, str. 431, 433).

⁷⁶ Jovan Cvijić, Jovan Radonić, Stanoje Stanojević, Ilarion Zeremski, *La question du Banat, de la Batchka et de la Baranya*. La Batchka, Paris, 1919, 3; *Isti, n. d.*, Le Banat, 19; Radonić, *Historie...*, str. 5–6; Mitrović, *Razgraničenje...*, str. 24.

деловало утолико уверљивије што је одговарало историјској истини.⁷⁷ Уз Немце и Румуне, они су проглашавани за колонисте који су се у словенској (српској) средини населили тек у XVIII веку.⁷⁸ Прве мађарске досељенике српски аутори виде као дивље пљачкаше, које су Словени цивилизовали.⁷⁹ Иако је ова слика добрим делом тачна,⁸⁰ српски аутори су на њој инсистирали да би парирали стварној културној превласти Мађара до које је дошло током каснијих векова.⁸¹ Она је можда откривала и несвесни осећај културне инфериорности.

У њиховим делима налазимо и (такође у великој мери тачну) тезу о томе да је за време турске власти у јужној Угарској готово да није било Мађара, те да су њима савремени Мађари били или потомци колониста из XVIII и XIX века или асимиланти,⁸² значи северну варијанту арнауташке тезе. Најдаље је отишао Лазар Стипић који је, тенденциозно бирајући цитате из дела мађарских историчара и етнографа, доказивао да прави Мађари у ствари и не постоје, већ је “оно што се данас зове Мађар, то је и Славен и Герман и Роман, само Мађар није”.⁸³ Он је порицао да постоји било шта мађарско: ни мађарска раса, ни народ, ни језик, ни култура, ни племство, ни великани⁸⁴ – све са позивом на мађарске ауторе. Овакав став је добрим делом одсликавао тадашње разумевање шта је то нација, али свакако и ускост ауторових погледа који су занемаривали да је сваки народ (па и јужни Словени) асимиловао туђе етничке и културне елементе.⁸⁵ Он је такође

⁷⁷ Ур. Péter Hanák (Hrsg.), *Die Geschichte Ungarns von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Budapest, 1991, str. 18–24; Béla Köpeczi (Hrsg.), *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, str. 109–114; István Lázár, *Hungary. A Brief History*, Budapest, 1993, str. 31–47; Ervin Pamlényi (Hrsg.), *Die Geschichte Ungarns*, Budapest, 1971, str. 15–16; *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, Budapest, 1974, str. 47–48.

⁷⁸ Krizman, Hrabak (ur.), *n. d.*, str. 30, 340, 345; Mitrović, *Razgraničenje...*, str. 24, 39, 66, 70; Cvijić, Radonić, Stanojević, Zeremski, *La question...*, La Batchka, str. 20–21; Isti, *n. d.*, Le Banat, str. 7.

⁷⁹ Petar Pekić, *Povijest oslobođenja Vojvodine*, Subotica, 1939, str. 12–15; Lazar Stipić, *Istina o Madarima* (po mađarskim podacima), Subotica, 1929, str. 9–10, 32; Klicin, *n. d.*, str. 6; *Vojvodina*, I, str. 129; Radonić, *Histoire...*, str. 5–6. Zanimljivo je da su istu, možda čak i goru sliku mađarskih došljaka naslikali i slovenački autori u memorandumu za mirovnu konferenciju pod naslovom *The Most Western Branch of the Yugoslavs and Its Neighbours* (AJ, F. 336, f. 7).

⁸⁰ *Istorija naroda Jugoslavije*, I, Beograd, 1953, str. 150–151; Pamlényi (Hrsg.), *n. d.*, str. 35; Laslo Katuš, “Istorija veza mađarskog naroda sa narodima Jugoslavije”, u: Katuš, Kropilak, Siracki, Petrike (ur.), *Istorija veza mađarskog, slovačkog i rumunskog naroda sa narodima Jugoslavije. Priručnik za nastavnike*, Novi Sad, 1969, str. 7–14; László Kósa, *Die Ungarn, ihre Geschichte und Kultur*, Budapest, 1994, str. 51.

⁸¹ Pekić, *n. d.*, str. 34.

⁸² Cvijić, Radonić, Stanojević, Zeremski, *La question...*, La Batchka, str. 6–11, 21; Isti, *n. d.*, Le Banat, str. 7, 21; Radonić, *Histoire...*, str. 81–100; Klicin, *n. d.*, str. 35–38; Stipić, *n. d.*, str. 28, 38, 43.

⁸³ Stipić, *n. d.*, str. 47.

⁸⁴ *Isto*, str. 12–23, 28–32.

⁸⁵ Milorad Ekmečić je skrenuo pažnju na veliki doprinos asimilanata istoriji jugoslovenskih naroda (M. Ekmečić, “Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941”, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XX, 1974, str. 110).

превиђао да је веза која најчвршће везује припаднике једног народа свест о заједништву (“замишљена заједница”),⁸⁶ а не нужно заједничко етничко порекло.

Није само Стипић негирао мађарство многих мађарских националних великана туђег порекла.⁸⁷ Мита Клицин је “присвајао” једног од највећих мађарских средњовековних јунака, оца највећег мађарског краља Матије Корвина, Јаноша Хуњадија, тврдећи (с позивом на Сенткларија) да је овај био српског порекла⁸⁸ – поступак који подсећа на “својатање” Скендербега, и који неоправдано пројектује модерну идеју нације у средњи век.

О наводним особинама Мађара писано је неупоредиво мање⁸⁹ него о историји и њиховом стању у међуратној Југославији. Бацајући поглед у прошлост, Добривој Николић их је оптужио за мегаломанију⁹⁰ – због политике мађаризације која је вођена последњих деценија пред Први светски рат. Илија Пржић је у једном необјављеном елаборату тврдио да су Мађари у Југославији горди на своју хиљадугодишњу прошлост, и зато неприлагођени ситуацији створеној после Првог светског рата. Из тога је произилазило да је њихова лојалност југословенској држави била сумњива. Сматрао је да је за југословенске Мађаре карактеристична подела на град и село и изолација интелигенције од ширих маса.⁹¹ Дака Поповић је сматрао да су Мађари депримирани својим положајем после стварања Југославије, те да су првих десетак година њеног постојања потрошили на идејно лутање надајући се ревизији граница.⁹² По њему они нису смели да се замере Будимпешти, а нису хтели ни да изгледају нелојални према Београду.⁹³ Сматрао је да, за разлику од материјалистичних Немаца, они гаранцију свог опстанка виде пре свега у културно-просветном раду – не занемарујући наравно ни материјалну базу.⁹⁴ Лазар Стипић је мађарској националној мањини прорицао нестанак путем (дез)асимилације, односно путем враћања помађарених својим изворним

⁸⁶ Up. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (revised ed.), London, New York, 1991; Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998, str. 37–71, 115–155.

⁸⁷ Stipić, *n. d.*, str. 13–22.

⁸⁸ Klicin, *n. d.*, str. 13. (Enciklopedija Jugoslavije govori o “vlaško-slovenskom poreklu”.) Sa svoje strane, nacionalistička rumunska historiografija je Hunjadija proglašavala za Rumuna – čini se sa ipak više osnova (Up. N[icolae] Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanié orientale*, Vol. IV. Les Chevaliers, Bucarest, 1937, str. 85–96, 203–211). Taj stav je ostao prevladajući i posle Drugog svetskog rata (Up. Andrei Ōtetea (ed.), *Storia del popolo romeno*, Roma, 1981, str. 163, 166–167).

⁸⁹ Daka Popović se žalio da se o nacionalnim manjinama uopšte premalo piše (D. Popović, *Banat, Bačka i Baranja*, str. 3)

⁹⁰ Nikolić, *n. d.*, str. 165.

⁹¹ AJ, F. 398, f. 1.

⁹² Daka Popović, *Banat, Bačka i Baranja*, str. 33–34.

⁹³ *Isto*, str. 35.

⁹⁴ *Isto*, str. 37.

народностима.⁹⁵ Неочекивано, Радивој Симоновић је Мађарима приписао низ лепих особина. Он их је видео као једре, свеже, ведре, стрпљиве, издржљиве, поштене, велике родољубе и познате јунаке. Писао је да воле да пију и да се веселе уз музику, као и да им је земљорадња напредна – због чега их је сматрао за погодне за колонизацију у мањим групама у “Јужну Србију”.⁹⁶ Петар Пекић је рекао да су Мађари и Немци донели Војводини убрзани економски развој, али по цену разређивања српског становништва.⁹⁷ Припадницима оба народа је приписивао “необуздану мржњу” на Србе пред Први светски рат.⁹⁸

Овим смо се дотакли и највеће националне мањине у Краљевини СХС – Немаца.⁹⁹ Видели смо да је слика о њиховим особинама пре рата била позитивна. Она ће таква углавном остати и у међуратном раздобљу, иако се промена историјске ситуације одразила и на приказивање Немаца у српској публицистици. Као и Румуни и Мађари, у пропаганди током мировне конференције у Паризу, и Немци су означени као касни колонисти, који уз то нису имали везу са матицом. Из тог разлога, српски аутори су тврдили да њих, као ни Мађаре, не треба ништа питати при повлачењу граница.¹⁰⁰ Насељавање Немаца (а делом и Мађара) у Војводину је често представљано као последица жеље хабсбуршких власти да се ослабе Срби.¹⁰¹ Државна колонизација у XVIII веку је, међутим, била пре свега економске и војно-стратешке природе,¹⁰² док је приватна имала готово потпуно економски

⁹⁵ Stipić, *n. d.*, str. 38.

⁹⁶ Simonović, *n. d.*, str. 25.

⁹⁷ Pečić, *n. d.*, str. 29.

⁹⁸ *Isto*, str. 54.

⁹⁹ По попису из 1921. Немци су били најбројнија мањина са 505.790 припадника; на попису 1931. најбројнији су били Албанци са 508.259 људи, док су Немци пали на друго место са 499.969 припадника (Janjetović, *Deca careva...*, str. 65).

¹⁰⁰ Krizman, Hrabak (ur.), *n. d.*, str. 30; Mitrović, *Razgraničenje...*, str. 24, 41, 66.

¹⁰¹ Cvijić, Radonić, Stanojević, Zeremski, *La question...*, Le Banat, str. 11, 20; *Isti*, *n. d.*, La Batchka, str. 4–6; Krizman, Hrabak (ur.), *n. d.*, str. 113, 341, 345; Simonović, *n. d.*, str. 8–9; Nikolić, *n. d.*, str. 143, 169; Daka Popović, *Elaborat o nacionalnim manjinama u Vojvodini* (AJ. 66, 72/195); Iskruļjev, *O Vojvodini*, str. 10–11; Radoslav Marković, *Indija. Prilog za proučavanje naselja u Vojvodini*, Novi Sad, 1923, str. 67. Slavko Stanić не каже да је циљ био ослабити Србе, алј каже да су Немци у многим местима колонизовани на штету Срба и Хрвата (Slavko Stanić, “Švabe u Vojvodini”, *Letopis Matice srpske*, knj. 330, sv. 1–2, 1931, str. 116).

¹⁰² Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, (dalje: HWBGAD) I, Breslau, 1933, str. 220; Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München, 1967, str. 22; Šandor Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*, Novi Sad, 1981, str. 7; Andreas Dammang, *Die deutsche Landwirtschaft im Banat und in der Batschka*, Novi Sad, 1931, str. 10; Pamlenyi (ed.), *n. d.*, str. 199; G[eza] C. Paikert, *The Danube Swabians. German Populations in Hungary, Rumania and Yugoslavia and Hitler's Impact on Their Patterns*, The Hague, 1967, str. 16; Josef Wolf, *Entwicklung der ethnischen Struktur des Banats 1890–1992*, Wien, 2004, str. 32; Nikola Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu, 1919–1941*, Novi Sad, 1972, str. 8–10.

карактер.¹⁰³ Национална тенденција се само местимично јављала у XVIII веку, а и онда је углавном била уперена против Мађара – као што Клицин и Радонић и признају.¹⁰⁴ Што се тиче насељавања у последњој трећини XIX века, она јесте имала национално обележје, али је била много мања по обиму, а њени актери су били угарска влада и мађарски пролетери. Неки аутори су указали на то да су Срби страдали приликом насељавања Немаца – било да су истеривани из својих села, било да су морали да раде за колонисте или да дошљаке приме у своје куће¹⁰⁵ – што је одговарало историјској истини.¹⁰⁶

Упркос сукобима који су пратили досељавање Немаца, о њима српски аутори имају углавном позитивно мишљење. Славко Станић, који је војвођанским Швабама посветио цео чланак, хвали немачки културни утицај који су досељени Немци проширили.¹⁰⁷ Он их слика као пре свега материјалисте заинтересоване за привредни успех. По њему та жеља иде до среброљубља и егоизма, а даље одлике које им он приписује су конзервативизам, индивидуализам, смисао за чистоћу, ред и рад.¹⁰⁸ Као негативне појаве оцењује ограничавање броја деце (из економских разлога), рано повлачење из послова и склоност ка мађаризацији.¹⁰⁹ Добривој Николић истиче чистоћу немачких кућа, која их на први поглед разликује од српских.¹¹⁰ Тоша Искруљев такође говори о чистим и лепо уређеним немачким селима са богато опремљеним кућама, као и о “невероватној вредноћи и штедњи” којима економски истискују Србе и Мађаре.¹¹¹ За Радивоја Симоновића они су најкултурнији становници Војводине, поштени, трезвени, мирни и вредни. И он жали што потискују Србе (и Румуне) и сматра да би били добри колонисти за “Јужну Србију”.¹¹² Њихову економску снагу истиче и Илија Пржић у недатираном елаборату из двадесетих година, карактеришући их као “издржљиве, вредне и напредне”, додајући да “својим марљивим и на-

¹⁰³ HWBGAD, I, 231; Milutin Perović, “Nacionalni pokret kod Slovaka od kraja 18. do početka 20. veka”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine 1981*, Novi Sad, 1983, str. 53; B. M. Drobñjaković, Feliks Mileker, *Letopisi opština Podunavske oblasti*, Pančevo, 1929, passim; Branislav Bukurov, “Naselja u južnom Banatu”, *Zbornik Matice srpske za prirodne nauke*, 39, 1970, str. 35, 57; Miloš M. Ratković, “Mramorak. Geografski prikaz sela i bliže okoline”, *Zbornik Matice srpske za prirodne nauke*, 24, 1962, str. 90.

¹⁰⁴ Klicin, *n. d.*, str. 21; Radonić, *Histoire...*, str. 171.

¹⁰⁵ Simonović, *n. d.*, str. 10; Klicin, *n. d.*, str. 23.

¹⁰⁶ Dušan J. Popović, *Srbi u Vojvodini*, II. Od Karlovačkog mira 1699. do Temišvarskog sabora 1790, Novi Sad, [1990], str. 43–44; Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII I XIX veku*, Novi Sad, 1961, str. 23; Gerhard Seewann, “Serbische Süd-Nord Migrationen als Voraussetzung für die deutsche Ansiedlung im 18. Jahrhundert”, u: *A Kárpát-medence vonzásában*, Pécs, 2001, str. 433, 436.

¹⁰⁷ Stanić, *n. d.*, str. 114.

¹⁰⁸ *Isto*, str. 120–122.

¹⁰⁹ *Isto*, str. 122–125.

¹¹⁰ Nikolić, *n. d.*, str. 176.

¹¹¹ Iskruljev, *Raspeće...*, str. 367–368, 441.

¹¹² Simonović, *n. d.*, str. 28–29.

предним радом служе за пример”.¹¹³ Што се њихове лојалности тиче, он их је поделио на Швабе које и не помишљају на иреденту, и на Немце у Словенији који су имали територијални континуитет са Немцима у Аустрији и јаче друштвене, културне и привредне везе са њима. По њему, они се нису могли помирити са губитком привилегија и код њих иредентизам није опадао.¹¹⁴

Дака Поповић, као и Симоновић, сматра Немце за најцивилизованији народ у Војводини који је успео да свима осталима наметне крој одела, начин градње кућа и цркава, намештај и кухињу, иако је при том сваки народ задржао своју националну индивидуалност.¹¹⁵ Пишући 1935, у време кад је немачка национална мањина већ доста изградила своје културне и привредне институције и добила одређене школске повластице а Трећи рајх започео своје јачање и утицај на фолксдојчере широм Европе па и у Југославији, он тврди да су Немци у Југославији створили државу у држави¹¹⁶ – што је било далеко од истине.¹¹⁷ И он указује на чистоћу и уређеност немачких села.¹¹⁸ Поред тога, он је тврдио да је изгледало, иако није било званичних података, да Немци имају релативно највише земље.¹¹⁹ Ово последње је био доста раширен стереотип у међуратном раздобљу, па иако је у њему било и зрнце истине, Немци у целини нису били много имућнији од својих комшија других народности.¹²⁰ И Дака Поповић и Тоша Искруљев су предлагали да Срби имитирају немачку организацију да би се стало на пут ширењу Немаца и других мањинаца на рачун Срба и Словена.¹²¹ Другим речима, Немцима су приписиване углавном добре особине, и то оне које Срби углавном нису имали. То су врлине које им је и Радослав Марковић приписивао пре Првог светског рата, али су то истовремено биле врлине које су угрожавале Србе. Зато их је, у интересу опстанка Срба, требало имитирати – што је у основи био и Марковићев закључак.

Словенске мањине су због свог малог броја и расутости много мање привлачиле пажњу публициста. Чеси и Словаци су се као словенске мањине нашли у чудном положају: за разлику од осталих мањина, они се нису борили да им се призна статус националне мањине, већ припадност

¹¹³ AJ, F. 398, f. 1.

¹¹⁴ *Isto*.

¹¹⁵ Daka Popović, *Banat, Bačka i Baranja*, str. 6.

¹¹⁶ *Isto*, str. 10.

¹¹⁷ Up. Janjetović, *Deca careva...*, passim; Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana, 1966; *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Augsburg, 1994, str. 15E–44E.

¹¹⁸ Daka Popović, *Banat, Bačka i Baranja*, str. 15.

¹¹⁹ *Isto*, str. 14.

¹²⁰ Janjetović, *Deca careva...*, str. 145–150. Tridesetih godina je fama o veličini nemačkog zemljoposeda prerasla u paranoju – delimično uslovljenu njegovim stvarnim širenjem, a delimično usponom Trećeg rajha (Up. Zoran Janjetović, “O širenju zemljoposeda vojvodanskih Nemaca između dva svetska rata”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, V, 1–3, 1998, str. 101–111).

¹²¹ Daka Popović, *Banat, Bačka i Baranja*, str. 40–42; Iskruljev, *Raspeće...*, str. 635–636.

већинском народу!¹²² Југословенски политичари, па и сам краљ Александар, били су спремни да их на речима признају за део “државног народа”,¹²³ иако их је пракса демантовала.¹²⁴ По Даки Поповићу, неки су зато ипак сматрали да су Словаци мањина – што он није прихватао.¹²⁵ Словаци су виђени као врдени и штедљиви,¹²⁶ али зато као и Немци, и као народ који економски потискује Србе. По Симоновићу, само су они могли да издрже економску утакмицу са Швабама.¹²⁷ Симоновић је и Русине описао као вредне,¹²⁸ а Ленард као веште трговце који истискују српске и словачке.¹²⁹

Постојала је још једна мањина, која то није била у смислу у ком су то биле остале, будући језички, верски и историјски хетерогена: Јевреји. О њима је наравно постојала и релативно обимна антисемитска литература, углавном у виду чланака у листовима као што су били *Политички гласник Ђорђа Перича*, каснијег директора државне агенције Авала, *Балкан* (Светолика Савића и ноторног Крсте Цицварића), или *Народна одбрана*. Њихово писање, међутим, није наилазило на широк одјек двадесетих година.¹³⁰ Штавише, Тихомир Ђорђевић је у једној брошури побио један од омиљених антисемитских митова – онај о ритуалном убиству.¹³¹

Антисемитска публицистика је добила замах тридесетих година када је због јачања нацизма та идеологија добила више потпоре како из иностранства тако и у владајућим круговима у земљи. Ово се посебно односило на другу половину те деценије.¹³² Повеле су *Мале новине* Миодрага М. Савковића – који је добијао новац из Немачке и превео и две немачке антисемитске брошуре.¹³³ Листови покрета Збор Димитрија Љотића су предњачили у систематском оцрњивању Јевреја, служећи се устаљеним антисемитским представама.¹³⁴ Врхунац антисемитске пропаганде је била брошура Драгослава Смиљанића *Јевреји* из 1940. Он их је описао као људе који мрзе физички рад, које није брига ни за шта што не тангира њихове

¹²² Bogumil Hrabak, “Autonomizam u Vojvodini kao reakcija na finansijsko iscrpljivanje i političko zapostavljanje pokrajine”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine 1982*, Novi Sad, 1982, str. 72; Branislav Gligoriјеvić, “Politička istupanja i organizacija Slovaka i Čeha u Kraljevini SHS”, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 24, 1981, str. 141, 145.

¹²³ Gligoriјеvić, *n. d.*, str. 153–154; Elaborat Dake Popovića o nacionalnim manjinama u Vojvodini od 24. februara 1934. (AJ, 66, 72/195)

¹²⁴ Gligoriјеvić, *n. d.*, str. 138, 143, 150; Nikola L. Gaćeša, “Vojvodanski Slovaci u agrarnoj reformi posle Prvog svetskog rata”, u: Isti, *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad, 1995, str. 270–285.

¹²⁵ Daka Popović, Elaborat o nacionalnim manjinama u Vojvodini, 24. februar 1934. (AJ, 66, 72/195)

¹²⁶ Simonović, *n. d.*, str. 21.

¹²⁷ Iskruljev, *Raspeće...*, str. 368.

¹²⁸ Simonović, *n. d.*, str. 21.

¹²⁹ Lenard, *Slovenske narodne manjine*, str. 855.

¹³⁰ Koljanin, *n. d.*, str. 156.

¹³¹ Koljanin, *n. d.*, str. 160–161.

¹³² Koljanin, *n. d.*, str. 187–192.

¹³³ Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918–1941*, Beograd, 1997, str. 160.

¹³⁴ Koljanin, *n. d.*, str. 198, 207–212, 299–300.

интересе, као енергичне и прагматичне. Уз то је устврдио да немају душе, хуманости, милосрђа и љубави. Сматрао је да *Стари завет* и *Талмуд* нису верске књиге већ расни закон.¹³⁵

Антисемитска виђења Јевреја су, међутим, наишла и на побијање – не само од самих Јевреја. Тако се у Београду између 1933. и 1941. појавило пет антисемитских брошура, али и пет које су заступале сасвим обрнуто становниште.¹³⁶ У прилог Јевреја писали су Живко Топаловић, Е. Б. Гајић, а идеализовану слику српско-јеврејских односа дао је Риста Ст. Делић. Године 1940. се појавило и дело *Наши Јевреји, јеврејско питање код нас* које су уредили Мића Димитријевић и Војислав Стојановић. У њему је више личности из јавног и политичког живота изрекло лепа мишљења о Јеврејима. Адам Прибићевић је у *Сељачком колу* у мају 1940. писао о прогоњеним европским Јеврејима.¹³⁷

Негативно виђење Јевреја је нашло одраз и у литератури којој Јевреји нису били главна тема. Ми ћемо се осврнути на једно виђење Јевреја у ширем контексту националних мањина, односно у вези са другим мањинама које су заиста биле признате као националне. Добривој Николић на једном месту за Јевреје каже: “Као трговци, банкарни, лиферанти, арендаши великих поседа, лукави материјалисте, без националне свести, бежећи од телесног рада, они новцем и вештином редовно умеју да приграбе свако национално добро у своје руке, да искоришћују слабости народа и његових чиновника и да уживају крваво стечене плодове туђег рада, нарочито у лаковерним српским општинама. Нису оптирали за Мађарску него се чак иљадама њих овамо из Мађарске лако и јефтино пребацише (sic), не одричући се при томе за срце им прираслог мађарског језика.”¹³⁸ Овај цитат је у традицији радикалног антисемитизма од пре Првог светског рата, али и у складу са новим антисемитским ветровима пред Други светски рат, који су овакве испаде и у Југославији учинили друштвено прихватљивима. Будући да је Николић био свештеник, није искључено да је његово писање било и одраз антисемитских схватања која су у то време делили неки црквени великодостојници.¹³⁹

¹³⁵ Koljanin, *n. d.*, str. 300; Nebojša Popović, *n. d.*, str. 164. I neki autori koji se nikako ne bi mogli nazvati antisemitskim dele slično mišljenje o jevrejskom ekskluzivizmu (Up. Roger Garaudy, *The Founding Myths of Modern Israel*, (2nd ed.), Newport Beach, CA, 2003, str. 18–31).

¹³⁶ Nataša Đuka, “Antisemitizam i kritika antisemitizma u beogradskim brošurama 1933–1941”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, I, 3, 1994; Koljanin, *n. d.*, str. 258.

¹³⁷ Koljanin, *n. d.*, str. 258–259.

¹³⁸ Nikolić, *n. d.*, str. 143.

¹³⁹ Nikolaj Velimirović, *Kroz tamnički prozor. Poruke srpskom narodu iz logora Dahau*, Beograd, 2005. Iako je ovo delo nastalo tek tokom Drugog svetskog rata, Velimirović je bio blizak bogomoljačkom pokretu koji je bio antisemitski nastrojen (Koljanin, *n. d.*, str. 268). Jevreji nisu glavni cilj Velimirovićeve kritike već pre svega antička paralela sa dekadentnom zapadnoevropskom kulturom. U njegovom delu se uprkos tome može naći stara hrišćanska optužba da su Jevreji razapeli Hrista (str. 55–56, 225–226), da se vekovima bore protiv njega (str. 77, 212, 227), da su otpali od boga (str. 156, 206, 214, 216, 241), da žele da pokore svet (s pozivom na zloglasne Protokole sionskih mudraca – str. 171) te da im je davao otac (str. 243).

Политичар Дака Поповић је био много уравнотеженији у свом виђењу Јевреја. Он за њих каже да су важан привредни и културни фактор. По његовом мишљењу, у Југославији су се брзо снашли и учврстили положај. Сматрао је да старија генерација више жали за Угарском него нижи мађарски слојеви, док је млађа добро научила “државни језик”. Ипак, он каже да између себе најрадије и даље говоре мађарски (или немачки), што иритира југословенске националистичке кругове.¹⁴⁰ Изгледа да је добар део антисемитизма у северним деловима земље био изазван тесном повезаношћу тамошњих Јевреја и Мађара.¹⁴¹ Уз своју укупну економску моћ, Јевреји су били и већински власници и главни сарадници до 1933. највећих мађарских новина у Југославији, *Napló*-а, које су читане у свим крајевима насељеним Мађарима.¹⁴² Оне су добијале сталне дотације од Министарства иностраних послова Мађарске, односно председништва мађарске владе,¹⁴³ па су већ ове чињенице биле довољне да подстакну антисемитизам код представника власти у Војводини. У целини узевши, за српски антисемитизам између два светска рата важи исто што и за предратни – недостатак оригиналности и понављање већ устаљених европских шаблона. Јеврејска мађарофилија у Војводини је ту био једини оригиналан састојак. С друге стране, филосемитске изјаве имају много више од локалне боје.

Мањинама у јужним деловима земље је изгледа, после стварања Југославије посвећивано мање пажње. Ти крајеви, за разлику од северних, нису били спорни ни пре склапања мировних уговора. Због тога је била потребна мања публицистичка делатност. Неки писци су, међутим, наставили са писањем у истом тону као пре Првог светског и балканских ратова. Јован Хаџи-Васиљевић је писао о “муслиманима наше крви у Јужној Србији” – тј. о турцизацији и албанизацији исламског словенског живља, што је био наставак и проширење старе арнауташке тезе¹⁴⁴ која је сада добила функцију очувања стечених територија и правдања мањинске политике. Слично је петнаестак година касније Риста Т. Николић писао о арнаућењу.¹⁴⁵ По њему, следећи већ познату шему, Албанци на Косову, Метохији и у западној Македонији су или дођоши или Арнауташи. Прави Албанци су се населили прво на превару, па затим насиљем – што такође одговара уобичајеној слици ових миграција код

¹⁴⁰ Daka Popović, *Banat, Bačka i Baranja*, str. 26–27; Elaborat o nacionalnim manjinama u Vojvodini (AJ, 66, 72/195).

¹⁴¹ Up. izveštaje s početka aprila 1933. dopisnika Centralnog pres-biroa Trive Militara koji se zalagao da vojvodanski Jevreji prestanu da koriste mađarski jezik i da počnu da se služe srpskim (AJ, 38, 7/78).

¹⁴² Arhiv Vojnoistorijskog instiuta (dalje: AVII), pop. 17, k. 21, f. 2, d. 19; AJ, 63 (pov.), 1939, f. 2; Šandor Mesaroš, *Mađari u Vojvodini 1929–1941*, Novi Sad, 1981, str. 369.

¹⁴³ Enikő A. Sajti, *Hungarians in the Vojvodina 1918–1947*, Boulder, Col. 2003, str. 41, 155; László Rehak, “Štampa u Vojvodini”, *Vojvodina 1944–1954*, Novi Sad, 1954, str. 355; AJ, 14, 111/415.

¹⁴⁴ Jovan Hadži-Vasiljević, “Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji”, *Bratstvo*, XIX, 1925, str. 22–94.

¹⁴⁵ Rista T. Nikolić, *Širenje Arnauta u srpske zemlje*, Beograd, 1938.

српских аутора. Он износи и претпоставку да су Албанци намерно насељени у Ветерничку и Грделичку клисуру да би пресекали континуитет српских земаља и били брана српском продору.¹⁴⁶

Тезу о релативно недавном досељавању Албанаца те о асимилацији Срба од њих и Турака развија и службена *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије*.¹⁴⁷ Политичка тенденција овакве слике је врло јасно изражена тврдњама да Срба има више него што то попис показује, док Албанаца и Турака има у ствари мање.¹⁴⁸ За Албанце се каже да још увек угрожавају јавну безбедност,¹⁴⁹ али се изражава нада да ће се “Арнауташи” “вратити српству”.¹⁵⁰ Ово дело Албанце сматра за “најштетније” по етнички развитак Срба од свих народа са којима су дошли у додир у “Јужној Србији”,¹⁵¹ сумирајући том једном речју преовлађујући став естаблишмента према овој мањини. Чедомил Митриновић 1939. иде још даље: не само што Албанце сматра узурпаторима већ отворено жали што није извршено њихово етничко чишћење после балканских и Првог светског рата.¹⁵² Оваква изјава је била у складу са временом у коме се версајски систем дробило – укључујући ту и заштиту мањина – а радикалније решавање питања непожељних националних мањина принудним трансферима становништва поново почињало да изгледа као реална опција.¹⁵³

Сретен Вукосављевић, који је двадесетих година био народни посланик а после Другог светског рата министар за аграрну реформу, у једном свом подужем говору у Народној скупштини 1923. осликао је врло ружну слику јужних муслимана. Сматрао је да муслимани мрзе хришћане и да се од њих не може очекивати да прихвате хришћанску (тј. српску националну) традицију. Зато је мислио да је бесмислено покушавати да се јужни муслимани придобију уступцима какве је Аустроугарска дала босанскохерцеговачким муслиманима: тврдио је да Југославија такве уступке не може да да, а и кад би могла, ни они не би придобили муслимане.¹⁵⁴ Сматрао је да је снага албанско-турске исламске партије Џемијет у јаком исламском осећању свих муслимана и у истом гледању на ствари, у “заједничким врло богатим успоменама на скору прошлост, једнаким надама и једнаким врло развијеним мржњама”.¹⁵⁵ За вође странке је рекао да су албански националисти и да су водили албанске побне против Турске

¹⁴⁶ *Isto*, str. 31.

¹⁴⁷ Aleksa Jovanović (ur.), *n. d.*, str. 225–226, 338, 407, 410–411, 431.

¹⁴⁸ *Isto*, str. 412, 422, 431–432.

¹⁴⁹ *Isto*, str. 819.

¹⁵⁰ *Isto*, str. 413, 420, 432

¹⁵¹ *Isto*, str. 398.

¹⁵² Čedomil Mitrinović, *Kolonizacija južnih krajeva*, Beograd, 1939, str. 27.

¹⁵³ Up. Josef B. Schechtmann, *European Population Transfers 1939–1945*, New York, 1946; Eugen M. Kulisher, *Europe on the Move. War and Population Changes 1917–1947*, New York, 1948.

¹⁵⁴ *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS* (dalje: SBNS), Vanredan saziv za 1923. godinu knj. I, Beograd, 1923, str. 336.

¹⁵⁵ *Isto*, str. 338.

1908–1912. Ово му служи као повод да изнесе свој коначни аргумент: “Може ли ко поверовати да ће се људи који се са турском царевином нису могли помирити због својих иредентистичких арнаутских тежња (sic), моћи помирити са овом државом?” Оптужујући Народну радикалну странку за пактирање са муслиманима, кочење њиховог исељавања у Турску и спречавање усељавања Срба у јужне крајеве, он упозорава Скупштину да је само етничка граница сигурна граница: “Помислите мало како би изгледала четри тзв. новоослобођена округа да су се онда [1878] владе смишљале на кога наслонити државу: да ли на нишке Турке или качаничке Арнауте или на вас.”¹⁵⁶ Његова слика Албанаца и Турака, које је гледао пре свега кроз њихову странку, била је управо поражавајућа у смислу немогућности суживота и била је плод колико страначке острашћености толико и историјског искуства али и снажних националних предрасуда.

Његово излагање је “допунио” Светомир Борисављевић. Он се записао: “Каква бисмо ми то били национална држава кад не бисмо исправили неправде од Косова до ослобођења које је створила турска царевина...” Устврдио је да је “менталитет муслиманских маса у Јужној Србији такав да је он против ове државе...” Сматрао је да је природно што муслимани не воле Југославију, јер их је од Срба раздвајала историја, менталитет и одсечене границе. Због тога, да би се обезбедио посед јужних крајева, требало је тамо створити солидну хришћанску већину тако што ће се омогућити исељавање муслиманима који то желе и насељавање хришћана. Тврдио је да се део качака регрутује од муслимана који су продали имовину у жељи да се иселе, па пошто им је то било онемогућено, а новац су потрошили, одметнули су се у шуму.¹⁵⁷ Борисављевић је предлагао рецепт решења мањинског питања који су многи “национални радници” предлагали током међуратног раздобља.¹⁵⁸

¹⁵⁶ *Isto*, str. 340–341. Vukosavljević је у више наврата писао у овом смислу (уп. Bogumil Hrabak, “Sreten Vukosavljević – politički aktivista i narodni poslanik 1919–1927”, *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, XVIII, 1996, Prijepolje, 1998, str. 11).

¹⁵⁷ SBNS, Vanredan saziv za 1923. g. knj. I, str. 823.

¹⁵⁸ Nacionalističke organizacije ORJUNA i SRNAO su 20-ih godina videle nacionalne manjine kao remetilački faktor i želele su njihovo uklanjanje iz zemlje (Mladen Đorđević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA) (diplomski rad u rukopisu), Beograd, 1998, str. 25, 30; Branislav Gligorijević, “Srpska nacionalistička omladina (SRNAO). Prilog izučavanju nacionalističkih organizacija u staroj Jugoslaviji”, *Istorijski glasnik*, 2–3, 1964, str. 19–20). Četnička organizacija se tridesetih godina nosila mišlju o uklanjanju Jevreja i nacionalnih manjina. (Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941). Politička uloga i oblici djelovanja četničkih udruženja*, Sarajevo, 1971, str. 124). Vasa Šaletić, upravnik Saveza agrarnih zadruga u Južnoj Srbiji je u jednom elaboratu od 29. septembra 1936. takođe okvalifikovao Albance kao uzurpatore i predložio njihovo iseljavanje (AJ, 37, 22/175). Isto se predlaže i u referatu Srpskog kulturnog kluba Problem narodnosti u Južnoj Srbiji od 16. maja 1938. (AVII, pop. 17, k. 69, f. 4, d. 1), kao i u već čuvenom predavanju Vase Čubrilovića “Iseljavanje Arnauta”, održanom u Srpskom kulturnom klubu 7. marta 1937. (AVII, pop. 17, k. 69, f. 4, d. 2). Notorni Cicvarićev dnevnik je pisao 1. septembra 1920: “Po našem mišljenju nema drugog izlaza nego raseljavanje i istrebljivanje muslimana. Ako državna vlast nije u stanju da im doskoči, mora se dopustiti da se organizuju srpski četnici.” (Citirano u: Bojan Korsika (ur.), *Srbija i Albanci. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1913. do 1945*, II, Ljubljana, 1989, str. 22).

Свој врхунац је овакво решење требало да доживи склапањем конвенције о исељавању 200.000 муслимана која је парафирана са Турском 1938, али која никад није спроведена у дело.¹⁵⁹

Српска политичка елита је добила (додуше нетражену) прилику да Албанце наслика најружнијим бојама у својој кореспонденцији са Секретаријатом Друштва народа. До ње је долазило у више наврата поводом албанских жалби овом телу на лоше поступање са албанском мањином у Југославији. Прво такво писмо које даје и слику Албанаца састављено је као одговор на жалбу Бајрама Цура, Хасана Приштине и Бедри Пејанија од 26. септембра 1924. У свом одговору југословенска дипломатија је, ради бољег побијања албанских оптужби, и сама прибегла њима. Устврдила је да су аутори петиције терористи и сепаратисти, док сами Албанци нису ни мирни ни цивилизовани како их петиција три албанске вође приказује. Каже се да су Албанци до ослобођења били на врло ниском цивилизацијском ступњу, да су живели по племенима без закона, изузев крвне освете, која је само доприносила анархији. Представљени су као плачкаши, без националне традиције и свести. Уз то је речено да су се у српске крајеве проширили силом тек током претходних педесетак година. Оваква слика дивљих Албанаца је ублажена тврдњом да су искусивши благодети (југословенске) правне државе почели да прелазе на њену страну и да се боре против банди које су упадале из Албаније. Југословенска дипломатија је устврдила да не ометају власти слободан културни развитак Албанаца, како се у петицији тројице албанских вођа тврдило, већ албански шовинисти из Косовског комитета и банде које он шаље. Исељавање муслимана је објашњено верским фанатизмом а не притиском власти.¹⁶⁰ Оваква лоша слика Албанаца је допуњена у југословенском одговору на петицију три избегла албанска католичка свештеника од 5. маја 1930. Југословенски одговор од 5. децембра исте године је, уз побијање оптужби за терор, гласио да албанска штампа не постоји због недостатка читалаца (што је великим делом било тачно), да културна друштва никад нису ни постојала (што је такође било тачно ако је Југославија у питању), да Албанци никад нису тражили школе на свом језику (што није било тачно), као и да албански књижевни језик не постоји те да зато нема ни књига и часописа на њему (што је било само

¹⁵⁹ Више о томе: Avdija Avdić, “Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata”, *NovopazarSKI zbornik*, 10, 1991; Hakif Bajrami, “Konventa jugoslavo-turke e vitit 1938 për shpërnguljen e shqipetarëve”, *Gijurmine albanolgjike. Seria s shkencave historike*, XII, 1982; Vladan Jovanović, “Iseljavanje muslimana iz Makedonije (1918–1941)” (Rukopis predavanja održanog na naučnoj tribini Instituta za noviju istoriju Srbije 19. novembra 2003), str. 8–11; Isti, “Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju ‘neslovenskog elementa’ u Tursku (1935)”, *Prilozi*, 35, 2006, str. 119–122.

¹⁶⁰ AJ, 305, 8/18.

делимично тачно).¹⁶¹ На тај начин југословенска дипломатија је насликала тако црну слику Албанаца да се црња тешко могла замислити. Млитава мањинска политика Друштва народа, која је ишла пре свега за незамерањем државама чланицама, онемогућила је јавно преиспитивање овакве слике.¹⁶² Југословенској дипломатији је ишло на руку то што су у Европи још биле раширене негативне представе о Албанцима налик онима из предратног раздобља.¹⁶³

Слика српске елите о албанској мањини није, међутим, била савим негативна ни у овом раздобљу. Национални радник Григорије Божовић их је додуше сматрао за дивље, али за изузетно љубазне и гостољубиве¹⁶⁴ – репродукујући тако по ко зна који пут европски стереотип о “племенитим дивљацима” који је од Тацитове *Германије* безброј пута понављан. У сваком случају, у мноштву написа који Албанце третирају са мржњом и презиром, његови се издвајају по симпатијама, баш као некад списи Марка Миљанова. Понекад су позитивне приче доспевале и у штампу. Тако је *Правда* писала 28. августа 1924. о томе како су дечански Албанци чували манастир Високи Дечани, чак и по цену убијања сопствених рођака који би покушали да му науде.¹⁶⁵ Очигледно је да је српској и светској јавности могла да буде пружена и уравнотеженија слика Албанаца и српско-албанских односа. До тога није дошло због националне заслепљености дела аутора, као и због политичких потреба којима су многи од њих свесно или несвесно служили.

На крају, осврнимо се и на то како су током међуратног раздобља, у сасвим новој историјској ситуацији, приказивани вековни непријатељи, Турци. О њима се писало мање него о актуелним непријатељима, Албан-

¹⁶¹ AJ, 305, 8/18; Dogo, *n. d.*, str. 271–273. О svakako skromnom izdavaštvu u Albaniji v.: Armin Hetzer, *Geschichte des Buchhandels in Albanien. Prolegomena zu einer Literatursoziologie*, Berlin, Wiesbaden, 1984. О albanskom alfabetu v.: Roux, *n. d.*, str. 203–207; Stavro Skendi, “The History of the Albanian Alphabet. A Case of Complex Cultural and Political Developments”, *Südost-Forschungen*, XIX, 1960, str. 269–283; Stjepan Antoljak, “Prilog historijatu borbe Albanaca za svoj alfabet”, *Gjurmime albanologjike*, 1, 1969; Pollo, Puto (eds.), *n. d.*, str. 263. Ilija Pržić, koji je možda i sam učestvovao u pisanju odgovora, navodi u jednom svom elaboratu (verovatno iz 1929) о nacionalnim manjinama да Albanci još nisu spoznali potrebu kulturnog, ekonomskog, prosvetnog, humanitarnog ili drugog udruživanja (AJ, F. 398, f. 1).

¹⁶² Janjetović, *Deca careva...*, str. 396–397.

¹⁶³ Up. npr. Henry Baerlein, *A Difficult Frontier (Yugoslavs and Albanians)*, London, 1922, str. 25, 41, 48, 50, 65, 67, 76, 86–87, 89–90, 117, 121, 146, 154–155; G. B. Smith, *Outlines of European History 1789–1922*, (3rd ed.), London, 1928, str. 95. Zanimljivo je da je i hrvatski albanolog Milan Šufflay koji se ne može optužiti za ni neprijateljstvo prema Albancima ni za preveliko prijateljstvo prema Srbima, u priličnoj meri delio sliku Albanaca i njihovog prodiranja na Kosovo, u Metohiju i zapadnu Makedoniju koju je slikala većina srpskih autora. Tako on npr. kaže da se priča da su Šaljani do pre sto godina živeli u pećinama, dok početke njihovog širenja prema severoistoku stavlja u XVII vek. On kaže da su se tada uglavnom bavili pljačkom, te da su nasiljem potisli Srbe (Milan Šufflay, “Povijest sjevernih Arbanasa (sociološka študija)”, *Arhiv za albansku starinu, jezik i etnologiju*, knj. II, 1924, str. 237–238).

¹⁶⁴ Marković, *n. d.*, str. 65–66.

¹⁶⁵ Korsika (ur.), *n. d.*, str. 71. Pisanje srpske štampe о Albancima bi tek trebalo sistematski istražiti.

цима. При том је старо непријатељство све више постајало академско у корист актуелног пријатељства – како на спољнополитичком¹⁶⁶ тако и на унутрашњополитичком плану где су “јужносрбијански” Турци виђени као лојални грађани (насупротив нелојалним Албанцима и Бугарашима).¹⁶⁷ То се одразило и на њихову лепшу слику у публицистици. Велмар-Јанковић их је видео као меланхоличне и контемплативне – сем кад су се борили за Алаха и султана, док се у делу *Балкан и Балканци* по први пут писало и о добрим стварима које су Турци наводно донели на Балкан. Међу њима су истицани верска толеранција и брига за ближње.¹⁶⁸ Наравно, обе ове врлине су биле више пројекција политичких потреба него стварних тековина: Османско царство је почивало на верском апартхеиду,¹⁶⁹ док је бригу за ближње хришћанство проповедало већ вековима – без превеликог успеха.

Слика највећег правног стручњака за националне мањине Илије Пржића о Турцима је била подвојена. Он је правио разлику између Јурука, који су били сиромашнији, “дивљи и некултурни”, и Коњара, остатака Османлија по градовима и селима, који су били имућнији и бавили се земљорадњом, занатима и трговином, а које је окарактерисао као “мирољубиве и напредне”.¹⁷⁰ И сенатор Спира Хаџи-Ристић је 1934. уочавао разлике између Турака, иако не по етничком и географском пореклу. Он их је делио на три групе, зависно од њиховог става према реформама Кемала Ататурка и спремности за иселјавање. У прву групу је уврстио оне који су подржавали Ататуркове реформе и желели да се оне уведу и у Југославији. Другу су сачињавали имућнији и верски конзервативнији, који не би напустили земљу уколико би у њој и даље владала верска толеранција према муслиманима. Трећу групу су сачињавали сиромашни, који нису успевали да се снађу у економској кризи и који би се радо иселили. Потом следи његов општи суд о Турцима: “Турчин је рђав раденик а при том и рђав потрошач. Од њега нема користи ни држава ни општина у којој живи. Може бити само баласт за државу и општину. Али они који буду остали, и онако у мањини, биће лојални грађани који нам могу послужити као контрабаланс према неким анационалним елементима.”¹⁷¹ Очигледно да је виђење Турака,

¹⁶⁶ Jovanović, “Iseljavanje...”, str. 7.

¹⁶⁷ AJ, 37, 51/315; 54/352; 9/55; F. 66 (o.n.), f. 88.

¹⁶⁸ Milosavljević, *n. d.*, str. 290–291.

¹⁶⁹ Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, [Beograd, 1997], str. 41–52. Pokušaji da se Osmanska imperija prikaže kao nekakvo “carstvo verske slobode”, kako to čine savremeni turski istoričari, u najmanju ruku su jednostrani (Up. npr. Halil Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*, London, 1973, str. 7). Verska tolerancija je postojala samo uslovno rečeno – ako se uporedi sa još većom verskom netolerancijom u tadašnjoj hrišćanskoj Evropi.

¹⁷⁰ AJ, F. 398, f. 1.

¹⁷¹ Pismo senatora Spire Hadži-Ristića ministru unutrašnjih poslova Živojinu Laziću iz 1934. (AJ, 37, 54/352).

једном кад су постали безопасни, постало прагматичније него виђење било које друге мањине.

Приказивање народа који су постали националне мањине у Краљевини Југославији пре и после њеног настанка било је делом последица политичких потреба, а делом личних искустава или предрасуда српских аутора. Најнегативније су обично приказивани Албанци, са којима су историјски сукоби били најтежи. У слици коју су српски аутори о њима стварали убедљиво су претезале лоше особине, и то како пре тако и после Првог светског рата. Слично су прошли и Мађари, иако су њима неки аутори били спремни да припишу више врлина него Албанцима. О Мађарима се критички више писало после стварања Југославије. У целини узевши, упркос појединим светлим моментима, о ова два народа је створена најнегативнија слика – упркос наводном огромном уделу асимиланата у њима. Код Румуна скоро сви аутори истичу велику асимилациону снагу, док се њима иначе не баве превише. Место њихове етногенезе, заједно са великом већином мађарских аутора, на које се пуно ослањају, стављају на Балкан – јер је југословенској политици одговарало да Румуне прикаже као (скоре) дошљаке како у Банату, тако и у североисточној Србији. Цинцарима, којима је службено признање као националној мањини ускраћено, придаван је само посредан значај, док су особине које су им приписиване биле колико позитивне толико и негативне. Немци су уживали врло добар имиџ, али су баш због врлина, које су им скоро сви аутори приписивали, били доживљавани као економска опасност за не тако радишне и штедљиве Србе. У том погледу слика Шваба се није променила у односу на предратно време – делом зато што су српски аутори посматрали процес релативно дугог трајања. Словаци и Русини су кићени сличним врлинама као и Немци, али се и од њихове експанзивности зазирало. Јевреји у Војводини нису гледани најлепше – због антисемитске традиције, економске експлоатације и (можда највише) због подржавања Мађара. Док су антисемитски (верски и економски) стереотипи наслеђени из предратних времена, антимађарска компонента је могла да се испоји тек по нестанку историјске Угарске, са којом су Јевреји у Војводини срасли. Коначно, припадници свих ових народности су ауторима који су о њима писали често служили и као огледало у коме су се одржавале (замишљене) врлине или мане Срба, служећи понекад сопственој нацији као прекор или подстицај на делање.

Summary

National Minorities in the Eyes of the Serbian Elite 1918–1941

Key words: *Kingdom of SHS/Yugoslavia, Serbia, national minorities*

The paper deals with the picture of members of various peoples which would become national minorities in Yugoslavia after WWI: Albanians, Turks, Romanians, Vlachs, Magyars, Germans, Slovaks, Ruthenians and Jews. The author analyzes the works of the Serbian writers, historians and politicians who dealt with these nationalities, ascribing them various characteristics. He tries to establish continuities and discontinuities in the “picture of the others” before and after the creation of Yugoslavia and to explain why they came about.

The Serbian authors saw Albanians and partly Hungarians too, as peoples with worst characteristics, ascribing to them at the same time predominantly Serb origin. Both were seen as latecomers. Albanians were seen as savages, and Magyars as a “patchwork of peoples”. The Romanians were above all credited with great assimilationist power, but were also labeled recent newcomers in Serbia and the Banat. So were Germans. They, together with Slovaks and Ruthenians were seen as hard working and thrifty, and therefore as an economic threat to Serbs. The Jews were usually depicted in the tradition of European Anti-Semitism, with an anti-Hungarian tinge, added after WWI. The animosity toward Turks cooled down already before WWI. Between the two world wars, they were even credited with some sympathetic traits – stemming from necessities of domestic and foreign policy.

УДК 94(497.1)"1943/1945"
355.486(497.1)"1943/1945"
355.355(161.1)(497.1)"1943/1945"

ГРАЂАНИ СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА У САСТАВУ НЕМАЧКИХ ОКУПАЦИОНИХ СНАГА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ 1943–1945.

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

Апстракт: У раду се на основу архивских извора, штампе и релевантне литературе анализира улога совјетских грађана у немачким окупационим снагама у Србији и Југославији за време Другог светског рата.

Кључне речи: Савез Совјетских Социјалистичких Република, Југославија, Србија, Други светски рат, колаборација, Козаци

Већ неколико деценија пажњу истраживача Другог светског рата привлаче муњевити успеси Немачке у почетку рата са СССР-ом у току 1941. и исто толико неочекивано (с обзиром на претходне победе и ослонац немачке војне снаге на привредне, индустријске и људске ресурсе скоро читаве континенталне Европе) мада и нешто мање муњевито повлачење немачких трупа и њихових сателита са подручја СССР-а. Осим оних већ познатих, на успехе зараћених цинова је утицао још један занемарени фактор: нагла промена расположења совјетског становништва према немачким трупама. На самом почетку рата, огроман број заробљеника и одсуство масовног ентузијазма у борби за “власт Совјета” у редовима војске су се поклапали са релативно неутралним односом становништва према окупатору; с тим да је ово било типично не само за балтичке републике и западну Украјину, него чак и за руске етничке територије источне Украјине и РСФСР.¹ Значајну улогу у промени овог расположења у мањој мери је имала вешта мимикрија совјетског режима и у много већој мери – сама политика нацистичке Немачке према Русима, Украјинцима и Белорусима.

¹ Видети податке о пронемачком расположењу код руског становништва чак и 1943. на подручју код града Орла након Курске битке: “Огненная дуга”: Курская битва глазами Лубянки, (саст. А. Т. Жадобин и др.), Москва, 2003.

Фактор расположења становништва је утицао не само на промену војне среће него и на још једну специфичну појаву на Источном фронту – значајну активност милитантног колаборационизма.²

Према немачким подацима, крајем 1943. у саставу Вермахта било је 500.000 грађана СССР-а.³ Према налазима савремених руских историчара, базираним на марљивом проучавању архивске грађе, “општи број грађана СССР-а и емиграната, који су бар неко време служили у саставу Вермахта, СС, полиције или паравојних јединица, био је око 1.200.000 људи (између њих до 700 хиљада Словена, до 300 хиљада представника балтичких народа, до 200 хиљада представника татаро-туркестанских, кавкаских и других мањих народа)”, с тим да се максимална једновремена бројност кретала око 800-900 хиљада људи.⁴

Промена расположења локалног становништва тесно повезаног са припадницима јединица је водила до општег пада дисциплине и морала, дезертерства и преласка на страну непријатеља.⁵ Зато 10. октобра 1943. стиже наређење А. Хитлера о прекоманди источних батаљона у Француску, Италију и на Балкан.⁶ На подручју Југославије су се нашле словенске (козачке), туркестанске и кавкаске јединице, и то најкрупније и најспремније за борбу.

Стигла је и специјална кавкаска јединица “Бергман”, односно “Горштак”. Посебну улогу у стварању те јединице имао је професор са Кенигсбершког универзитета и официр абвера Теодор Оберлендер.⁷ “Бергман” је формиран новембра 1941. и успешно је изводио обавештајно-диверзантске задатке на подручју Северног Кавказа, Крима и учествовао у гушењу Варшавског устанка. “Бергман” је представљао добро трениран и наоружан пук за специјалне операције од 2.300 људи у саставу 1. грузијског, 2. азербејџанског и 3. севернокавказког (муслимански народи Северног Кавказа – углавном Чечени, нешто Ингуша, Дагестанаца и Балкараца) батаљона.⁸

² Мада мора да се призна да је колаборационизам био присутан у свим земљама за време Другог светског рата. Састав колаборационистичких административних, полицијских и војних установа у западној Европи је био значајно бројнији од људства покрета отпора у истим земљама (М. И. Семиряга, *Коллаборационизм. Природа, типологија и проявления в годы Второй мировой войны*, Москва, 2000). О домаћем колаборационизму видети: Н. Поповић, *Koreni kolaboracionizma*, Beograd, 1991; *Kolaboracija u Srbiji 1941–1945 : zbornik građe*, (приг. Ж. Јовановић), Beograd, 2001; О. Милосављевић, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006.

³ Б. Мюллер-Гиллебранд, *Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг*, Москва, 2002, стр. 342.

⁴ С. И. Дробязко, *Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945*, Москва, 2005.

⁵ М. Коопер, *Nazi war against soviet partisans*, New York, 1979, стр. 120.

⁶ D. Littlejohn, *Foreign legions of the Third Reich*, I–IV, San Jose, 1987, стр. I/330.

⁷ О. В. Романько, *Мусульманские легионы в во второй мировой войне*, Москва, 2004, стр. 287.

⁸ Э. Абрамян, *Кавказцы в Абвере*, Москва, 2006, стр. 141–149.

У августу 1944. “Бергман” је учествовао у борбама против југословенских партизана у рејону Кисево (Македонија), у Србији у рејону Ресаве, касније и у Босни па у Хрватској и у Словенији.

У антипартизанским операцијама на подручју Југославије осим “Бергмана” учествовале су и друге кавкаске јединице. На подручју југословенско-албанске границе, Косова и Метохије деловао је и I/125. јерменски пешадијски батаљон.⁹ На подручју Хрватске и Босне у антипартизанским операцијама су учествовали 842. и 843. севернокавказки појачани полубатаљони и 814. јерменски пешадијски батаљон.¹⁰

Осим кавкаских народа на Балкан су стигле и туркестанске јединице Вермахта. Највећа је била 162. туркестанска дивизија формирана од Казаха,¹¹ Киргиза, Узбека, Таџика, Туркменистанаца, Калмика и Азербејџанаца. Након формирања јединице и школовања њених припадника, у септембру 1943. дивизија је стигла у Југославију, где је учествовала у антипартизанским операцијама у Словенији и Хрватској.¹²

Осим 162. туркестанске дивизије, за учешће у антипартизанским операцијама на Балкан су били премештени 789. и I/76. туркестански батаљон, 804, 806, 820, I/4, I/101, I/73. азербејџански батаљони који су касније ушли у састав 162. туркестанске дивизије.¹³

За разлику од осталих народа Совјетског Савеза, Хитлер је сумњичаво гледао на Русе јер се плашио да би крупне руске јединице могле да измакну контроли Немаца. Идеја о крупним руским формацијама појавила се у главама вођства НСДАП-а тек крајем 1944, иако је у Вермахту и локалној администрацији било безброј мањих јединица формираних од Руса.¹⁴ Тек у септембру 1944. формални вођа руских помагача Вермахта Власов је посетио рајсхфирера СС-а Химлера, који је пристао на формирање Оружаних снага Комитета ослобођења народа Русије (провизорне марионетске владе) на челу са Власовим. Али прва дивизија РОА је била формирана тек у фебруару 1945. и није стигла до Балкана, где је према плановима српских, словеначких и руских квислинга требало да се одигра последња битка за “северну некомунистичку” Југославију (која се поклапала у границама са Словенијом).¹⁵

⁹ N. Thomas, *The German army in World War II.*, London, 2002, str. 63

¹⁰ J. Thorwald, *Illusion: Soviet soldiers in the Hitler's armies*, London – New York, 1975, str. 233.

¹¹ А. Толганбаев, *Исповедь судьбы*, (ур. И. М. Саввин), Алма-ата, 2005.

¹² *Зборник докумената и података о НОР-у народа Југославије* (даље *Зборник НОР-а*), т. XII, књ.3, Београд, 1978, стр. 629.

¹³ С. И. Дробязко, *Под знамјенами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945*, Москва, 2005, стр. 546.

¹⁴ Изузетак је било само у Југославији – Руски одбрамбени корпус, пук “Варјар”, украјинске и козачке чете састављене од емиграната и зато не спада у тему овог чланка.

¹⁵ А. Н. Колесник, *Генерал Власов – предатель или герой?*, Москва, 1991; П. А. Пальчиков, “История генерала Власова”, *Новая и новейшая история*, 2/1993; В. Штрик-Штрикфельдт, *Против Гитлера и Сталина. Генерал Власов и Русское Освободительное движение*, Посев, 1993; Я. А. Трушнович, “Русские в Югославии и Германии, 1941–1945”, *Новый часовой*, 2/1994.

Део руских колаборациониста ипак је добио могућност да ступи у оружану борбу у оквиру већих формација захваљујући томе што су Немци сматрали да између неруских народа СССР-а постоји још један посебан народ – “Козаци”. Идеју о томе да су Козаци потомци Гота и нису повезани са Русима развијала је немачка страна још пре почетка Другог светског рата. Козачки сепаратизам је добио подстицај након Грађанског рата и крвавих комунистичких репресија.¹⁶

Већ у јесен 1941. у Генерални штаб копнених трупа је стигао предлог официра војне контраобавештајне службе барона Фон Клејста да се од Козака формирају специјалне јединице за борбу против партизана; већ 6. октобра генерал Е. Вагнер је наредио да се такве јединице формирају у позадини армијских група “Север”, “Центар” и “Југ” до 1. новембра 1941.¹⁷

Прва козачка јединица је била организована у позадини армијске групе “Центар” 28. октобра 1941. То је био козачки ескадрон под командом бившег мајора Црвене армије донског Козака И. Н. Кононова.

У септембру 1942. у Новочеркаску је био окупљен Козачки збор, који је изабрао штаб Походног атамана донских Козака на челу са пуковником С. В. Павловим и позвао Козаке да се дигну “на борбу са комунизмом”. У новембру 1942. од донских добровољаца формиран су следећи пукови: 1. донски, 1. синегорски, 1. кубански коњички, 1. волгски (терски). У априлу 1943. у саставу Вермахта се налазило двадесетак козачких пукова по 400–

¹⁶ До Првог светског рата четири и по милиона Козака је живело у својим покрајинама и било је ослобођено дела дажбина, а за узврат су по потреби формирали елитне лакокоњичке јединице. У Првом светском рату Козаци су формирали око 170 пукова. Видети увод фото-албума Ф. де Лануа, *Казаки Паннивица. 1942–1945*, 2006, стр. 9–11.

¹⁷ Подршка коју су Козаци пружили Немцима за време Другог светског рата је изазвала пажњу руских истраживача након 1991. који се углавном баве улогом козачких јединица у Другом светском рату на подручју бившег СССР-а: К. М. Александров, “Казачество России в 1941–1943 гг.: Неизвестные страницы истории”, *Новый часовой*, 3/1995; К. М. Александров, “Трагедия русского казачества 1943–1945”, *Новый часовой*, 4/1996; К. М. Александров, “Казачество России во Второй мировой войне: к истории создания Казачьего Стана (1942–1943)”, *Новый часовой*, 5/1997; С. Дробязко, “Казачьи части в составе Вермахта”, *Материалы по истории русского освободительного движения 1941–1945. Вып. I*, Москва, 1997; А. Л. Худобородов, *Российское казачество в эмиграции (1920–1945 гг.): социальные, военно-политические и культурные проблемы*, Москва, 1997; А. В. Окороков, “Казаки и русское освободительное движение”, *Материалы по истории русского освободительного движения 1941–1945. Вып. I*, Москва, 1997; С. Дробязко, А. Карашук, *Восточные легионы и казачьи части в Вермахте*, Москва, 1999; Н. Ф. Бугай, *Казачество России: отторжение, признание, возрождение*, Москва, 2000; В. Н. Беловолов, *Казаки и Вермахт*, Мурманск, 2003; П. Крикунов, *Казаки. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма*, М. 2005. и др. У Србији засад има само један посебан чланак компилативно-илустративног карактера: Branko Jevtić, “Руски i козаčki доброволјци u sastavu Vermahta”, *Orden*, 5/2005. Старија историографија НОП-а сврстава Козаке, туркестанске и кавкаске добровольце у једну намерно недефинисану групу Черкеза. Видети чланак Димитрија Трифуновића “*Čerkezi*”, *Vojna enciklopedija*, 2, Beograd, 1971, стр. 248.

1.000 бораца и значајан број мањих јединица, тако да је укупно у Вермахту било више од 25 хиљада Козака, војника и официра.¹⁸

Средином септембра 1943. у Млави (Милау) у Пољској била је формирана 1. козачка дивизија на чијем челу је стајао немачки коњанички генерал Фон Панвиц.

Козачка дивизија била је веома бројна формација,¹⁹ али тек у другој половини 1944. она је била трансформирана у XV коњанички корпус. По доласку у Србију (15. 10. 1943) дивизија је имала 18.702 човека и 10.091 коња²⁰, а након пола године (1. 3. 1944.) 18.686 људи и 14.004 коња.²¹ Дивизија се састојала од две бригаде: у 1. бригади су били 4. кубански, 2. сибирски и 1. донски пук; у 2. бригади су били 6. терски, 3. кубански и 5. донски пук; осим тога дивизија је имала два артиљеријска дивизиона наоружана 75мм топовима, извиђачки и инжењерски батаљон и помоћне јединице.²² Одмах након формирања дивизија је била пребачена на подручје Југоистока (у Југославију) где је требало да учествује у антипартизанским операцијама и била је подређена команданту 2. немачке тенковске армије генерал-пуковнику Рендуличу.

Сам долазак ове дивизије на подручје Југославије је пратила значајна пропагандна позадина. “У сунчани јесенски октобарски дан Београд је посматрао необичан приказ. По граду је одјекивао топот копита, звечкање оружја и шкрипа опасача, јер по граду су се кретале бескрајне колоне козачке коњице”.²³ Српски недељни илустровани лист *Коло* објавио је велику фотографију посвећену овом догађају: густо збијени редови Козака у шубарама и немачкој пољској униформи који касом пролазе Терезијама поред палате Албанија.²⁴ Ипак овај пропагандни утисак је био слаб услед тактике самоопремања на подручју Југоистока, коју је за ову дивизију одредила немачка војна команда. Ову тактику је препоручио генералу Фон Панвицу начелник Оперативног одељења Врховне команде Вермахта Јодл 24. септембра 1943.²⁵ Овај приступ се види већ по драстичном порасту броја коња у дивизији након неколико месеци проведених на Балкану.

¹⁸ С. Jurado, *Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941–45*, Oxford, 1983, str. 28–29; D. Littlejohn, *Foreign Legions...*, стр. 1/272–277; С. Дробязко, А. Карашук, *Восточные легионы и казачьи части...*, стр. 34–39; П. Крикунов, *Казачи...*, стр. 390–414.

¹⁹ Пре рата немачка коњичка дивизија би требало да има у свом саставу 5.300 војника. После реорганизације највећа коњичка јединица према мобилизацијском плану 1939/1940. би требало да буде бригада од 6.684 човека и 4.552 коња. Б. Мюллер-Гиллебранд, *Сухопутная армия Германии...*, стр. 21, 84.

²⁰ АВИИ, NAV, T-315, р. 2281, с. 132.

²¹ АВИИ, NAV, T-314, р. 1547, с. 724.

²² АВИИ, NAV, T-315, р. 2281, с. 75.

²³ К. С. Черкасов, *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, I–II, Мюнхен, 1965, стр. К. II/10.

²⁴ *Коло*, (93), 9. 10. 1943.

²⁵ АВИИ, Militärarchiv in Freiburg, р. 9, с. 498.

За саме Козаке пропагандни ефекат њиховог боравка у Србији и Југославији није био одмах толико очигледан. По доласку, на путу до прве српске железничке станице они су са изненађењем²⁶ почели да гледају на натписе “скоро на руском”. Ускоро је дошло и до контакта са локалним становништвом, с тим да је “део разговора био разумљив, део неразумљив, а део се нагађао...” Постало је очигледно да су “Срби – православни са блиским традицијама, Хрвати – католици.”²⁷ Немачки пропагандисти су тврдили Козацима да су они дошли да се боре са комунистичким нередима²⁸ и инсистирали да са сумњом гледају на српски живаљ и са симпатијама и разумевањем на локални немачки, мађарски и хрватски елеменат.²⁹ Ипак, Козацима који су стигли на подручје НДХ постало је очигледно да су “хрватске власти започеле прави верски рат. По читавој Хрватској рушиле су се православне цркве... Хрвати-усташе су клали читава српска села...” Козаци су били изненађени овом суровошћу, као и тим колико су Срби толико доследно одржавали своју веру упркос свим притисцима.³⁰

То да је везаност за православље била спона у комуникацији између Срба и Козака било је запажено и од спољних посматрача. Пре свега су то уочили Немци.³¹ Козаци и усташе су биле слуге једног господара (Трећег рајха), али су имали затегнуте односе, које нису могла да изгледе ни наређења немачких заповедника нити апели вођства НДХ. Козаци су запажали да су “усташе... биле загрижени националисти, јако су мрзели Србе; и нехумано поступање са српским становништвом није било изузетак. Ово никако није

²⁶ У овом контексту морамо да истакнемо да је болшевичка политика двадесетих и прве половине тридесетих година била вођена у правцу загирања свести о словенској заједници (као дела руског културно-историјског наслеђа). Бројне предратне генерације нису училе руску историју уопште, а у настави уместо тога је постојао марксизам у облику тзв. “науке о друштву” све до идеје СНК СССР и ЦК ВКП(б) од 15. маја 1934. (А. И. Алаторцева, “Советская историческая наука на переломе 20–30-х годов и Н. Н. Маслов, Об утверждении идеологии сталинизма”, *История и сталинизм*, Москва, 1991). Совјетски “научници” су открили да је руском језику ближи грузијски него ли словенски језици “спахијске Пољске”, “буржуаске Чехословачке” и “војно-фашистичке Југославије” (радови Н. Ја. Марра и његових ученика).

²⁷ “Воспоминания терского казака лейтенанта Михаила Петрова”, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши, I–IV*, стр. II/24.

²⁸ “Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова”, *Война и судьбы. Вторая мировая, без ретуши. I–IV*, стр. III/119; Народна библиотека Србије, Збирка ретких књига, Плакат “Kozaci! nalazimo se u zemlji prijateljskog naroda... /Козаци! мы находимся в стране дружественного народа...”

²⁹ О томе сведоче бројни документи информативног карактера у архиви 15. козачке дивизије о етничком саставу села где су морали да оперишу Козаци. *Воспоминания терского казака лейтенанта Михаила Петрова...*, стр. II/26.

³⁰ *Воспоминания терского казака лейтенанта Михаила Петрова...*, стр. II/26. *Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова...*, стр. III/127.

³¹ АВИИ, NAV-T-314, p. 561, c. 340.

могло да остави Козаке равнодушним, јер су Срби били истоверци и уосталом који Козак би могао да допусти рушење или скрнављење православне цркве”.³² Описано је чак и неколико конфликта између Козака и усташа везаних за брутално понашање према српском становништву. На пример, догађај у околини Ђакова (Славонија) где је био смештен 1. донски козачки пук. Козаци су “сазнали од локалног становништва да су усташе одвеле око 200 Срба, мушкараца и жена, деце и стараца, утерали су их у циглане пећи и почели су да скупљају гориво да их спале. Козаци су известили о томе немачког мајора Макса и замолили га да предузме одговарајуће мере. Овај је пристао и са стотином Козака је дошао на место догађаја, где је затражио да се народ пусти. Усташе су категорички одбиле и грубо су предложиле Козацима да напусте циглану и да се не мешају у посао њихове ‘државе’ [хрв. у оригиналу – А. Т.]. Козаци су онда на силу отворили врата и пустили Србе. Усташе су започеле тучу са Козацима користећи оружје. Након овог догађаја и са једне и са друге стране било је убијених и мртвих.”³³ У контексту односа између Козака и локалног становништва треба поменути и појаву у јединицама “пуковске деце” тј. усвајања српских дечака који су изгубили родитеље услед усташког терора.³⁴ Постојали су и узајамни контакти између Козака и представника српских четника у Босни; у козачким мемоарима је описан и случај сусрета и преговора између команданта ЈВО Драже Михаиловић и неформалног лидера Козака, команданта бригаде и пуковника И. Н. Кононова крајем рата у рејону Прњавора.³⁵

Представници НДХ су оптуживали Козаке за пљачке и давање подршке српском становништву, с тим да је тешко рећи шта је изазивало већи револт.³⁶ Ово је водило затегнутости у односима између Козака и локалних представника хрватске војске и администрације, а то се испољавало и према немачким припадницима Козачке дивизије. Избијале су свађе, па чак и хистерични напади код појединих представника НДХ,

³² *Воспоминания терского казака лейтенанта Михаила Петрова...*, стр. II/26; *Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова...*, стр. III/127; К. С. Черкасов, *Генерал Кононов...*, стр. II/25.

³³ К. С. Черкасов, *Генерал Кононов...*, стр. II/10.

³⁴ К. С. Черкасов, *Генерал Кононов...*, стр. II/30, 36, 73, 90, 148.

³⁵ *Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова...*, стр. III/127; К. С. Черкасов, *Генерал Кононов...*, стр. II/24, 26. Између РОА и лидера различитих праваца српског антикомунизма (Д. Михаиловић, М. Неђић, Д. Љотић) постојали су контакти и снажни узајамни интереси. - К. С. Черкасов, *Генерал Кононов...*, стр. II/24–27, 138; К. Александров, “Восточные войска Вермахта и вооруженные силы КОНР: к истории разведывательных и контрразведывательных служб”, *Рускиесолдаты Вермахта. Герои или предатели*, Москва, 2005, стр. 191; А. С. Казанцев, *Третья сила. Россия между нацизмом и коммунизмом*, Москва, 1994, стр. 284–289; Н. Чухнов, *В смятенные годы*, Нью Йорк, 1967, стр. 119–120.

³⁶ Б. Алферьев, В. Крук, *Походный атаман батька фон Панвиц*, Москва, 1997, стр. 67–69.

који су оптужили Козаке за помагање Србима, псовање “хрватске мајке” и насилно понашање према хрватским званичницима.³⁷

Козачке јединице су поседовале вештину брзог и маскираног маневрисања и високи ниво међусобне повезаности, као и искуство у борби против партизана у СССР-у, и зато су били премештени на Балкан ради сузбијања партизанских активности. Уочи доласка Козака на подручје Југоистока немачка команда се надала да ће ова дивизија “умирити Славонију и Срем”.³⁸

Било је планирано да се спроводи тактика која се показала успешном и на Источном фронту – комбиновање заштитно-одбрамбених подухвата са изненадним ударним упадима на територију под контролом партизана и операцијама опкољавања-уништавања. “Када козачке јединице заузму неко место одмах предузимају обезбеђење са ближим и далеким патролама. Ближе патроле шумом неприметно прилазе селима, послушкују и посматрају да ли у њима постоје војне јединице... За потребе извиђања места дислокације партизанских трупа и места дислокације установа југословенског народно-ослободилачког покрета у партизанску позадину у одређеним интервалима су слали тзв. ‘вучје групе’. У већини случајева ‘вучје групе’ су чинили добровољаци предвођени руским или немачким подофицирима... Борци су били наоружани аутоматским наоружањем или пушкама. Тактика ових одреда је била једноставна: извиђачки упади или заседе. Главни циљ ових операција је био локација распореда партизанских база и одреда, као и узимање заробљеника за добијање обавештајних података.”³⁹

Немачка команда, након пола године, 30. априла 1944. је закључила да је “Од почетка октобра 1943. на западном Балкану уведена у борбу против комунистичких банди 1. козачка дивизија, која својим одважним преступом наноси непријатељу тешке губитке у људству и техници”.⁴⁰

Како је изгледао овај “одважи приступ”? На испитивању код иследника Министарства државне безбедности СССР-а капетана Гришајева 12. јануара 1947. генерал Фон Панвиц је признао да је радио према “циркуларном наређењу СС обергрупенфирера Бах-Зелевског који је детаљно описао поступање у борби против партизана”. У овом циркуларном наређењу постојала је тврдња да се партизански начин ратовања налази у супротности са међународним правом и зато је руководилац антипартизанске јединице имао право да по свом нахођењу одлучује о судбини и имовини лица осумњичених да су учествовала или помагала партизанску делатност. Под притиском иследника за посебно значајне злочине Фон Панвиц “се сетио...

³⁷ АВИИ, К.22, f.17, d.11.

³⁸ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 577.

³⁹ Б. Алферьев, В. Крук, *Походный атаман...*, стр. 88.

⁴⁰ *На казачьем посту*, 26/1944, стр. 3.

следећих чињеница. Зими 1943–1944. у рејону Суња–Загреб по његовом наређењу било је обешено 15 талаца, југословенских становника. У истом рејону 1944. по наређењу козачког поручника... козачке дивизије била су стрељана још три локална становника наводно за шпијунажу иако није било доказа њихове шпијунске делатности. Крајем 1943. у рејону Фрушке горе Козаци 1. коњаничког пука су обесили у селу 5 или 6 сељака. Козаци 3, 5. и 6. коњаничког пука у истом рејону су учинили масовно силовање југословенских жена. У децембру 1943. исте екзекуције и силовања десила су се у рејону града Брод. У мају 1944. у Хрватској у рејону јужније од Загреба Козаци 1. пука су спалили једно село. Исти пук у јуну 1944. био је извршио масовно силовање жена из града Метлика [*Словенија – А. Т.*]. Према наређењу команданта 4. коњаничког пука потпуковника немачке војске Волфа или команданта његове бригаде Боссеа било је делимично спаљено село Чазма, западније од града Бјеловара. У исто доба, односно лета 1944. Козаци 3. коњаничког пука су спалили неколико кућа у пожешко-даруварском рејону. Могу да се сетим да су у децембру 1944. Козаци 5. коњаничког пука под командом пуковника Кононова за време операција против партизана у рејону реке Драве наомак града Вировитице, учинили масовно убиство становништва и силовање жена.”⁴¹

Да би се стекла комплетна слика злочина које су чинили поједини припадници дивизије, треба обратити пажњу на прокламацију у којој се Фон Панвиц обратио Козацима 25. октобра 1943. односно две недеље након доласка на подручје Југославије. Према речима команданта дивизије код “низа Козака па чак и између њих и неких официра” је дошло до “случајева опадања и мањка дисциплине”. “Чак и у мирним селима, где није било војних акција, Козаци се понашају као пљачкаши и мародери. Упадају у куће, траже вотку и у пијаном стању чине даље злочине, као што су силовања жена..., пљачкање сатова, постељине и томе сличних ствари, минирање ауторитета и одбијање да слушају наређења заповедника”, као и покушаји “продаје оружја и опреме”. Сви који су извршили горе наведене злочине су били осуђени на смрт стрељањем. Између осталих злочина Фон Панвиц је споменуо “самоволну реквизицију коња у мирним местима или на њивама”, “узмирење и малтретирање немачког становништва”, као и “присно пријатељство са локалним српско-хрватским становништвом базираном на пијанкама”.⁴²

Немци су сматрали да је експанзија дисциплинских прекршаја у редовима Козака последица тога што је око 30% војника стигло директно

⁴¹ С обзиром на прецизност и исцрпност ових података можемо да претпоставимо да је ова изјава настала као резултат потписаног текста који је унапред припремио МГБ у сарадњи са југословенским колегама. Стенограмски запис овог саслушања видети: Б. Алферьев, В. Крук, *Походный атаман...*, стр. 141–142.

⁴² АВИИ, Militärarchiv in Freiburg, p. 31, c. 521.

из логора за ратне заробљенике, у којима су живели у изузетно тешким условима.⁴³ На понашање Козака утцицале су ратне традиције из доба Грађанског рата. На пример, након успешне локалне контраофанзивне операције крајем 1944. када су Козаци успели да заробе групу совјетских заробљеника, командант 5. коњаничког донског пука пуковник Кононов је стигао на положај да спроведе инспекцију и затекао је следећи призор. У великој просторији седели су помешани Козаци и заробљеници; они су се скинули у доњи веш, пушили, мезили хлеб и печеницу, картали а оружје су ставили на сламу у ћошак.⁴⁴

Своју делатност на Балкану 1. козачка дивизија је започела почетком октобра 1943. када је спровела прву антипартизанску акцију у рејону Фрушке горе. Ова операција је носила име “Arnim” (14–17. 10. 1943) и била је планирана још од доласка козачке дивизије на подручје Југоистока.⁴⁵ Основни циљ операције је био уништавање партизанских одреда и база северније и западније од Београда. У операцијама је учествовала скоро читава дивизија, али оне нису имале успеха јер су се партизански одреди успешно склањали од борби са бројнијим снагама. Ипак, дивизија је успела да пронађе и да уништи неколико партизанских база и зато је добила позитивну оцену немачких заповедника.⁴⁶ Средином октобра делови дивизије су били пребачени западно од Вуковара–Винковаца–Врпоља да би бранили комуникације. Штаб дивизије је био смештен у Винковцима а затим у Ђакову. Малобројне групе Козака су чувале делове пруга и битних цеста од партизанских диверзија.⁴⁷ Након месец дана по доласку Козака немачка команда је забележила значајно опадање партизанске активности.

Крајем новембра 2. козачка бригада је била привремено подређена штабу 15. немачког брдског корпуса и пребачена у рејон Сарајева за сузбијање партизанске активности и одбрану саобраћајница у правцу Дервента–Добој–Грачаница⁴⁸. У рејону Брод–Добој–Зворник 2. бригада је спровела антипартизанску операцију “Wildsau” (26–29. 10. 1943).⁴⁹ У исто доба штаб дивизије, 1. бригада и помоћне службе дивизије су се дислоцирале северозападно од Сиска у две групације: Сисак–Петриња–Глина и Сисак–

⁴³ АВИИ, Militärarchiv in Freiburg, p. 30, c. 588.

⁴⁴ Б. Алферьев, В. Крук, *Походный атаман...* стр. 155.

⁴⁵ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 613. У реконструкцији ратног пута дивизије (а касније корпуса) ослањали смо се не само на архивску грађу него и на мемоарску грађу Черкасова и др., на материјале саслушања генерала Панвица, као и на радове Керна, Њуланда, Кирилова и Крикунова.

⁴⁶ АВИИ NAV-T-313, p. 189, c. 7448780; АВИИ NAV-T-314, p. 1544, c. 67; S. J. Newland, *Cossacks in the German Army 1941–1945*, London, 1991, str. 150–151.

⁴⁷ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 646.

⁴⁸ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 723.

⁴⁹ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 600, 613–616; АВИИ NAV-T-313, p. 189, c. 7448772 и 7448793.

Суња–Костајница, и делимично су се нашле под командом штаба 11. панцер-гренадирске дивизије СС “Нордланд”. Децембар и почетак јануара 2. козачка бригада је провела у припремању и учешћу у операцији “Napfkuchen” (3–6. 1. 1944)⁵⁰ и “Brandfakel” (11–16. 1. 1944)⁵¹ против партизана у централној Босни, који су нападали саобраћајницу Гора–Глина.⁵² Средином јануара 2. козачка бригада се вратила из Босне у место стационирања. После завршетка операција по осигурању саобраћајница Глина–Гора, дивизија је била премештена у подручје Загреб–Карловац.⁵³

Поред учешћа у антипартизанским операцијама било је покушаја да се Козаци искористе за посебне пропагандне акције. На пример, крајем 1943. Козаци 2. бригаде надомак Брода су правили традиционалну приредбу за локално становништво, 6. терски пук је организовао сличну приредбу за локално становништво са демонстрацијом вештине козачког јахања “джигитовка”.⁵⁴

У пролеће 1944. дивизијски штаб је био смештен у Нову Градишку, а 1. козачка бригада се налазила на десној обали Саве југоисточно од линије Загреб–Сисак–Суња–Костајница. Након неколико успешних излазака “вучјих група” у мају 1944, 2. сибирски пук је спровео мању антипартизанску операцију опкољавања и уништавања “Ingeborg” (7–8. 5. 1944) између Карловца и Сиска.⁵⁵ У оквиру наредне операције “Schach” (19–30. 5. 1944)⁵⁶ која је спровођена паралелно са познатом операцијом “Rösselsprung” (падобрански десант на Дрвар и пратеће операције),⁵⁷ 1. козачка бригада је предузела акцију у подручју југозападно од Глине–Топуског.⁵⁸ Операција “Schach” није имала успеха јер су партизани успели да се извуку из борбе и 2. бригада је покушала да се врати у место стационирања. За време овог повлачења 2. сибирски пук се нашао у тешком положају југозападно од Глине, и био је блокиран од стране партизана. Тек након тешких борби 2. сибирски пук је успео да се пробије и припоји главнини снага 1. бригаде.

⁵⁰ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1965, стр. 47–51; *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, Београд, 1964, стр. 649.

⁵¹ АВИИ NAV-T-314, р. 561, с. 166–177; *Хронологија...*, стр. 649.

⁵² *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 3, Београд, 1978, стр. 727, 733.

⁵³ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 61.

⁵⁴ П. Крикунов, *Козаци...*, стр. 493.

⁵⁵ АВИИ NAV-T-314, р. 1545, с. 762.

⁵⁶ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 283–286, 310–311.

⁵⁷ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 279, 293.

⁵⁸ АВИИ NAV-T-314, р. 563, с. 338; АВИИ NAV-T-314, р. 1545, с. 788 и 794; АВИИ NAV-T-314, р. 1546, с. 445–446 и 461–464; *Ослободилачки рат...*, стр. 137–139; *Хронологија...*, стр. 761–762; F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch-kroatischen Legions-Divisionen - 369., 373, 392. Inf. Div. (kroat.) – ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen*, Neckargemünd, 1962, стр. 187–188.

Крајем јуна 1. козачка дивизија је извела операцију “Bienenhaus” (24–28. 6. 1944) снагама 1. и 4. пука 1. бригаде на подручју Чазме и Иванић Града⁵⁹ и “Blitz” (27–30. 6. 1944) на подручју Ђакова снагама 3. и 5. пука 2. бригаде.⁶⁰ У јулу већи део дивизије је био распоређен по малим местима у рејону стационирања и покушавао је да спречи партизане у ометању жетве.⁶¹ Крајем јула 3. и 5. пук 2. бригаде је учествовао у антипартизанској операцији “Feuerwehr”⁶² у подручју Прњавора. Средином августа 1944. иста 2. бригада је уништила неколико партизанских одреда и база у месту у коме је била стационирана на подручју Дарувар–Пакрац. У другој половини августа 1. козачка дивизија је спровела операцију “Wildfang” уперену против партизана на планини Мославина.⁶³ Крајем септембра козачка дивизија је учествовала у борбама са бројним снагама партизана на подручју између Босанске Градишке и Бање Луке.

Почетком децембра 1944, 2. бригада је кренула напред у сусрет јединицама 3. украјинског фронта генерала Толбухина, које је требало да успоставе чврсту везу са одредима партизана на северу Хрватске. Због овога 3, 5. и 6. пук, као и појачани артиљеријски дивизион, инжењерски батаљон и пратеће формације кренули су преко Кутине, Поповаче и Клоштар Иванића у правцу Копривнице, упркос партизанским нападима, којима је циљ био да зауставе бригаду минирањем цеста и саобраћајница. Козаци су стигли у Копривницу 10. децембра 1944. У то време делови 233. совјетске пешадијске дивизије под командом пуковника Сидоренка су заузели позиције на десној страни реке Драве и очекивали су долазак југословенских партизана. Ујутро 17. децембра 6. пук је провео насилно извиђање, због чега је Фон Панвиц одлучио одмах да започне напад на совјетске трупе и да спречи њихово повезивање са партизанима. Битка код Питомаче је добила у руској историографији назив “задње битке Грађанског рата”, јер је већина бораца са обе стране била руског порекла.⁶⁴ Била је извршена и детаљна реконструкција “дравске трагедије”.⁶⁵

Напад је ишао у правцу Питомаче, коју су браниле совјетске трупе (703. стрељачки пук 233. дивизије, 23. батаљон бацача пламена, два диви-

⁵⁹ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 383, 403; *Зборник НОР-а*, т. V, књ. 28, Београд, 1979, док. 141; *Зборник НОР-а*, т. V, књ. 29, Београд, 1979, док. 12, 18; АВИИ NAV-T-314, р. 1545, с. 832–838; АВИИ NAV-T-314, р. 1546, с. 264; *Ослободилачки рат...*, т. II, стр. 161; *Хронологија...*, стр. 793.

⁶⁰ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 383, 871; *Зборник НОР-а*, т. V, књ. 28, Београд, 1979, док. 93, 94, 95, 108, 142; *Зборник НОР-а*, т. V, књ. 29, Београд, 1979, док. 9, 10, 109, 117, 119; АВИИ NAV-T-314, р. 1545, с. 834 и 842; *Хронологија...*, стр. 794.

⁶¹ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 437.

⁶² *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 899.

⁶³ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 932.

⁶⁴ Н. Д. Толстой, *Жертвы Ялты*, Париж, 1988, стр. 248.

⁶⁵ К. М. Александров, “Русское казачество во второй мировой войне”, *Русские солдаты Вермахта. Герои или предатели*, Москва, 2005 стр. 105–141.

зиона 684. артиљеријског пука, један вод ПВО-митраљеске чете дивизије) и делови 32. дивизије 10. корпуса НОВЈ. Козачки напад је био вођен у три правца: 3. кубански пук је ишао северније од Питомаче, 5. донски нападао је Питомачу фронтално, а 6. терски је заобилазио Питомачу јужно. У 9 ујутро Козаци 5. пука су успели да освоје село Клодаре надомак Питомаче, али 703. пук је успео да заустави напредовање Козака северозападно и јужно од Питомаче и последњим снагама је држао заузети положај. Према одлуци команданта 233. дивизије, на линију железнице јужно од Питомаче је била пребачена резерва команданта 703. пука – чета пушкомитраљезаца, а на југоисток од Питомаче – две батерије 684. артиљеријског пука – да се спречи покушај Козака да заобиђу Питомачу са југа. Додатне снаге су кренуле и из правца Вировитице. Ипак 6. терски пук је наставио напад и у 12.00 заузео положај совјетске батерије, заузео је Стари Градац југоисточно од Питомаче, блокирао је пут за Вировитицу и започео је напад на Питомачу са истока. Истовремено напад су наставили 3. кубански и 5. донски пук. У акцију је ступио и козачки артиљеријски дивизион који је успео да ућутка совјетску артиљерију. У 15 сати Козаци су успели да пробију одбрану 703. пука у југозападном пределу Питомаче. Совјетске јединице су биле изненађене удруженим козачким усклицима “Ура!”, вештом употребом са блиских удаљености омиљених Козацима⁶⁶ бацача “панцершрек” и “панцерафауст” и очајним напором у борби прса у прса.⁶⁷ У 17 сати су започеле уличне борбе које се настављене до увече. Тек у 21 сат преостали делови 703. пука су покушали да се пробију кроз непријатељски обруч у правцу југоистока. Совјетске јединице су успеле да врате Стари Градац, али се нису усудиле да наставе напредовање и прешле су у дефанзиву.

Јутро 27. децембра је свануло у Питомачи потпуно очишћеној од совјетских трупа. Козаци су успели да заузму наоружање и опрему стрелачког пука, два артиљеријска дивизиона и батаљона бацача пламена. Губици совјетске стране су били: 204 убијених и 136 заробљених. Козаци су изгубили око 200 бораца.⁶⁸ Осим тога, пре почетка последњег козачког напада, по наређењу совјетских официра било је стрељано 60 Козака заробљених у јутарњем нападу. Заробљене совјетске војнике Козаци нису стрељали него су их прихватили неочекивано топло. Победа након 12 сати борбе код Питомаче је била битан тактички успех, који је поменут и у редовном извештају немачке Врховне команде.⁶⁹

⁶⁶ *Воспоминания кубанского казака урядника Юрия Кравцова...*, стр. III/126.

⁶⁷ К. М. Александров, “Русское казачество...”, стр. 123.

⁶⁸ Видети и: *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 771, 1124, 1126; *Зборник НОР-а*, т. V, књ. 37, Београд, 1979, бр. 14, 17.

⁶⁹ Н. Detloff v. Kalben, С. Wagner, *Die Geschichte XV. Kosaken-Kavallerie-Korps*, s. 1., 1987; Н. Detloff v. Kalben, “Zur Geschichte des XV. Kosaken-Kavallerie-Korps”, *Deutsches Soldaten-jahrbuch*, s. 1., 1970.

После постигнутог успеха 2. козачка бригада се учврстила на положају Питомача – Стари Градац – Шписич – Буковица, који су стално гранатирани совјетски топови смештени с леве стране Драве. С јужне стране овај положај је био стално под ударом јединица НОВЈ које су хтеле да уз подршку совјетске артиљерије пробију линију одбране коју су чували делови 5. донског пука. Први покушај Козака да заузму Вировитицу снагама 2. бригаде остао је безуспешан због снажне артиљеријске ватре,⁷⁰ услед чега је офанзива била успорена, а 6. терски пук (који је преживео тешке губитке) је био преусмерен против јединица НОВЈ које су контролисале брдовите шумске пределе јужно од Питомаче.⁷¹ У исто доба (7–8. јануара) 1. бригада је била премештена према Сави⁷² и у подручју Банова Јаруга – Липик – Пакрац спречавала продор јединица НОВЈ и пружала бочну подршку 2. бригади која је развијала напад на Вировитицу.

У међувремену немачка команда је одлучила да промени статус дивизије. Већ од почетка јесени 1944. под команду Фон Панвица су стизале мање и веће козачке групе, па чак и читаве војне јединице из свих крајева под контролом Трећег рајха. У оквиру опште тенденције да се стране војне јединице уједиње у оквиру “заштитних одреда” 4. новембра 1944. дивизија је била преведена под патронат СС-а, с тим да ово није значило промену звања и униформе.⁷³ Услед ових промена, 25. фебруара 1945, 1. козачка коњаничка дивизија је трансформирана у 15. кавалеријски корпус војске СС-а,⁷⁴ на тај начин што су 1. и 2. бригада биле преименоване у 1. и 2. козачку дивизију без значајних промена унутрашње организације. Бројно стање корпуса генерала Фон Панвица 25. фебруара 1945. је било око 25 хиљада војника и официра. Осим козачких јединица корпусу је било подређено и неколико крупних самосталних јединица формираних од бивших совјетских војника и официра: калмички пук (око пет хиљада бораца), кавкаски коњанички дивизион, украјински батаљон и тенковска група из састава РОА.⁷⁵ Почетком пролећа 1945. корпус Фон Панвица је учествовао у последњој великој офанзиви Трећег рајха у Панонској низији код Балатонског језера,⁷⁶ али се ускоро вратио на подручје НДХ.⁷⁷ Скоро до краја рата 15. козачки корпус

⁷⁰ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 771, 1133;

⁷¹ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 1133, 1135.

⁷² *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 1131.

⁷³ Види се по очуваним сликама и “војничким књижицама”, као и по томе да се козачке јединице помињу поред “СС и полицијских формација”, али никада немају придева СС. *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 792, 793, 796, 800.

⁷⁴ *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 832–834, 927, 1110.

⁷⁵ E. Kern, *General von Pannwitz und seine Kosaken*, Gottingen, 1964.

⁷⁶ Samuel J. Newland, *Cossacks in the German Army 1941–1945*, London, 1991.

⁷⁷ Samuel J. Newland, *Cossacks in the German Army 1941–1945*, London, 1991; *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 4, Београд, 1979, стр. 829.

се налазио у првој линији одбране против бугарских трупа и НОВЈ. Тек почетком маја 1. козачка дивизија је започела повлачење са подручја Соколовац–Копривница–Драва у правцу Лудбрег–Вараждин. Неколико дана након тога (6. маја) и 2. дивизија је добила наређење да се повлачи у Аустрију.⁷⁸

Осим војних акција Козака на подручју Србије и Хрватске,⁷⁹ одређење значај је имао и њихов друштвено-политички живот који се углавном одвијао на подручју Југоистока. Након што су у фебруару 1945.⁸⁰ Козаци заузели Вировитицу појављује се неочекивана политичка иницијатива пуковника Кононова. На његов предлог у Вировитици је 24. марта 1945. био одржан Свекозачки конгрес под формалним председништвом козачког потпуковника Н. Л. Кулакова, инвалида Грађанског рата који је успео да остане у илегали све до доласка Немаца.⁸¹ Учесницима конгреса Кононов је предложио следећи политички програм: прелазак козачких јединица у састав армије генерала Власова; укидање ГУКВ-а и оставку генерала Краснова;⁸² повлачење из козачких јединица оних немачких официра који су се одупирали козачким аспирацијама; успостављање веза са шефом ЈВО генералом Д. Михаиловићем; концентрација свих козачких трупа у подручју Клагенфурта и Салцбурга ради формирања ударне армије; објављивање Декларације о војним циљевима Козака.⁸³ Конгрес је одобрио предлог програма и изабрао генерала Фон Панвица за “походног атамана” (врховног војног заповедника) свих козачких трупа. Према наређењу генерала Власова 20. априла 1945. биле су одобрене и прихваћене одлуке о избору Фон Панвица и о интеграцији Козака у састав Оружаних снага КОНР. Накнадно 28. априла 1945. Химлер је одобрио одлуке Свекозачког конгреса о преласку Козака под власт генерала Власова РОА.⁸⁴

⁷⁸ N. Tolstoy, *The Minister and the Massacres*, London, 1986.

⁷⁹ Осим горе наведених операција делови 15. козачке дивизије / 15. козачког корпуса су учествовали још у неким операцијама: “Panther” (7–20. 12. 1943) код Глине, “Weihnachtsmann” (25–30. 12. 1943) између Купе и Саве, “Cannae” (17–19. 3. 1944) дуж мађарске границе у Славонији, “Dunkirchen I” (27. 6. – 2. 7. 1944) и “Dunkirchen II” (8–17. 7. 1944) код Жумберка, “Agras” (2–3. 7. 1944) код Липика, “Werwolf” (4–21. 2. 1945) на Папуку, “Waldteufel” (6–8. 3. 1945) код Доњег Михољца, “Bergwind” (8–17. 3. 1945) код Мославачке горе.

⁸⁰ *Зборник НОР-а*, т. V, књ. 37, Београд, 1979, бр. 14, 18.

⁸¹ К. С. Черкасов, *Генерал Кононов...*, стр. 165.

⁸² ГУКВ – “Главное управление казачьих войск” – “Hauptverwaltung der Kosakenheere” – “Главна управа козачке војске” била је формирана 30. 4. 1944. г. према наређењу Врховног заповедника Источних добровољачких трупа Вермахта генерала Кестринга. Углавном је формална институција, која се бавила пропагандом. ГУКВ је био израз немачких жеља за подстицањем сепаратистичких тежњи код Козака. На челу ГУКВ је био генерал П. Н. Краснов.

⁸³ Ф. Чуев, *Проклятые солдаты...*, стр. 189.

⁸⁴ Письмо Фон Панвица Генералу Власову 30. 04. 45 // Б. Алферьев, В. Крук, *Походный атаман...*, стр. 150–151. На истом месту видети и стенограмски запис саслушања Панвица (стр. 119–120).

Козачка дивизија (козачки корпус), иако је била углавном формирана од (анти)совјетских добровољаца и заробљеника, ипак је одржавала активне контакте са руским емигрантима, који су нашли склониште у Краљевини Југославији. Редовно су из Београда у дивизију долазили “атамани” (традиционалне старешине) донских, кубанских, терских и астраханских Козака у иностранству – генерали Татаркин, Науменко, Вдовенко, Љахов и генерал Шкуро, познати лидер диверзанско-партизанског козачког покрета “вучја чета” из доба Грађанског рата.⁸⁵ Ови доласци су изгледали као заједничко дружење официра дивизије (углавном руског дела) и остарелих јунака Грађанског рата који су хтели да поделе своје искуство борбе са комунизмом. Највећи успех је имао генерал Шкуро, који се у међуратно доба бавио грађевинарским предузетништвом у јужном делу Југославије. Осим ових посета и сами Козаци су долазили у Београд, “где су посећивали Руски дом и упознали многе руске емигранте”, са којима су се спријатељили или полемизирали.⁸⁶ Најзад и неки емигранти који су сигурно имали већи општеобразовни ниво, а и већу војну квалификацију долазили су у дивизију на официрска места.⁸⁷ Главни дивизијски свештеник је био протојереј Валентин Руденко, постављен у лето 1943. од митрополита Анастасија. Отац Валентин је био пореклом кубански Козак (станица Уст-Лабинска), а за време Грађанског рата је био главни свештеник штаба генерала Врангела. Команданти пропагандног вода и пратилачке чете дивизијског штаба такође су били руски емигранти који су стекли војно образовање у Кадетском корпусу у Белој Цркви. Своју родбину у дивизији су редовно посећивали ученици Кадетског корпуса у Белој Цркви.⁸⁸

Контакти са представницима руске емиграције у Југославији су повећавали код Козака слабашан осећај да је њихова служба у немачкој војсци и борба против српских партизана, који су се борили не само за идеје комунизма него и за слободу и независност своје земље, имала неког смисла. Козаци су, према речима П. Н. Краснова, желели да “уништавају комунисте свуда где се им укаже таква прилика не штедећи свој живот”.⁸⁹ Многи од њих су сматрали да се “рат приближава по свом карактеру Грађанском рату али у много компликованијој ситуацији и у димензијама читавог света”,⁹⁰ али већину је прогањала безизлазност њихове ситуације. У доба када су се све земље света бориле са немачком, италијанском и јапанском екстремном

⁸⁵ К. С. Черкасов, *Генерал Кононов...*, стр. 32–58, 69–72.

⁸⁶ К. С. Черкасов, *Генерал Кононов...*, стр. 80–81.

⁸⁷ К. С. Черкасов, *Генерал Кононов...*, стр. 75.

⁸⁸ Ю. Б. Мордвинкин, *Белогвардейцы*, 2001, глава 10. “Казачья дивизия фон Паннвица”, http://www.cadet.ru/library/litera/belo/gl_10.htm

⁸⁹ А. К. Ленивов, “Под казачьим знаменем в 1943–1945 гг.”, *Кубанец*, 1/1992, стр. 44–45.

⁹⁰ *На казачьем посту*, 7/1943, стр. 3.

десницом, левичарски експеримент СССР-а је изгледао као мање зло; Англо-Америкаци и њихови доследни савезници нису имали слуха за противнике Стаљина у Русији док је Хитлер био на власти у Немачкој. По одласку из Млаве, Козаци су се, без обзира на њихове аспирације, претворили у помагаче окупатора и, ма како им то било мрско, у савезнике загрижених непријатеља православља и борили су се за апсолутно туђе интересе. Зато ми не можемо да прихватимо тезу о томе да су Козаци 1943–1945. учествовали у грађанском рату у Србији и Југославији коју пласира одређени део руске и у још већој мери емигрантске козачке историографије.⁹¹

Summary

Soviet Citizens in the German Occupation Forces in Serbia and Yugoslavia 1943–1945

Key words: *Soviet Union, Yugoslavia, Serbia, World War Two, collaboration, Kozacs*

Due to the centrifugal forces immanent to every multinational state, the red terror, forced collectivisation, dictatorship of bureaucratic apparatus and poor living standards, part of the Soviet citizens took up arms and fought on the side of Nazi Germany. The number of armed collaborationists in the USSR totaled 1.2 million. After Hitler's order of October 10, 1943 eastern battalions were transferred to France, Italy and the Balkans. Slavic (Cossack), Turkestani and Caucassian units were sent to the Balkans, being the largest and the best suited for combating the partisans. These were the notorious Caucassian "Bergmann" Unit, the 1/125th and 814th Armenian battalions, 842nd and 843rd North-Caucassian semi-battalions, 162nd Turkestani Division, the strong 1st Cossack Division of general von Pannwitz which was transformed into the 15th Cossack Cavalry Corps. The Germans did not deploy the Turkestani and Caucassian units only for fighting the partisans. After the withdrawal from the territory of the USSR they turned the West-Balkans into a concentration center for all kinds of their abettors. The third reason for bringing these troops to Yugoslavia was combined with the attempt at utilizing these numerous newcomers from the USSR for anti-Communist propaganda.

⁹¹ Најбизарнији пример овог начина размишљања је подизање 1994. године и дан данас постојећег споменика козацима XV козачке дивизије и генералу Панвицу у огради цркве Свих светитеља код метро станице Сокол у Москви, као и рехабилитација Панвица 1996. године од стране Војног тужилаштва Руске Федерације, која је била поништена тек 2001.

ПРИВРЕДА

ПОЉОПРИВРЕДА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ОКВИРИМА 1918–1929.

Мр Владан ЈОВАНОВИЋ

Апстракт: У раду је учињен покушај да се упореде стања пољопривреде у југословенским покрајинама од 1918. до 1929. године на основу неколико могућих показатеља (пољо)привредне снаге. У средишту пажње је тзв. Јужна Србија, која је уз Црну Гору била најпасивнија област Краљевине СХС. Стављањем у југословенски контекст, резултати модернизације и развоја овог простора добили су своју праву меру.

Кључне речи: Пољопривреда, Србија, Краљевина СХС/Југославија, сељаштво

Иако је сматрана за земљу богату стратешким сировинама, плодним земљиштем и хидропотенцијалом, Краљевина СХС је водила тешку борбу да разнородне системе, стандарде, традицију и менталитет споји у функционалну економску целину. Исцрпљеност ратом, политичке конфронтације, национална суревњивост и различито државно-правно искуство ометали су формирање стабилног и јединственог привредног система, па су прве мере за сређивање прилика имале карактер брзоплетих одлука, привремених решења и социјално-политичких обећања срачунатих на покретање привреде, смиривање незадовољства и друштвених тензија.¹ Иностранци зајмови коришћени су превасходно за опште потребе државе (војска, стабилизација валуте, расходи управе), а веома ретко инвестирани у индустрију и саобраћај. Таква политика највише је погађала Јужну Србију,²

¹ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, књ. 1, Београд, 1988, стр. 60–61.

² Југословенска покрајина Јужна Србија састојала се од области које су после балканских ратова припојене Краљевини Србији и Краљевини Црној Гори. Под *Јужном Србијом* се подразумевало шеснаест округа Македоније, Косова, Метохије, Санцака и Црне Горе: Беране, Бијело Поље, Битољ, Брегалница, Звечан, Косово, Куманово, Метохија, Охрид, Пљевља, Призрен, Пријепоље, Рашка, Скопље, Тетово и Тиквеш.

оковану и разорену феудалним стегама, која није имала развијену саобраћајну инфраструктуру нити индустрију.³ Слабим економским предиспозицијама подручја допринело је стање привремености и неизвесности, као и драстично смањење сточног фонда током ратних година када су становништву одузимани стока и животне намирнице без икакве накнаде.⁴

Култивисање анахроног економског система било је спутано феудалним менталитетом који се препознавао у свим сферама привредног живота. Осим тога, југословенска држава је затекла четири петине необрађених површина у јужној покрајини, показујући интересовање првенствено за гајење индустријских култура. Са друге стране, откупне цене нису деловале подстицајно на ову производњу, па је дуван сађен из голе нужде, како би се произвођач прехранио. Увозом италијанског пиринча држава је обесмислила гајење ове културе у Македонији иако је њено земљиште процењено као земља прве категорије.⁵ Таквим и сличним несмотреним акцијама држава је у великој мери омела гајење култура поднебља помоћу којих је Јужна Србија могла хватати корак са развијенијим покрајинама.

* * *

Један од предуслова за нормалан привредни развој била је одговарајућа густина насељености становништва. Према попису из 1921. у Јужној Србији је на један км² живело 32,3 становника, што ју је после Црне Горе чинило најслабије насељеном покрајином (просечна насељеност у Краљевини СХС износила је 48,8).⁶ Иако су ратна разарања условила осипање градског становништва, у градовима и варошицама Јужне Србије живело је почетком двадесетих година преко 23% укупног становништва покрајине, што је у поређењу са осталим крајевима Краљевине СХС био највећи проценат (после Баната, Бачке и Барање).⁷ Тај однос се није битније променио ни 1931. године,

³ Архив Југославије (даље: АЈ), Фонд Двора (74), фасц. 51, арх. јед. 71, Реферат Скопске трговачко-индустријске коморе од 10. 1. 1929: Индустрија Јужне Србије с нарочитим погледом на остале гране привредне радиности (даље: Реферат СТИК), стр. 12. – Податак да су 1919. године Словенија и Хрватска имале укупно 960 фабрика, а Србија тек 70, верно слика полазне тачке са којих су поједине покрајине ушле у заједничку државу (Јужна Србија је 1918. имала 24 индустријска предузећа).

⁴ АЈ, Фонд Министарства унутрашњих послова, 14-179-664, Извештај начелника тиквешког округа од 20. 4. 1921.

⁵ Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 64.

⁶ АЈ, Збирка В. Ј. Марамбо (335), фасц. 26, Нацрт привредног плана са инвестиционим програмом Краљевине Југославије, стр. 91–92; *Претходни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, Сарајево, 1924, стр. XVII. - У самој Јужној Србији најнасељенија подручја били су Полог, Метохија, скопска котлина, Косово и битолско-прилепска котлина.

⁷ *Трговински гласник*, бр. 32, 10. 2. 1924, стр. 2.

када је у Вардарској бановини више од 24% укупног становништва живело у градским срединама. Овај однос између градског и сеоског становништва био је за 10-13% већи него у другим покрајинама земље, па би се на први поглед могло погрешно закључити да је урбанизација становништва Јужне Србије одмакла далеко испред осталих покрајина. У питању је била навала сеоског становништва ка градовима крајем 19. и почетком 20. века услед опште несигурности на селу у време турске управе. Становништво је напуштало своја имања и силазило у вароши из егзистенцијалних разлога, како је сматрао тадашњи градоначелник Скопља и познати архитекта Јосиф Михајловић.⁸

Јужна Србија је 1921. имала око 74% домаћинстава која би се према занимању старешине могла назвати пољопривредним, што је било нешто мање од југословенског просека (76%).⁹ Десет година касније близу 79% становништва на овом простору бавило се пољопривредом, док се број пољопривредних домаћинстава увећао за 4% (увећање на југословенском нивоу износило је 12,8%). Осим тога, у Јужној Србији је било далеко више надничарских домаћинстава него у осталим југословенским покрајинама услед раширене појаве печалбарства.¹⁰

Када се ради о становништву у “радном периоду живота” (15–64 године старости мушко и 15–59 женско становништво), на подручју Македоније је 1921. године 51,6% укупног броја било у радном периоду живота, док је на Косову и Метохији тај проценат износио 48,4%. Почетком 1931. у македонском делу Вардарске бановине живело је 53,7% становника у радном узрасту, док је на Косову и Метохији тај постотак увећан на 53,9% становника. Треба истаћи да су наведени проценти били најнижи на југословенском нивоу и поред њиховог перманентног раста. Дакле, Јужна Србија је поред слабе насељености оскудевала и у радно способном људству, па је према величини учешћа континента становништва у радном периоду живота спадала у “групу нижег удела”.¹¹ Осим тога, у овој покрајини је било 42% привредно активних и скоро 58% издржаваних лица. Захваљујући специфичном положају жене на југу (нарочито међу албанским становништвом), преко 92% жена које су зарађивале чиниле су то у пољопривреди.¹²

⁸ АЈ, Фонд Централног пресбириа Министарског савета, 38-716-895, *Правда*, 26. 10. 1937.

⁹ Joso Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа*, Zagreb, 1929, str. 6.

¹⁰ Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура у Краљевини Југославији (Према попису становништва од 31. марта 1931. године)*, Београд, 1999, стр. 10–11.

¹¹ Владимир Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921–1961. Укупно становништво, полна и старосна структура*, Савезни завод за статистику, Београд, 1964, стр. 105–106.

¹² М. Исић, *Социјална и аграрна структура...*, стр. 36–37.

Аграрна реформа и колонизација у Јужној Србији изазвале су велике поремећаје у свим сегментима друштва, па и у привреди. До 1928. за потребе колонизације ограничено је 225.397 ха земљишта, од чега је издељено 111.602 ха, док је остатак земљишта био у спору. На раздељеним површинама никле су 173 колоније и 419 мањих насеобина, а земљу су добијали преваходно српски колонисти из Лике, Црне Горе, Босне, Далмације, Славоније, Шумадије и Војводине, добровољци, четници, домороци, војска, школе, разне хуманитарне установе и др. Власничка структура земљишта пре деобе показује да је највише тзв. безвласничких имања (која су трајно напустили муслимани) издвојено за насељавање на подручјима аграрних повереништава у Струмици, Штипу, Скопљу, Урошевцу и Призрену, док су у регионима Ђаковице, Пећи и Вучитрна у земљишном фонду за потребе насељавања преовлађивале државне парцеле.¹³ Државна статистика бележи да је до 1929. у “јужне крајеве” било досељено 8.219 породица.¹⁴ Поред колонизационог подухвата, демографске поремећаје је поспешило и процес масовног кретања сељаштва ка градовима, првенствено према Скопљу.

* * *

Писменост, као одраз културног и цивилизацијског нивоа друштва, представља један од основних услова економског напретка, али се подаци државне статистике о писмености становништва морају узети са резервом због слабо дефинисаних критеријума и принципа. Можда је право питање колико је било стварно оних код којих се писменост није сводила на пуко потписивање или срицање крупних штампаних слова.¹⁵ Према подацима Ј. Костића из 1926. године, на територији покрајине Јужне Србије живело је око 84% неписменог становништва (изнад шест година старости), што је ову област сврставало на само зачеље. Екстремне вредности бележене су код албанског и турског становништва: од 350.457 Албанаца старијих од пет година око 97% било је потпуно неписмено (95% мушког и 99% женског становништва), док је код Турака аналфабетизам био израженији код жена (97%).¹⁶ Важност писмености за укупно привредно стање покрајине огледала се у многим сегментима (“нпр. када се нека мера привредне политике

¹³ АЈ, Фонд Министарства аграрне реформе, 96-14-51, 52; 96-13-49; Ђорђо Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928, стр. 2–6.

¹⁴ *Статистички годишњак за 1929. годину*, књ. 1, Београд, 1932, стр. 452–453.

¹⁵ Милан Грол, “Просвећивање и ослобођење”, *Наша стварност*, бр. 5–6, Београд, 1937, стр. 9–12. - Упркос чињеници да је преко 83% становништва покрајине било неписмено, те да је духовни промет села са светом био више него скроман, у Скопљу је током двадесетих година забележена несразмерно богата продукција привредних часописа (*Аграрни преглед*, *Апотекарски гласник*, *Земљорадник*, *Јужни задругар*, *Јужни привредник*, *Наша њива*, *Пољопривредник*, *Привредни гласник*, *Финансијски гласник* итд).

¹⁶ *Статистички годишњак за 1929. годину*, књ. 1, Београд, 1932, стр. 78–79.

спроводи путем ширења летача у народу”).¹⁷ Са друге стране, понекад се чинило да се по инерцији свесно уназађују привредни кругови, зато што су им одређене мере саопштаване касно.¹⁸

Поред повољних демографских карактеристика, за развој привреде је била од непроцењивог значаја и плодност тла, при чему треба имати на уму да је више од 34% свих поседа у јужној покрајини спадало у ситне поседе (испод 2 ха).¹⁹ Подаци из 1928. године говоре да је од укупне површине територије Јужне Србије било свега 22,7% обрађених површина, што је у југословенским оквирима био релативно слаб однос.²⁰ Међутим, пошто није било довољно само утврдити размере обрађене површине, већ је потребно и установити да ли се та површина интензивно обрађује, утврђен је још гори статус јужне покрајине у односу на остале делове државе (табела 4). Да би одредили интензитет обраде земљишта, стручњаци из Министарства пољопривреде су се морали позабавити питањем система пољопривредног газдовања, а за образац екстензивног газдовања узет је тзв. трополни систем.²¹

Слика о стању пољопривредне производње може се детаљно изоштрирати увидом у стање “мртвог” инвентара, тј. пољопривредних алата и справа. Подаци о просечној вредности и бројном стању пољопривредног алата по покрајинама показују да су код пољопривредника Јужне Србије доминирале ралице, плугови и дрљаче, а оскудевало се у сејалицама, косачицама и сл. Индекс мртвог инвентара показује двоструко заостајање Јужне Србије за југословенским просеком и извесну предност у односу на БиХ и Црну Гору. Питање стања радне стоке и живог инвентара у великој мери је зависило од прилика у прошлости, али и од самог поднебља. После Црне Горе и Далмације, Јужна Србија је имала најмање теглеће стоке и пољопривредних справа.²² Примитивна обрада земље запрепастила је једног америчког економисту који је, путујући кроз Јужну Србију, приметио да је тамошње плитко орање било веома слично методи северноамеричких Индијанаца (“гребњања по земљи шиљастим штапом”)!²³ Осим тога, вредност

¹⁷ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 92–93. - Према подацима народног посланика Васе Франичевића Јужна Србија је имала 20% писмених мушкараца и 18,3% писмених жена: *Стенографске белешке Краљевине СХС*, 54. ред. саст, 1. 3. 1926, стр. 94.

¹⁸ АЈ, Фонд Министарства трговине и индустрије, 65-159-504. - “Дешавало се да се у Јужној Србији сазна за какво важније решење тек пошто му је рок истекао”.

¹⁹ М. Исић, *Социјална и аграрна структура...*, стр. 176.

²⁰ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 93–94.

²¹ *Исто*, стр. 94–96.

²² *Исто*, стр. 97. - “Постоји наравно велика разлика између једног војвођанског вола и ситног јужног говечета, између хрватског липицана и једног брдског коња у Босни, а да не говоримо о магарцима и мазгама, које повећавају број теглеће стоке у Далмацији и Јужној Србији без одговарајућег повећања коњских снага које су представљене овом стоком.”

²³ *Nova Evropa*, knj. XVII, br. 10–11, Zagreb, 1928, str. 361.

сеоских зграда у Јужној Србији представљала је средином двадесетих година тек 8% укупне вредности сеоских зграда у Краљевини СХС.²⁴ Упркос томе, у периоду 1922–1931. забележен је незнатан пораст обрадивих и обрађених површина.²⁵

На зиратном земљишту Јужне Србије углавном су сејане цереалије, поврће, индустријско и махунасто биље. Доминантна култура била је пшеница (Косово, Куманово, Овче поље) чији је принос опао у периоду 1920–1929. и поред повећања засејаних површина. Ипак, у односу на принос из 1927. (15,4 вагона) у наредној години је забележен раст (18,8 вагона), што је и поред пада цене представљало позитивну разлику од 202 милиона динара.²⁶ Слаб пшенични принос у 1929. години објашњаван је слабом годином и дегенерацијом пшенице, али су му додатно допринели косовски трговци стављајући у пшеницу раж, јечам и кукољ. И поред оствареног вишка од скоро 20 вагона, извоз јужносрбијанске пшенице је био немогућ због наведених проблема са њеним квалитетом.²⁷

Гајење кукуруза у Јужној Србији било је отежано због недостатка воденог талоба преко целе године, па је ова култура изузетно успевала само у Пологу и Пелагонији. Извоз кукуруза у пасивне крајеве Албаније повољно је утицао на промет у пограничним местима и градовима. Држава је настојала да утиче на повећање обима сетве и приноса дељењем италијанске сорте кукуруза, али су резултати изостали. Просечан принос кукуруза у Јужној Србији у периоду 1926–1928. износио је 8,5 метричких центи по хектару, док су северне покрајине остваривале и до 15,9 мц/ха.²⁸ Култура јечма сматрана је “најомиљенијом” код становништва југа, пошто је он био погодан за летњу исхрану и као квалитетна слама за стоку. Најбољи принос је оствариван у струмичкој котлини, а готово редовно је било и вишка за извоз. Раж и овас су у трговини цереалијама били слабо заступљени, те је њихова производња ограничавана на подмирење локалних потреба.²⁹ Може се закључити да су жетвени приноси пшенице и кукуруза били доста слаби – за четвртину и трећину нижи од просечних, премда је губитак на жетвеним приносима донекле надокнађиван помоћним гранама пољопривреде које су се развијале захваљујући погодним климатским условима (свиларство, дуван, памук, пиринач, сусам, соја).

²⁴ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 97а.

²⁵ Лазар Соколов, *Промене у структури становништва на територији НР Македоније 1921–1953. године као одраз економског развоја*, Скопје, 1962, стр. 268.

²⁶ АЈ, 74-51-71, Реферат СТИК од 10. јануара 1929.

²⁷ Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, стр. 13–14. - Држава је 1929. земљорадницима Јужне Србије поделила око 270 тона најбоље *пролифик* пшенице за сетву, па се наредне године осетио напредак у приносу.

²⁸ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 99.

²⁹ Драгиша Лапчевић, *О културама у Јужној Србији*, Београд, 1923, стр. 8–13.

У време Турака воћарству није поклањана никаква пажња, па је акција југословенске државе од 1918. била скоро револуционарна (калемарски течајеви, аклиматизација сорти итд.). Међутим, учешће тамошњег воћарства у југословенским оквирима може се илустровати податком да је 1921. године број воћних стабала у Јужној Србији чинио тек 1,9%, а површина на којој је засађено воће свега 1,5% свих воћњака у Краљевини СХС. Поред тога, чиновници из државних расадника су имали проблема са раширеним веровањем међу сељацима да је домаћа винова лоза била супериорна у односу на тзв. америчку. Неповерење према новим сортама и штетно дејство филоксере утицали су да производња вина у Јужној Србији буде у сталном опадању, крећући се од 6,4% југословенске производње (1920. године) до 2,5% (1923).³⁰

Скромни приходи од земљорадње имали су више узрока, које су водећи људи у скопској Трговинско-индустријској комори представљали као сплет неповољних (политичких) околности: “примитивност обраде земље, скупо посредовање у трговини опијума, недостатак саобраћајних средстава, нерегулисаност трговинских односа са суседима и негативна дуванска политика”.³¹ Заиста, према дохотку од земљорадње Јужна Србија је била на последњем месту у држави са свега 6,4% од укупног дохотка оствареног на подручју Краљевине СХС.³² Према приходу од земљорадње ова покрајина је стајала боље од Црне Горе и Далмације, при чему је упадљиво највећи приход оствариван код индустријских култура.

Табела 1

Приход од земљорадње Краљевине СХС 1923. године по покрајинама у %

Култура	Северна Србија	Јужна Србија	Црна Гора	Хрватска, Славонија	Војводина	БиХ	Словенија	Далмација
зрнасто биље	19,06	6,92	0,30	27,28	33,86	7,05	3,89	1,63
махунасто биље	14,95	5,77	0,04	48,90	11,95	8,17	0,59	4,33
коренасто биље	4,17	1,73	0,23	39,12	8,85	13,00	30,19	2,61
индустријско биље	6,44	27,76	0,15	0,44	34,63	9,18	4,95	10,29
баштенско биље	1,77	8,17	0,21	7,75	19,28	11,12	8,20	7,42
сточно-пићно биље	8,83	3,67	0,45	54,05	10,15	13,42	8,72	0,71
воће и виногради	35,99	4,28	0,37	22,47	6,87	9,39	6,56	12,06
остало	4,14	4,14	0,66	20,69	8,28	20,69	20,69	20,69
УКУПНО	20,78	6,53	0,30	27,56	24,22	8,54	7,30	4,75

Извор: В. М. Ђуричић, М. Б. Тошић, А. Венгер, П. Рудченко, М. Р. Ђорђевић, *Наша народна привреда и национални приход*, Сарајево, 1927, стр. 54–55.

³⁰ М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, стр. 29–33, 38–39.

³¹ АЈ, 74-51-71, Реферат СТИК, стр. 2.

³² АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 97а; Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд, 1994, стр. 124–125.

Покрајина Јужна Србија је, као претежно планински крај, имала погодне услове за развој сточарства што илуструју и статистике о броју заступљене стоке. Наиме, на простору ове покрајине било је преко 13% од укупног броја грла стоке у Краљевини СХС.³³ Обнова сточарства, које је уништено током ратних година, представљала је примарни циљ Министарства привреде. Забраном извоза, ограничењем клања и другим акцијама сточни фонд је делимично обновљен, па је од 1922. поново био дозвољен извоз.³⁴

Приликом обнављања осиромашеног сточног фонда показало се да је финансијска подршка била смислена само у комбинацији са правилним калкулацијама о специфичности терена и климе. Сточарска делатност је била сконцентрисана претежно на гајење оваца и коза, док су од крупне стоке гајена говеда. Овчарство је спадало у напреднију пољопривредну грану што потврђује и број од два милиона грла на овим просторима (у целој држави било их је осам милиона). Иако је квалитет оваца био лош, Јужна Србија је доста извозила у Турску, све до промене тамошњег режима када је и сама секуларна турска држава почела да их извози.³⁵ Гајење коза било је на другом месту по значају, а на традицију ове гране сточарства указују и бројни топоними. По исељавању Турака смањена је потрошња козјег меса, док су козју длаку замениле друге сировине (вуна, јута). Неповољан утицај на гајење коза имала је одредба Закона о шумама (1929) којом је било забрањено пуштање коза у државне шуме, због чега су тамошњи сељаци масовно продавали своје “сиротињске краве”, како су их називали због њихове нерентабилности.³⁶

Државни агрономи су вршили селекцију домаће расе говеда безуспешно их укрштајући са племенитијим расама. У периоду 1920–1923. број говеда у Јужној Србији се кретао око пола милиона грла, што је било солидно у односу на Војводину, Црну Гору и Далмацију, али и двоструко слабије од осталих покрајина.³⁷ Када се радило о кржавама-музарама Јужна Србија је од постојећег фонда имала 73% музара, што је одговарало југословенском просеку. Међутим, треба напоменути да је квалитет стоке био слаб, те да је њено одгајање имало примитивни, полуномадски карактер. Сељаци су је гајили превасходно ради вучне снаге, а мање због меса и млека. Гајење

³³ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 976. - Од укупног броја коња на Јужну Србију је отпадало 7,8%, кобила 4,6%, волова 16%, јалових крава 8,5%, бивола 67,7%, мазги 17,9%, магараца 54% итд.

³⁴ Десанка Тодоровић, “Карактеристики на стопанските односи во Македонија од 1919 до 1922 година”, *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1974, стр. 69–76.

³⁵ Владан Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918–1929. Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини СХС*, Београд, 2002, стр. 240.

³⁶ М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, стр. 53–54.

³⁷ Људевит Прохаска, “Пољопривреда и њено унапређење”, *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1918–1928*, књ. 1, Београд, 1929, стр. 329.

бивола било је у опадању после 1918. године, управо због тога што су били троти и спори за вучу и пољске радове. Без обзира на слаб индекс бројног стања говеда, Јужна Србија је показивала завидан ниво у односу на обрађено земљиште (46 грла на 100 ха).³⁸

Пошто је гајење свиња у Јужној Србији било вековима запостављано “услед режима који је тамо владао”, власти Краљевине СХС су од 1925. почеле предузимати кораке и на том плану. Акција је вршена тако што су добре приплодне свиње набављане и преношене у Јужну Србију, где су распродаване сељацима по умереној цени или уз услов да од нових генерација врате држави исти број.³⁹ Крајем двадесетих година у Јужној Србији је на 100 ха долазило 14 свиња, па је тиме била испред Црне Горе, Далмације и БиХ.⁴⁰ Живинарство јужне покрајине је на југословенском нивоу досезало једва 6,6%.⁴¹ Сразмерно површини и пчеларство је било запостављено, премда је држава интензивирала пошумљавање и стварање расадника багрема и липе, те замену обичних кошница сандуцима.⁴²

Учешће покрајине Јужне Србије у доходу Краљевине СХС од сточарства износило је око 11%, док су нпр. Хрватска и Славонија учествовале у укупном приходу са преко 27%.⁴³

Табела 2

Структура дохотка Краљевине СХС од сточарства (1923)

	Говеда %	Свиње %	Овце %	Козе %	Коњи %	Живина %	Остало %	укупно %
С. Србија	28,18	32,95	16,36	2,94	1,61	16,59	1,37	100
Ј. Србија	48,50	9,47	18,28	9,06	2,95	7,45	4,29	100
Ц. Гора	45,23	7,15	24,54	12,99	1,87	6,28	1,94	100
БиХ	52,03	13,47	13,48	7,08	4,59	8,04	1,31	100
Далмација	87,56	12,64	29,50	13,64	0,72	14,31	1,79	100
Хрв/Слав.	50,50	30,06	0,58	0,69	4,89	12,00	1,78	100
Словенија	58,50	29,00	0,80	0,52	1,41	9,01	0,76	100
Војводина	25,67	40,59	6,09	0,03	8,13	18,58	0,91	100
Кр. СХС	42,24	26,56	9,92	3,40	4,03	12,46	1,39	100

Извор: М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1, том 1, Београд, 2000, стр. 232.

³⁸ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 99а, 101; М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, стр. 55–56.

³⁹ *Експозе министра пољопривреде и вода, уз предлог буџета за 1928/9*, Београд, 1928, стр. 29–32.

⁴⁰ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 99а.

⁴¹ Ј. Lakatoš, *n. d.*, стр. П/33.

⁴² Љ. Прохаска, *n. d.*, стр. 329; М. Р. Гавриловић, *n. d.*, стр. 71–72.

⁴³ В. М. Ђуричић и др, *n. d.*, стр. 98–101. - Просечан доходак од сточарства по једном пољопривредном домаћинству у Краљевини СХС износио је 8.549 динара, при чему је тај износ у Војводини био 9.895 динара, Словенији 9.542, Хрватској, Славонији и Далмацији 9.456, Јужној Србији 8.304, Босни и Херцеговини 8.145 и Црној Гори 5.773 динара.

Пад пољопривредног дохотка бележен је у годинама светске економске кризе када су цене пољопривредних производа биле на најнижем нивоу у периоду између два светска рата. Наиме, у периоду 1925–1932. пољопривредни доходак Краљевине СХС је пао за око 60%, при чему су се и приходи Јужне Србије од земљорадње и сточарства у истом временском интервалу такође умањили за по 60%.⁴⁴

* * *

Припадност Јужне Србије зони патријархалне привреде чинила ју је, уз Црну Гору, најнезахвалнијим подручјем за стабилан индустријски развој.⁴⁵ Према резултатима пописа из 1931. године, становништво Вардарске бановине бавило се претежно пољопривредом, шумарством и рибарством (78%), док је у индустријско становништво (индустрија и занати) спадало тек 9,4% укупног становништва.⁴⁶ Осим тога, као што је већ наглашено, чак 92% женске популације покрајине било је упослено у пољопривреди.⁴⁷ Број осигураних радника, чланова скопског Уреда за осигурање, кретао се од 11.307 (1925. године) до 30.289 (1929), што је, сразмерно броју становника, било испод југословенског просека.⁴⁸ Мали проценат индустријског становништва имао је, према мишљењу тадашњих привредних експерата, две изразито негативне последице: “С једне стране, пољопривредник нема месног тржишта за своје производе, а с друге стране, сувишак радне снаге не може наћи запослења на лицу места. Уколико јој није могућ одлазак на печалбу, ова сувишна радна снага остаје на селу, отежава положај газдинства које пропада и доводи до сиромашења и пролетаризације села”.⁴⁹ Стога је на југу била јако развијена пропаганда за иселјавање у Јужну Америку и Канаду.⁵⁰

Чињеница да је у Јужној Србији 1929. године постојало 2.360 сеоских дућана и 9.527 трговачких радњи може се довести у везу управо са неразвијеном индустријом која је готово све потребе у индустријским производима морала набављати из “индустријских покрајина” Краљевине СХС, што је погодовало развоју локалне и увозне трговине. Исте године Јужна Србија је имала 104 индустријска предузећа (претежно млинове и рударске фирме), премда је међу њима постојао мали број оних која су то

⁴⁴ Ђорђо Крстић, *Два актуелна аграрна проблема*, Сарајево, 1934, стр. 102. - Приходи Јужне Србије од земљорадње пали су са 1,3 милијарде на 0,52 милијарде динара, а од сточарства са 1,78 на 0,71 милијарду динара.

⁴⁵ АЈ, Нацрт..., стр. 101–102.

⁴⁶ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ. 4 (“Присутно становништво по главном занимању”), Сарајево, 1940, стр. 292–293.

⁴⁷ М. Исић, *Социјална и аграрна структура...*, стр. 37.

⁴⁸ *Radnička zaštita. 15 godina SUZOR 1922–1937*, br. 8–9, Zagreb, 1938, str. 644.

⁴⁹ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 87.

⁵⁰ АЈ, Фонд Министарства унутрашњих послова, 14-39-143.

била у правом смислу речи. То су биле по капацитету мале, а по техничкој опреми махом примитивне радионице које су упошљавале незнатну радну снагу производећи искључиво за локалне потребе.⁵¹ Анахрони привредни амбијент југа огледао се и у томе, што су све до 1. фебруара 1929. сеоски дућани радили без икаквих законских ограничења, тј. могли су продавати било какву робу, без обзира на квалитет и порекло!⁵²

Велики број сељака је у продуктивним сезонама био принуђен да, уместо рада на пољу, учествује у изградњи жандармеријских касарни и путева, чува пруге и мостове и сл. Кулук је, као бесплатна услуга држави, имао и форму “позајмица” у запрежним колима, моторним возилима и радној снази, а финансијским законом из 1923. министар грађевина је овлашћен да два пута годишње употребљава “народну снагу” за оправку јавних путева.⁵³

* * *

Зависност производних делатности од саобраћајне инфраструктуре била је посебно уочљива у домену железничког транспорта. За разлику од осталих покрајина, Јужна Србија је имала највише ускотрачних пруга, због чега највећи део њене железничке инфраструктуре није одговарао духу времена. Узане пруге су чиниле 52% тамошње железничке мреже и служиле су више као трговачке притоке вардарске пруге којима је допремана роба са западних и источних обода Македоније.⁵⁴

Због интернационалног значаја, посебна пажња је посвећена прузи Београд–Ниш–Скопље–Ђевђелија, где је за кратко време скоро 55% укупне дужине ускотрачних пруга замењено нормалним колосеком. Међутим, измена шина и скретница на овим релацијама није била уједначена, па је тако на деоници Скопље–Ђевђелија промењено свега 37 км колосека.⁵⁵ Поред тога, осећао се недостатак попречне линије којом би се моравско–вардарска пруга везала за косовски крај, због чега је од Лесковца до Косова требало превалити пут од 240 км, иако је стварно одстојање било једва око 80 км.⁵⁶ Сличан проблем односио се и на Врање, а из тих разлога ни косовско жито

⁵¹ АЈ, 74-51-71, Реферат СТИК од 10. 1. 1929.

⁵² АЈ, 65-159-504, Извештај о раду СТИК од 20-21. седнице (1929).

⁵³ Милан Влајинац, *Згон или кулчење ван места становања*, Београд, 1932, стр. 457–459; М. Исић, *Селаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1, том 1, стр. 128; В. Јовановић, *н. д.*, стр. 203–204.

⁵⁴ *Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, Београд, 1927, стр. 35. - Највећи део мреже (98%) био је у државном власништву, док су приватна предузећа експлоатисала железницу у свега 4% случајева.

⁵⁵ *Експозе министра саобраћаја о буџету за 1926/27. годину*, Суботица, 1926, стр. 7.

⁵⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 25. ред. саст, 10. 12. 1925, стр. 25–26.

није могло бити допремано у долину Мораве одакле би се развозило у остале крајеве. Нерентабилност пољопривреде западно од Вардара тумачена је несређеним трговинским односима са Албанијом и високим транспортним тарифама.⁵⁷

Сувоземни путеви током двадесетих година добијају све већи значај пошто су аутомобили почели да конкуришу железници, не само у путничком већ и у теретном саобраћају. Јужна Србија је на крају треће деценије двадесетог века имала 3.125 км путева, док је на 100 км² површине долазило тек 9 км путева, што је било убедљиво најгоре стање у земљи.⁵⁸ Према подацима Београдске радничке коморе из 1926. године у јужној покрајини је од укупне путне мреже било једва 40% употребљивих и проходних путева, са великим узбрдицама и slabим мостовима. Исти извор показује да је на Јужну Србију (неочекивано) отпадало скоро 24% свих сувоземних путева у земљи!⁵⁹ Несразмера у односу између података једног и другог извора указује на то да је изградња путева у Јужној Србији у периоду 1926–1932. све теже пратила темпо развоја саобраћајне инфраструктуре у осталим крајевима земље.

* * *

Поред индустријско-саобраћајних ограничења, банкарство је у Јужној Србији сматрано најмлађом граном привредне делатности, те је по природи ствари током прве деценије југословенске државе било неразвијено. Уместо некадашњих еснафских *каси за самопомоћ* оснивани су црквени фондови, а од 1913. никле су прве српске трговачке банке, чије је учешће у укупним средствима југословенских банака и завода 1919. године износило једва 0,1%. Извесни пораст привредне активности у периоду 1919–1922. имао је благотворни утицај и на Јужну Србију, где је основано више домаћих новчаних завода. Тако је повећано учешће тамошњих банака у југословенском новчаном промету на 0,5%, да би 1926. године оно износило 1%.⁶⁰

У водеће финансијске институције Јужне Србије спадале су три скопске филијале државних новчаних кућа: Државне хипотекарне банке, Народне банке и Поштанске штедионице. Највећи пласман Хипотекарне банке био је у зајмовима за непокретности, па се може рећи да је финансирање обнове и изградње Скопља било њено дело. Филијала Народне банке бавила се

⁵⁷ Исто, 68. ред. саст, 15. 3. 1926, стр. 71.

⁵⁸ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 103.

⁵⁹ *Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, стр. 36–37.

⁶⁰ М. Ашковић, Ј. Радмиловић, Н. Петровић, *Савез банкарских, осигуравајућих, трговачких и индустријских чиновника Југославије 1902–1941*, Београд, 1971, стр. 56–57, 65–66, 164; М. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, стр. 22–28.

претежно меничним кредитима све до 1928. када је почела са кредитирањем трговине опијумом. Највећи део њеног жиро-промета био је везан за војна надлештава, те је салдо заправо представљао готовину којом је располагало Министарство војске.⁶¹ Експозитура Поштанске штедионице у Скопљу отворена је тек 1927. на захтев локалних привредника и индустријалаца. До тада је у Скопљу функционисала П. Т. Дирекција која је према броју текућих рачуна била на претпоследњем месту у земљи (испред Цетиња), док је према износу улога била на зачељу.⁶² Пошто је државна статистика Црну Гору, Северну и Јужну Србију у овом случају водила као јединствену област, индекси у тим покрајинама имају идентичну вредност, што ремети објективно сагледавање стања у свакој понаособ (табела 4). Корисне податке пружа преглед зајмова које је водећа аграрна банка одобрила појединим покрајинама – на основу просечне висине појединачног зајма може се закључити да је банка кредитирала махом сиромашније слојеве у Јужној Србији:

Табела 3

Одобрени зајмови Привилеговане аграрне банке до краја 1930. године

Покрајина	Зајмови		Износ у милионима динара		По једном зајму динара
	број	(%)		(%)	
Северна Србија	51.155	(48,40)	270,6	(34,34)	5.289,8
Јужна Србија	10.919	(10,33)	43,2	(5,48)	3.956,4
Црна Гора	3.637	(3,44)	14,5	(1,84)	3.986,8
Босна и Херцеговина	15.987	(15,13)	96,4	(12,23)	6.929,8
Војводина и Срем	10.673	(10,10)	267,0	(33,89)	25.016,3
Хрватска и Славонија	8.006	(7,57)	56,7	(7,20)	7.082,1
Далмација	5.258	(4,97)	38,5	(4,89)	7.322,1
Словенија	50	(0,05)	0,7	(0,09)	14.000
УКУПНО	105.685	(100)	787,9	(100)	7.455,1

Извор: М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, стр. 95.

Поред поменутих неповољних историјских и друштвених околности, на слаб развој пољопривреде и индустрије у Јужној Србији пресудно је утицала државна економска политика. Привредници Јужне Србије су се жалили како су им чекови по државном курсу били непознати и да су њихови интереси били жртвовани јер им је из секвестрираних непријатељских имања следовао најмањи део. Осим тога, ова покрајина није имала ниједног представника у Привредном савету.⁶³

⁶¹ М. Р. Гавриловић, *н. д.*, стр. 170.

⁶² *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 4, Београд, 4. 1. 1924, стр. 1.

⁶³ АЈ, 65-159-504.

Најперспективнија пољопривредна култура југа био је дуван, али је после рекордне 1924. године дошло до пада у производњи услед непрекидног експериментисања монополске управе. Престроге законске одредбе (драконски откуп, неправедан састав откупних комисија) су такође допринеле да се производња већих размера одржи само у кријумчарским крајевима. И поред ниских откупних цена Јужна Србија је 1924. учествовала у укупној дуванској производњи Краљевине СХС са 39%, док је три године касније располагала са 55% укупне површине засејане дуваном у земљи.⁶⁴

Македонски опијум је захваљујући високом проценту морфина спадао међу најквалитетније у свету и обилато је успевао у околини Кавадара, Струмице и Велеса, али је Женевском конвенцијом (1928) његова производња знатно ограничена. До 1929. године укупна вредност сировог опијума из Јужне Србије достигала је 107 милиона динара годишње, да би по приступању Женевској конвенцији она пала на свега 4,5 милиона! Експертиза и откуп опијума вршени су у Београду, а не Скопљу – средишту опијумске производње, иако је производња мака у Јужној Србији чинила 95% укупне југословенске продукције.⁶⁵ Гајење свилене бубе било је такође обележје јужних крајева, па је тако само у 1927. години Јужна Србија дала 47% укупне производње сирових чаура.⁶⁶ Ово подручје било је познато и по култури памука чије је гајење представљало изузетно рентабилну пољопривреду грану. Ипак, упркос квалитету македонског памука и чињеници да је само у неколико срезова Јужне Србије било засејано 100% укупно засејаних површина у земљи, Краљевина СХС је велике количине увозила из иностранства.⁶⁷ Водећи људи скопске трговачко-индустријске коморе су сматрали да су за лоше пољопривредне резултате били криви примитивна обрада земље, скупо посредовање у опијумској трговини, недостатак саобраћајних средстава, неуређеност трговинских односа са суседима и негативна дуванска политика монополске управе.⁶⁸

Посуштајање заната пред индустријском конкуренцијом било је југословенски тренд који се најочитије манифестовао у Јужној Србији. Поред чињенице да је Занатска банка Краљевине СХС у јужне крајеве пласирала далеко више средстава него у западне покрајине, традиционални видови

⁶⁴ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 86; Вид Ђурђевић, "Неколико привредних проблема Вардарске бановине", *Привредни летопис Задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд, 1936, стр. 2; *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 47. ред. саст, 8. 3. 1927, стр. 163.

⁶⁵ АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 86; Киро Миљовски, "Скица за историјата на македонскиот народ 1918–1941", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1961, стр. 85; Александар Апостолов, "Специфичната положба на македонскиот народ во кралството Југославија", *Гласник ИНИ*, бр. 1/1972, стр. 49.

⁶⁶ *Експозе министра пољопривреде и вода (1928)*, стр. 32; АЈ, 335-26, Нацрт..., стр. 86.

⁶⁷ Здравко П. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије (Вардарске бановине)*, Београд, 1940, стр. 8; М. Р. Гавриловић, *н. д.*, стр. 27–28.

⁶⁸ АЈ, 74-51-71.

привређивања били су пред колапсом. Одсуство стандарда, нерегулисани међудржавни односи, експанзија илегалних путева робе, превисоке обласне и општинске трошарине подизали су цену робе и угрожавали опстанак самих предузећа. Обилазећи суштину проблема, држава је тражила решење у кампањи насељавања јужних вароши трговцима и занатлијама из других крајева земље.⁶⁹

Фискално оптерећење привреде (у првом реду порез на пословни промет) превазилазило је реалне моћи предузећа, а нарочит баласт су представљале обласне таксе. Њима је обласна управа негирала прокламоване државне планове за модернизацију, јер су обласним трошаринама оптерећена и сва моторна возила – аутомобили и трактори. Пољопривредници су сматрали да су се тим мерама обласни органи у суштини определили за “заштиту каравана и дрвених ралица”, што је било у супротности са државном политиком која је, трудећи се да искорени рало, давала највеће царинске олакшице за тракторе, а гориво ослобађала таксе.⁷⁰ Неприменљивост неких уредби на јужне крајеве Краљевине СХС најчешће се огледала у трговини и код спровођења пореске политике.⁷¹

Коначан увид у укупно привредно стање Јужне Србије и сагледавање места које је имала у поређењу са другим југословенским покрајинама 1929. године може се концизно изразити помоћу тзв. индекса. Наиме, једна од изворних основа рада је “Нацрт привредног плана са инвестиционим програмом Краљевине Југославије” из 1932. године који је и у методолошком смислу послужио као инспирација. С обзиром на то да су подаци из тог документа коришћени у неколико министарстава и да је таква статистика служила као основа за израду једног свеобухватног економског програма, треба веровати да је посао урађен педантно. Потврду за то налазимо и у неколико других званичних докумената, као и у грађи Скопске трговачке коморе. Кумулативном табелом “Нацрта” је на дескриптиван начин изложено стање помоћу показних бројева – индекса.⁷² Изражавање стања поје-

⁶⁹ В. Јовановић, *н. д.*, стр. 383.

⁷⁰ *Исто.* - Обласном трошарином оптерећена је и производња опијума, док су извозници сточе и сточних производа били погођени таксом на пренос сточних пасоша.

⁷¹ АЈ, 65-159-504, Извештај о раду СТИК од 20-21. пленарне седнице (1929). - Навешћемо пример Генералног инспектората Министарства финансија који је до краја 1928. прописивао да се за пар извезених волова мора платити осигурање између 2.600–3.200 динара, јер се рачунало да је просечна цена по килограму била 7-8 динара, те да “пар волова мало када тежи испод 700 и изнад 900 килограма”. Тако је скала ценовника за минималну тежину одредила 700 кг иако су обе рачунице биле неприменљиве на Јужну Србију: пијачна цена волова на југу износила је 6 дин/кг, а пар волова ретко када је прелазило 400 кг тежине. То је значило да су тамошњи трговци морали осигуравати двоструко већу суму од стварне вредности извезене робе.

⁷² АЈ, 335-26, Нацрт... - Пошло се од претпоставке да је просечна југословенска вредност 100, па су девијације у процентима стављене у однос према замишљеној просечној вредности (100). Тиме је добијен сликовит преглед стања у појединим покрајинама, тј. за колико је која покрајина била испод или изнад просека.

диних покрајина помоћу индекса привредне снаге даје прегледнији распоред економских потенцијала и стања, као и могућност бољег упоређивања покрајина. Помоћу вредности индекса може се сагледати и учинак југословенске државе по покрајинама, а за компарацију привредних стања узети су параметри који су почетком тридесетих година сматрани релевантним факторима привредног развоја.

Табела 4
Индекс привредног стања покрајина Краљевине СХС

Покрајина	Словенија	Хрватска	Војводина	БиХ	Далмација	Црна Гора	Јужна Србија	Северна Србија
Густина становништва	135,0	129,4	145,1	76,4	101,0	42,9	67,1	110,1
Обрађена површина	112,2	129,2	185,6	91,5	146,4	39,4	48,8	82,1
Интензивних култ. према обрађ. површ.	214,2	124,4	67,8	68,8	233,0	95,1	63,2	99,1
Мртви инвентар на 100 ха	287,4	112,2	127,2	33,7	85,3	34,4	45,2	91,6
Искоришћење живог инвент.	84,0	113,8	189,4	96,4	49,3	48,2	34,2	85,8
Жетвени принос по 1 ха пшенице	84,0	105,6	119,8	84,7	80,9	68,3	76,0	78,3
Жетвени принос по 1ха кукуруза	105,9	114,4	131,9	68,1	54,8	87,2	70,8	69,1
Бр. говеда на 100 ха обрађ. земље	147,4	100,6	46,5	114,4	29,6	142,5	137,8	109,7
Пољопривр. становништво	83,2	100,5	91,4	106,5	?	113,6	97,9	108,0
Индустријско становништво	201,9	124,4	120,9	103,3	75,3	45,9	52,6	103,6
Железница на 100 км ²	167,6	141,8	213,1	83,2	52,8	7,8	57,4	83,2
Сувоземних путева на 100 км ²	193,2	122,6	96,9	86,6	90,3	58,0	55,7	108,8
Стање улога по становнику	306,1	177,4	94,2	22,9	38,3	43,1	43,1	43,1
Стање кредита по становнику	254,4	170,0	91,8	39,5	64,5	61,5	61,5	61,5
ИНДЕКС ПРИВРЕД. СТАЊА	171,5	127,7	126,7	73,4	86,2	62,8	63,8	86,1

Извор: АЈ, Збирка В. Ј. Марамбо (335), фасц. 26, Нацрт привредног плана са инвестиционим програмом Краљевине Југославије, стр. 91–103; Ј. Lakatoš, *n. d.*, стр. 6.

Табела веома прецизно слика економски статус Јужне Србије у оквирима Краљевине СХС на основу шеснаест наведених параметара. Међутим, посредно се могу извући и закључци о степену развијености друштва, културе живљења, па и узроцима демографских поремећаја (аграрна реформа, колонизација, печалбарење). Наравно, приликом оцене привред-

ног стања и резултата треба имати у виду нестабилне политичке прилике, етничко и конфесионално шаренило подручја, као и хронично нарушено стање безбедности. Поред жељене контроле над крупнијим финансијским токовима и одржавањем система за функционисање војске, држава је испољила одсуство слуха и поступности кроз погрешне инвестиције, које су често биле наличје сукоба привредних и политичких интереса. Милионски износи утрошени за уређење бујица и водотокова, изградњу улица и путева, осветљење вароши и изградњу нових водовода стварају привид револуционарних потеза државе, али у поређењу са другим покрајинама говоре о дисхармонији и неусклађености развоја Јужне Србије у односу на остатак земље.⁷³ Очигледну неравномерност у пољопривредном развоју омогућили су и одржавали правни и монетарни хаос, феудални менталитет, примитивна земљорадња и полуномадско сточарство, анахрона саобраћајна инфраструктура, те непрекидно уситњавање земљишних поседа, спора обнова и неадекватна ратна одштета, дестимулишућа царинска политика, лоши услови кредитирања и сл.

⁷³ В. Јовановић, *н. д.*, стр. 384.

Summary

Agriculture in South Serbia Within the Yugoslav Framework 1918–1929

Key words: *Kingdom of SHS/Yugoslavia, Serbia, agriculture, peasantry*

The long Ottoman rule turned the territory of the Old Serbia and Macedonia into an economically extremely passive area. Although conditions for more free flow of goods and capital were created after the liberation, remnants of the feudal system and neglected agriculture aggravated by wartime devastations of 1912–1918, were felt in the later decades too. For that reason the attempt of the Yugoslav state to put an end to the economic depression called for a more comprehensive action. Lack of an adequate legal framework, monetary chaos, feudal mentality, primitive agriculture and semi-nomadic cattle-breeding, anachronistic transportation infrastructure, demographic instability of the region and poor security – were only some of the circumstances which nailed this province to the very bottom of all statistical presentations of the interwar Yugoslav economy. The evident economic lagging behind of the development of the Southeast of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes as compared to the rest of the state, was caused by several more unpropitious factors: constant splitting of land possessions, slow recovery and inadequate war indemnification, destimulating customs policy, bad credit conditions etc. The state of agriculture of Southern Serbia was illustrated by statistical surveys and the so-called index of economic strength which was deemed a relevant measure of economic situation, based on the following parameters: population density, literacy of the population, the ratio between the arable land and intensive cultures in comparison with the total land surface, the state of the “dead” and unused livestock, crops of wheat and maize, the state of the cattle fund, characteristics of industrial population, length of railway tracks and roads, as well as the amount of savings and credits per inhabitant. Such geographical and numerical picture of the economic situation made a more balanced insight into the relations between certain parts of Yugoslavia possible, but it also confirmed the conclusion that the policy of an unstable agrarian state in a clumsily integrated area could hardly produce serious results.

УДК 330.341
338.246.025.88(497/11)"198/199"

СОЦИЈАЛНИ МЕХАНИЗАМ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ (1989–2000)

Др Марија ОБРАДОВИЋ

Апстракт: Предмет рада је конкретна историјска анализа социјално-економског оквира приватизације у Србији 1989–2000.

Кључне речи: Србија, привреда, радничка класа, елита, номенклатуре

Увод

Послератна историја Србије у великој мери се презентовала кроз идеологизоване матрице обликоване у складу са интересима различитих политичких елита. “Мехнички идеолошки језик” националног комунизма, деведесетих година 20. века, замењен је етноцентрично-либералним. Структуралистичка историјска истраживања друштвеног развоја Србије, праћењем унутрашње динамике југословенског комунизма, развијена током осамдесетих година 20. века, потиснута су популистичко-демагошким концептом Србије као “највеће жртве” Југославије као “неуспеле државе” (“failed state”).

Распад Југославије, деиндустријализација, масовна незапосленост и драматичан пад животног стандарда становништва, почетком деведесетих година 20. века, довели су до дубоке друштвене кризе у Србији. Профитерска елита номенклатуре настојала је да спроведе друштвену мобилизацију и интеграцију и да амортизује кризу социо-историјског идентитета путем инвенције “нове традиције”. Историјска наука у Србији је имала значајну функцију изналажења у прошлости алибија за проблеме садашњости, узроковане “дивљом приватизацијом” која се реализовала кроз *социјални механизам многоструког повезивања политичко-војно-партијских структура са организованим криминалом (мафијом)*. Извршено је идеолошко прекрајање прошлости Србије путем националистичке легитимацијске матрице либерализма у циљу рационализације “рата и луксуза,

као главних покретача капитализма” (Вернер Зомбарта, 1863–1911, немачки економиста, *Der Moderne Kapitalismus*, 1902–1927).

У периферном друштву, као што је српско, националистичка политичка формула током историјског времена транзиције била је либерална супституција концепта “државе благостања”, као инструмента којим је успостављен национални идентитет и извршена друштвена хомогенизација у западноевропским земљама центра.¹

Како прошлост није објективна датост, скуп објективних чињеница, већ *интерпретативна реконструкција*, која има за циљ уобличавање социјално релевантног тумачења и презентације историје,² инвенција “нове тра-

¹ Разлика у животном стандарду између богатих и сиромашних држава је пре 250 година била 1 напрема 2, а данас је, према подацима Светска банке, 1 према 16. Иако су радници у богатим и сиромашним државама најчешће подједнако ефикасни, разлика у реалним платама је огромна. Поред закона неједнаког економског раста, иманентне карактеристике капитализма као динамичног производног светског система и глобализације као облика економске интеграције између држава, овом феномену највише доприноси *непостојање равнотеже између послодавца и радника у земљама периферије*, за разлику од земаља центра (Западна Европа и САД).

² Од времена Француске буржоаске револуције, са ширењем социјалне основе политике путем мобилизације маса за одређене политичке пројекте, идеологија наместо религије почиње да преузима функцију легитимизације политичких циљева. Насупрот црквеној хришћанској догми као легитимацијској формули феудалних друштвених односа развила се “нова религија”, либерална идеологија, са циљем политичког легитимисања капиталистичких друштвених односа и приватне својине.

У току јакобинске диктатуре јавног спаса ради развијања јавног мњења и учвршћивања националног јединства, опште образовање је признато као право човека према 22. члану Декларације од 24. јуна 1793. Углавном је било замишљено као “национални одгој, грађанска институција” која је требало да допринесе јачању грађанске свести. Конвент је 22. октобра 1793. изгласао одлуку према којој се стварају државне основне школе у чијем су програму спојени духовно образовање, морал и гимнастика, настава и искуство.

Као други механизам за ширење либералне идеологије, јакобинци су развили институцију *грађанског култа*. Револуционарни кутови развили су се од почетка револуције. Први култ представљала је Федерација 14. јула 1789, једна од најсјајнијих манифестација. За време покрета декристијанизације култ Разума заменио је у црквама, у јесен 1793, католички култ и убрзо се претворио у декадни култ чија је основа била грађанска врлина и републикански морал.

Грађанских свечаности било је много. У Паризу је 10. августа 1793. одржана светковина јединства и недељивости земље, коју је режирао сликар Давид. У славу великих револуционарних борби (14. јула 1789, 10. августа 1792, 21. јануара и 31. маја 1793) сваки десети дан био је посвећен слављењу неке грађанске или друштвене врлине.

Слављењем Највишег бића започео је нови култ 8. јуна 1794. Изабран за председника Конвента неколико дана раније, Робеспјер је председавао тој светковини држећи у руци букет цвећа и класја. Пред мноштвом света почела је – по Давидовом наређењу – величанствена поворка грађанске свечаности на Марсовом пољу, уз узвишену музику. Albert Soboul, *Francuska revolucija. Historijski pregled*, Naprijed, Zagreb, 1989, стр. 286, 287, 288.

Са развојем идеологије као главног инструмента политичких елита за обликовање друштвене свести у процесу секуларизације, историја је почела добијати све већи значај. Она је, као и друштвене науке и филозофија, требало да либералној идеологији да научни изглед, тј. да инвенује “нову традицију”, на којој би се заснивао прогрес, односно пер-спективна будућност.

“...пошто докази недостају историји, све што непристрасни историчар може учинити јесте да примети читаоцу који не верује да сујета И машта, кад се разиграју могу стварати чуда; а затим, да је јутро, које је требало да настане после једне тако сјајне ноћи, разбило све сумње за будућност”. Шодерло де Лакло, *Опасне везе*, Просвета, Београд, 1963, стр. 191.

диције”, односно “транзиционе историјске истине” јавила се у функцији легитимизације рестаурације капиталистичких односа у источној Европи, па и у Србији, након 1989. године.

Коментаришући књигу Зорана Ђинђића *Југославија као недовршена држава*, Ненад Димитријевић подсећа читаоца на Ђинђићево упозорење да “у јавном простору увек егзистира више од једног тумачења прошлости, те да су ова тумачења и њихови носиоци у конкуренцији. Предмет конкуренције је одговор на питања која верзија, односно који тип презентације знања о прошлости треба да буде социјално (и културно и политички) релевантан. (...)”

У ‘нормалним’ временима када је демократија стабилна и када друштво није суочено са проблемом прекида континуитета са непосредном прошлосту, ‘режим истине’ углавном није споран. Али, ситуација је много амбивалентнија након промене режима, посебно ако је прошлост била обележена масовним злочинима и другим тешким облицима кршења људских права. У оваквим ситуацијама однос према прошлости постаје предмет политичке одлуке – чини се као да је ‘режим истине’ ствар избора. (...)”

Циљ није да се релативизира или негира оно лоше што се догађало у старом режиму, већ *да се избегне оно што се види као опасност по нову демократију*, (курзив М. О.) нарочито у плуралним друштвима у којима је прошлост била обележена сукобом између група, или доминацијом једне групе над другом: овде се сматра да је отварање болних питања опасно по демократију, јер може да продуби и онако тешке социјалне, политичке и идеолошке поделе, или да чак води обнови сукоба. Заговорници ове стратегије указују на комплексност транзиционог комплекса, који захтева суочавање са увек новим, често међусобно противуречним, политичким, економским и социјалним императивима. Они тврде да је у ситуацији, када је пожељна демократска будућност, још увек много удаљенија од начелно одбачене ауторитарне прошлости, неопходан минимални концензус о вредностима и циљевима који се желе остварити у транзицији, као и о средствима и динамици ових процеса, а да бављење прошлосту директно подрива могућност остваривања оваквог концензуса.”³

На тој основи идеолошко прекрајање прошлости по моделу либерализма, постало је основни задатак официјелне историографије у Србији, као и у другим источноевропским државама. Историјско-политичко инвентовање националне традиције, указивање на тзв. православно национално биће Срба, флоскуле о угроженом “небеском српском народу”, откривање “коминтерновског-масонске завере” против Срба итд. имали су за циљ *потискивање у друштвеној свести класне основе крвавих националних сукоба* на тлу Југославије почетком деведесетих година 20. века.

³ Nenad Dimitrijević, “Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno” u: *Zoran Đinđić: Etika odgovornosti*, uredila i uvod napisala dr Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, стр. 168, 169, 170.

Распад државе, приватизација друштвеног капитала и дезинтеграција југословенског простора, као међусобно повезани и условљени историјски процеси, водили су драматичној друштвеној и цивилизацијској стагнацији свих националних заједница. Политички задатак “нове традиције” био је да бомбардовањем јавности фрагментима ирационалне слике о националној прошлости прикаже припаднике других југословенских нација као непријатеље, а друге републике као сметњу националном привредном развоју и економском благостању. Циљ је био да се разбије и иначе слаба класна свест пролетаријата на тлу Југославије, да се она потпуно утопи у конфузну тзв. “националну свест”, те да се на тај начин ослабе све социјално-политичке препреке отварања *потпуно слободног тржишта рада уз истовремено успостављање монопола финансијског капитала*.⁴

Да би се питање прошлости Србије, а посебно њеног комунистичког периода поставило изван идеологизованих матрица, неопходна су истраживања *историја економских политика* и њихових друштвено развојних резултата, с обзиром на техно-економске парадигме светске економије.

Предмет рада је управо конкретна историјска анализа социјално-економског оквира приватизације у Србији током транзиционог преласка из националног комунизма у капитализам.

Као историјски извор коришћена је објављена грађа: записници са седница партијских форума, програмски, аналитички и пропагандни материјали политичких партија, аналитички материјали синдиката, статистички прегледи, законски прописи, штампа, сећања; као и изабрана литература.

Анализирана историјска грађа не задовољава критеријуме систематичне архивске сређености ни потпуности. Примена квантитативне историје битно је ограничена неиспуњавањем захтева кохерентности и комплетности целине серија анализираних историјских података.

Међутим, и поред наведених методолошких недостатака, које је условио сам предмет анализе, те објективна недоступност историјских извора првог реда, овакво истраживање ипак има и своју научну и друштвену оправданост. У првом реду она се огледа у значају концептуализације оквира перспективе историјског времена за “јутро после” (“the mornig after”) пада комунизма. За објективан научни приступ социјално историјској

⁴ У предавању “Левица, неолибарализам и светски систем”, одржаном 6. фебруара 1997. године, на Факултету политичких наука, Универзитета у Амстердаму, Имануел Валерстеин посебно је нагласио *класну основу социјалних конфликта у условима глобализације* тржишта светске економије. Указујући на продуктивност као глобали феномен, Валерстеин је подвукао монопол робе и новца, са једне стране, и слободно тржиште радне снаге, с друге, као одређујуће карактеристике капитализма као производног система. Међутим, истакао је да оваква есенција суспенције капитализма иако води пролетаризацији света, подстиче и његову демократизацију, тј. све већи број људи постаје свестан својих економско-социјалних права и спреман је да се бори за њихово остваривање (минимална плата, образовање, социјално и здравствено осигурање за све).

реконструкцији и оцени домета комунистичке модернизације периферних источноевропских друштава, па и српског, неопходна је, макар и непотпуна и не савршено јасна, историјска слика “ситуације транзиције”. Зато је компаративно-историјски приступ: економија националног комунизма версус економија периферног капитализма, мада нажалост заснован на непотпуним и недовољно систематичним варијаблама, основно теоријско методолошко обележје овог рада.

Приватна својина и демократија

Транзициони прелаз из *националног комунизма*⁵ у капитализам који је започео у источној Европи 1989, у историјском смислу одредила је приватизација друштвеног капитала и успостављање слободне трговине и слободног тржишта радне снаге. Економска последица ових процеса је деиндустријализација, карактеристична за све периферне привредне регије светског капиталистичког система.

У основи *историјског процеса транзиције* лежало је питање *приватне својине* које је рационализовано путем либералних политичко-идеолошких формула модернизације и демократизације друштва.

Питање противуречности односа између приватне својине и демократије отворила је Француска буржоаска револуција.

Идеале о друштвеној демократији гајиле су, народне масе и револуционарна средња буржоазија. Да неједнакост богатства своди политичка

⁵ Идеологија националног комунизма, као специфична историјска рецепција марксизма у периферним друштвима светског капиталистичког система, обликовала се у дискурсу “повезивања националног и класног питања”. Односно, она се развијала као идеолошки концепт и политичка пракса друштвених снага периферних друштава које су питање националног ослобођења и националног развоја, у смислу превазилажења периферног положаја тих друштава у светској економији, виделе у јачању државног сектора привреде као моћног средства акумулације и концентрације капитала које би омогућиле *индустријализацију тих друштава, а тиме и побољшање њиховог положаја у међународној подели рада. Национална независност и економска самосталност виделе су се као основне претпоставке развоја.* Закључци конференције комунистичких партија одржане у Бакуу 1920. године и реферат који је на њој поднео Лењин представљале су политички манифест концепта националног комунизма којим је европска социјалистичка идеологија, као идеологија еманципације радничке класе, трансформисана у идеологију развоја периферних друштава. Марксова синтагма из Комунистичког манифеста “Пролетери свих земаља, уједините се” замењена је позивом на уједињење пролетаријата зависних земаља под бољшевичким руководством. Тиме је у историји међународног радничког покрета био извршен коперникански обрт. Интернационализам радничког покрета замењен је *социјалистичким патриотизмом.*

Са друге стране, несумњиво је да је национални комунизам, као концепт националног развоја путем јачања националне економије кроз процес индустријализације на основама државне својине над средствима за производњу, довео до решења дуготрајних проблема масовне незапослености и аграрне пренасељености. Процењује се да је у источној Европи након Другог светског рата дошло до упошљавања сто милиона људи.

права само на пуку провидност, да порекло неједнакости људи није само у природи него и у приватној својини, то је била банална тема социјалне филозофије 18. века. Но само су ретки помишљали на рушење друштвеног поретка укидањем приватне својине. “Једнакост добара је тлапња”, изјавио је Робеспјер у Конвенту 24. априла 1793. Као и сви револуционари осуђивао је аграрни закон, тј. поделу својине. Конвент је 18. марта 1793. године једногласно донео одлуку о смртној казни за присталице аграрног закона. Али у истом говору Робеспјер је тврдио да је “крајња неједнакост својине извор многих зала и многих злочина”. Санкилоти и монтањари били су непријатељски расположени према “великом богатству” и према богатима. Друштво ситних независних произвођача, сељака и занатлија било је идеал француских маса у току 18. века.

Робеспјер је 2. децембра 1792. подредио право својине праву живота: “основно право је право живота; основни друштвени закон је дакле, закон који гарантује свим члановима друштва средства за живот; сви остали закони подређени су том закону”. У свом говору о новој Декларацији права 24. априла 1793. Робеспјер је пошао даље и, према њему, својина више није била природно право већ *право одређено законом*: “својина је право које сваки грађанин треба да ужива и да располаже дијелом добара које му гарантира закон”.

Тако је у републиканској мисли настао *појам о друштвеном праву*: национална заједница, са правом контроле над приватном својином, посредује, да спречи успостављање монопола богатства као творевине од које зависи пролетаријат.

Монтањарско законодавство приступило је остварењу тих начела. Одлуке од 26. фебруара и 3. марта 1794. показале су жељу јакобинаца да иду даље и да задовоље санкилоте – сиромашним родољубима била је дата накнада конфискацијом и поделом добара сумњивих особа. Овај инструменат социјалне правде широко су примењивали источноевропски комунисти после Другог светског рата, у систему структурисања нових социјалистичких друштвених односа.

Одлукама Конвента од 19. марта и 28. јуна 1793. године утврђено је пружање помоћи сиромашним, деци и старцима. Декларација права од 24. јуна 1793. говорила је у свом 21. члану да “пружање јавне помоћи представља свету дужност”. Право на помоћ одређивао је закон од 11. маја 1794. године којим је било утврђено начело социјалне помоћи за старе и немоћне на селима, мајке и удовице које издржавају децу. За њих је закон предвиђао националну годишњу пензију и помоћ и бесплатну лекарску кућну негу.

Према Сен-Жисту, срећа је постала нова идеја у Европи.

Међутим, резултат Француске буржоаске револуције није био “срећа за све”, већ политичко учвршћивање и развој нове буржоаске класе.

“Тако се почела формирати нова буржоазија спајањем бивших владајућих класа и људи који су се обогатили шпекулисањем с асигнатима, националним добрима и ратним лиферицијама. (...)

Бестидно истицани луксуз, настраности гигерла и гизделина, то јест богате и доконе мањине, све је то вређало становништво вјерно стародревним обичајима и саблажњавало политичку мањину која је остала вјерна републиканском идеалу. Контраст између страшне биједи маса и саблажњивог богатства мањина још је више истицао право лице реакције”.⁶

Истим социјалним механизмом, кроз процес приватизације, извршено је и раслојавање источноевропских друштава у периоду транзиције, што је довело до образовања нове елите номенклатуре. Процес концентрације капитала, захваљујући огромној инфлацији, скоро идентичног облика који је имала у времену Француске револуције у току шпекулације са асигнатима (папирним државним новцем) и приватизације, није се одвијао кроз друштвену акумулацију (стварањем профита по основу инвестирања), већ путем пљачке и малверзација.

Индустријализација и приватизација

Југословенски комунисти, као део међународног комунистичког покрета, били су чврсто уверени да је земља без индустрије осуђена на сиромаштво. Усвајајући бољшевичко схватање да се европска периферија (Русија и источна Европа) може развити само путем индустријализације, за њих је сврха “социјалистичке изградње” постала промена аграрне привредне структуре Југославије, а тиме и Србије, и њиховог места у међународној подели рада.⁷

⁶ Albert Soboul, *Francuska revolucija. Historijski pregled*, Naprijed, Zagreb, 1989, стр. 283, 284, 285, 286, 311.

⁷ Идеја о индустријализацији, као основном фактору развоја и стварања богатства једне нације није оригинално идеја комунистичке идеологије. Она је зачета у Енглеској економском политиком Хенрика VII, који је дошао на власт 1485, а затим се даље развијала у САД-у, током рата за независност (“Извештај о индустријализацији” из 1791. Александра Хамилтона). Почетком прве фазе глобализације капитализма (1840 – Први светски рат), постала је идеја водилца економских политика земаља центра и суштински елемент у изградњи државе, као и у Јапану, почевши од Мејђи рестаурације 1860. и у Кореји од 1960. После Другог светског рата Светска банка и Међународни монетарни фонд, својом политиком економске помоћи неразвијеним земљама, помагали су њихову индустријализацију. Међутим, крајем седамдесетих година 20. века, Светска банка и Међународни монетарни фонд започели су “програму реструктурирања” за неразвијене земље. Ова нова економска политика Светске банке и Међународног монетарног фонда заснивала се на нео-либералној економској доктрини слободне трговине (чикашка школа економије) и теорији Пола Семјуелсона који је четрдесетих година 20. века “доказивао” да ће слободна међународна трговина довести до “изједначавања цена фактора производње”, наиме, да ће се цене фактора производње, капитала и рада, развити у правцу тога да буду исте у целом свету.

Социјалистичка индустријализација источне Европе започела је након Другог светског рата, путем петогодишњих планова, у исто време када и реиндустријализација западне Европе кроз Маршалов план. Планска индустријализација у источној Европи на основама државне својине над средствима за производњу допринела је стварању радних места за велики број људи, повећању животног стандарда и плата, решавању проблема платног биланса и повећању брзине обртаја новца, али није довела до кумулативне експлозије у продуктивности као у земљама центра. Тако источноевропске земље током читавог периода социјалистичке индустријализације нису успеле да битније поправе свој однос између раста продуктивности и раста обима продаје (Вердорнов закон) нити да у потпуности измене своју извозно-увозну структуру, тј. да као земље центра извозе већином производе код којих постоји велики технолошки развој и увозе оне код којих нема пуно технолошког развоја, а тиме и да превазиђу свој периферни положај у светској економији. Неуравнотеженост платног биланса и раст задужености карактерисао је конкретну историјску ситуацију ових земаља током осамдесетих година 20. века.

Прелазак источноевропских држава на економску политику слободног тржишта, по моделу нове класичне економске теорије, као оквира процеса приватизације, међутим, није допринео развоју фактора који омогућавају економски раст и стварају богатство, као што су: технолошке промене и иновације, економија обима, синергијски ефекти/ефекти кластера, као и привредних делатности у којима ови елементи настају.

Економска политика слободне трговине није довела до “изједначавања цена фактора производње” (рада и капитала) у односу на земље центра већ, супротно, до њихове све веће поларизације. Приватизација је водила деиндустријализацији⁸ и нестанку алтернативног тржишта рада у

Као једна од првих земаља која је применила ову економску политику, Перу је отворио своју економију, индустрија је нестала и целокупни национални ниво плате је драстично опао.

Почетком деведесетих година, по препоруци Светске банке и Међународног монетарног фонда земље источне Европе су почеле да примењују сличну политику структуралних реформи планске економије у правцу успостављања “спонтаног реда” (“spontaneous order”) тржишта, која је довела до готово истих последица као и у Перуу и другим латиноамеричким државама. О овоме детаљније видети: Erik S. Reinert, *Globalna ekonomija. Kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*, Čigoja štampa, Beograd, 2006, стр. 23, 37–44, 50–51, 107.

⁸ У историји међународних економских односа тренутна слобода трговина је одавно познат ефикасан начин да се уништи ранији непријатељ кроз деиндустријализацију. Ова тактика је коришћена против Француске после Наполеоновог пораза. Кини и Јапану, пошто су изгубили борбу са Американцима и Европљанима у 19. веку, биле су наметнуте забране да штите индустрију (тзв. “неправедни уговори”).

Моргентауов план деиндустријализације и претварања Немачке у пољопривредну земљу настао је у функцији њеног онемогућавања да још једанпут угрози светски мир. Према датом плану из Немачке је требало уклонити све индустријске машине, а руднике попунити водом и цементирати. Henry Morgenthau, *Germany is our problem. A Plan for Germany*, Harper, New York, 1945.

индустрији која обезбеђује минималну плату. Тако су источноевропске државе, па и Србија, у периоду транзиције враћене у стадијум у коме доминира закон опадајућих приноса, потпуни недостатак механизма који стварају економски раст и диверсификацију привредних делатности, пад надница и незапосленост.

*“Неефикасна индустрија планске економије остварила је далеко виши животни стандард него што то данас чини капитализам у тим истим државама”.*⁹

“Економија транзиције” и приватизација

Под појмом “економије транзиције” (“economy of transtion”) подразумевамо прелазак са једног начина производње на други, са социјалистичког (заснованог на државној својини над средствима за производњу и планској привреди) на капиталистички (заснован на приватној својини над средствима за производњу и тржишној привреди), конституисање начина производње, трансформацију економског система и класне структуре друштва. “Економију транзиције” карактерише комплексност економских структура националних привреда и условљеност њиховог развоја светским продукционим односима. “Економија транзиције” источноевропских земаља може се посматрати само у оквиру комплексних структура светске економије капитализма, као доминантног продукционог односа на светском нивоу, односно светског капиталистичког система чије су структуре успостављене кроз велики друштвени процес *глобализације*,¹⁰ као процес дугог историјског

Тај план савезници су прихватили на састанку у Канади 1943, и он је покренут чим је Немачка капитулирала 1945. Током 1946. и 1947. постало је јасно да је Моргентаунов план створио велике економске проблеме у Немачкој, између осталог, продуктивност у пољопривреди је драстично опала. Делимично, узрок томе је било то што су се многи који су постали незапослени у индустрији, вратили пољопривреди.

Моргентауов план је напуштен 1947. и замењен је Маршаловим планом реиндустријализације Европе. Он је спровођен са јаком царинском заштитом националних индустрија и по строгим правилима девизне трансакције. Тако, на пример, у Норвешкој је увоз одеће био забрањен до 1956, комбиновано са строгим ограничењима за изношење девиза. Увоз аутомобила за приватну употребу био је забрањен све до 1960.

⁹ Erik S. Reinert, *Globalna ekonomija. Kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*, Čigoja štampa, Beograd, 2006, стр. 109.

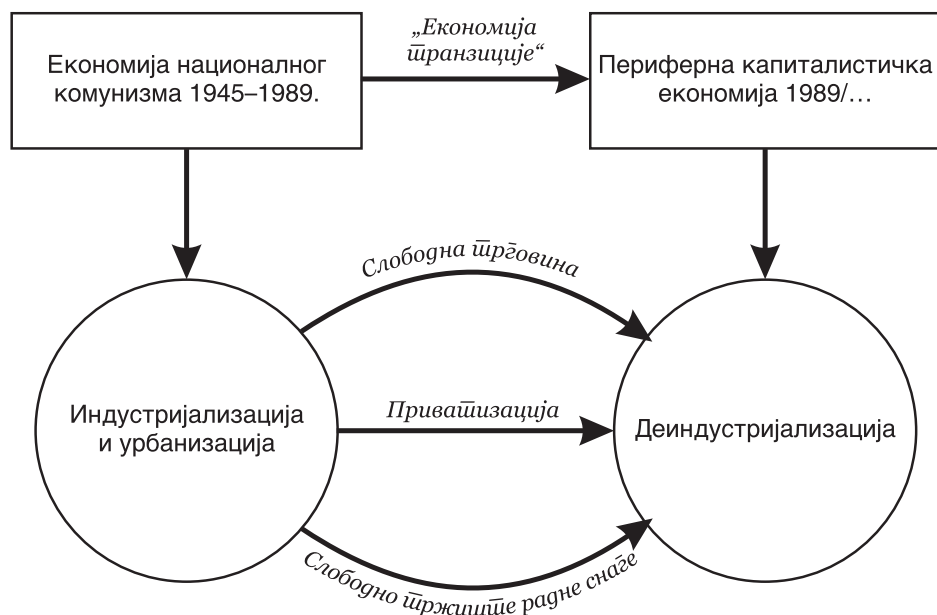
¹⁰ “Глобализација означава, прво, *објективан* планетарни процес стварања све гушће мреже повезаности међузависности све ширег круга друштава – све је шири круг делатности које постају транснационалне, којима се не може управљати искључиво унутар државних граница. Територијалност више не представља једину осовину око које се економски и социјални, политички и културни токови једне земље окрећу (R. Keohane, J. Neу, 2000). Све гушћа повезаност настаје као плод: 1) технолошко-информатичке револуције и њоме изазване компресије времена – простора, смањивања дистанце и времена потребног за све разгранатије комуникације; 2) стварања глобалног тржишта; 3) све већег утицаја ‘збивања са дистанце’, утицаја догађаја у једном локалитету на живот индивида и заједница на другој страни планете; 4) формирања свести о повећаној међузависности; 5) само другу

трајања, кроз који је вршена интеграција националних привреда посредством светског тржишта.

Доминантни друштвено-историјски процес за успостављање “економије транзиције” је *приватизација друштвеног капитала*.

Слика 1

Историјски ток економског развоја источне Европе 1945–1989/...

Приватизација у Србији се одвијала у условима комбинације деиндустријализације и разградње државе. Средином деведесетих година многи

страну исте медаље представља успон све моћнијих транснационалних и наднационалних економских сила и политичких институција које преобликују социјални рељеф света; б) глобализација означава и распрострањавање и истоветних форми (индустријализма/ постиндустријализма и информатичке револуције, тржишне економије и вишепартиског политичког система) на готово целокупни социјални простор света. Распрострањавање сличних форми, укључивање у глобални поредак настаје као плод ‘имитације’ (дифузије), усвајања супериорнијих форми кроз процес модернизације или пак доминације, насилног наметања.” Miroslav Pečujlić, *Globalizacija. Dva lika sveta, Gutenbergova galaksija*, Beograd, 2005, стр. 17, 18.

економисти су сматрали да су распад Југославије и ратови на њеном простору, као и међународне санкције, уништили привредне и развојне потенцијале Србије. Тако, Живота Ђорђевић, професор Економског факултета у Београду, средином 1996. пише: “Србија нема потенцијала који би је одмах одвео у светску развојну матрицу. Она ће и даље остати на ивици, само са стране с које досад није била, у неком од периферних рукаваца светског тока”.¹¹

Приватизација која се одвија у условима економске стагнације у Србији, директно је допринела даљем опадању инвестирања у производни систем и одливу капитала из земље. Драстичан пад индустријске производње донео је са собом огромну незапосленост.

Током осамдесетих година 20. века, економску ситуацију у Србији карактерисали су опадање инвестиција и националног дохотка и раст незапослености уз раширено и нерегуларно креирање инфлаторног новца и кредита у најразличитијим облицима “сиве емисије”, који су далеко превазилазили укупну величину званичне емисије Народне банке Југославије.

Почетком осамдесетих година 20. века, са преласком енергетске и нафтне кризе у “структуралну кризу светске привреде”, Југославија се, као и остале земље периферије, суочила са дужничком кризом. Крајем 1983. спољни дуг Југославије износио је 20,501 милијарду долара, а већ, 1986. морала је да издваја 10% вредности друштвеног производа за отплату дугова. Криза је утицала и на смањење коришћења индустријских капацитета, јер није било девиза за увоз сировина и репроматеријала, што је утицало на пораст незапослености. Од 1981. до 1985. просечан годишњи пораст друштвеног производа износио је свега 0,6%.¹²

Током 1981. дошло је до огромног пораста цена; стопа тог раста је постала троцифрена, с тенденцијом сталног повећања. Цене индустријских производа расле су просечно годишње за 47%; цене на мало за 49%, цене пољопривредних производа за 46%, а трошкови живота за 47%. И поред доношења антиинфлационог програма, галопирајућа инфлација из 1982. није заустављена.

Августа 1982. југословенски врх је формулисао нову политику структуралних реформи с тржишном оријентацијом, названом Дугорочни програм економске стабилизације. Програм је израдила “Крајгерова комисија”, пошто се Југославија у лето 1981. суочила са немогућношћу отплате иностраних дугова.

¹¹ Života Đorđević, “Srbija na ivici”, radni materijal prezentiran 28. maja 1996. godine na sastanku *Socijalno ekonomske grupe Instituta za filozofiju i društvenu teoriju*, na temu: “Od komunizma do postkomunizma u socijalno ekonomskoj strukturi sa posebnim osvrtom na Srbiju”, str. 4.

¹² Југославија је 1953–1965. остваривала просечну стопу раста од 8,1% годишње, 1966–1975. 5,8% годишње, 1976–1980. 5,6% годишње, а 1982. 2% годишње.

“Руководство Југославије се маја 1984. одлучило да уђе у разговоре с Међународним монетарним фондом. Приликом парафирања споразума, СИВ је приложио *Писмо о намерама*, које није ни до данас објављено. На основу овог документа, владе 16 земаља и око 600 банака биле су спремне да разговарају о кредиту од 3,5 милијарди долара. Земља - прималац кредита се обавезала да ће у току године водити економску политику каква је била утврђена у преговорима са Међународним монетарним фондом”.¹³

У току 1985. инвестиције у основна средства у СР Србији ван територија социјалистичких аутономних покрајина (САП) реално су опадале по стопи од 2,9%, а учешће бруто инвестиција у основна средства у друштвеном производу износило је 26,1%. Остварене инвестиције по становнику биле су испод просека у СФРЈ.

Учешће објеката енергетике у укупним инвестицијама износило је 61,3%, и за око 20 индексних поена било је веће од учешћа у СФРЈ.

Током 1986. дошло је до даљег реалног пада инвестиција у основна средства за 1,4%.¹⁴ У привредној структури Србије тога времена преовладале су капитално-интензивне производње, пре свега из енергетског и сировинског комплекса. Највећи део те производње био је слабо акумулативан и са великим губицима а базирао се на увозној опреми и репроматеријалу. Девизна неликвидност Србије доводила је до недовољног и неравномерног снабдевања резервним деловима и репроматеријалом.

Средином осамдесетих година СР Србија је показала највећи реални пад дохотка од свих других република, а привреда на њеној територији, без аутономних покрајина, имала је већи пад реалног дохотка од свих република и обе аутономне покрајине.

Доходак целе југословенске привреде тога времена бележио је спорији раст од раста инфлације. Док се инфлација за првих шест месеци 1987. повећала за 93,5%, доходак привреде Југославије је номинално порастао за 80,7 одсто. Истовремено, привреда у СР Србији забележила је изузетно ниско повећање дохотка од свега 69,9%, а привреда на територији Републике без аутономних покрајина свега 66,4%, тј. за целих 11,2 односно 14,3 индексних поена ниже од просека земље, а чак за 23,6 односно 27,1 индексних поена реално мање него у првом полугођу 1986.

Физички обим производње, пре свега индустријске и пољопривредне, у првом полугођу 1987. био је нешто изнад просека из претходне године. Али то није ефектуирано у сразмерном повећању ни укупног прихода нити

¹³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, Treća knjiga, *Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Nolit, Beograd, 1988, стр. 445, 446, 447, 448.

¹⁴ *Осма седница Централног комитета Савеза комуниста Србије*, Документи Савеза комуниста Србије, Комунист, Београд, 1987, стр. 59, 61.

дохотка. Многе организације производеле су по инерцији, гомилајући залихе. Од онога што је продато остварен је скроман приход, што је значило да се привреда по асортиману и квалитету недовољно успешно прилагођавала тржишном пословању. Трошкови пословања су се брзо увећавали.

Током 1987. године привреда Србије суочила се са реалним смањењем дохотка. Опао је степен коришћења капацитета и рентабилност уложених средстава, а даље се повећавао број запослених на економски нерационалној основи уз опадање продуктивности рада.

Исте године пооштрени су прописи о санацији и ликвидацији предузећа, тј. један од значајних циљева економске политике било је “јачање одговорности за очување супстанце друштвене својине”.

И уз повећано учешће личних доходака у расподели чистог дохотка, било је видно знатно опадање просечних реалних личних доходака запослених, чиме је изгубљена свака могућност повећања акумулације.

Изузетно ниска акумулација из 1986. и практично пресахли извори иностране акумулације нису омогућавали било какву озбиљнију инвестициону активност. Веома скромна акумулација једва да је стизала да подмири обавезе према Фонду за развој недовољно развијених и само делимично отплату доспелих дугова. Скоро да није ништа ново ни започето у инвестиционој активности. У укупној структури инвестиција у Републици, 85 одсто било је започето пре 1986. године.

Први пут у ближој економској историји Србије акумулација, заједно са обавезном резервом, била је мања од укупно исказаних губитака. Привреда СР Србије се нашла у ситуацији да не остварује ни просту репродукцију. Доспеле отплате инвестиционих кредита привреда је морала отплаћивати умањивањем већ расположивих средстава користећи превасходно амортизацију, без изгледа да ојача своје пословне фондове и оспособи се за конкуренцију на тржишту.

Социјалне последице таквог стања биле су веома тешке. Губици су били повећани за преко 3,7 пута, а број радника у организацијама с губицима достигао је близу 300.000. Са губицима су пословали многи радни колективи са великим бројем запослених. Просечни реални лични дохоци запослених у привреди били су мањи за 3,3% у односу на прво полугође 1986, а чак за 10,8% у односу на просек 1986. Све више је било запослених с примањима знатно испод просека на минимуму егзистенције.

Тешкоће у девизном билансу земље биле су велике, док се истовремено извоз на конвертибилно валутно тржиште повећавао. Разлог томе била су спекулативна понашања извозника који су изналазили разне форме да приходе од извоза користе искључиво за сопствене потребе. Извозом кроз компензационе послове није се плаћао увоз сировина и репроматеријала

за потребе производње, него се увозила луксузна роба широке потрошње, на пример златне браве и позлаћене славине. На тај начин интервентним увозом није се подстицала здрава понуда робе широке потрошње већ се “с бока ударало на домаћу производњу и подривала њена извозна позиција”.

Међутим, поједина предузећа и поједине привредне гране у Србији бележиле су пораст производње, извоза и дохотка. Заводи “Црвена застава”, са целим ланцем коопераната из целе Републике, као и из целе земље, остварили су током 1987. велики пораст производње и извоза који се није мерио процентима, него десетинама процената. Програм “Југо Америка” дао је посебно добре извозне резултате.

Велики део електронске индустрије у СР Србији бележио је значајне позитивне резултате, посебно у извозној експанзији. Пословне успехе остварили су “Симпо” из Врања и “Жупа” из Крушевца. После више година стагнације, почели су да остварују позитивне резултате у “Првој Искри” у Баричу. И у већем броју фабрика наменске производње такође су забележили успехе.

Боље су пословали ЈАТ, РЕИК-Колубара, “Енергопројект”, “Прва петолетка” из Трстеника и др. Овде је реч о гигантима са великим бројем радника и стручњака, озбиљним извозницима.

Од 1980. до 1984. године пад реалних личних доходака износио је просечно 6,2 одсто годишње. У 1985. је остварен пораст за 3,7%, а у 1986. за 9,11%; да би у првом полугодишту 1987. поново опао за 3,76 одсто. **Исте године повећан је број радника са личним дохоцима испод просека, који се приближавао проценту од 65 одсто. Ништа није било урађено на увођењу најнижег личног дохотка.**

Реални пад личних доходака условио је да је већи део радничке класе са нижим примањима био на ивици егзистенције. Загарантовани лични доходак, који је износио између 70.000 и 80.000 н. д., “обезбеђивао је загарантованих недељу дана живота”. Док је стопа акумулације била изнад, стопа личне потрошње била је испод стопе раста дохотка. Нагомилално незадовољство радничке класе све чешће се исказивало у обуставама рада (штрајковима), чији је број 1987. био двоструко већи у односу на 1986. годину. Кроз штрајкове радници су исказивали револт због ниских личних доходака. Инфлација је 1987. била троцифрена.¹⁵

У ситуацији овакве социо-економске кризе у Србији, одржана је 23. и 24. септембра 1987. у Београду Осма седница Централног комитета Савеза комуниста Србије, под председништвом Слободана Милошевића, председника Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије.

¹⁵ Исто, н. д., стр. 10, 11, 12, 13, 14, 25, 26, 28, 32, 59, 61, 64, 93, 94, 115.

Централни комитет ЦК Србије разматрао је актуелна идејно-политичка питања друштвено-економског развоја СР Србије и задатке Савеза комуниста Србије у 1988, о чему је реферат поднео Борисав Јовић, члан Председништва ЦК СК Србије. У свом реферату Јовић је истакао да у привреди у Србији доминирају “негативне тенденције”, које су се изражавале у следећем:

- *прво*, изразито висока инфлација, која се, супротно утврђеној политици стално увећава уносећи све већу несигурност у пословање привредних субјеката и код радних људи и грађана;
- *друго*, велики дефицит девизног биланса земље и немогућност да се уредно сервисирају фиксне и гарантоване обавезе према иностранству, нити најнужнији увоз што озбиљно угрожава функционисање производње и тржишта;
- *треће*, тенденције успоравања стопе привредног раста, уз опасност уласка у рецесију, с још тежим, далекосежним последицама;
- *четврто*, велико смањење реалног дохотка привреде, чији је номинални раст осетно спорији него у свим другим републикама и знатно повећање губитака, што је угрозило и репродукцију и све видове потрошње;
- *пето*, даље опасно погоршање односа у расподели: смањење учешћа привреде у дохотку и даља прерасподела чистог дохотка у користи личних доходака уз даље осетно смањење реалне акумулације;
- *шесто*, **увећање социјалне несигурности, узнемирености и неспокојства које се, и услед честих повећања цена основних животних намирница све више изражавају као страх од бесперспективности, као губитак вере у Програм економске стабилизације, па и у сам Савез комуниста**” (нагласила М. О.).¹⁶

У расправи о овој теми суделовало је 27 учесника. Завршну реч је дао Слободан Милошевић. Централни комитет усвојио је реферат и ставове ЦК СК Србије о идејно-политичким питањима друштвено-економског развоја и задацима ЦК Србије у 1988.

Суочено са структуралном социо-економском кризом и “нараслом критичком свешћу радничке класе”, партијско руководство Србије определило се за популистичку ратнохушкачку политику у жељи да нормализује друштвену и политичку ситуацију у земљи и да поврати изгубљено поверење грађана у Партију, али првенствено да “економију транзиције” прилагоди својим интересима стицања приватног власништва над друштвеним капи-

¹⁶ Исто, н. д., стр. 7, 8.

талом. У том циљу, елита номенклатуре Србије, персонализована у лику Слободана Милошевића, настојала је да створи јединствену централизовану политику ради остваривања својих политичких интереса.

Променама у Уставу СР Србије 1990. битно су ограничене аутономије покрајина и самоуправна овлашћења друштвено-политичких заједница (општина, региона) и организација удруженог рада (ОУР-а).

Процес приватизације у Србији започео је 1989. на основу Закона о друштвеном капиталу (*Сл. лист СФРЈ* бр. 84/89 и 46/90) и био је интензивнији него у другим југословенским републикама. Током 1990. и 1991. у Србији је 2.000 предузећа започело интерну приватизацију, с тим што је модел докапитализације био доминантан у две трећине предузећа. Приватизација је била најинтензивнија у Војводини, а по делатностима најбројнија у трговини (57%), индустрији (52%), саобраћају (37%) и угоститељству (36%).

У годинама хиперинфлације, 1992. и 1993, *приватизација је била убрзана*, а средином 1994. око 43% укупног капитала привреде Србије било је приватизовано.¹⁷

Почетком 1994, када је хиперинфлација достигла свој врхунац – месечну стопу од 330 милиона процената, донет је Закон о изменама и допунама Закона о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине (*Сл. гласник Републике Србије*, бр. 5/94). Намера законодавца била је да се захвати хиперинфлаторна добит, по основу приватизације, а као последица ревалоризације друштвеног капитала снижено је учешће приватизованог капитала у укупном, на свега 2–3%. Тако је додашњи процес својинске трансформације друштвеног капитала, по моделу интерне приватизације, у коме су радници друштвених предузећа куповином акција постајали њихови акционари, био практично поништен.

Драгослав Аврамовић, гувернер Народне банке Југославије (Србије и Црне Горе) оформио је радну групу за приватизацију, чији је научни секретар била Милица Увалић, професор економије на Универзитету у Перуђи. Ова група израдила је нови програм приватизације који се заснивао на широком консензусу различитих политичких партија, синдиката, удружења послодавца и стручњака. Међутим, о овом програму приватизације никада није било расправљано у Парламенту, због чега је Аврамовић дао оставку на место гувернера НБЈ, маја 1996.¹⁸

¹⁷ Проф. др Перо Петровић, “Процес приватизације у СЦГ и искуство других европских земаља у транзицији”, *Српска слободарска мисао*, Београд, бр. 4, јул–август 2005, стр. 38.

¹⁸ Milica Uvalić, *Foreward of Privatisation in Serbia. Evidence and Analyses*, edit by Božidar Cerović, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2006, str. IX, X.

Почетком 1997. оформљено је министарство надлежно за послове приватизације и донет је нови Закон о својинској трансформацији (*Сл. гласник РС*, бр. 32/97). Правни основ за доношење овог Закона био је Закон о основама промене власништва друштвеног капитала (*Сл. лист СРЈ*, бр. 29/96). Поменути закон је била предвиђена приватизација не само друштвеног капитала, као до тада, већ и државног капитала. Његова новина у односу на ранија законска решења огледала се и у томе што је предвиђао бесплатну поделу акција запосленим радницима предузећа која се приватизују у износу од 60% вредности капитала предузећа. Предузећима је била дата аутономија одлуке да ли ће ићи у приватизацију која није била временски ограничена.

Велики број предузећа, приваре, цементаре, фабрике воде и грађевинског материјала, ушао је у приватизацију по овом закону крајем 2000. и почетком 2001. године.

Овим медотом приватизације друштвени капитал формално је прешао у власништво тзв. “малих акционара”, запослених радника приватизованих предузећа. Међутим, намера законодавца је била да се даљим мерама економске политике у општим условима економске стагнације, касније појаве инвеститори (“стратешки партнери”) из редова елите номенклатуре или са њоме интересно повезани пословни кругови, страни и домаћи, и да откупом акција од радника по цени далеко нижој од тржишне, постану нови власници предузећа. Рачунало се да радници, углавном синдикално слабо организовани и у дугом временском периоду изложени константном социјалном притиску, на ивици егзистенцијалног минимума због ниских надница и латентне или реалне могућности губљења запослења, неће моћи пружити значајнији отпор.

Инфлација и приватизација

Јануара 1993. године стопа инфлације износила је $3,13 \times 10^8$, тог месеца дневни раст цена био је преко 60% односно 2% на сат. Издата је новчаница од 500.000.000.000, са ликом песника Јована Јовановића Змаја. Током периода хиперинфлације емитоване су, у просеку, по четири нове новчанице сваког месеца. Укупни раст цена износио је $2,35 \times 10^{23}$, а чак 20 пута је месечна инфлација била већа од 50%. Хиперинфлација је трајала две године.¹⁹

Хиперинфлација је за пар година успела да уништи генерацијама акумулирано богатство и да омогући концентрисање друштвеног капитала у рукама елите номенклатуре током процеса приватизације који је био у пуном јеку током њеног трајања.

¹⁹ Bela knjiga Miloševićeve vladavine, G17 plus, str. 50.

Пошто је током 1993. хиперинфлација, генерирана политиком елите номенклатуре, обавила своју функцију обезвређивања друштвеног капитала (подржављеног током инфлације) и плата (цене радне снаге), она је прекинута крајем јануара 1994. године. Након заустављања хиперинфлације, програм монетарне реконструкције донео је само краткорочну стабилност динара. Веома брзо је дошло до поновног успостављања “црног девизног курса”. Овај курс представљао је основу за обрачун највећег дела привредних трансакција, а немачка марка је за поједине врсте трансакција у потпуности потиснула динар.

Ускоро је примењен и нови механизам за прикупљање девиза од грађана, *монетарни удар*.²⁰ Први монетарни удар изведен је већ 1994.

Хиперинфлацију, као механизам прикупљања девиза од грађана (концентрација капитала у периоду приватизације) је пратила и институција *парадржавних банака*. Симбиоза елите номенклатуре са “квази банкарима” (“Југоскандик” и “Дафимент банка”) најбоље илуструје политички код социјалног модела приватизације у Србији, заснованог на финансијској шпекулацији и пљачки радничке класе.

Јездимира Васиљевића и Дафину Милановић власти су промовисале као “велике банкаре”. Пропаганда која је омогућавала њихов успон била је заснована на популистичко патријархалном коду политичке комуникације (“газда Језда”, “Дафина, српска мајка”), са циљем, да експлоатишући неинформисаност становништва, задобије његово поверење да своју девизну штедњу повери овим “банкама”.

Парадржавне банке су имале и подршку званичних државних институција. На врхунцу пословне каријере Јездимир Васиљевић је довео у земљу чувеног шаховског велемајстора Бобија Фишера, и обојица су том приликом била примљена код председника Србије Слободана Милошевића.

“Југоскандик” је обезбеђивао новац за енормне камате монополском трговином бензином и цигаретама коју му је власт омогућила, “прањем новца”, али највише самофинансирањем самих штедиша. Грађани који су касније полагали штедне улоге финансирани су обавезе према онима који су раније уложили паре. После слома штедне пирамиде, “Југоскандик” је оставио дуг од око 300 милиона ДЕМ према штедишама.

“Дафимент банка” је, такође, почивала на систему самофинансирања штедиша. Овај систем омогућавао је високе камате на штедне улоге,

²⁰ Монетарни удар има три фазе: у првој организатор купује марке по релативно ниском курсу; повећана тражња условљава лагани раст курса. Раст кулминира у другој фази, током пар дана, када организатор вештачки нагло подигне курс марке према динару; у том тренутку, организатор продаје марке по високом курсу и прикупља више динара него што је у целу ‘игру’ уложио. У трећој фази, организатор нагло повлачи динаре са тржишта и обара курс на нешто виши ниво од оног са кога је операција кренула. У целој ‘игри’ највише губе грађани, који уплашени од раста курса у другој фази купују скупе девизе, да би их продавали у трећој фази, због раста цена, али по нижем курсу. *Исто*, стр. 52.

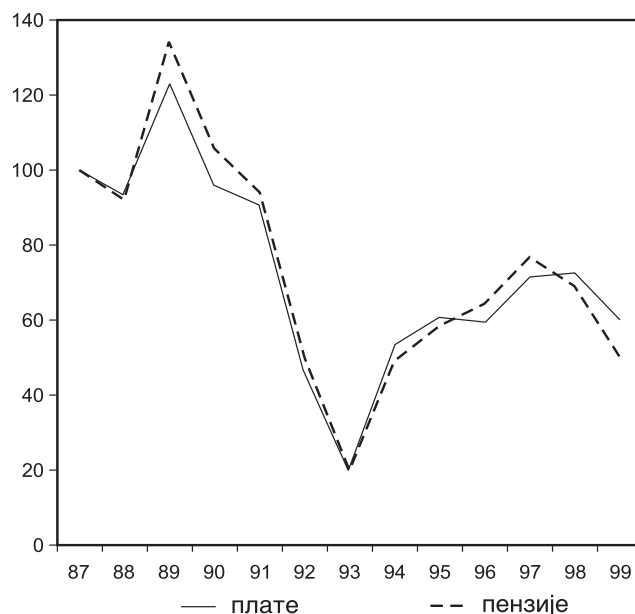
док је било прилива којим су се намиривале претходне обавезе. Чим се прилив успорио, а затим и стао, дошло је до колапса ове “банке”, непосредно по слому “Југоскандика”. Дуг “Дафимент банке” према штедишама достигао је једну милијарду ДЕМ. Део ових пара употребљен је за попуњавање пензионог фонда, градњу подземне железничке станице и пословног простора код Вуковог споменика у Београду, али је највећи део, по свој прилици, завршио на рачунима иностраних банака.²¹

Од 1989. реалне пензије и плате доживеле су велики пад. У периоду хиперинфлације, део плата је био исплаћиван и у натура. Плате и пензије су заостајале за инфлацијом, доводећи у питање опстанак оних који су зависили од таквих примања. Према званичним подацима Службе друштвеног књиговодства, пад реалних зарада у периоду 1994. – децембар 1995. износио је 23%, а 1996. још додатних 5%.

У току 1999. дошло је до новог драстичног пада реалних зарада. Крајем 1999. за куповину аутомобила У југо 45 било је потребно око 70 просечних месечних плата, или скоро шест година рада..

Графикон 1

Реална просечна плата и просечна пензија у Србији (1987=100)

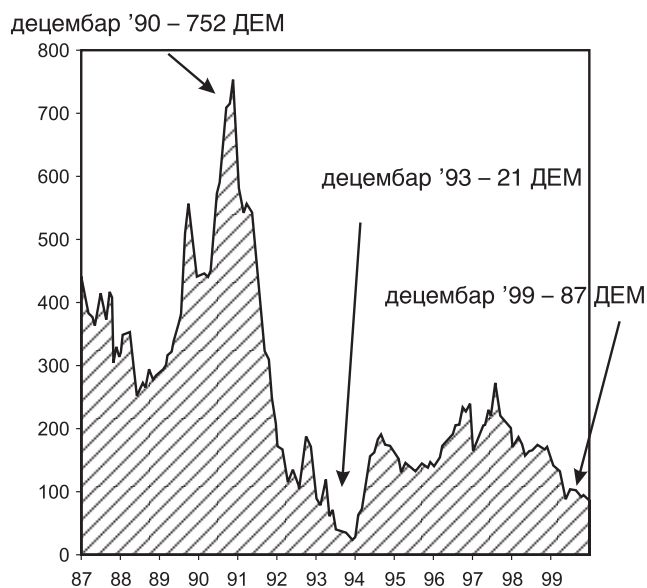
Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 42.

²¹ Bela knjiga Miloševićeve vladavine, G17 plus, str. 54.

Месечне плате и пензије нису биле довољне ни за дневно преживљавање. Пад месечних плата је своју кулминацију достигао у децембру 1993, са просечном платом од 21 ДЕМ, што је било 35 пута мање од просечне плате 1990, која је износила 752 ДЕМ.

Графикон 2

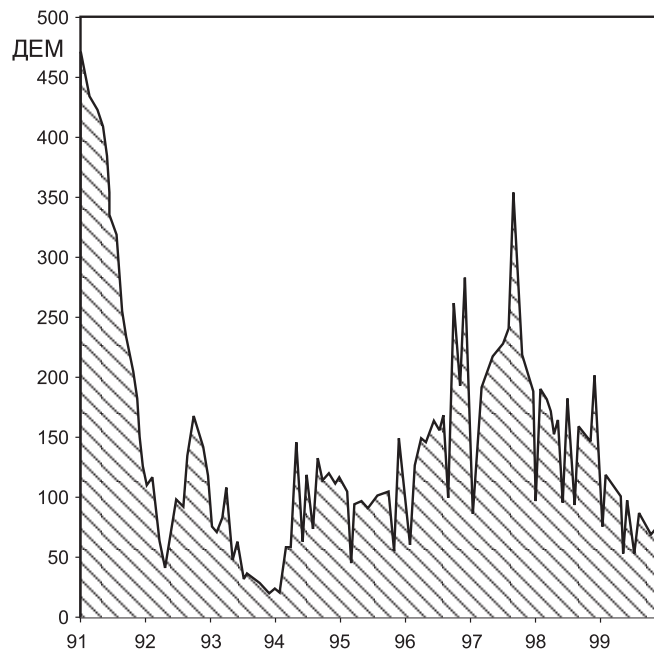
Просечне месечне плате (Србија без Косова), (1987–1999)

Напомена: Плате су прерачунате према црном девизном курсу
Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 43.

Пензије су се кретале у распону од 70% до 85% вредности плата. У 1999. пензије су пале на ниво од 62% у односу на плате.

Графикон 3

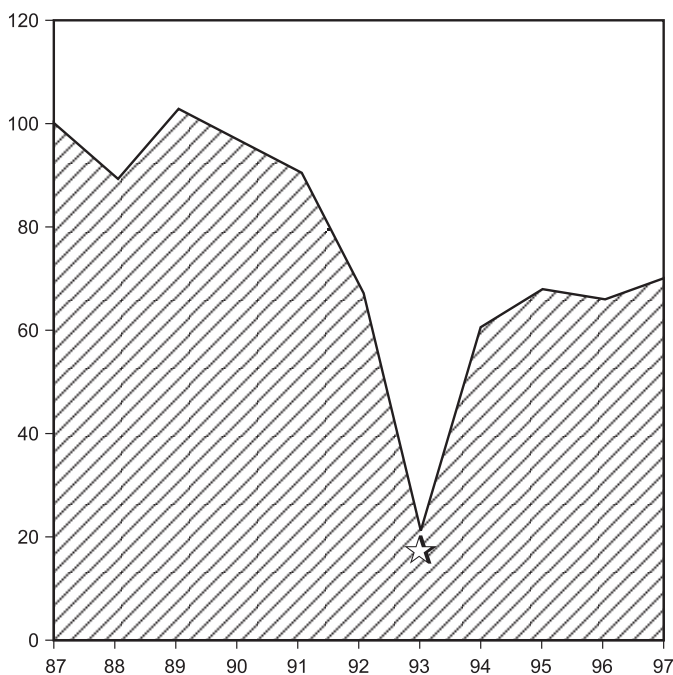
Просечне месечне пензије (Србија без Косова), (1987–1999)

Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 44.

Током деведесетих година 20. века процентуални пад потрошње није одговарао процентуалном паду производње, односно више се трошило него што се стварало. Пошто није било страних кредита, тј. пошто није коришћена инострана акумулација, јасно је да је то било урађено *на рачун материјалног богатства створеног током социјалистичке економије*, као и додатног задужења, које статистички није регистровано (видети графикон 4).

Графикон 4

Реална потрошња по становнику (1987=100)

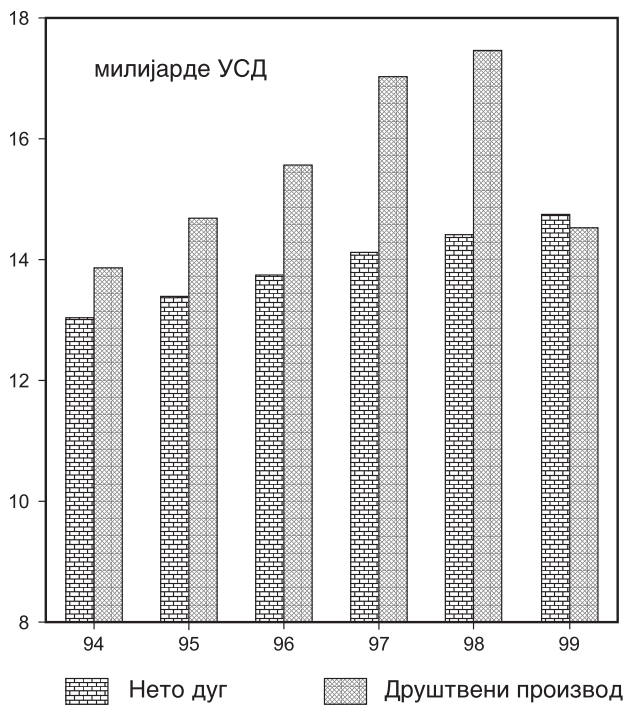
Напомена: Због проблема у израчунавању, претпостављамо да је реална потрошња у 1993. (означено звездицом) опала скоро 70 одсто у односу на 1992. и да је износила 20% реалне потрошње из 1987. године.

Ова претпоставка утиче на ниво потрошње у следећим годинама (94–97) али не и на динамику (порастан или пад) потрошње.

Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 24.

Крајем 1999. спољни дуг Југославије (Србије и Црне Горе) премашио је вредност домаћег производа. Током деведесетих година 20. века спољни дуг Југославије годишње је растао више стотина милиона долара. Држава није дуговала само иностранству, већ и својим грађанима. Дуг државе по основу старе девизне штедње био је већи од седам милијарди ДЕМ (видети графикон 5).

Графикон 5

Однос укупног спољног дуга и друштвеног производа

Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 33.

Деиндустријализација и приватизација

До деиндустријализације Србије дошло је током деведесетих година 20. века. У датом историјском периоду степен искоришћености индустријских капацитета пао је на око 25-30% у односу на крај осамдесетих, иако је већ тада био знатно смањен према ранијим годинама. Пад искоришћености капацитета био је праћен константним опадањем индустријске производње (видети графикон 6).

Графикон 6

Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 19.

Иако су на процес деиндустријализације Србије утицали бројни фактори: распад Југославије, губљење ранијег тржишта, међународне економске санкције, хиперинфлација, ратови на простору бивше СФРЈ, НАТО бомбардовање Србије, одлучујућу улогу је имао процес приватизације.

Током деведесетих година 20. века економска политика владе Социјалистичке партије Србије била је искључиво формулисана према интересима елите номенклатуре (политичких управљача, директора друштвених предузећа, високих официра ЈНА, бирократије, технократије) да у “ситуацији транзиције” своју позицију у друштвеном систему искористи за стицање приватне својине над друштвеним капиталом.

Индустрија у Србији 1999. је произвела само 1/3 онога што је производила крајем осамдесетих година.

НАТО бомбардовање Србије 1999. нанело је, поред људских жртава и разарања цивилних циљева, огромне материјалне штете привреди. Разорање великог броја производних капацитета и кључних инфраструктурних система изазвало је значајан пад индустријске производње и укупне економске активности.

Индустријска производња је за првих шест месеци 1999. опала за 31% у односу на 1998. годину. У истом периоду дошло је до реалног пада зарада од 13%. Цене на мало су за првих седам месеци 1999. порасле укупно за 3%.

Услед значајних оштећења саобраћајне, енергетске и електроенергетске инфраструктуре било је отежано снабдевања тржишта неопходним импутима, угрожена је енергетска стабилност и створени су додатни платно билансни проблеми. Такође, дошло је до заустављања или битног смањења производње у предузећима која су била срушена или оштећена, као и до проблема у производњи у предузећима која су са њима била повезана. Велики број радника је остао без посла. У фабрикама чији су капацитети били уништени или оштећени током бомбардовања било је запослено 70.000 радника. Уведена је дневница солидарности ради обезбеђивања средстава за исплату личних примања радницима који су остали без радног ангажовања.²²

Чак и у оваквим условима потпуног економског и социјалног колапса, “убрзање процеса својинске трансформације” остало је битан циљ економске политике социјалистичке владе Србије. У документу “Циљеви и мере економске политике у другој половини 1999. године”, из августа 1999, наглашава се да “имајући у виду конкретну ситуацију” влада, између осталог, као задатак економске политике дефинише и “интензивирање процеса структуралног прилагођавања предузећа и банака, **а посебно својинске трансформације** (нагласила М. О.) и развоја приватног предузетништва” (стр. 6).

И даље: “Посебну пажњу влада ће посветити трансформацији предузећа са листе посебног програма, нарочито онима која су оштећена или уништена агресијом НАТО (23 предузећа).

Код предузећа са листе посебног програма, као и других предузећа код којих постоји изражен интерес страних инвеститора за њихову докапитализацију (цементаре, пиваре, фармацеутска индустрија, дуванска и прехрамбена индустрија) убрзаће се процес преговарања и закључивања уговора о стратешком партнерству, како би се значајан део посла завршио до краја године.

Код осталих преко 30 предузећа са листе која се налазе у некој од претприватизационих фаза, пружиће се непосредна помоћ у циљу убрзања припреме и реализације програма економско-финансијске консолидације и програма реструктурирања.

У циљу успешног реализовања процеса власничких промена код малих и средњих предузећа сагледаће се темпо спровођења Закона о својинској трансформацији и по потреби предложити ефикаснија решења (стр. 16, 17).

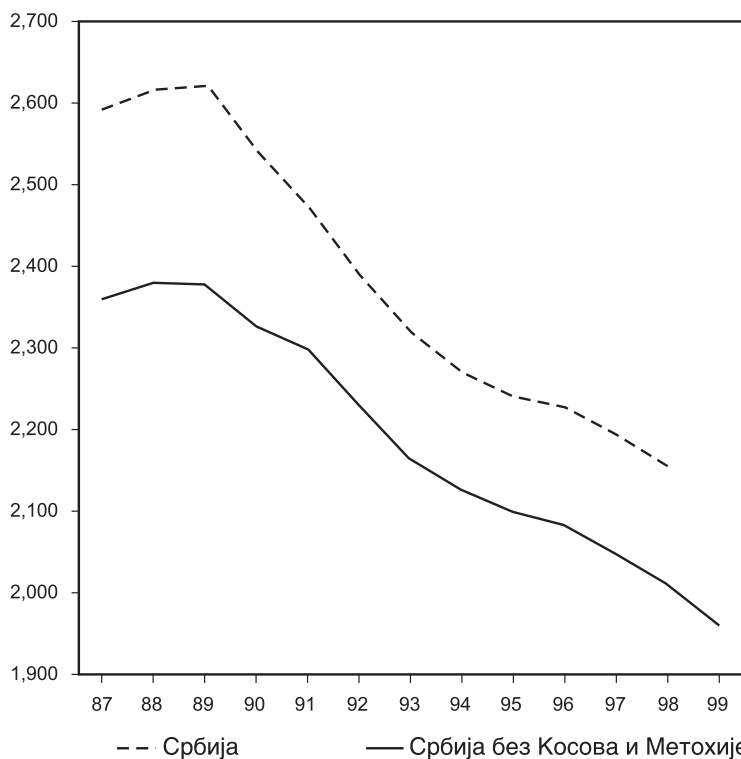
²² “Циљеви и мере економске политике у другој половини 1999. године”, Београд, августа 1999. године, стр. 1, 2, 3, 5.

Социјалне последице деиндустријализације Србије

Са процесом деиндустријализације Србије, током деведесетих година 20. века, непрекидно је опадала и регистрована запосленост али, ипак, у знатно мањој мери од пада друштвеног производа. Стварна незапосленост била је далеко већа због постојања фиктивне запослености и великог броја радника на принудним одморима.

Графикон 7

Број запослених у Србији

Напомена: Запосленост је изражена као годишњи просек и обухвата запослене у свим облицима својине, као и власнике радњи и лица која самостално обављају делатност-професију и све који су код њих запослени.

Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 36.

Крајем осамдесетих година 20. века однос запослених и пензионера био је 3 : 1, да би тај однос пао на око 1,7 запослених на једног пензионера крајем деведесетих. Смањење односа између запослених и пензионера

доприносило је већем оптерећењу плата из којих су се издвајали доприноси за пензије, с једне стране, а са друге поткопавана је одрживост пензионог осигурања у Србији.

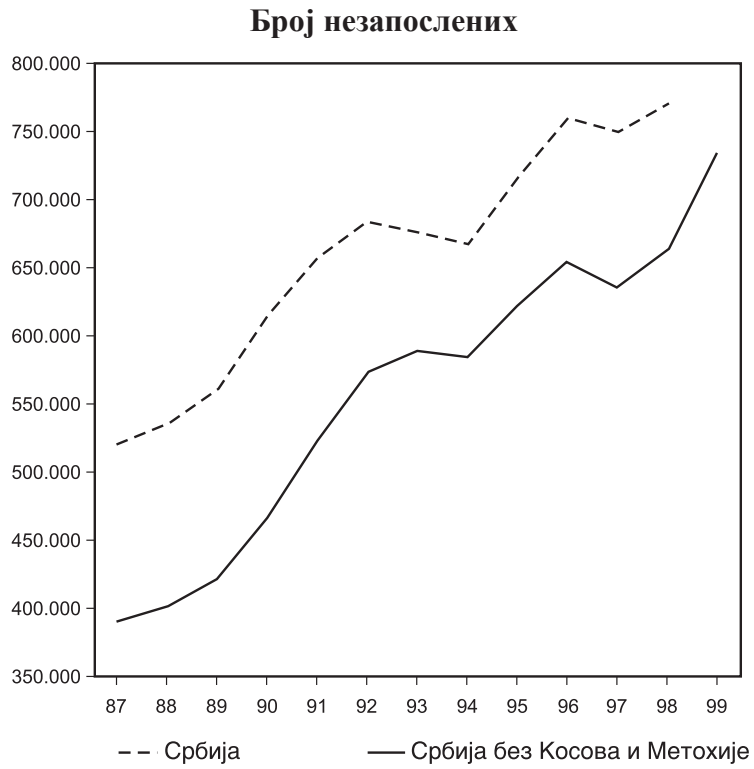
Графикон 8

Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 37.

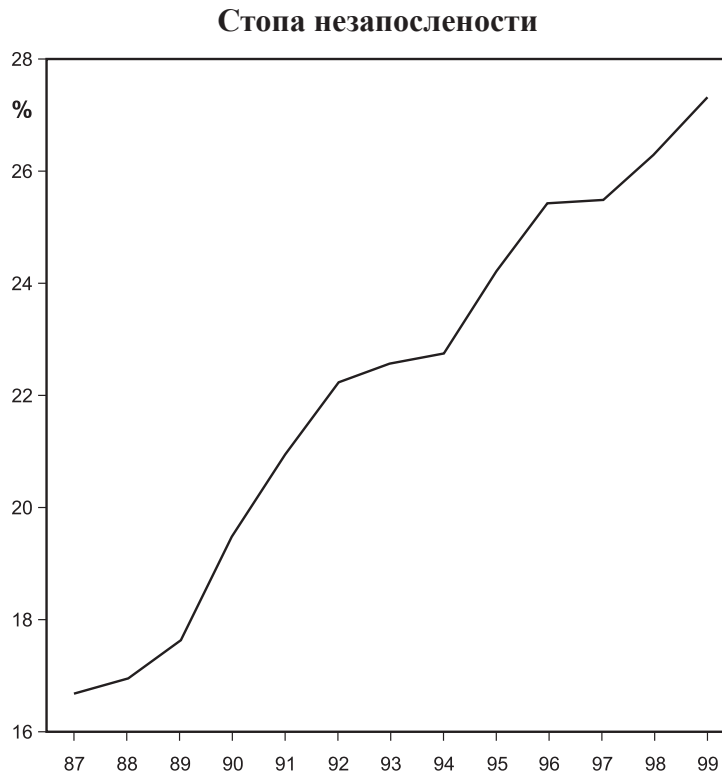
Током деведесетих година стопа незапослености је незадрживо расла и била је највећа у Европи. Крајем априла 1996. у Србији је било 757.000 стварно незапослених радника, да би се 1999. стопа незапослености кретала око 32%, што је значило да је сваки трећи радно активни грађанин био незапослен.

Графикон 9

Напомена: Број незапослених дат је као годишњи просек.
Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 38.

Графикон 10

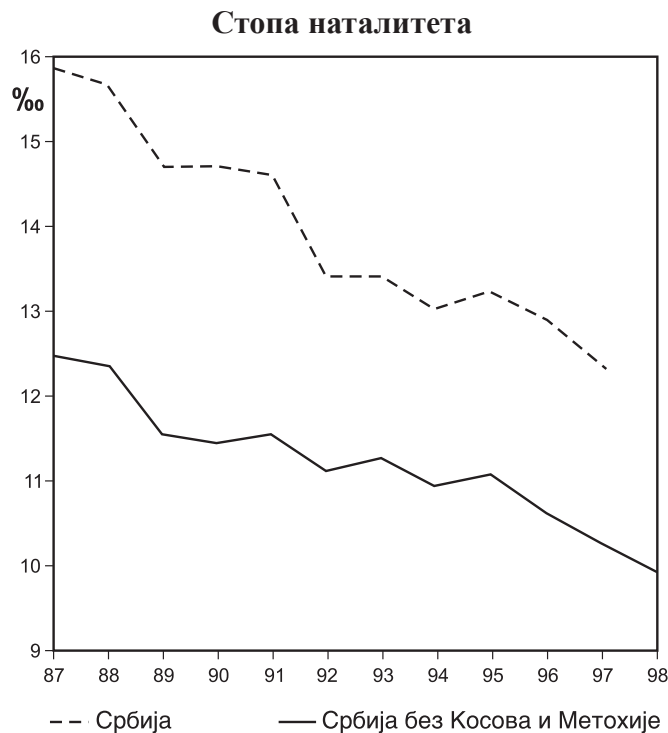

Напомена: Стопе незапослености изражене су као однос између броја незапослених и збира запослених и незапослених у Србији.

Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 39.

Од 1987. наталитет је у Србији опадао из године у годину.

Графикон 11

Напомена: Стопа наталитета представља број рођених на 1000 становника и изражава се у промилима.

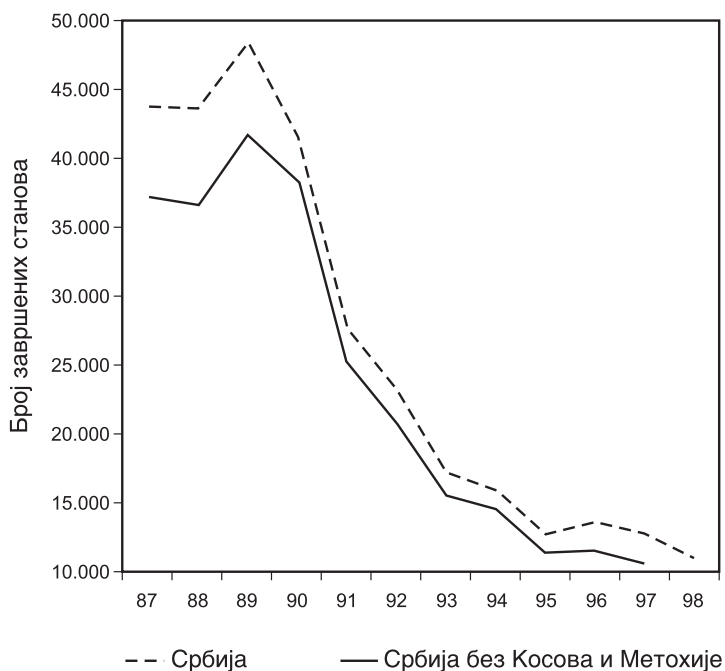
Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 8.

Опадање стопе наталитета у великој мери било је опредељено падом животног стандарда, све тежим доласком до запослења, колапсом стамбене изградње и повећањем опште несигурности и нестабилности у земљи. Живот већине грађана Србије сводио се на преживљавање, без могућности задовољавања неопходних потреба деце.

Стамбена изградња у Србији је од 1987. константно опадала. Крајем деведесетих година у Србији се градило само око 10.000 станова годишње, што је било пет пута мање у односу на број изграђених станова крајем осамдесетих.

Графикон 12

**Стамбена изградња у Србији 1987–1998.
(завршени станови)**

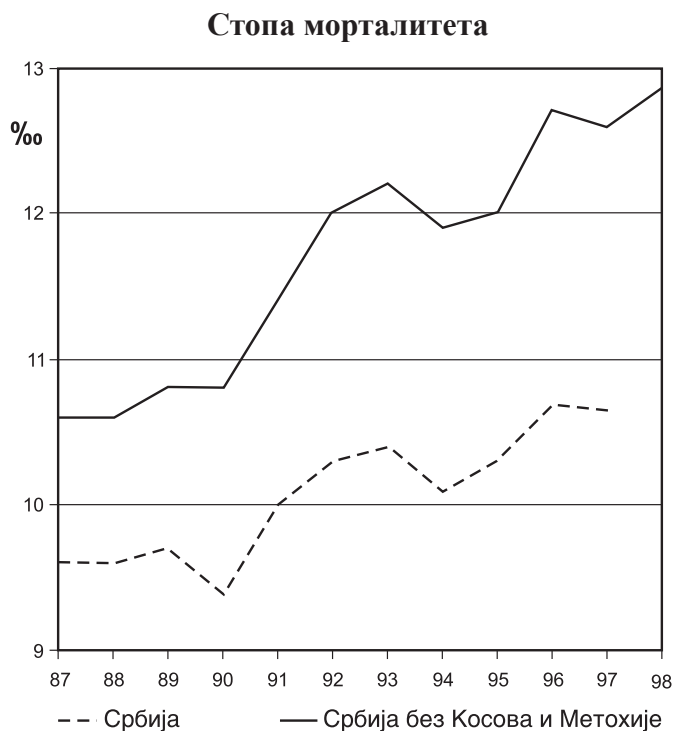

Напомена: Завршеним станом сматра се сваки стан на коме су завршени сви предвиђени грађевински и занатски радови и инсталације.

Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 31.

Стопа морталитета у Србији током деведесетих година расла је из године у годину.

Графикон 13

Напомена: Стопа морталитета представља број умрлих на 1000 становника. Стопе за Србију без Косова и Метохије прерачунате на основу података и изражене у промилима..

Извор: Бела књига Милошевићеве владавине, G17 плус, стр. 9.

Висока и растућа стопа морталитета у великој мери била је последица сталног погоршања животног стандарда, претрпљених стресова услед распада земље и ратова, ниског нивоа здравствене заштите, несташнице лекова, лоше, неквалитетне и недовољне исхране и одсуства перспективе за читаве генерације.

Комунистичка партијска номенклатура и приватизација

Приватизација друштвене имовине у великој мери је утицала на промену класне структуре друштва у Србији. Она је одредила процес формирања друштвених група током деведесетих година 20. века, као и промене у дистрибуцији друштвене моћи, начину живота, вредносним оријентацијама

и животним ситуацијама милиона људи. Власничка класа у Србији током деведесетих година 20. века формирала се из партијске номенклатуре и њој блиског шпекулантског капитала.

Социолошка истраживања вршена крајем осамдесетих година 20. века (Вуковић, 1994: 45, 52) упућивала су, између осталог, на два процеса: први, о међусобној прожетости, и поред повремених различитих интереса, између слоја политичких функционера и директора социјалистичких предузећа као делова партијске номенклатуре; и други који је недвосмислено показивао да је веза између управљачке друштвене групе и приватника била значајна (Јасудин индекс је био позитиван). Прелаз деце припадника владајуће друштвене групе у приватнике и обрнуто није био ометан него је напротив био благо стимулисан. Та повезаност је била посебно изражена код нижег слоја владајуће групе, директора, као и код слоја политичких функционера на нижем нивоу. Међутим, они своју децу нису слали у занатски део приватног сектора, већ, пре свега, у трговину и разна посредничка занимања у којима су им они, са својим везама у номенклатури, били од користи. Понекад је било тешко разлучити да ли су им њихова деца и родбина служили само као параван за бављење двојном делатношћу и злоупотребљавајући своје позиције у економији и политици на тај начин стицали у економску корист. Један део владајуће номенклатуре слао је своју децу у приватни сектор и то онај са минималним улагањима и са највећим обртом капитала. Нису се либили ни послова на самој ивици организованог криминала, јер су имали заштиту својих партијских пријатеља на руководећим политичким положајима. Овим истраживањима је утврђено да је прелазак чланова партијске номенклатуре са челних позиција у партијској држави у приватни сектор представљао индикатор несигурности владајуће друштвене групе у комунистички идеолошки модел. Посебно када се има у виду да су чланови комунистичке номенклатуре своју децу слали у приватнике, против којих су се деценијама раније борили. Тако је започео “поход” елите номенклатуре на друштвену својину.

У предвечерје распада социјализма дошло је до даљег постепеног “сељења” партијске номенклатуре (декларативно “комуниста”) у приватни сектор. Прво су тамо слали своју децу, па су после и сами кренули ка њему.

Истраживања вршена средином деведесетих година 20. века показала су да је “нова” власничка класа имала напросечно учешће очева из владајуће друштвене групе. Готово сваки пети (17,9%) власник приватног предузећа са преко 30 запослених био је дете комунистичких политичара и директора. Сваки други (44,6%) власник предузећа са преко 30 запослених долазио је са руководећег места у политици или привреди (Јазић, 1994: 147, 148). Политичка владајућа друштвена група (директори друштвених предузећа и политички функционери) трансформисала се у предузетнички

слој. Припадници ове друштвене групе настојали су да се нелегалном приватизацијом “дочепају” што већег дела друштвеног капитала.

Постепеност процеса приватизације у Србији, као и у другим земљама источне Европе, имала је за циљ финансијско јачање партијске номенклатуре (политичких функционера и директора социјалистичких предузећа) да би се легално појавили као “купци” друштвених предузећа. Приватни сектор у Србији настао је током деведесетих година 20. века из комунистичке партијске номенклатуре путем нелегалне приватизације, криминала и погодности проистеклих из санкција, трговине нафтним дериватима и сл.

“Отуда произилази да успостављања правне државе и владавине права не може и неће бити све док се не оконча процес нелегалне (или пак легалне) власничке трансформације српске привреде...”²³

Приватизација као доминантан процес “економије транзиције” није утицала само на обликовање класне структуре друштва у Србији већ је определила и облик политичког система, као и у осталим источно европским земљама. Две су основне карактеристике политичког система “транзиционих друштава”. Прво, уобличавање *клијентелистичке партијске структуре и система доминантне партије* наместо једнопартизма и, друго, распад партијске државе праћен успостављањем *полицијско-мафијашке државне симбиозе* која је довела до значајног смањења степена правне и социјалне сигурности грађана.

Клијентелистичка партијска структура, која се јавила као особеност политичког система транзиционих периферних источноевропских друштава, разликује се не само од западноевропских политичких система држава центра, у којима доминирају велике идеолошке партије, већ и од политичких система других региона светске периферије, нпр. јужноамеричких друштава.²⁴

Политички живот у Србији током деведесетих година 20. века, у времену приватизације, одвијао се кроз неформалне и непроцедуралне форме политичког одлучивања (разговоре у “четири ока”, ручкове, вечере, славе, прославе, путовања, приватну преписку итд.).

Објављена сећања политичара из тога времена речито говоре о доминацији ванинституционалног политичко-социјалног система веза у процесу политичког одлучивања, као и односа и интеракције између различитих група политичке, економске и културне елите номенклатуре и каналама њихове политичке сарадње и сукоба.

²³ Slobodan Vuković, “Privatizacija i struktura društva”, radni materijal prezentiran 18. juna 1996. godine na sastanku *Socijalno ekonomske grupe Instituta za filozofiju i društvenu teoriju*, na temu: “Od komunizma do postkomunizma u socijalno ekonomskoj strukturi sa posebnim osvrtom na Srbiju”, стр. 1, 2, 3.

²⁴ Од 2000. до 2005. у већини јужноамеричких држава на власт су дошле левичарске или популистичке владе.

Тако Душан Михаиловић, лидер Нове демократије, и сам припадник номенклатуре, својом књигом сећања *Повленске магле и видици* уводи читаоца у аномичну политичку структуру државе, мафије, и Службе безбедности у Србији. У овом “роману без јунака”, Михаиловић даје детаљне описе структуре елите номенклатуре која је била доминантна или је партиципирала на овај или на онај начин у процесу доношења кључних политичких одлука, као што су оне о рату и миру, уставу, правцима економске политике и спољне политике.

Описујући начине формирања политичких партија, изборних и пост-изборних коалиција (СПС, НД, ДСС, ДЕПОС, Савез за промене, ДАН, ДОС) он, готово детаљно, сведочи о њиховом клијентелистичком карактеру. Интереси уских, међусобно конкурентних, елитистичких група номенклатуре концентрисани у државном апарату, привреди, војсци, култури и служби безбедности, цивилној и војној, били су одлучујући фактор структурирања поменутих политичких групација у друштву у Србији. Основни циљ политичког организовања елите номенклатуре, и владајуће и опозиционе, била је контрола над привредним ресурсима и стицање што профитабилније приватне својине над друштвеним капиталом кроз процес приватизације.

Основни циљ елита номенклатуре, организованих кроз различите политичке партије, са формално супротстављеним политичким програмима, на основу којих су настојале да мобилишу различите делове радничке класе у корист својих политичких циљева, у основи се сводио на жељу да се “зграби лавовски део” друштвене имовине кроз процес приватизације, с једне стране, а са друге да се онемогући радничкој класи да дође до било ког дела акцијског капитала. Бројне мере економске политике биле су предузете у том циљу, као што су: инфлација, државна узурпација “старе девизне штедње”, формирање црног девизног тржишта, несташица робе широке потрошње (бензина, лекова и цигарета), монетарни удар, институција парламентарних банака, снижавање цене рада до испод егзистенцијалног минимума итд.

Међутим, оваква политика елите номенклатуре генерисала је непрекидно различите облике сукоба и сарадње између њених конкурентских делова. Стога су на политичкој сцени, посебно оној јавној, медијима и Парламенту доминирали оштри политички сукоби између партија, афере, међусобне оптужбе, претње тајним досијеима итд., док су се иза кулиса формирале политичке коалиције наизглед оштрих политичких и идеолошких противника или јављали сукоби између припадника релативно блиских политичких опција (“синдром малих разлика”), образовале владе тзв. “националног јединства или спаса”, мањинске владе уз подршку већинске, формално супротстављене политичке опције или обрнуто; развијала сарадња, мање или више отворена, између политичких и државних функционера

са организованим криминалом, по принципу реципроцитета, “мафијашка заштита и услуге” за политичку заштиту и неометање илегалне трговине дрогом, оружјем, акцизном робом или људима, уз поделу профита.

Конкурентске елите номенклатуре, природом процеса својинске трансформације упућене једне на друге, стално су настојале да формирају и одржавају посредничке канале комуникације (синдром тзв. малих или “резервних партија”), па је у политичком животу, како Михаиловић истиче, посебан значај придаван “купо-продаји информација”, и “на цени” су били појединци и групе које су их сакупљале или преносиле. Посебно се мистификовао значај Службе, над којом су конкурентски делови елите номенклатуре настојали да остваре утицај и инструментализују је у своју корист. Политичка убиства постала су саставни део политичког миљеа, а њихови наручиоци, у највећем броју случајева, остајали су неоткривени.

У својим казивањима Михаиловић се ретко, готово спорадично, осврће на рад Парламента у Србији, иако је имао деценијску каријеру народног посланика. То је значајан индикатор потпуне политичке безначајности и немоћи ове демократске институције, у којој се нису ни водиле кључне политичке расправе, нити је она имала већи значај у процесу политичког одлучивања.

Овакав положај Парламента, иако кључне институције демократског политичког система, као и “сиви политички профил” институције народног посланика, те трагикомичан карактер парламентарних дебата и политичког понашања народних заступника у Парламенту упућују на закључак о потпуној социјалној неутемељености и идеолошкој непрофилисаности политичких партија у Србији, као и у осталим источноевропским друштвима у времену транзиције и социјализма у капитализму.

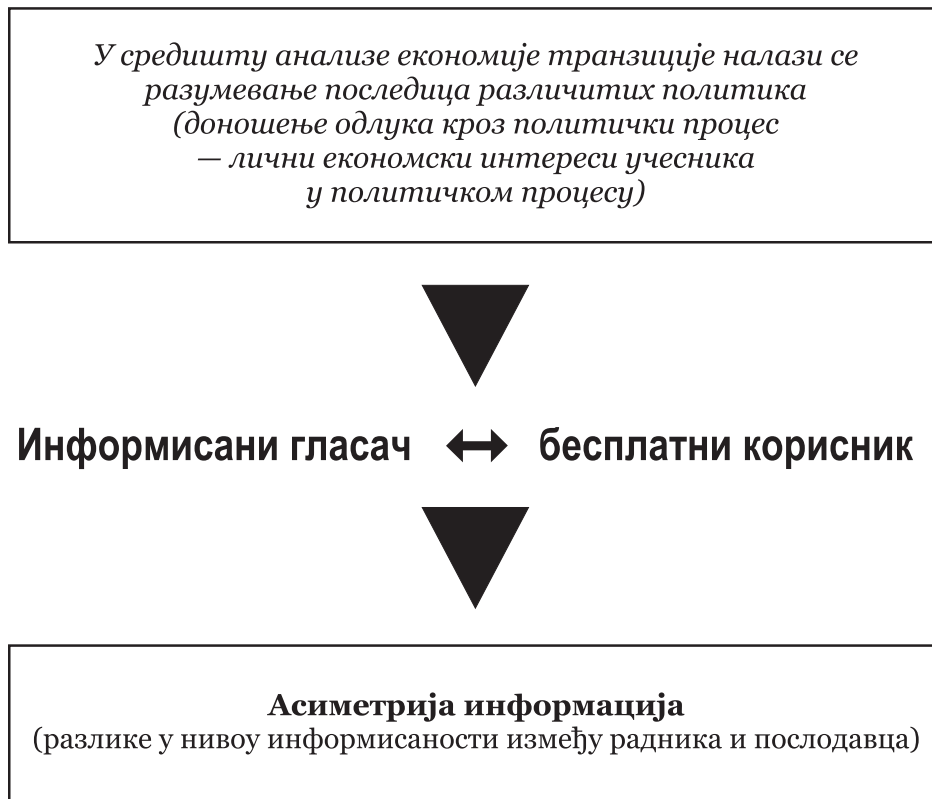
Тако је политика, уместо јавне делатности усмерене на постизање *trade off* између нивоа друштвене користи за различите класе, постала завера, како Михаиловић то пластично описује у својим казивања.²⁵

Нетранспарентност и непрозирност политичког живота у Србији, затвореног у систем нагодби између конкурентних уских полит-економских клика, као и манипулација јавног мњења путем медија под контролом номенклатуре, онемогућавају појединцу да у политичком животу учествује као информисани гласач, па тако сав политички профит одлази бесплатном кориснику (видети слику 2).

²⁵ Душан Михаиловић, *Повленске малгле и видици*, Први том, “Записи и казивања о животу и политици до 5. октобра 2000”, “НЕА” д. о. о. – Београд, Београд, 2005.

Слика 2

Политика и економија транзиције

Закључак

Национализација је била кључна државна мера за успостављање планске привреде националног комунизма у источној Европи након Другог светског рата. **Приватизација** као државна мера, током деведесетих година 20. века, пак, била је полазна тачка економске интеграције источноевропских друштава у светски капиталистички систем по обрасцу периферних привреда. Док је национализација била предпоставка индустријализације, приватизација је довела до отварања процеса деиндустријализације. Класни интерес је у оба случаја био кључна детерминанта друштвено-историјских процеса транзиције источноевропских друштава, како из капиталистичког

друштвено-производног ситета у социјалистички тако и из националног комунизма у капитализам. При том се мора имати у виду однос класних снага, рада и капитала, на светском нивоу, а не само у његовим периферним рукавцима.

Приватизација је у Србији, као и у осталим источноевропским земљама, довела до преласка комунистичке партијске номенклатуре у “нову буржоазију”, с једне стране, а са друге до потпуне пауперизације радничке класе, при чему је она изгубила улогу активног друштвено-политичког актера са јасно издиференцираном класном свешћу и политички артикулисаним класним интересом. Наместо тога, радничка класа Србије се, као и радничка класа осталих република и аутономних покрајина бивше Југославије, ухватила у замку “потрошачког” национализма.

Процес приватизације у Србију у периоду 1989–2000. одвијао се у условима распада државе, рата на просторима бивше Југославије, хиперинфлације, деиндустријализације, смањења националног дохотка за једну четвртину, што је процентуално већи пад него у САД и Европи за време велике економске кризе (1929–1933), која је била узрок Другог светског рата, огромног раста незапослености, пада надница испод егзистенцијалног минимума, несташица енергената (бензина и електричне енергије) и основних прехранбених артикала (брашна, шећера, уља), као и лекова, успостављања “црног” девизног тржишта и “сиве” економије.

Док су се, у оваквој ситуацији потпуног економског и друштвеног хаоса, припадници комунистичке партијске номенклатуре (политички и војни функционери и директори друштвених предузећа), у спреси и уз помоћ организованог криминала (мафије), селили у приватни сектор, злоупотребљавајући свој друштвени положај за стицање приватне својине над друштвеним капиталом, полугладна радничка класа Србије на “принудном одмору”, изгубивши своја радна места у предузећима и установама, преселила се на улице и “бувље пијаце”, претворивши се у ситне дилере и препродавце шверцоване робе, девиза, бензина, цигарета итд.

* * *

Савет Европе је 3. маја 1996. у Стразбуру усвојио текст ревизије Европске социјалне повеље, донете 18. октобра 1961, од када је отворена за потписивање за све чланице Европске заједнице (уније).²⁶

У Преамбули Повеље истакнуто је да се заједнички идеали и принципи европског наслеђа огледају у одржању и развоју људских права и основних

²⁶ **European Social Charter (Revised)**, Council of Europe, *European Treaty Series - No. 163*, Strasbourg, 3. V. 1966.

слобода, и то како грађанских и политичких права тако и социјалних права, ради унапређена стандарда живота и друштвеног благостања.

Овом повељом признато је право на рад (the right to work) и као примаран циљ економске политике истакнуто је достизање високог и стабилног нивоа запослености уз перспективу постизања пуне запослености (чл. 1).

Чланом 4 Повеље признато је право на праведну плату (the right to a fair remuneration), које се огледа у томе да зарада раднику и његовој породици мора пружити достојан стандард живота.

Право на социјалну сигурност (the right to social security) признато је чланом 12 Повеље, а право на заштиту у случајевима престанка запослења (the right to protection in cases of termination of employment), признато чланом 24, подразумева да раднику не може престати запослење без ваљаног разлога и да он има право на адекватну компензацију или други облик одговарајуће помоћи.

Члан 29 Повеље признаје право на информисање и консултовање радника у току процедура колективног вишка запослених (the right to inform and consultation in collective redundancy procedures).

Право на заштиту од сиромаштва и социјалне изолованости (the right to protection against poverty and social exclusion), утврђено чланом 30 Повеље, предвиђа да особе које се налазе у ситуацији социјалне изолованости или сиромаштва имају право на запослење, стамбено обезбеђење, обуку, образовање, културу и социјалну и медицинску помоћ.

Чланом 31 Повеље утврђено је право на стамбену обезбеђеност (the right to housing).

Summary

The Socio-economic Mode of Privatisation in Serbia (1989–2000)

Key words: *Serbia, economy, working class, elit, nomenclature*

The basic purpose of this article is to study economy of transition, and thereby the problems posed by their structure and evolution.

My aim is to arrive, if possible, at the scientific establishment of a certain number of concepts essential to knowledge of economy of transition, and of the law of development to which it is subject. It is clearly impossible to say whether this aim can be realised, since, for the moment, we possess, in this field, mainly descriptions and “practical concept”.

Such practical concept points out to us where the problems are that we have to solve, within the old ways of seeing the problems and on the plane of theoretical practice. If we do not take care, these practical concept can seem to be solutions of problems which in fact they merely describe.

The objects described by the term “economy of transition” are obviously among that scientific awareness of which is essential to the understanding of our epoch, since this appears to us precisely as an *age of transition*.

Transition from the socialist mode of production to the capitalist mode of production, that is, a country’s passage from one period of the history to another, through an upheaval in production-relations and class relations and the replacement of one state machine by another with a different class nature. Where this form of transition is concerned it is essential to undertake an analysis which is not confined to the ideological sphere but which reveals the nature of the transformations that are actually taking place in class relations and production-relations. This also brings up the question of the class nature of the state.

If we wish to give the term “economy of transition” a specific meaning – and this seems to me to be essential – we must ask ourselves what these “residues” are that we find to difficult to describe, since we refer to them by means of all sorts of *metaphors* like “impurities”, “survival”, and so on which is a sign that there is as yet no scientific concept with which to think these objects.

It is not necessary to work out forthwith the scientific concepts demanded by this way of seeing the problem, but only to offer some considerations which may perhaps help to us to find a road that will lead to the establishment of these concept.

When, indeed, we set about studying an actual economy – independently of the very idea of transition – we have to think of this economy as a *complex structure which is “structured in dominance”*.

Finally, each of these complex structures constitutes not a simple juxtaposition of modes of production, but a complex structure which is *unique*, endowed with its own structural causality. At the same time, this unique structure is subject, in general, to the dominance of a specific structure, which corresponds to that of a given mode of production, the capitalist mode of production.

This therefore means that the world economy itself is a complex structure of complex structures. Now, the world economy is the ultimate economic reality.

Thus, when we study the working of a particular national economy in which a certain mode of production seems to be “dominant” – we ought not, if we want to arrive at meaningful conclusions, consider this economy otherwise than in its *mode of relations with the modes of production which are dominant on the world scale*; because we cannot understand this national economy if we do not grasp that it is a part of world production-relations. It is thus as an integrated structure, that the specificity of development of this economy can be understood.

Similarly, the transformations of structures and the different stages of transition that a national economy can undergo cannot be analysed in a valid way except by potting these transformations back into the world structural totality.

When we speak of the concept of “economy of transition”, as a historical framework of the process of privatisation, this expression call up the ideas of passing from one mode of production to another, from the socialist mode of production (based on state ownership of the means of production and planned economy) to the capitalist mode of production (based on private ownership and market economy); of the constitution of a mode of production and of the transformation of an economic system.

“Economy of transition” is characterised by the complex structures of national economies that development is conditioned by a world economic system. The “economy of transition” of Eastern European countries can be analysed only in the framework of the capitalist world system, as “dominant” mode of production on the world scale, i.e. the capitalist world system witch structures were established during the long-term social-historical processes of *globalisation*. The integration of national economies through the world market has been carrying out by this process.

ПОЛИТИКА

УДК 323(=163.41)(497.1)"1918/1929"(093.2)
323.1(=163.41)(497.5)"1918/1929"(093.2)

ПРЕДСТАВЕ И СТЕРЕОТИПИ О СРБИЈИ У ВИЂЕЊИМА СРБА ИЗ ХРВАТСКЕ (1918–1929)

Др Софија БОЖИЋ

Апстракт: У раду су проучени односи на линији Срби из Хрватске – Србија у Краљевини СХС. Презентована је лепеза различитих виђења, искустава и ставова представника српске интелектуалне и политичке елите из Хрватске о Србији и “Србијанцима”.

Кључне речи: Краљевина СХС, Србија, Хрватска, Срби из Хрватске, српска елита

Иако су се, током историје, мигрирајући у већим или мањим скупинама, удаљавали од простора на коме су у средњем веку поставили темеље своје државности, сви Срби – упркос томе што су се развијали у склопу различитих средина, под хегемонијом властодржаца Запада и Истока, географски удаљени једни од других – остали су међусобно повезани чврстим и нераскидивим спонама; духовно јединство и осећање узајамности српског народа нису успеле да угрозе ни Хабзбуршка царевина, ни Млетачка република нити Отоманска империја.¹ И сам назив “пречани”, како су у Србији од 19. века називани Срби који су живели с друге стране Саве, Дрине и Дунава, није био израз подвајања већ наглашавања јединства српског народа, раздвојеног трима великим рекама. А када је дошло до обнављања српске државе, идеја заједништва постала је још снажнија; сав српски свет упро је поглед у Кнежевину, затим Краљевину Србију, која је постала стожер окупљања свег, још увек неслободног, српства.

Али питање гласи: Како су се даље развијали српско-српски односи од тренутка када су се сви Срби најзад окупили у једној држави? Нас, наравно, занима однос српске заједнице из Троједнице према Србији, и то како припадника њене интелектуалне и политичке елите који су били

¹ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1991, стр. 9–15.

присутни на јавној сцени, тако и самог народа. Зато ћемо на овом месту покушати да размотримо кроз какву су призму Срби из Хрватске, Славоније и Далмације у периоду Краљевине СХС гледали Србију, њене житеље, политичаре и стручњаке разних профила, какав утисак је на њих остављао менталитет “Србијанаца”, да ли је живот под заједничким државним кровом подстицао на зближавање или је изазивао удаљавање, те какав је у том смислу био утицај страначких лидера и интелектуалаца.

* * *

Срби из бивше Хабзбуршке монархије ушли су у нову државу с великим надама. Из рушевина њене престонице, Београда, “сјала је дивна тајанствена ауреола мучеништва, славе; ширила се слобода над целокупним нашим народом...” – уверавао је сликар Марко Мурат (Шипан, Дубровник, 1864 – Дубровник, 1944) професора Миодрага Ибровца.² Политички лидери Срба у Хрватској гледали су на Србију као на земљу која је заслужила искрену захвалност и поштовање својом несебичношћу и спремношћу да се одрекне властите државности како би (после искуства вековног ропства) ослободила и, најзад, ујединила све Србе, Хрвате и Словенце. Србија је била утолико достојнија поверења јер је, према Светозару Прибићевићу (Хрватска Костајница, 1875 – Праг, 1936), “могла, да је хтела, можда и са много мање жртава решити питање нашега народног уједињења, да га је хтела решити у ужем смислу”.³ Под решењем у “уже мислу” С. Прибићевић је подразумевао обнављање предратне Краљевине Србије или, пак, уједињење српског народа којим би били искључени Хрвати и Словенци. Будући да се није одлучила за ову парцијалну варијанту већ за уједињење “цјелокупног нашег троименог народа”, Србија је “претрпјела највеће муке и патње, које позна историја [...]” – исправно је закључио Светозар Прибићевић – “и за то ће њена улога у историји нашега народног уједињења остати велика”.⁴ И **Милан Прибићевић** (Славонски Брод, 1877 – Монтре, 1937) био је дубоко одан Србији: “Србију познам и волим много” – истицао је. Попут Светозара, и он је указивао на великодушност Србије која је “жртвовала своју потпуно самосталну, угледну и славну државу, да би створила Југославију”. С обзиром на то да је хрватска пропаганда одмах почела да оптужује Србију за завођење хегемоније, пуковник Прибићевић је сматрао да је нужно да нагласи како је Србија изашла из рата готово потпуно уништена, с десеткованим становништвом те да се не треба плашити нити зазирати од једне

² АСАНУ, 14450/171, Заоставштина Миодрага Ибровца: Марко Мурат – Миодрагу Ибровцу, Дубровник, 6. II 1929.

³ “Veliki uspjeh u Sarajevu”, *Riječ Srba–Hrvata–Slovenaca*, (Zagreb), br. 80, 19. II 1919, str. 1.

⁴ “Za Jugoslavensku demokratsku stranku. Izjave ministra Svetozara Pribičevića”, *Riječ Srba–Hrvata–Slovenaca*, br. 42, 28. I 1919, str. 1.

пострадале и ослабљене земље. Напротив, “пре би се она требало да плаши нас, који смо сачуванији од ње”. Због тога је захтевао: “Будимо и ми широкогрудни према њој, као што је она према нама”. Србија, поручивао је даље Милан Прибићевић, “треба да има нарочито место у нашим срцима и душама, као наш део, коме признајемо његове велике заслуге и као пример свима нама, како се ваља жртвовати за слободу”.⁵

У проповеди одржаној у личком месту Дивоселу, Душан Иванчевић (Комић, Лика, 1890 – Београд, 1972), православни свештеник из Госпића, надахнуто је говорио о Србији као о земљи која према троплеменом народу Срба, Хрвата и Словенаца нема никакве освајачке већ, напротив, ослободилачке амбиције: “Она је свима нама ослободитељица, а није ничија побједница, а ми смо њој сви ослобођена браћа, а никако не *побијеђени народ*”. Иванчевић је уверавао личке Србе да “нема земље, у којој се живјело слободније и љепше него што у краљевини Србији”, те да је бели орао “знак правде и слободе”; да више неће бити “господара ни слугу” јер ће “дивни српски народ” после толико поднетих жртава “знати поштивати и слободу браће своје”.⁶ “Препуно нам је и срце и душа братске љубави према херојској војсци српској” – надахнуто и с одушевљењем уверавали су житељи Оточца представнике нових државних власти – “која надчовјечним напорима и витештвом својим посвједочи беспримјерну издржљивост до крајњих граница и тиме само допринесе, да смо и ми, досад јадно робље аустро-маџарско, сад слободни синови лијепе и велике, драге нам отаџбине, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”.⁷

Али прескочимо за тренутак неколико година и напоменимо да се крајем треће деценије 20. века Самостална демократска странка, репрезентативна странка Срба у Хрватској, на челу са Светозаром Прибићевићем, налазила у Сељачко-демократској коалицији с Хрватском сељачком странком и да је у јавности то уједињавање најјачих политичких снага из “прека” било познато као – “пречански фронт”. Поставља се питање: Како је дошло до тога да Срби из Хрватске, или бар један њихов део, изгубе веру у Србију и чак направе тако драматичан заокрет да се, од великих противника хрватских сепаратиста, претворе у њихове политичке партнере? Овај заокрет у мишљењу и ставу Светозара Прибићевића и његових присталица приметан је од средине двадесетих година. Све до тада, Прибићевић је, на све примедбе које су стизале с хрватске стране а које се могу свести на уобичајену флоскулу о тзв. великосрпској хегемонији – устајао у одбрану Србије: “[...] нико у Србији не ће, да она буде Пруска, која ће водити друге

⁵ “Razgovor sa gosp. Milanom Pribičevićem”, *Riječ Srba–Hrvata–Slovenaca*, br. 1, 1. I 1919, str. 1.

⁶ “Narodna propovijed o jedinstvu”, *Pučke novine*, (Zagreb), br. 3, 21. I 1919, str. 1–3.

⁷ AJ, 69-110, Српско-православна црквена општина у Оточцу – Министарству вера, 25. VII 1921.

мање државице једне те исте нације. [...] мало кога ће у Србији задобити за идеју вођства, што значи идеју хегемоније или бар идеју протектората над осталим деловима народа [...]”.⁸

С друге, пак, стране, има података који говоре о томе да је, у исто време када је Светозар Прибићевић ово писао, тињао дух незадовољства међу Србима с простора бивше Троједне краљевине. Примера ради, некоректан однос југословенског посланика у Ватикану др Луја Бакотића, који је, без правих разлога, успоравао повратак сина професора **Милана Решетара** (Дубровник, 1860 – Фиренца, 1942), службеника посланства, у земљу, по захтеву Министарства, утицао је да уважени лингвиста, Србин католик, констатује: “кад би ја и Душко били Србијанци не би се с нама тако поступало”. Због сличних појава Решетар је био врло забринут, јер “овакови случајеви, који се на жалост превећ често дешавају, поткопавају код врло много ‘Хрвата’ а богами и ‘Срба’ пријечана углед и симпатију што је код њих имала Србија”.⁹ Када се Душан Решетар коначно вратио у земљу, у Министарству га је дочекала вест да се спрема отпуштање чиновника и да ће можда и он бити међу отпуштенима; “[...] на жалост сам увјерен да ће мјесто Душка, ако га Пашић збиља избаци, остати који млађи неквалификовани Србијанац, па ће ми то бити један од многих доказа да је Србија, последице ових великих догађаја, остала душевно тако малена каква је била прије њих кад је у нама Србима преко Саве и Дрине (а да о Хрватима и Словенцима и не говорим!) видјела само ‘пријечане’ и ‘швабе’” – коментарисао је брижни отац и закључио: “то ће исто бити лијепа награда за моје српство и за мој научни рад па и за србофилство и десет пута знатнији рад Душкова дједа”.¹⁰ Упркос свему, овај истакнути научник није био нимало поколебан у својим националним осећањима: “[...] моје је српство одвише чврсто засађено у срце ми и душу, па ни оваки неправедни и грубијански поступак *неких* србијанских чиновника неће га ни мало промијенити [...]”.¹¹

У својим мемоарским записима и **Гојко Николиш** (Сјеничак, Вргин-мост, 1911 – Шере, Француска, 1995) је описао једно уистину непријатно искуство, које је стекао приликом покушаја да постане београдски ђак: те 1921. године, директор гимназије имао је примедбе на његово презиме, не тактично га уверавајући да оно мора гласити Николић, а не Николиш. Природно, дечак је оспоравање једне компоненте свог идентитета доживео као право насиље.¹²

⁸ Svetozar Pribičević, “Sporazum ili jedinstvo”, *Riječ*, br. 212, 16. IX 1922, 1.

⁹ АСАНУ, 13484/1090-7, Заоставштина Јована Цвијића: Милан Решетар – Јовану Цвијићу, Загреб, 7. III 1922.

¹⁰ АСАНУ, 13484/1090-8, Заоставштина Јована Цвијића: Милан Решетар – Јовану Цвијићу, Загреб, 23. III 1922.

¹¹ АСАНУ, 13484/1090-7, Заоставштина Јована Цвијића: Милан Решетар – Јовану Цвијићу, Загреб, 7. III 1922.

¹² G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb, 1981, str. 76.

Уопште, Срби из Хрватске, као аутентични представници “пречанског” српства, имали су читав низ примедби у односу на Србију и Београд. Између осталог, сметало им је опште “стање духа” у Србији, тј. неповерење и нетрпељивост коју су њени житељи, наводно, испољавали према свему што је долазило из других крајева земље. И док је у српском народу у Хрватској ипак владало уверење “да су људи у Србији анђели” и да је у Србији “дивно и красно”, припадници његове интелектуалне и политичке елите покушавали су да то одушевљење сведу на праву меру. Милан Прибићевић је, тако, Србима у Хрватској и даље сугерисао да воле и поштују Србију, али их је убеђивао у то да “није сваки Србијанац светац” и да није све што долази из Србије *a priori* добро.¹³ Ипак, било је и оних који су показивали разумевање за Србе из Србије. Др **Милован Грба** (Плашки, 1881 – око 1941) је, на пример, однос “Србијанаца” према “пречанима” објашњавао с научног становишта. Према његовим сазнањима, извесно незадовољство “пречанима” јавило се у Србији у доба краља Милана Обреновића, када су ову малену, слободну и независну државу почели да насељавају и “пречани” који су, иако често сасвим просечних способности, претендовали на највише положаје сматрајући да на њих имају сва права самим тим што долазе из једне неупоредиво развијеније и образованије средине. У исто време Србија је, захваљујући већ разбуђеној мрежи школа, од најнижих до највиших, имала знатан број младих школованих људи; управо у њиховим редовима јавила се извесна огорченост тиме што су “пречанским” интелектуалцима-медиокритетима била отворена сва врата, те су они лакше и брже правили каријере и заузимали угледне позиције у друштву и држави. Овај анимозитет Срба из Србије према “пречанима” задржао се, према Миловану Грби, и после уједињења и обухватио је, нажалост, и “пречане” ваљане по свим критеријумима.¹⁴

Да је српство у извесном смислу хетероген, појам дошло је до изражаја нарочито у политичкој сфери. Иако је, као што смо рекли, устајао у одбрану Србије, Светозар Прибићевић није штедео њене политичке вође. На мети његових напада најпре се нашао Стојан Протић, кога је оптужио за уједињење војвођанских радикала с радикалима у Србији; то је, по његовом мишљењу, био лош потез који има за последицу “слабљење фронта према Хрватима”.¹⁵ Промене, пак, у структури покрајинске управе у Хрватској које

¹³ Милан Прибићевић, “Писма Сељачким Већима. Краљ и Србија”, *Српско коло*, (Загреб), бр. 7, 15. II 1923, стр. 49.

¹⁴ Др. Милован Грба, “Покрајинска ксенофобија”, *Нови живот*, књ. V, св. 7, 4. VI 1921, стр. 199. О односу Срба из Србије према Србима из “прека” у 19. веку, посебно у првој половини столећа, подробније: Петар В. Крестић, *Пречани и Шумадинци: Теодор Павловић и “Србске народне новине” о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Београд – Нови Сад, 1996, стр. 63–77.

¹⁵ Према: Др Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд, 1995, стр. 33.

је извршила Протићева влада почетком 1920, а према којима је Хрватска заједница добила целу земаљску владу на челу са баном, Прибићевић је протумачио као покушај да се уступцима купе хрватски гласови. Према његовом мишљењу, посебан државно-правни положај Хрватске у Хабзбуршкој монархији, на који се Протић позивао, не може се сматрати ваљаним разлогом за формирање, поред владе у Београду, и друге владе у Загребу; о некаквој Протићевој принципијелности нема ни говора, јер би у том случају и Црној Гори, сувереној држави све до уједињења, био дат статус попут оног који је добила Хрватска. То што је Протић узео у обзир само посебан државно-правни положај Хрватске, а занемарио посебности других земаља – као што је Црна Гора – за Прибићевића је био чврст доказ да се ради о обичној властољубивости радикалског политичара.¹⁶ Односи између Светозара Прибићевића и Стојана Протића нису се мењали све до смрти потоњег; један другом пребацивали су, наизменично, осиноност, властољубље, аутократизам, бескрупулозност и сујету.¹⁷ Прибићевићу, као поборнику политике чврсте руке, сметала је Протићева попустљивост према захтевима хрватске политичке елите; у исто време, оспоравао му је познавање прилика у Хрватској. Прибићевић је, у ствари, полагао искључиво право на статус експерта за хрватско питање, уверен да је само његова политика исправна.

Светозар Прибићевић се није слагао ни са Љубом Давидовићем. Од тренутка када је напустио Демократску странку и формирао своју политичку партију (1924), почео је отворено да се обрачунава са лидером демократа, проглашавајући га за нетолерантну, ауторитарну личност. “Љуба Давидовић” – писао је Светозар Прибићевић – “увек је вршио највећа насиља у странци”.¹⁸ У њему је Прибићевић видео “беспримерно много мржње према политичким противницима” и “беспримерно много таштине”. Проглашавајући себе за јединог аутентичног представника Срба “пречана”, Прибићевић није могао да опрости Давидовићу то што је покушавао да пронађе заједнички језик са Радићем мимо “два милиона пречанских Срба, као да ови уопште не постоје”, односно без његовог посредовања.¹⁹ Био је изузетно револтиран Давидовићевом изјавом (на агитационој турнеји по Далмацији) да је била грешка што се “Србијанци”, одмах после уједињења, нису са Хрватима споразумели директно, већ уз учешће медијатора. А праву буру протеста код Прибићевића је изазвао Давидовићев утисак с пута да се у Хрватској “Шумадија неизмерно воле и неограничено јој се верује”.

¹⁶ Светозар Прибићевић, “Радикали и државно јединство”, *Демократија*, (Београд), бр. 290, 11. IV 1920, стр. 1.

¹⁷ Светозар Прибићевић, “Стојан Протић и Стјепан Радић”, *Демократија*, бр. 416, 16. XI 1920, стр. 1.

¹⁸ Светозар Прибићевић, “Један памфлет”, *Реч*, (Београд), бр. 5, 6. IV 1924, стр. 1.

¹⁹ Светозар Прибићевић, “Јединство или споразум”, *Реч*, бр. 22, 27. IV 1924, стр. 1.

“Па кад је тако, кад се Шумадија *неизмерно* воле и кад јој се *неограничено* верује” – питао се Прибићевић – “зашто онда ти елементи не приме оне тачке Устава, које гарантују државно јединство са Шумадијом, зашто једни траже посебну аутономну владу, други сасвим самосталну, од Шумадије независну владу, а трећи чак оцепљење од Шумадије [...]”.²⁰ Коментаришући, пак, деловање Демократске странке у оквиру Опозиционог блока, заједно са Словенском људском и Хрватском републиканском сељачком странком, Прибићевић је Давидовића окарактерисао као неспособног политичара јер сарадњом с “племенским” странкама угрожава јединство државе за које се декларативно залаже; у намери да понизи лидера демократа, назвао га је – “политичким нојем”!²¹

Незадовољан Давидовићевим преговорима са Стјепаном Радићем који су доводили у питање политику засновану на централизму, Прибићевић се, последњих месеци 1922. године, нашао на истој линији с радикалима. Прибићевићу се указала прилика да, уколико се одвоји од Давидовићевих демократа, уђе у владу с радикалима. Па ипак, без чврстих гаранција да ће добити жељени број министарских места, а и због склоности умеренијих радикала ка компромису с Хрватима, Прибићевић се није одлучио на цепање странке. Али зато, када се распала радикалско-демократска коалиција и када је формирана хомогена радикалска влада (16. XII 1922), почео је јавно да прозива своје донедавне коалиционе партнере: Пашића и његову владу оптужио је да, уочи нових парламентарних избора (1923), подржавају Радића како би неутралисали утицај својих најопаснијих политичких конкурената, демократа. У Хрватској се то манифестовало кроз забрањивање зборов демократа а несметано одржавање зборов сепаратиста – радићеваца и франковаца, кроз премештање држави оданих чиновника – демократа уместо премештања чиновника радићеваца и франковаца, кроз реактивирање сепаратистичких хрватских друштава (која је забранила претходна власт) и сл. Другим речима, Пашић, према Прибићевићевом суду, помаже хрватску опозицију “*која напосто хоће да разбије наше државно јединство и на његовим рушевинама сагради неутралну, независну, хрватску републику*”.²² У том смислу Прибићевић је писао и у наредном периоду. За њега, радикали су обични “политички макијавелисти, којима је власт једини циљ и сва средства добра и умесна да се до тог циља дође”.²³ И даље иступајући у одбрану Видовданског устава Прибићевић је, после потписивања тзв. Марковог протокола,²⁴ представљао радикале као издајнике идеје народног

²⁰ “Изјаве Радићевих демократа”, *Реч*, бр. 76, 6. VII 1924, стр. 1.

²¹ Светозар Прибићевић, “Ној”, *Реч*, бр. 81, 12. VIII 1924, стр. 1.

²² Светозар Прибићевић, “Радикали са два лица”, *Правда*, (Београд), бр. 52, 23. II 1923, стр. 1.

²³ Светозар Прибићевић, “Зашто су вођени избори?”, *Правда*, бр. 135, 19. V 1923, стр. 1.

²⁴ Документ потписан 13. априла 1923, после преговора Радикалне странке и Федералистичког блока о условима српско-хрватског споразума. Назван према Марку Ђуричићу који је водио преговоре у име Радикалне странке.

јединства будући да су с Хрватском сељачком странком “преговарали као с представницом посебног хрватског народа”.²⁵

Према политичарима стасалим у предратној Србији био је критичан и **Јован Бањанин** (Госпић, 1874 – Лондон, 1960). Тако је за Николу Пашића тврдио, слично Светозару Прибићевићу, да је “диктатор” чија политика “познаје само покорност својој вољи и власти”.²⁶ Ту, међутим, престаје свака сличност у ставовима Светозара Прибићевића и Јована Бањанина. Док је Прибићевић критиковао радикале када су ступали у преговоре с хрватским, у основи сепаратистичким, политичким снагама, оптужујући их за удаљавање од принципа прокламованих Видовданским уставом, потоњи је, напротив, оптуживао Пашића управо због неспремности да дезинтеграционе тенденције у земљи решава компромисом, односно уз уважавање политичких захтева појединих југословенских народа. Своје симпатије Бањанин је поклањао Стојану Протићу због његовог испољавања помирљивости и толеранције на плану српско-хрватских/хрватско-српских односа. Из истог разлога, Бањаниново поверење уживали су и други припадници интелектуалне и политичке елите у Србији, Слободан Јовановић, Љуба Стојановић, Јаша Продановић, Јован Цвијић, Божа Марковић, Милан Грол, па и Милорад Драшковић и Љуба Давидовић. Проблем је, међутим, према Јовану Бањанину, био у томе што је глас ових људи остао без одјека: уместо да се саслуша и уважи њихово компетентно мишљење, некритички су прихватани савети политичких лидера из ослобођених крајева. Бањанин је, у ствари, амнестирао Србију од кривице за политичку кризу у којој се земља налазила од почетка. “*Констатовати се мора необорива чињеница*” – писао је будући сенатор – “*да је код Срба из Србије било од почетка заједничког државног живота много више разумјевања за посебне прилике појединих крајева него код наших пречана, који су, дошавши у Београд, хтјели да буду већи Србијанци од самих Србијанаца*”. Одговорним је сматрао, дакле, “*пречанске прозелите*”, који су распиривали “*ватру страсти, да се покажу као једини искрени пријатељи Србије*”. Атрибут “*прозелите из прека*” Бањанин је приписао, наравно, Светозару Прибићевићу, а Србију је сматрао његовом невином жртвом.²⁷ Грешка је Србије, која је херојством и патњом за време рата стекла изузетан углед у целом свету, само у томе што је допустила да је лоши саветодавци, удружени с њеним властољубивим политичарима, одведу на пут искључивости, хегемоније и шовинизма.²⁸

²⁵ Светозар Прибићевић, “Радикали и народно јединство”, *Правда*, бр. 216, 10. VIII 1923, стр. 1.

²⁶ “*Gradski izbori u Zagrebu. Izborna skupština demokratske stranke, Govor J. Banjanina*”, *Izborni prilog Slobodne tribune*, (Zagreb), br. 607, 9. V 1925, str. 2.

²⁷ Jovan Banjanin, “*Razbijajmo stvaranje plemenskih frontova!*”, *Slobodna tribuna*, br. 20, 15. V 1921, str. 2.

²⁸ Jovan Banjanin, “*Tko je nosilac državne misli?*”, *Slobodna tribuna*, br. 367, 23. XII 1922, Božićni prilog.

Политичаре из Србије није уважавао ни уредник загребачке *Нове Европе*, Милан Ћурчин (Панчево, 1880 – Загреб, 1960). Потцењивао је нарочито – Николу Пашића: “Ми немамо бог зна какво мишљење о државничким способностима и душевним квалитетима нашег седог премијера”.²⁹ Великог српског државника Ћурчин је арогантно називао “изнемоглим старцем” који само “услед стицаја прилика и кривицом свију нас – стоји још увек на челу ове несрећне земље”. Према Ћурчиновој процени мудрост и тактичност које су обично приписиване Пашићу заправо се свде “само на игру о власт и на личне прохтеве и амбиције”.³⁰ Речју, уредник *Нове Европе* је сматрао да Никола Пашић није био политичар од формата. Иако је данас у науци доказано да је Пашић доста добро познавао Хрвате,³¹ Ћурчин је тврдио управо супротно – да уопште није био упознат с историјским наслеђем, политичким приликама, па чак ни с географским распоредом западних крајева земље. И не само то. Никола Пашић био је, у интерпретацији Милана Ћурчина, поборник великосрпске идеје, што је, за југословенског интегралисту, каквим се представљао уредник загребачког часописа, био највећи грех старог државника. На политику Николе Пашића, као и целе Радикалне странке, Ћурчин је пребацивао сву одговорност за вишегодишњу кризу у земљи, проглашавајући је антијугословенском и, самим тим, антидржавном и недржавотворном. Према његовом мишљењу, то је била логична последица “збрке и нејасности у главама њених [радикалских] првака, и услед нечистих побуда и мотива којима се они руководе у јавном раду и животу [...]”. Другим речима, основне карактеристике Николе Пашића и Радикалне странке јесу – “безидејност и безначаљност”.³² У складу с тим Ћурчин је протумачио и ривалитет између Стојана Протића и Николе Пашића, који се завршио победом потоњег: неусаглашеност у ставовима око једног великог начелног питања – уставног – само је званична верзија личног сукоба двојице политичара чији су се сарадници, “након кратког колебања, коруптни и ровити као што су, одлучили – наравно – за ‘земаљско царство’, за шефа без

²⁹ Ћ., “Smrt Stojana Protića”, *Nova Evropa*, knj. 8, br. 2, 11. VII 1923, str. 421.

³⁰ Ћ., “Pitanje odgovornosti za Rat”, *Nova Evropa*, књ. XI, бр. 16, 1. VI 1925, стр. 464. У савременој науци, међутим, преовлађује потпуно другачије мишљење о Пашићу. Историчар проф. др Ђорђе Ђ. Станковић, врстан зналац живота и дела вође Радикалне странке, на основу својих истраживања дошао је до закључка да су Пашићу на првом месту били државни интереси, као и “одржавање јединства и једноставне државе грађанског а не националног типа, борба против свих легалних и илегалних антидржавних чинилаца, стабилизација државе по сваку цену, али у дужем раздобљу само приближавањем и стапањем племена просветним и културним радом [...]”. (Ђорђе Станковић, “Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji: teorijske osnove i istorijska praksa 1914–1926”, *Istorija 20. veka*, br. 2, 1996, str. 24)

³¹ Већ између 1887. и 1889. Пашић је написао расправу о српско-хрватској слози: Никола Пашић, *Слога Србо-Хрвата*, приредио др Ђорђе Станковић, Београд, 1995.

³² Видети: Ћ., “Jugoslavija pod radikalskim režimom”, *Nova Evropa*, књ. XIII, бр. 12, 22. VI 1926, стр. 381–386.

начела и без скрупула, и без темперамента, а који има на расположењу диспозициони фонд и слична добра својства”. Дискредитујући Пашића као политичара и државника, па и као човека, Ђурчин није покушавао да, на његов рачун, афирмише Стојана Протића. Напротив. Иако “одличан правник и теоретски дебатар, и искусан уставотворац и уставобранитељ”, Протић властодржац био је, према Ђурчину, “аутократ, често неумитан, а понекад и окрутан”. Исто тако, “иако је читао књиге на језицима свима, он је у души остао оријенталац и балкански политичар, без праве унутарње културе, практикујући, кад је био на власти, средњовековне методе и источњачке навике подваљивања и ‘паковања’, и немајући право осећања за вредност и светост људских живота”. Иако човек који је важио за једног од ретких *југословенских* државника, и Протић је за Ђурчина био – попут Николе Пашића – присталица великосрпства. Без конкретних доказа – будући да Стојан Протић није дошао у прилику да реализује своје политичке планове – уредник *Нове Европе* је претпостављао и *наслућивао* шта се дешавало “у глави, или боље у души, овог бистрог и искусног Великосрбина”. Слутио је и претпостављао, наиме, да би, да је стицајем околности спроведен Протићев уставни нацрт, аутономија Хрватске била само – платонска и формална.³³

И док је и остале радикале представљао у мрачним тоновима, нпр. “незграпног”, “духом и срцем убогог” Момчила Нинчића и “нејаког” Нинка Перића,³⁴ Милан Ђурчин је с много више поштовања писао о – Љубомиру Давидовићу. С обзиром на то да је *Нова Европа* незванично подржавала Демократску странку, не изненађује чињеница да је њен уредник тврдио да је управо лидер ове странке “онај у којег имају поверења широке народне демократске масе” и да је, “поред Краља, најпопуларнија личност у народу”. На основу тога што је Давидовић усмерио програм странке у лево, Ђурчин је предвиђао да овај политичар има реалне изгледе да остане узор и вођа и млађим генерацијама демократа. “Давидовић је дакле, са свим својим годинама, још увек онај који долази. Само нека га и Бог поживи!” – с поуздањем и надом је писао Милан Ђурчин.³⁵ О другом, пак, демократском прваку Војиславу Маринковићу, Ђурчин није имао нарочито високо мишљење, мада му је признавао извесне квалитете. Маринковић, сматрао је Ђурчин, никада није био аутентичан демократа, већ је у Демократској странци био само зато да би, преко ње, реализовао своје политичке амбиције;³⁶ он је, затим, човек који “прецењује своју личност”³⁷ и “типичан професионални политичар *говорник*”. Основна Ђурчинова примедба на рачун Војислава Маринковића састојала се, у ствари, у томе да он није

³³ Ћ., “Smrt Stojana Protića”, *Nova Evropa*, knj. 8, br. 2, 11. VII 1923, str. 422–423.

³⁴ Ћ., “Влада Вукићевић-Маринковић”, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 1, 11. VII 1927, стр. 27.

³⁵ Ћ., “Demokrati, ujedinite se!”, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 7, 11. X 1927, стр. 233.

³⁶ Ћ., “Влада Вукићевић-Маринковић”, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 1, 11. VII 1927, стр. 26.

³⁷ Ћ., “Demokrati, ujedinite se!”, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 7, 11. X 1927, стр. 233.

довољно одлучан човек, какав би требало да буде као министар иностраних послова, већ да сва његова спремност за конкретан политички рад и акцију почиње и завршава се на речима.³⁸

Са Миланом Ћурчином био је, у основи, сагласан и **Лаза Поповић** (Сремски Карловци, 1878 – Београд, 1945), члан Радног кола *Нове Европе*. Примедбе које је први упућивао политичарима из Србије и политици која је вођена у Београду, имао је и потоњи и оне се могу сажето изразити кроз следећу Поповићеву констатацију: “[...] не дамо се никако уверити, да је једно техничко средиште уједно и самим тим и духовно средиште, те се не дамо уверити да је садашњи ‘репрезентативни тим’ београдски најбољи који Срби могу дати”.³⁹ По његовом мишљењу, требало је пружити шансу новим, неистрошеним и некомпромитованим људима – не само из Србије већ и из прека – који би дошли на место оновремене владајуће гарнитуре и који би, разумном политиком, омогућили да земља изађе из перманентне кризе. “*Београд има да буде освојен и побеђен*, тако да у њему надвлада и завлада онај који је данас најбољи” – предвиђао је Лаза Поповић.⁴⁰

Као што је саветовало Београду да изврши највећу концентрацију умних и моралних снага, тако је уредништво *Нове Европе* улагало заиста велике напоре да око овог часописа окупи најбоље, најеминентније интелектуалце из Србије, у чему је, изгледа, имало само делимичног успеха. Милан Ћурчин изузетно је ценио, пре свега, Јована Цвијића, уверен чак да је управо он, уместо бројних – по његовом мишљењу неспособних – политичара, требало да се нађе међу онима који управљају земљом. Ћурчин је, међутим, без устручавања критиковао српске интелектуалце кад год би заступали становишта супротна његовим. У том смислу посебно је карактеристичан његов чланак објављен 11. априла 1926. године у *Новој Европи*. Овај напис представља неку врсту обрачуна Милана Ћурчина са академиком Љубомиром (Љубом) Стојановићем, поводом његовог текста објављеног месец дана раније у *Српском књижевном гласнику* и истоименог предавања (под насловом “Хрватска ‘аустријанштина’”) које је одржао на Коларчевом народном универзитету у Београду.⁴¹ Увек спреман

³⁸ Ћ., “Спољна политика Г. Маринковића”, *Nova Evropa*, књ. XVII, бр. 10. и 11, 26. V 1928, стр. 359.

³⁹ Л. Поповић, “Крај ‘српског питања’”, *Nova Evropa*, књ. XII, бр. 19, 21. XII 1925, стр. 543.

⁴⁰ Л., “Pogledi uprti u Beograd”, *Nova Evropa*, књ. X, бр. 17, 11. XII 1924, стр. 523.

⁴¹ У том чланку/предавању Љ. Стојановић је упозоравао да Хрвати жале због пропасти Хабзбуршког царства, да не схватају да су коначно слободни и да имају своју државу, те да и даље гледају на Србе као на “шизматике”; упозоравао је, такође, да хрватска интелигенција показује црте мегаломаније, да себе сматра носиоцем европске културе којом треба да просветли и оплемени примитивне “Балканце”. Љуба Стојановић је, затим, изнео своје сумње да би Хрвати, који су уступили своју државу на управу страним господарима, били довољно компетентни да владају новом, југословенском државом. Чак је истакао да су у великој заблуди ако мисле да ће им Срби то “и штети и смеги допустити”. Оштрој

да дели лекције и критикује београдску средину, Милан Ђурчин је, на себи својствен, отворен и оштар начин, одмах реаговао. Академика Љубу Стојановића једноставно је прогласио за сепаратисту и великосрбина *par excellence*, тврдећи да се, иако лидер републиканаца, по својим ставовима не разликује битно од радикала. За уредника *Нове Европе* Љуба Стојановић више није био респектабилна јавна личност и он је то, на један прилично суров и неакадемски начин, ставио до знања својој читалачкој публици: “[...] са свим нашим симпатијама за његову личност, и са свим поштовањем за његову личну вредност и његово лично поштење” – писао је Ђурчин – “ми ћемо се, после свих напора да га одвратимо од његових садашњих мисли, иако тешка срца, морати одлучити да над њиме ставимо крст, и да на његов гроб навалимо камен. Јер он је за нас мртав, и ми оплакујемо једног драгог покојника”. Чланак Љубе Стојановића пружио је Ђурчину потврду његовог фундаменталног става: да је жеља за доминацијом равномерно распоређена, односно да постоји и на српској и на хрватској страни. Другим речима, Ђурчин је, коментаришући политичку праксу Краљевине СХС, уводио принцип симетрије: “Онај који је досад веровао само у хрватске сепаратисте и франковце био је у заблуди; има данас српских франковаца и сепаратиста бар колико и хрватских. И има их још опаснијих, – *србијанских* франковаца, који и све Србе хоће још да ‘посрбијанче’. То је ратна појава, такозвани ‘ослободилачки шовинизам’, управо ‘ослободилачка омама’, болест која се као трахом навукла на очи појединих интелектуалаца у Србији (поглавито оних који су за ратова пландовали по иностранству или седели код куће скрштених руку), па сад уображавају да су они ‘Kulturträger’-и а да су сви други ‘у ропству рођени’”.⁴² Ако се “пландовање по иностранству” или “седење код куће скрштених руку” односи на Љубу Стојановића, онда треба рећи да је овај научник Први светски рат провео делимично у Србији (у интендатури Врховне команде и у сусретима са представницима савезничких земаља), делимично у важној дипломатској мисији у Петрограду (1915), а највећим делом – преко две и по године – у емиграцији у Ници. У овом француском граду он свакако није “пландовао”, већ је живео веома повучено, оскудевајући у свему због изузетно скромних финансијских могућности и очајавајући због трагедије која је задесила његов народ.⁴³

критици подвргао је нарочито Стјепана Радића због његове политике чија је тенденција – уочавао је Стојановић – слабљење Срба у држави и њихово компромитовање у очима несрпског становништва, а који, упркос томе, без икаквих проблема и без отпора од стране Срба, несметано гради политичку каријеру и заузима министарске положаје. (Љуб. Стојановић, “Хрватска ‘аустријанштина’”, *Српски књижевни гласник*, књ. XVII, бр. 5, 1. III 1926, стр. 360–362)

⁴² Ђ., “Југославија на мукама”, *Нова Европа*, књ. XIII, бр. 7, 11. IV 1926, стр. 200.

⁴³ Видети подробније: Mira Radojević, “Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu”, *Istorija 20. veka*, br. 2, 2000, str. 17 i dalje.

На Ћурчиновој листи “непожељних” интелектуалаца из Србије налазио се и универзитетски професор, историчар Станоје Станојевић. Поводом објављивања Станојевићеве *Народне енциклопедије, у Новој Европи* се појавио чланак из пера чиновника Народне библиотеке Илије М. Петровића⁴⁴ под насловом “Једна кајмакчаланска енциклопедија”, у коме је изнета оцена да је ово дело “из темеља промашено”. Основна Петровићева замерка односила се на то што су из Станојевићеве енциклопедије избачени појмови Југославија и југословенство; потом да је рађена без јасно дефинисане концепције, неозбиљно, површно, немарно и недоследно што је проузроковало, на једној страни, уношење низа ефемерних одредница, а на другој изостанак многих битних појмова итд. Илији М. Петровићу засметало је, на пример, то што су у енциклопедију унети биографски подаци Игњата Бајлонија, Ђорђа Вајферта и браће Дунђерски. Њеног уредника оптужио је за настојање да, објављивањем енциклопедије, извуче што већу личну материјалну корист, а саму енциклопедију прогласио је “готово неупотребљивом”!⁴⁵ У јавности је, и пре овог чланка, било приговора на Станојевићево дело. Гавро Манојловић се, тако, жалио Јовану Цвијићу на то да је Станојевић поступио некоректно јер је од Српске и Југославенске академије преузео идеју за објављивање енциклопедије, не тражећи њихову сагласност, чак им преотимајући неке од већ ангажованих сарадника. Осим тога, и Манојловићу је највише засметало у основи исто оно што и чланкописцу *Нове Европе*: “у чланку ‘академија’ приказана је само Српска краљ. Академија, а о Југославенској ни да је има на свијету. Чуло се касније, да ће ‘Југославенска ак.’ доћи под слово Ј; но како да је Српска дошла под слово А?”⁴⁶

Увређен помало малициозним примедбама младог Илије М. Петровића⁴⁷ – који је без устручавања делио лекције другима, искуснијима – Станоје Станојевић је и њега и његовог кума Милана Ћурчина тужио

⁴⁴ Илија М. Петровић (1895–1942), књижевник, родом из Београда. Најпознатије дело *Бајрон код Југословена*. Стрелан је као комуниста у бањичком логору. О животу и делу видети подробније: Симка Кабиљо-Шутић, “Књижевно и научно дело Илије М. Петровића” у: Илија М. Петровић, *Бајрон код Југословена*, Београд–Пожаревац, 1989.

⁴⁵ И. М. Петровић, “Једна кајмакчаланска енциклопедија”, *Нова Европа*, књ. XIV, бр. 3, 26. VIII 1926, стр. 84–93.

⁴⁶ АСАНУ, 13484/710-5, Заоставштина Јована Цвијића: Гавро Манојловић – Јовану Цвијићу, Загреб, 6. VII 1925.

⁴⁷ Карактеристична су сећања професора Рашка Димитријевића, која добро осветљавају лик његовог пријатеља Илије М. Петровића: “Као човек, Илија беше немогућ. Увек се дурио, никад му ништа није било потаман. Рођен је био да вам у очи каже непријатности, да повреди. [...] Стално се обрецивао, тешко се могло с њим, инација каквог нема. Колико је хиљада пута овде седео, наругуши се па ћути, замишљен. Ето, такав беше да сам се ја увек забринуо ако ми случајно не каже нешто непријатно. Али, оно што је Илија писао у *Новој Европи*, то је било тачно”. (Коста Димитријевић, *Илија М. Петровић: живот и дело; избор поезије*, Пожаревац, 1969, стр. 9–10)

суду, што је уреднику загребачког часописа послужило као повод за јавни обрачун са овим историчарем. Милан Ђурчин је, у најкраћем, довео у питање Станојевићеву оданост науци и научном раду, тврдећи да је од науке направио неку врсту бизниса како би остварио што већи профит, те да је жеља за зарадом (у виду новчане одштете од *Нове Европе*) главни мотив чак и његове тужбе.⁴⁸ Ђурчин је, такође, подсетио на критички дух самог Станојевића, који је својевремено имао врло оштре, па чак и непримерене, опаске о радовима Јована Скерлића, Павла Поповића и других аутора, па да је, самим тим, дужан да мирно отрпи примедбе које стижу на његов рачун.⁴⁹ Читава ова афера завршила се одлуком Краљевског судбеног стола у Загребу “да окривљене ријечи и реченице нису подобне творити обиљежје преступа чл. 52. закона о штампи, будући, да садрже дозвољену критику”, те да “нема мјеста да се ни тужени писац стави под суд”.⁵⁰

Израда енциклопедија, нема сумње, захтева тимски рад великог броја стручњака и сарадника који би водили рачуна о свим појединостима, како би биле избегнуте могуће грешке и нелогичности. Станоје Станојевић је, међутим, већи део посла обављао сам па и не треба да чуди што је направио низ пропуста. У сваком случају, југословенска јавност добила је енциклопедију на какву би вероватно, да није било ефикасног професора Станојевића, чекала још дуго; њен приређивач је потомцима оставио дело чија је – сада то знамо – највећа вредност управо у томе што садржи информације и о мање познатим личностима и појмовима који нису обухваћени потоњим енциклопедијама. Научни рад је, стога, и данас незамислив без консултовања значајне *Народне енциклопедије* Станоја Станојевића.

Попут *Нове Европе*, која је настојала да окупи највеће интелектуалце из Србије, и Самостални демократски клуб, формиран 25. марта 1924. године као одговор Прибићевићевог крила Демократске странке на стварање Опозиционог блока уз подршку ХРСС-а, покушао је да привуче на своју страну једног истакнутог научника, професора Александра Белића. У писму упућеном већ 31. марта 1924. године, председник Самосталног демократског клуба обавестио је Белића, уверен да он одобрава политички став који је заузео новоформирану клуб и да је спреман на сарадњу, да је на седници од 27. марта кооптиран у чланство Главног одбора странке самосталних демократа.⁵¹ Професор Белић се, међутим, једним учтивим писмом у коме је изразио искрено уважавање несебичног патриотског рада самосталске

⁴⁸ М. Ђурчин, “Један народни енциклопедист Двадесетог Века”, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 8, 11. IV 1927, стр. 268–280.

⁴⁹ *Исто*, бр. 9, 26. IV 1927, стр. 303–324.

⁵⁰ АСАНУ, 11323, Заоставштина Станоја Станојевића: Закључак Кр. Судбеног стола, у Загребу, 24. II 1927.

⁵¹ АСАНУ, 14386-IV-586, Заоставштина Александра Белића: Самостални демократски клуб – Александру Белићу, Београд, 31. III 1924.

групе, захвалио на понуђеном чланству, с обзиром на велике обавезе које му не дозвољавају да преузме нове дужности.⁵²

Политичари и јавни радници су, као што видимо, неуморно полемисали. С друге стране, српска заједница у Хрватској још увек је неговала свест о величини и важности Србије, створену пре уједињења. Иако има података да су се српски сељаци на Плитвицама већ 1923. године надали ослобођењу од “лоповског Београда” и ради тога “навијали” чак и за Радића,⁵³ дух заједништва са Србијом није нестао. На парламентарним изборима Крајишници су гласали за странке чије је главно упориште било у Србији; поверење у Србију, Београд и Карађорђевиће било је дубоко и није га било лако поколебати, тако да је и Светозар Прибићевић, после формирања своје странке и преласка у опозицију, одбацивао као неистинита, као што ћемо видети, настојања да се његова политичка оријентација – коју је он карактерисао као борбу против владајуће елите која, наводно, експлоатише сав народ, и у Србији и ван ње – прогласи за борбу против Србије. Како не би изгубио гласове бирача, Прибићевић је морао уважавати њихова национална осећања и чврсто укоренењу везаност за Србију, о којој сведочи и следећи илустративан пример. Сплитски лист *Ново доба* донео је, наиме, 13. маја 1924. године, вест о доласку у Книн певачког друштва “Станковић” из Београда. У Книн је том приликом стигао и познати комедиограф Бранислав Нушић, председник друштва. “Све што је у Книну дошло је на колодвор да дочека и поздрави браћу из Београда” – писало је *Ново доба*. “Станковић” је у Соколани одржао концерт, а затим је приређена свечана вечера. Том приликом говорили су председник книнске општине Арамбашин и, у име книнских сокола, др Т. Новаковић, а потом и сам Нушић. Аутор *Госпође министарке* почео је, каже *Ново доба*, “тоном нушићизма а наставио је изљевом великих и силних осјећаја прама нашем уједињењу и братству и прама Книњанима”. На крају, наш велики комедиограф је истакао да све што су чланови и чланице “Станковића” доживели у Книну “неда се описати ни изрећи” будући да “не може овако да дочека и почасту него само велика и братска душа”. Те вечери Книном су до дубоко у ноћ одјекивале српске, хрватске и словеначке песме. Срдачно дочекани, Београђани су били и свечано испраћени, а *Ново доба* је забележило да је Книн “мало када већег весеља и одушевљења доживео” него што је то било приликом доласка београдског певачког друштва “Станковић”.⁵⁴

У чему је, онда, била суштина спора на релацији “пречани” – “Србијанци”?

⁵² АСАНУ, 14386-IV-586, Заоставштина Александра Белића: Александар Белић – претседнику Самосталног демократског клуба, s. a.

⁵³ АСАНУ, 13484-1297/3, Заоставштина Јована Цвијића: Јуре Турић – Јовану Цвијићу, Загреб 19. X 1923.

⁵⁴ “‘Stanković’ u Kninu”, *Novo doba*, (Split), br. 111, 13. V 1924, str. 5.

Према писању **Лазара Бркића**⁵⁵ (Осијек, 1878 – ?) Србија је за Србе “пречане” била и остала “мајка мила и ослободитељка”; раздор у српском националном корпусу последица је неадекватног држања и понашања појединих “Србијанаца” који су се после рата доселили у пречанске крајеве: нерасположење усмерено према њиховој личности они су настојали да прикажу као нерасположење према Србији као целини и “Србијанцима” уопште.⁵⁶ С друге стране, професор гимназије у Карловцу **Милан Радека** (Мекињар, Крбава, 1897 – Карловац, 1982) је, у једном оштро интонираном чланку у загребачкој *Ријечи* – “Зар Пруси?!” (који је, као и Турчинов у *Новој Европи*, такође био одговор на чланак Љубе Стојановића “Хрватска ‘аустријанштина’” из *Српског књижевног гласника*), изнео тезу – пренебрегавајући чињеницу да је хрватска сепаратистичка активност почела чим је створена југословенска држава, пре него што је било реалних основа за било какве приговоре њеном функционисању или раду политичара из Србије – да је у основи сукоба “једно очајно непознавање пречанских прилика” код Срба из Србије. Да би поткрепио ову тезу, Радека је навео читав низ примера; карактеристичан је нарочито пример из београдског дневног листа *Политика* у коме је наишао на вест да је набујала река Сава “срушила мост звани Вргинмост”. Према Радекином тумачењу, ово обавештење је исто тако апсурдно као да је речено, на пример, да је набујала река Дрина “срушила мост звани Ћуприја”. Овакве грешке су, упозоравао је Радека, биле недопустиве, а добијале су на тежини утолико више што су се појавиле у реномираном престоничком листу. Радека је, такође, уочавао и грешке на географским мапама које су се користиле у школама, а чији је аутор био – Јован Цвијић: Радуч у Лици био је означен, на тим мапама, као Радић, траса личке железнице уцртана је потпуно погрешно итд. У уџбеницима је, пак, поменуто да се велика електрична централа код Карловца у Озљу, налази на Корани, уместо на Купи и сл. Као другу, готово фаталну грешку “Србијанаца”, Радека је идентификовао њихов “менторски и турски став” према “пречанима”; под тиме је подразумевао да се све оно што спада у технику власти – састављање влада, председавање владама, заузимање министарских положаја и сл. – налази у њиховим рукама. Овом констатацијом он је прешао на политички терен, преузимајући уобичајену аргументацију политичара из “прека” који су негодовали због слабог учешћа у власти. “Ниједан се пречански политичар” – према његовом мишљењу – “није у Србији одомаћио онако, као што се много Србијанских политичара одомаћило ‘преко’”. Према уверењу овог професора и свештеника “Србија

⁵⁵ Инспектор Министарства просвете у пензији. Од младости се истицао као српски националиста, због чега је избачен из гимназије. Студирао је у Бечу, Грацу и Загребу, где је завршио Филозофски факултет. У политичком смислу, био је присталица Јаше Томића. Године 1925. био је кандидат Народне радикалне странке на листи Националног блока у осјечком округу, а 1927. носилац листе Народне радикалске странке (независних радикала) и Српске странке за осјечки округ. АЈ-66-120-390 Curriculum vitae Лазара И. Бркића.

⁵⁶ Л. И. Бркић, “Пречански фронт”, *Радикалски гласник*, (Осијек), бр. 2, 30. X 1925, стр. 1.

је за пречане политички затворена”. Он је сматрао да “Србијанци још држе фронт на Дрини, Сави и Дунаву, фронт политички”. Трећа примедба Милана Радеке односила се, у најкраћем, на чињеницу да се “Србијанци”, односно њихови политички лидери, наводно сматрају јединим компетентним факторима за одлучивање о судбини југословенске државе, иако је она држава свих Срба, Хрвата и Словенаца, дакле како Срба из Србије тако и “пречана”.⁵⁷

Један од карактеристичних случајева који добро илуструју поларизацију на линији “пречани” – “Србијанци”, јесте случај младог књижевника **Љубомира Мицића** (Сушица, Јастребарско, 1895 – Качарево, Панчево, 1971). Пошто је отпуштен с места средњошколског професора у Загребу, Мицић је, под великим притиском загребачког јавног мњења, био приморан да напусти Хрватску; 1923. године је дошао у Београд, где је пренео и свој авангардни часопис *Зенит*. Али, зенитизам у престоници није наишао на одјек који је његов оснивач и власник очекивао. Револтиран забраном своје књиге *Аероплан без мотора*, Мицић је, октобра 1925. године, у *Зениту* објавио познати чланак “Хвала ти Србијо лепа”. У овом жестоком напису, којим је дао одушка повређеним осећањима, Мицић је, на првом месту, описао своју приврженост Србији која је датирала из времена његовог најранијег животног доба. “Дуго сам сновио о теби” – речи су којима је Мицић почео чланак. “Цело болно детињство и целу мукотрпну младост – ратова и револуција”. Србија, међутим, према Мицићевом мишљењу, није испунила наде и очекивања његове генерације: “[...] ти нас давиш својим сопственим рукама, Србијо лепа...” – тврдио је. “Ми свесно и устрајно страдамо ради твојих грехова, Србијо”. Шта је то што је Мицић замерао Србији? У складу са својом тезом да, уместо европеизације Балкана, треба балканизовати Европу, аутор *Барбарогенија* је владајућој елити Србије заправо пребацивао то што је она поступала управо супротно. Некритичким (по његовом мишљењу) прихватањем тековина западне цивилизације створена је гротескна слика Србије: “Ставили су ти цилиндар на главу а нису ти скинули опанке са ногу”. Љубомир Мицић је, укратко, био уверен да властити идентитет не треба градити пуким подражавањем Запада нити напуштањем властитих историјских упоришта.

Талентован али и сујетан, млади песник је тешко поднео и то што је, иако факултетски образована личност и интелектуалац, по доласку у Србију био принуђен да ради као обичан трговачки помоћник. Тиме је његово људско достојанство било и те како повређено; “[...] чему су били наши дивни снови о слободи, о правди, о идеалном раду?” – питао се Мицић. “Зашто су била она гола човечја страдања, под сугестијом твоје прошлости – за твој живот и за нашу будућност тобоже – грешна кћери балканска? Зар су доиста узалуд биле кише наших суза и тешка грцања – у сумрак

⁵⁷ Milan Radeka, “Zar Prusi?!”, *Riječ*, br. 77, 4. IV 1926.

твој деветстопетнајсте? Зар све то зато, да твоји умни радници буду данас твоја раја, твоји пасторци или трговачки помоћници твојих зеленаша?” Немогућност да нађе адекватно запослење – уосталом као ни многи други обдарени и умни људи у свим временима и у свим земљама – за Мицића је било једно уистину болно искуство које се не заборавља лако: “А када сам ти месецима нудио своју радну снагу само за кору хлеба и ништа више, ти си с презривим осмехом увек окренула главу од мене. Гладан сам молио бар добру реч и обећање, јер нисам могао платити твоје љубави. [...] Твоји су се слугани само смешили а твоји полтрони трљали су дланове. Тако данима, тако месецима, савладан од глади, ја сам се грчио пред вратима твојих каљавих министарстава, плакао сам од горчине и неправде у затвореним кабинетима, падао сам у крило твоје тврде београдске калдрме”. Иако пун једа и горчине, покретач *Зенита* је тврдио да “ми нисмо Турци који тражимо златне дукате и сребрне дарове, за наше радове духа и мисли”. Па ипак, мада немају никакве претеране захтеве, интелектуалци не желе да буду обична раја “која треба да плаћа данак у крви и данак у глади”. “Ми се никако не одричемо живота на земљи, јер за људе други не постоји!” – поручивао је Љубомир Мицић. “На част вам било ‘царство небеско’! [...] Ми тражимо: дај већ једном да се живи а не само да се умире Србијо!”⁵⁸

Осим за достојан материјални положај уметника Љубомир Мицић је пледирао и “за слободу мисли за слободу стварања”, која је њему била оспорена забраном *Аероплана*. У одбрани, изреченој пред Првостепеним судом у Београду 16. априла 1926. године, Мицић је упозоравао на разне појаве у престоници (у коју је дошао жељан “београдске слободе”) које би се с много више разлога могле сврстати под “тешку повреду јавног морала” због које је он оптужен. Аутор *Аероплана* је истакао да се “за песничка дела песницима (се) не може судити људским законима” те да “песнички геније не може да буде кривично одговоран”.⁵⁹ Као човек који је покушавао да у уметност унесе дух модерног времена (али на један *sui generis* радикалан начин), Љубомир Мицић није разумевао то што једна још увек увелико патријархална и конзервативна средина, каква је била Србија после Првог светског рата (уз то заплашена бауком комунизма), није била спремна да прихвати нове, авангардне идеје. Комбинација личне сујете, оправданог гнева и извесног неразумевања политичких прилика утицала је да и Љубомир Мицић прихвати стереотип који је далекосежно одредио правце мишљења и који је изражен кроз процену уредништва *Зенита* да “Београд не воли пречане, па макар они и Срби били” те “да за Београд ништа не ваља што није родила Шумадија или Палилула”.⁶⁰

⁵⁸ Љубомир Мицић, “Хвала ти Србијо лепа”, *Зенит*, бр. 36, октобар 1925.

⁵⁹ Видети чланак: “За слободу мисли за слободу стварања”, *Зенит*, бр. 41, мај 1926, стр. 5–12.

⁶⁰ Уредништво *Зенита*, “Филм једног књижевног покрета и једне духовне револуције”, *Зенит*, бр. 38, фебруар 1926.

У време када је Мицић ово писао, 1926. године, била су у току значајна прегруписавања на политичкој сцени Краљевине СХС, а ускоро ће уследити још крупније промене. Светозар Прибићевић је, наиме, 1924. и у првој половини 1925. године с радикалима – које је током 1923. оптуживао за политички макијавелизам и безгранично властољубље – учествовао у коалиционим радикалско-самосталским владама; јула 1925, када је формирана влада народног споразума, прешао је у опозицију. И не само то. Успостављањем радикалско-радићевске коалиције Прибићевић је ступио у отворен обрачун с радикалима, због тога што је земља, у његовој интерпретацији догађаја, дата на управу “онима који нису хтјели ову државу”, уместо “онима који су у сваком моменту приправни до краја бранити нашу краљевину”.⁶¹ Први су, наравно, били присталице Радићеве Хрватске сељачке странке, а други – сам Светозар Прибићевић (са својим монополом на патриотска осећања) и његови следбеници. Извесно је, према томе, да је вођу самосталних демократа дубоко озлоједио губитак власти и да је због тога пребацивао радикалима да је “политика споразума једна систематска персекуција оних елемената, који су стварали ову државу и до абнегације самога себе били верни краљу и држави”.⁶² На рачун радикала он је стављао то што су својевремено “ишли за Великом Србијом, а сад србују са Радићем”, што су оптуживали демократе за издају српства, а сада и сами “воде политику са онима, који су отворено пљували на све, што је српско”;⁶³ констатовоао је, такође, да је Радикална странка “трула, покварена, корумпирана” и по томе је упоређивао с Куеновом странком у Аустроугарској и с Напредном странком у Србији Милана Обреновића.⁶⁴ Из свега тога Прибићевић је извео закључак да Радикална странка “није способна за живот” те да иде у “неминовни слом”. Њеног лидера упоређивао је са Фрањом Јосипом: “Као што је са смрћу Фрање Јосипа нестало Аустрије, тако ће са смрћу г. Пашића нестати радикалне странке”.⁶⁵

Опстанак Радикалне странке, наравно, није био у тако тесној зависности од личности Николе Пашића те се није ни догодило оно чему се надао Светозар Прибићевић. У сваком случају, он је покушавао да убеди јавност да су радикали изгубили свој *raison d'être*; у основи, истог мишљења био је и када је реч о осталим политичким странкама у Краљевини СХС (осим о својој, Самосталној демократској странци), и то због њиховог функционисања по инерцији, односно у маниру који им је био својствен пре уједињења. То се односило како на Радикалну тако и на Демократску странку, коју је Прибићевић такође прогласио за “регионалну србијанску

⁶¹ “Značaj skupštine g. Sv. Pribičevića”, *Riječ*, br. 206, 7. IX 1925, str. 2.

⁶² “Vlada političkih slabića”, *Riječ*, br. 81, 10. IV 1926, str. 2.

⁶³ “Triumfalni duhovski zborovi SDS”, *Riječ*, br. 117, 26. V 1926, str. 2.

⁶⁴ “Triumf g. Svetozara Pribičevića u Pašićevu”, *Riječ*, br. 255, 9. XI 1926, str. 2.

⁶⁵ “Veličanstvena manifestacija jugoslovenske snage u Splitu”, *Riječ*, br. 208, 14. IX 1926, str. 2.

странку”. Профилисана годинама раније, она је представљала “остатке остатака” предратних опозиционих странака Краљевине Србије и није схватала, или је бар тако мислио Светозар Прибићевић, да југословенска концепција, која је требало да буде идејни фундамент странке, искључује принцип споразумевања међу народима који је, међутим, и она примењивала. “Дефект”, пак, Земљорадничке странке састојао се, по његовом уверењу, у томе што је то класна странка, чији је програм реакционаран јер предвиђа класни представнички систем.

И током 1927. године Светозар Прибићевић је наставио са стигматизовањем свих политичких потеза који су повлачени у Београду. Посебно му је засметало закључивање тзв. Бледског споразума између Веље Вукићевића и Антона Корошеца, што је аргументовао Корошчевом изразито антисрпском оријентацијом у Аустроугарској. Сарадња са словеначким клерикалцима за Прибићевића је била најубедљивији пример “безначаљности и бескарактерности” Београда⁶⁶ из кога се, по његовом мишљењу, “влада онако, као што се владало из Беча и Пеште”. При томе, Вукићевићеву владу звао је “србијанском”, владом “чисте и неприкривене хегемоније”⁶⁷ и упозоравао: “Политика која се води из Београда мора бити за свакога једнака. Не смије држава да за један крај буде мати, а за други маћеха”.⁶⁸ Дакле, лидер самосталних демократа постепено је, током двогодишње самосталне опозиционе борбе, своје ставове усклађивао са ставовима хрватских политичара. Ако не у свему, Прибићевић им се приближавао бар у њиховој основној тези, лансираној већ у првим данима по ослобођењу – тези о великосрпској хегемонији. Стога је загребачки *Радикалски гласник* (под уредништвом др Душана Пелеша⁶⁹) страховао да би се “пречански фронт” брзо “изродио у ‘фронт против Србије’”: “Како год ми нећемо фронт србијански тако још мање хоћемо фронт ‘пречански’, што је у ствари протусрбијански. Ми нећемо у држави таборе по покрајинама, са ову и са ону страну Дрине” – писао је анонимни аутор уводника објављеног 15. априла 1927. године. Пречански фронт био би, по његовом мишљењу, израз сепаратистичких тенденција које би се од сепаратизма Хрватског блока разликовале утолико што не би инсистирале на посебном хрватском суверенитету, али би, зато, захтевале посебан статус у административном, привредном и социјалном погледу.⁷⁰ Прибићевић је, међутим, одбацивао, као потпуно неосноване и апсурдне, прекоре да његова опозициона политика афирмише “антисрбијанство”. Напротив. “Тражити равноправност пречанских крајева са Србијом” – правдао се Светозар Прибићевић – “није рад

⁶⁶ “G. Svetozar Pribićević o političkoj situaciji”, *Riječ*, br. 195, 15. VII 1927, str. 2.

⁶⁷ “Izgleda kao da su vlastodršci poludjeli”, *Riječ*, br. 140, 21. VI 1927, str. 1.

⁶⁸ “SDS je tvrdi granit”, *Riječ*, br. 124, 31. V 1927, str. 1.

⁶⁹ Шибине, Глина, 1867–1943.

⁷⁰ “Prečanski front”, *Radikalski glasnik*, (Zagreb), br. 13, 15. IV 1927, str. 1.

против Србије него је рад за Србију”.⁷¹ То је требало, дакле, да значи да управо неједнаки третман регија који постоји у земљи изазива нерасположење према Србији и подрива њен углед. Своју, пак, искрену оданост Србији Прибићевић је доказивао прегалаштвом на хармонизовању и уједињавању Загреба и Београда.

У сваком случају, као што је функцију Београда видео у аналогiji и поистовећивању с Бечом и Пештом, Светозар Прибићевић је у Краљевини СХС, као и у Аустроугарској, у Хрватима почео да гледа своје потенцијалне политичке партнере. Док је загребачки *Радикалски гласник* писао да је “немогуће и замислити, да би Срби из ових крајева могли ући у неки ‘пречански фронт’”,⁷² десило се управо супротно: Срби из Хрватске, односно с територије бивше Хабзбуршке монархије, предвођени Светозаром Прибићевићем, опет су се, крајем 1927. године, нашли у заједничкој политичкој организацији са Хрватима. Иако је само неколико година раније готово демонизовао Стјепана Радића, пишући да је “проста обмана народа, да се с Радићевом странком може консолидовати јединство народа и државе”, као и да “ко двадесет година као Радић заступа идеју, да су Хрвати народ сасвим различит од Срба и да хрватски суверенитет мора доћи до израза не заједно са српским, него сасвим независно од њега, тај не може, одједаред, преко ноћи, постати сарадник на послу консолидације јединства”,⁷³ Светозар Прибићевић је крајем 1927. ипак поверовао да се са Радићем, “одједаред, преко ноћи”, може сарађивати “на послу консолидације јединства”. То је резултовало коалицијом Самосталне демократске и Хрватске сељачке странке. Овога пута политичка организација Срба и Хрвата није се звала Хрватско-српска већ Сељачко-демократска коалиција и означила је формирање пречанског фронта у земљи.⁷⁴

Тим поводом поново се у загребачкој *Ријечи*, гласилу Самосталне демократске странке, огласио професор Милан Радека, тврдећи да у коалицији Радић–Прибићевић “пречани” не гледају само “пролазну комби-

⁷¹ “Osam zborova g. Svetozara Pribičevića”, *Riječ*, br. 197, 30. VIII 1927, str. 2.

⁷² “Prečanski front”, *Radikalni glasnik*, (Zagreb), br. 13, 15. IV 1927, str. 1.

⁷³ Светозар Прибићевић, “Моје схватање”, *Политика*, (Београд), бр. 5730, 5. IV 1924, стр. 1. И годину дана касније, после закључивања радикално-радићевског споразума, Прибићевић је наглашавао да Стјепан Радић “никад у своме животу није одржао ниједан споразум”. (“Велики говор г. Св. Прибићевића”, *Политика*, бр. 6190, 20. VII 1925, стр. 2)

⁷⁴ У послератној научној литератури говорило се само о “великосрпској хегемонији” и нужности њеног обарања као о разлогу Прибићевићевог удруживања с Радићем. Истраживања др Б. Глигоријевића, међутим, бацају нову светлост на Прибићевићеву одлуку да приђе ХСС-у, указујући да је његов прави мотив за сарадњу с хрватским лидером био финансијске природе. Др Глигоријевић је наиме открио да је странка вође Срба у Хрватској, после губитка власти и неколико година опозиционог деловања, остала без средстава, те да се Прибићевић приклонио Радићу како би од њега добио новац за агитацију. (Бранислав Глигоријевић, “Стварање пречанског фронта у Хрватској и политичке последице (1927–1941)”, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1, 1997, стр. 100)

нацију, неко дружење од невоље”, већ “природан плод политичког развоја”. И у овом чланку Радека је, у ствари, поновио своје раније ставове који се, у основи, свODE на то да је југословенска држава сложена држава састављена из више целина с различитим политичким, економским, правним и културним наслеђем, те да се њоме не може владати на начин којим се владало предратном Србијом. Њему је, исто тако, сметала пенетрација политичара из Србије у пречанске крајеве и то због тога што се супротан процес, тј. пенетрација пречанских политичара у Србију, одвијао знатно теже.⁷⁵ Једино решење којим би се предупредило организовање политичких снага из целе државе у једном фронту наспрам снага преткумановске Србије, Радека је налазио у сразмерном учешћу у власти – уместо дотадашњег “репрезентативног”, тј. учешћа по кључу – свих “племена” и свих крајева земље.

Сличне примедбе имао је и Светозар Прибићевић. Његово полазиште било је да земљом влада “политичка банда” – ружна и непримерена синтагма којом је етикетирао политичаре из Србије – која је завела систем неједнакости или, другим речима, систем тзв. “великосрпске хегемоније”. Непрестано се надмећући са политичарима из Србије, Прибићевић је увелико прелазео границе доброг укуса, често се, чак, служећи нетачним информацијама и погрешним подацима. Тако је, на пример, пласирао податак (у свом говору у Загребу 22. јануара 1928) да је на Солунском фронту било 28.000 југословенских добровољаца и још само толико бораца српске војске.⁷⁶ У науци је, међутим, данас познато да је на Солунском фронту почетком августа 1916. било 369.400 војника, од тога 127.000 Француза, 122.600 Срба и 119.000 Британаца; током 1917. и 1918. године српској војсци је пришло 12.600 добровољаца из Русије и око 7.000 из Америке. Упркос приливу добровољаца, крајем фебруара 1918. српске трупе су, због великих губитака, бројале око 113.000 војника. Сматра се да је за време солунске офанзиве, у јесен 1918. године, српска војска обухватала 151.000 бораца, укључујући и 21.000 добровољаца.⁷⁷ Реч је, дакле, о много већим српским снагама него што је навео Прибићевић. У време ове афере јавност

⁷⁵ Milan Radeka, “Najglavnija zamerka...”, *Riječ*, br. 275, 1. XII 1927, str. 2.

⁷⁶ “За пуни демократски парламентарни режим”, *Реч*, бр. 1145, 24. I 1928, стр. 2.

⁷⁷ Међу добровољцима су била 2.562 борца из Банске Хрватске, 2.038 из Лике, 7.000 из Босне и Херцеговине, 445 из Далмације, 5.189 из Баната и Бачке, 2.141 из Срема, 1.325 из Славоније, 219 из Црне Горе, 141 из Словеније и 34 из Чешке. (Богдан Гледовић, др Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Милан Граховац, др Петар Опачић, *Први светски рат I: Србија и Црна Гора*, Цетиње, 1975, стр. 308–334) Ово су подаци које, као аутентичне, прихвата и Никола Б. Поповић: “Бројно стање и национална структура добровољаца у српској војсци у Првом светском рату”, *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, Београд, 1996, стр. 274. У истом зборнику видети и радове: Богумил Храбак, “Српски добровољачки покрет у Северној Америци 1917–1918”, стр. 159–193; Убавка Остојић-Фејић, “САД и Српски добровољачки покрет у Првом светском рату”, стр. 195–205 и Никола Жутић, “Југословенски соколи-добровољци у српској војсци у Првом светском рату”, стр. 225–335.

је упозорена да је Прибићевић погрешно у рачунању: уместо по 800 или 1.000 војника, како је он рачунао, у једном батаљону било је по 2.500 и више бораца.⁷⁸ Остаје отворено питање да ли је његова омашка била намерна или случајна.

Било како било, Прибићевићев говор наишао је на велики број реакција јавног мњења. Он је стога био принуђен да се брани. У своју одбрану истакао је да мали број српских војника учесника Солунског фронта треба да служи на част Србији јер говори о великом страдању њене армије; за веродостојност наведених података, пак, позвао се на Николу Пашића и генерала Петра Пешића, помоћника начелника штаба Врховне команде војводе Мишића за време пробоја Солунског фронта. Напоменуо је, такође, да његову тврдњу, изнету у загребачком говору, да је Кајмакчалан југо-словенски, а не само српски – што је требало да значи да је Краљевина СХС створена снагом оружја свих њених народа, а не само “Србијанаца” – не треба тумачити као увреду Србије.⁷⁹ Поводом загребачког говора дошло је

⁷⁸ “Одговор г. Прибићевића”, *Правда*, бр. 24, 27. I 1928, стр. 2.

⁷⁹ “G. Sv. Prbićević o intrigama i komentarima”, *Riječ*, бр. 22, 17. I 1928, стр. 2. Између осталог, у београдском листу *Време* објављена је серија чланака, из пера књижевника и новинара Станислава Кракова, српског борца из Првог светског рата и учесника битке на Кајмакчалану, огорченог Прибићевићевим изјавама. “За све нас који смо видели Албанију” – писао је Краков – “који смо провели три године изгнани из земље живећи у рововима по снежним планинама, за све нас које је једино љубав према својој земљи држала да поднесемо жртве и напоре какве још ни једна војска до данас није понела, остао је Кајмакчалан као синтеза свих наших бојева, свих наших напора, све наше проливане крви, свог пожртвовања нашег народа.

У елану, какав је само у легендарној историји бележен, додирнули смо ми ту први пут први слободни педаљ своје земље, дали смо ту најскупоценије жртве, јер смо, како се то писало, ‘отварали врата Србије’. И нигде није на мање земљиште више крви просуто и нигде на читавом ратишту нема више гробова.

И данас када сви народи славе своје ратне победе као народне светиње, данас када славе победе и они који их немају, данас сваки политичар у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, кога скину са власти, као први одјек своје повређене амбиције баца се погрдом на Кајмакчалан и кајмакчаланске гробове. [...]

Говорећи о Солунском Фронту, и о шестини снаге коју смо ми тамо имали у односу на савезнике, г. Прибићевић је погледао само последњи, завршни чин, а заборавио је на све оне што је претходило.

Заборавио је на четири тешке и кржаве године, када је Краљевина Србија дала преко милион жртава, заборавио је за Цер и мачков Камен, заборавио је и за Рудник и страшни пораз маршала Поћорек, заборавио је за борбу српске војске већ исцрпене и десетковане са Макензеновом армијом, аустро-угарском и бугарском војском, заборавио је да је сваки дан 1915. био једно Добро Поље, да је сваки дан значао стотине и хиљаде угашених живота, да је сваки час значао једно тешко жртвовање. Заборавио је г. Прибићевић и Албанију, и лешеве регрута по албанским блатима, и борбе смрти крај остра Вида.” (Станислав Краков, “Г. Светозар Прибићевић и Кајмакчалан”, *Време*, бр. 2188, 24. I 1928, стр. 1) Краков се, такође, питао: “А зар ми немамо права да затражимо да политичари у своја партијска обрачунавања, у своја харангирања не увлаче Кајмакчалан, мртве ратнике и славу наших победа?

Зар још икада прочитамо говор кога Алзашанина у коме се подсмехнуо битци на Марни или крвавом Вердену?

и до кратке полемике између Светозара Прибићевића и Управе Удружења резервних официра и ратника у Београду: Прибићевић је Управи оспорио право да, како је тврдио, учествује у владиној кампањи против његове личности, док је Управа одвратила да је независна, да се не налази у служби било каквих политичких кругова. Иступајући као легитимни представник борачке организације, Управа је сматрала за своју дужност да дигне глас у одбрану страдалника Великог рата, како редовне војске тако и добровољаца: “Управа не допушта да нас нико дели и присваја” – писао је њен председник, Мил. Ђ. Радосављевић – “Добровољци су наши другови и у великом броју чланови наше организације. У име њихово не дозвољавамо да их нико пребројава и омаловажава. Њихов се број зна, њихове су заслуге ушле у историју. Њих у редове српске војске нису довели политичари, већ њихова неодољива патриотска осећања, па према томе политичари немају права, да се њиховом славом ките и да њихов рад себи у заслугу приписују”.⁸⁰

Светозар Прибићевић свакако није био једини Србин из Хрватске који је говорио о заслугама западних крајева земље у процесу уједињавања Јужних Словена. И Јован Бањанин је, на пример, указивао на то да “никад не треба заборавити да је и сам свјетски рат био само посљедња гигантска борба у којој се стварала и југословенска нација и држава”. Иако је с пијететом помињао “ненадмашне херојске муке” Србије, њене “беспримјерне жртве и примјере нечувеног јунаштва”, он је подсећао и на то да је “Југославија стварана у хиљадугодишњим борбама на свим странама наше велике отаџбине”; вековни напори и прегнућа њених народа, “све оно што је учињено у тим борбама да се сачува наша земља, наш језик и наша свијест, све је то” – наглашавао је Бањанин – “уздано у темеље ове државе”.⁸¹

У сваком случају, за земљу која је у Првом светском рату претрпела ужасна страдања изгубивши око 1.250.000 људи и изашавши из њега с око 500.000 инвалида, која је била опустошена и разорена, с исцрпљеним и

Зар толике године искушења целог једног народа, зар толика просута крв, зар мучеништво и смрт стотина хиљада не дају право да затражимо поштовање оног што и дивља племена поштују, да затражимо мир нашој Голготи и нашој прошлости? [...]

Да ли се у Београду или у Загребу унео у политику Кајмакчалан? Да ли смо се ми икада подсмехнули вешалима босанских мученика, интернирању Срба из Војводине? Да ли смо ми и једном били мародери? [...]

Зар се сме говорити о нетрпељивости и сепаратизму Србије кад смо примили као браћу чак и оне о чијим је делима у Мачви и швајцарски велики научник г. др. Рајс писао? Када смо избрисали све болне и кржаве ране из наше најближе прошлости? Зар се још сме?” (Станислав Краков, “Кајмакчалан, добровољци и нетрпељивост Србије”, *Време*, бр. 2193, 29. I 1928, стр. 4. Подробније о ратним искуствима Станислава Кракова у његовој књизи: *Живот човека на Балкану*, Београд–Лозана, 1997)

⁸⁰ “Око загребачког говора г. Прибићевића”, *Политика*, бр. 7095, 29. I 1928, стр. 5.

⁸¹ Говор Јована Бањанина на Конгресу Демократске странке: *Slobodna tribuna*, бр. 748, 21. I 1928, стр. 3–4.

занемоћалим народом,⁸² сваки покушај да се умање њене жртве и потцени њен допринос победи над непријатељем био је уистину неподношљив. Стога је, као реакција на загребачки говор Светозара Прибићевића, после недељу дана, 29. јануара 1928. године, у центру Београда одржан протестни митинг, у организацији Месног одбора радикалске омладине. На митингу је прочитана резолуција следећег садржаја:

“1) Грађани града Београда са гнушањем одбијају свако насртање, ма са које стране оно долазило, уперено противу части и поноса напаћеног Београда. Београду нису импутирали ни најкрволочнији непријатељи ‘барбарско понашање’ и ‘рушиоца темеља културе и цивилизације’ те стога са индигнацијом одбијају овакво инацијско тврђење г-на Св. Прибићевића, коме су Београд и Србија били мајка када су му давали власт и моћ, а данас када се сам изиграо цинички га грди, напада и клевета, дисквалификујући се тиме за велику националну мисао;

2) Грађани града Београда поручују свима па и г. Св. Прибићевићу, бив. министру ове напаћене земље, да је војска Краљевине Србије и Краљ. С. Х. С. узданица свију нас. Сваки онај који се усуди да и помисли рђаво о њој непријатељ је ове земље и као таковог га и Београд сматра;

3) Београд је доживео част, да га најпозванији широм целог свега обаспу почастима и одавањем признања као културном, етичком и надасве родољубивом центру. Ми потомци и учесници великих догађаја са пуно права тражимо да и синови ове земље лојално за све ово одаду признање ако неће и поштовање. На ово су позвани највише бивши функционери ове земље;

4) Господин Светозар Прибићевић предметом је осуде целе Србије и Београда јер је нелојалним инацијским и небратским својим говором на дан 22. тек. мес. у Загребу хотимично и свесно хтео да оскрнави оно што је нама најсветије. Надлежнима остављамо на оцену ово и овакво држање г-на Прибићевића, али им препоручујемо да воде рачуна о нашем револту и о оправданом узбуђењу, на које смо изазвани поступцима г-на Светозара Прибићевића”.⁸³

Митинг се завршио физичким обрачуном између присталица и противника Светозара Прибићевића. Завађене грађане раздвојила је полиција, а већи број демонстраната био је повређен у тучи; међу повређенима био је и извештач београдског дневног листа *Правда* Ђорђе Исаковић. У страху за безбедност лидера Самосталне демократске странке, полицијске снаге су, током и по завршетку митинга, обезбеђивале његов стан.

⁸² Љубодраг Димић, *Срби и Југославија: простор, друштво и политика (Поглед с краја века)*, Београд, 1998, стр. 66; Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945, књига прва*, Крагујевац, 1995, стр. 95–96; Никола Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд, 1998, стр. 113.

⁸³ “Крвави сукоби на митингу против г. Св. Прибићевића”, *Правда*, бр. 27, 30. I 1928, стр. 3.

Тих дана у одбрану Светозара Прибићевића индиректно је устао **Стеван Галогожа** (Поникве, Топуско, 1893 – Јасеновац, 1944). У карактеристичном чланку под насловом “‘Пречански’ Срби и – Београд”, објављеном у загребачкој *Ријечи* 27. јануара 1928. године, он је констатовао, најпре, да је “Кајмакчалан [...] за ‘гласни’ део Београда постао плашт – невиности за корупцију, хајдучки режим и маскиране диктатуре привилегисаних партија”, односно да “кадгод се потегне ‘море проливане крви’ и ‘кости мученика’, онда је сигурно да се у чаршији ради о положају, корупцији, пљачки и самовољи”. Другим речима, српска страдања у Великом рату стављена су у функцију интереса владајуће елите која њима манипулише како би сачувала своје позиције и привилегије у друштву. “Данас већином у име Србије говоре шпекуланти, преваранти и корупцијонисти [...] Не ради се о томе јеси ли ‘са Кајмакчалана’ већ је ту питање памети и поштења. Држава не може да се регулише према интересима београдске чаршије”. У наставку, Стеван Галогожа је писао да “није нама стало до тога да истичемо своје жртве, [...] већ нам је стало до тога да се у овој држави не наставља политика Беча, Пруске и Турске”! Чини се да је Галогожа хтео да скрене пажњу јавности с онога што је Светозар Прибићевић говорио о српској војсци и да је упути у потпуно другом правцу: указивање на социјалне проблеме у држави требало је да “засени” и стави у други план чињеницу да се Прибићевић, свесно или несвесно, послужио неистинама. У закључку Галогожа је то на следећи начин врло прецизно формулисао: не ради се, наиме, о фронту против Србије, већ је у питању “социјални фронт свију експлоатисаних у целој држави, и ‘чаршијски Кајмакчалан’ београдских зеленаша”.⁸⁴

Да би поткрепили своје тврдње да заиста нема и не може бити ни говора о смишљеној, планској и организованој кампањи против Србије и “Србијанаца”, Светозар Прибићевић⁸⁵ и његове присталице користили су се и снагом историјских аргумената. Између осталог, враћање у не тако давну прошлост – Велики, светски, рат – пружало им је могућност да укажу на приврженост “пречанских” Срба “Србијанцима”.⁸⁶ У том смислу је

⁸⁴ S. Galogaža, “‘Prečanski’ Srbi i – Beograd”, *Riječ*, br. 22, 27. I 1928, str. 1.

⁸⁵ На збору СДК у Новом Саду Прибићевић је у том смислу рекао следеће: “Ми сигурно нисмо људи из којих би говорила мржња, јер ми Београд волимо и ми Србију волимо. Ми смо се њоме одушевљавали пре рата и због ње доприносили жртве за време рата и пре рата и после рата.

И баш зато што смо такви и што нам нико не може приговорити, пребацити и подвалити да Србију мрзимо, сматрамо за своју дужност, да данас србијанским политичарима – јер они нису Србија –, да њима скрешемо истину у очи, а та је истина у томе: да они не признају нама оно на што би имали права и у туђој држави; а то је: да будемо њима равноправни држављани!” (“Триумфи СДК у Војводини”, *Реч*, бр. 1180, 6. III 1928, стр. 4)

⁸⁶ Срби из Хабзбуршке монархије, као и Хрвати и Словенци, били су почетком рата мобилисани у аустроугарску војску. Према истраживањима др Милета Бјелајца, 1914. године је с простора Хрватске, Славоније и Далмације мобилисано 70.000 војних обвезника, а до раја рата још 330.000. Број Срба обухваћених војном обавезом није могуће прецизно

посебно илустративан био пример Петра Теслића, официра аустроугарске војске. Његови ратни доживљаји били су необични и дирљиви и, самим тим, погодни за презентацију читалачкој публици коју је требало убедити да борба против “србијанске” политичке елите није истовремено и борба против народа Србије. Пронађени су сведоци Теслићевог деловања у корист Србије и српског народа који су, кроз неколико упечатљивих епизода, испричали своја ратна искуства са сисачким индустријалцем. Закључивши, наиме, да ће бити кориснији за српску борбу као аустроугарски официр него ако пребегне у Србију, а и не знајући на какав би пријем наишао, Теслић је остао у армији хабзбуршког царства. Користећи сваку могућност, достављао је стратешке информације српској војсци и спречавао терор над српским живљем. Једном приликом његова јединица је заробила српског војника Животу Димитријевића. На запрепашћење заробљеника, аустроугарски официр му се обратио на српском језику, дочекао га као пријатеља, објаснио да је и сам Србин; потом га је ослободио и послао назад у српску армију, и то с важним подацима о распореду и снази аустроугарских трупа. Друга епизода односи се на Теслићев центлменски поступак према извесној Наталији Никитовић и њено двоје деце, којима је притекао у помоћ у тешким ратним околностима.⁸⁷

Истицање духа заједништва Срба из “прека” и Срба из Србије није, међутим, спречило поједине српске интелектуалце из Хрватске да укажу на разлику у менталитету између једних и других испољавајући, при томе, својеврсан културни нарцизам. То је учинио прво Милан Радека. Он није разматрао разлике у менталитету уопште, већ само разлике у – политичком менталитету. Код “пречанских” политичара (међу које је сврстао и једног Анте Старчевића, стављајући тако знак једнакости између њега, Светозара Милетића и Симе Лукина Лазића) доминирало је, по Радекином мишљењу, осећање заноса и националног романтизма, док су политичари из Србије – већином следбеници Светозара Марковића – социјалисти те, по природи

утврдити, али се претпоставља да је био сразмеран укупном броју Срба у Троједној краљевини. Многи од њих су дезертирали или су се саморањавали како не би ратовали против својих сународника у Србији; уместо у Србију, Срби су често упућивани и на друге фронтове. Такође, већ од почетка рата, међу Србима из Троједнице јавно се добровољачки покрет који је бивао све снажнији како је рат одмицао. Тачан број добровољаца, према др Бјелајцу, није могуће утврдити, али се сматра да је у укупном броју Југословена добровољаца било 90% Срба. (Миле Бјелајац, “У рату с болом у души”, *Илустрована политика*, бр. 1619, 14. XI 1989, стр. 45–47; Миле Бјелајац, “Од братоубилачког рата до уједињења. Срби из Хрватске, Славоније и Далмације у Првом светском рату”, *Duga*, специјално издање *Срби у Хрватској*, јул 1990, стр. 89–95) Према Ђорђу Станићу, од укупно 40.000 добровољаца у Великом рату Србије, из Лике, Кордуна, Баније и дела Далмације било их је око 8.000 или око 20%, а из Славоније око 2.800 или око 7%. (Ђорђе Станић, *Верници српства и отаџбине: оглед о добровољцима Великог рата Србије 1914–1918. године*, Београд, 2003, стр. 141)

⁸⁷ Видети чланке у: *Ријес*, бр. 78–83/1928; *Политика*, бр. 7155, 7162 и 7176/1928.

тог учења, све гледају кроз материјалистичку призму. Речју, Радека је политичаре из Србије прогласио за рачунџије, а њихову политику назвао је борбом за материјалне интересе и власт уместо борбом за начела. Такав политички менталитет пренет је, тврдио је даље Радека, и у Краљевину СХС и, због растројства изазваног ратним страдањима, добио је још заоштренији вид. Сукоб ова два менталитета, “пречанског” и “србијанског”, резултовао је кризом у земљи. Радека је окривљавао и једну и другу страну што се нису показале дорасле новонасталој ситуацији: “Криви смо најприје ми, што нисмо одмах по ослобођењу били кадри спознати, да Југославији више не треба сентименталног и романтичног заноса, него реалног рада у рјешавању економских проблема, најважнијих послје рата. Криви смо, што смо се по ослобођењу предали слијепом опојности одушевљења и бијесу против ‘неодушевљених’, мјесто да одмах тријезно и смишљено приступимо социјалном раду и лијечењу поратних зала. Криви смо, што смо 1918. године потпуно створили и предали своја срца и своје повјерење свакоме без разлике, тко год је наишао к нама као син ослободилачке Србије, не питајући, је ли то достојни њен син и представник или је какав лиферантски забушант, корупцијонаш и афераш, зазинуо на пљачку у пречанским крајевима”. “Србијански” су, пак, политичари криви утолико што, приговарао је Радека, “нису били кадри ни морално јаки повести и обавити одабирање и решетање па, – послје фронта најбољих бораца у рату, – остварити и довести до ријечи фронт најбољих бораца у миру с ове и с оне стране, него су пустили узде незајажљивим материјалистима и корумпираним интереслијама, који су компромитовали све што је добро и свето у нашој земљи и увели у јавни живот разбојничке манире, подлачко политиканство, протекцијашко лакташтво и бољшевизам одозго”.⁸⁸ Дакле, Радека је створио једну врло редуковану, симплификовану слику на основу које су његови читаоци могли да стекну утисак да је реч о сукобу два потпуно различита света, сукобу у којем кривица једних ипак нема исту тежину као кривица других: у коме праведници стоје насупрот грешника.

Да се Срби из преткумановске Србије разликују од “пречана” (и то не само политичари већ и народ), констатовао је и **Адам Прибићевић** (Хрватска Костајница, 1880 – Виндзор, Канада, 1957). Његово искуство говорило је да су они неповерљиви, резервисани па чак и – тесногруди. Он је то објашњавао чињеницом да су “Шумадинци” имали много тежу прошлост од “пречана”: дуго су робовали под Турцима, трпели “тврду владавину” Карађорђа и његових војвода, тешку владавину Милоша Обреновића и затим репресивну власт његових наследника. Због стотинак година таквог живота, под притиском разних недемократских режима – и то после вековног турског господства – житељи Србије су, према мишљењу Адама Прибићевића, и

⁸⁸ Milan Radeka, “Dva mentaliteta i dva tabora”, *Riječ*, br. 179, 4. VIII 1928, str. 6.

стекли напред наведене особине: “[...] можда је Шумадинац баш зато постао толико ускогруд Србијанац” – размишљао је најмлађи Прибићевић – “што га је та Србија толико скупо дошла, те је воли изнад свега, као што се воли сваки плод неизмерних мука држећи да јој цене нема, као ни онима, који су је у таквим околностима створили. А он је бескрајно воли, толико воли, да се нигде на нашој националној територији не осећа код куће осим у својој Србији, и да ником другом, као у некој патолошкој љубомори, не да ни примирисати у њу”.⁸⁹

Осим разлога социјалне природе, на разлику у менталитету утицао је, сматрао је Адам Прибићевић, и другачији психолошки склоп човека са запада и човека с истока. Слично Милану Радеки, и он је, наиме, тврдио: “Први је осећајнији, топлији, непосреднији, занесенији и мање егоистичан, док је други леденији, сувљи, резервиранiji, реалистичнији и себичнији. Код првог превлађује срце, код другог је доминантна страна разум”. Затим, Адам Прибићевић је регистровао, као значајну за разумевање односа између “пречана” и “Србијанаца” и – разлику у култури. “Културнијег вређа свака суровија геста са стране мање културног, свака манифестација просташтва, увреда, нечистоће, јавашлука” – упозоравао је. “Мање културан опет у свакој гести културнијег осети жалац потцењивања, и кад томе нема места. [...] Ко није живео дуго и у тесној вези с људима ниже културе, никад не може схватити довољном мером колико је овде потребно штедети њихову осетљивост. А да ли смо је увек довољно штедели? И није ли то једини наш грех, ако нисмо?”⁹⁰ – питао се Адам Прибићевић, третирајући Србе из Србије као оне који су у културном смислу инфериорни.

Слабо развијена култура, међутим, није сметала да преткумановском Србијом овлада дух победе. Напротив, управо је она подстакла успостављање стања прекомерног самозадовољства као последице војних успеха; Адам Прибићевић је, наиме, у примитивизму уочавао онај фактор за који је карактеристично “одсуство мере, прецењивање себе, јордам, пауњење и шепирење, хвастање и разметљивост, поза и лаж”. Дух победе он је означио посебном синтагмом: “победнички менталитет”. То је било, сматрао је, својеврсно пијанство које је захватило не само војску и професионалне политичаре, већ целокупан народ у Србији; управо у њему је најмлађи Прибићевић видео разлог некаквог “грандоманског презира према ‘ослобођеном робљу које се обезобразило’ [...], према њиховом физичком и моралном интегритету, према њиховом раду и тековинама”.⁹¹ Сама, пак, хегемонистичка политика била је, у интерпретацији Адама Прибићевића,

⁸⁹ Adam Pribićević, “Pred teškom borbom. V”, *Riječ*, br. 215, 18. IX 1928, str. 1.

⁹⁰ Adam Pribićević, “Pred teškom borbom. VII”, *Riječ*, br. 218, 21. IX 1928, str. 1.

⁹¹ Adam Pribićević, “Pred teškom borbom. Pobedničko pjanstvo. IV”, *Riječ*, br. 206, 6. IX 1928, str. 3.

заљубљеника у село и рурални начин живота, производ менталитета градског становништва. Да би то боље објаснио увео је појам “чаршија”, под којом је подразумевао житеље урбаних центара: трговце, занатлије, чиновнике итд. Управо је “чаршија” после уједињења, према његовом мишљењу, повела хегемонистичку политику и то из два разлога: због империјалних амбиција и због егзистенцијалног страха. Другим речима, чаршија је кренула у аргонаутски поход, како је то сликовито формулисао Адам Прибићевић, будући да је уочила могућност експлоатације нових крајева, “нађушила златно рупно пречанско”; с друге стране то је био једини начин да заустави талас демократије која је, како је он веровао, успостављена у западним крајевима земље још под Хабзбурзима и која је претила да угрози њен привилегован положај у односу на сељачке масе у самој Србији.⁹²

О чему се, заправо, ради? Треба имати у виду да је рат у коме су Јужни Словени из Хабзбуршке монархије (с простора ове државе који ће потом ући у састав Краљевине СХС, регрутовано је 500.000 бораца), додуше силом прилика, војевали у аустроугарској армији – и при том починили многе злочине у Србији – “посејао мржњу и додатно неповерење”. Резервисаност и тесногрудост, “грандомански презир према ‘ослобођеном робљу’” – све оно о чему је писао Адам Прибићевић, вероватно су били последица великих ратних страдања, милионских жртава и огромних економских губитака. Чини се да је заиста немогуће очекивати од земље и народа који су прошли кроз *време смрти* какво је преживела Србија, другачију реакцију од оне на коју је Адам Прибићевић, у то не треба сумњати, наилазио. “Колективно памћење” – кажу аналитичари – “није дозвољавало брзи заборав”.⁹³

Житеље Србије, с изузетком сеоског живља, готово је анатемисао и **Бранко Машић** (Огулин, 1887 – Чикаго, 1961), идентификујући “три специјална србијанска зла”: “Прво – специјална србијанска корупција или необично велика склоност ка покварености свих оних који нису сељаци; друго – специјално србијанско лихварство са сељацима или ‘зеленаштво’, ‘зеленашлук’, [...]; треће – специјално србијанско схваћање страначких интереса и односа, или тзв. затровано партизанство”.⁹⁴ Исто тако, и он је, попут Адама Прибићевића, писао о “двije културе и два одгоја” – једној напредној, развијеној, супериорној “хрватско-германској”, односно “пречанско-германској” култури, и другој заосталој, инфериорној, коју је прозвао “српско-арнаутско-турском” и “бугарско-турско-татарском”!⁹⁵ За разлику,

⁹² Adam Pribičević, “Pred teškom borbom. Apetiti i bojazni ‘čaršije’. III”, *Riječ*, br. 205, 5. IX 1928, str. 3.

⁹³ Љ. Димић, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (Поглед с краја века)*, стр. 31.

⁹⁴ Mašić Branko, “Tri specijalna srbijanska zla”, *Naša sloga*, br. 32, 4. IX 1928, str. 1, цитирано према: Čedomir Višnjić, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1941: anotirana bibliografija*, Zagreb, 2000, str. 190.

⁹⁵ Mašić Branko, “Dvije kulture i dva odgoja”, *Naša sloga*, br. 34, 6. IX 1928, str. 1, цитирано према: Č. Višnjić, *n. d.*, str. 190–191.

пак, од Милана Радеке или Милана Турчина, који су тврдили да је један од фундаменталних узрока варничења на релацији “пречани” – “Србијанци” недопустиво незнање у Србији о западним крајевима земље, Машић је тврдио супротно: непознавање Србије и њеног света – из чега је проистекао неправилан став “пречана” – разлог је њихових страдања у Југославији.⁹⁶

Све оно о чему су поједини припадници српске интелектуалне елите из Хрватске писали о “Србијанцима” и њиховим политичарима, може се препознати као испољавање синдрома *ми–они*, за који је карактеристична склоност ка прецењивању “свога” и ниподаштавању “туђег”. У оквиру *ми–они* синдрома поређење моралних вредности, интелектуалних способности, духовних величина,⁹⁷ па чак и својстава која не спадају у ред пожељних (као што су наивност или пренаглашена спремност да се опросте неправде нанете од стране *другог*) налази се у функцији доказивања властите супериорности. У том смислу писали су, као што видимо, и Милан Радека, и Адам Прибићевић, и Бранко Машић. Радека је, на пример, пречанску политичку елиту сматрао, у моралном и духовном погледу, надређеном србијанској, будући да је прва искренија, поштенија, наивнија и мање прорачуната, за разлику

⁹⁶ Mašić Branko, “Fatalna pogreška prije 10 godina”, *Naša sloga*, br. 82, 3. XI 1928, 1, цитирано према: С. Višnjić, *n. d.*, str. 198.

⁹⁷ Срби из Хрватске посебно су, и с правом, били поносни на великог научника, проналазача Николу Теслу. Поводом Гроловог чланка у коме је изнео тезу да је Србија језгро југословенске државе а њени житељи централни део српско-хрватско-словеначког народа те да зато морају имати извесно преимућство у држави, Адам Прибићевић се упустио у, помало неумесно, поређење Милана Грола и Николе Тесле: “Шта има заједничко између та два човека, осим што су обадва створена по подобју божјем?” – питао се Адам Прибићевић. – “То је као да би поставио успоредо воштану свећу и сунце. Никола Тесла је један од највећих умова свију времена, а Милан Грол је један од најобичнијих професора у Југославији, који је само у њој могао догурати до министра, као дошаптавало Љубе Давидовића, исто онако како ништица кад се стави уз бројку 1, сачињава број 10”. (Adam Pribičević, “Milan Grol i Nikola Tesla”, *Riječ*, br. 214, 16. IX 1928, str. 1) Књижевник Љубомир Мицић је чак посветио Тесли своју књигу *Кола за спасавање*, а његов часопис *Зенит* бурно је реаговао на вест да је у Београду одржано предавање о “инжењеру Николи Тесли”. Из коментара објављеног у *Зениту*, произлази да је не само неадекватно већ и срамно третирати генијалног изумитеља као обичног “инжењера”. *Зенит* је поставио питање зашто Никола Тесла, једини Србин нобеловац (у ствари, Тесла никада није добио Нобелову награду), није редован члан Академије наука, закључујући да је проблем у томе што је “Пречанин и Американац”. (“Никола Тесла ‘инжењер’”, *Зенит*, бр. 40, април 1926) На чланак из *Политике*, у коме је објављена статистика “пречана” чланова Српске академије наука, на основу које се видело да су они фаворизовани у односу на чланове из Србије и да је међу њима и Никола Тесла, **Сава Косановић** (Плашки, 1894 – Београд, 1956) је љутито одговорио у загребачкој *Ријечи*. Помињање Николе Тесле у контексту САН он је, без разлога, доживео као злоупотребу великог научника, чијим су се именом послужили “србијански” политичари као монетом за поткусуривање. Чини се да је Косановић хтео да каже да је САН била недостојна да овај “велики син човјечанства, чију су величину вијекови изграђивали и чију ће величину вијекови оцјењивати”, око кога се “отимљу највеће нације, моле га да им прими одликовања њихова највиша, јер то не држе за одликовања Тесле, него за одликовања својих одликовања” – дакле један супероран ум у односу на “србијанске” научнике – уопште буде њен члан. (Sava N. Kosanović, “Nekulturni frontovi”, *Riječ*, br. 296, 30. XII 1927, str. 2)

од друге коју одликују потпуно супротни “квалитети”; Адам Прибићевић је, исто тако, “пречанима” приписивао емотивност и све оне особине својствене јединкама и групама изванредне духовне и душевне суптилности и префињености, а Машићево становиште о сукобу две културе – “хрватско-германске”/”пречанско-германске” и “српско-арнаутско-турске” – чини се да је имало превентивну функцију, тј. требало је да упозори на нужност очувања властите, супериорне културе пред опасношћу да буде упрљана и загађена туђом, мање вредном културом.

Међутим, без обзира на све оно што су писали и говорили у јавним наступима, а што је интерпретирано као заузимање става против Србије и “Србијанаца”, сви “пречани” из круга Светозара Прибићевића упорно су се бранили од таквих приговора: сметала им је, тврдили су, само политика која је вођена у Београду, од стране “србијанских” политичара. Исто то читамо и на страницама *Нове Европе*, у текстовима из пера Милана Ћурчина и његових сарадника, с обзиром на то да су и на рачун редакције овог часописа стизале оптужбе из београдске средине да није наклоњена Србији. “А поуздано је то једна од најапсурднијих ствари [...]” – коментарисао је такве оптужбе Лаза Поповић – “нико као ‘Нова Европа’ није тако упорно и отворено бранио Србију пред осталом Југославијом, недопуштајући да на њено светло лице падне сен услед рада и држања оних који, под барјаком Србије, хоће да ћаре и да сплеткаре, да се – окаљани – рехабилитују и – недостојни – прослављају”.⁹⁸ И Милан Ћурчин је такође наглашавао да “пречанима није непријатељ Србија, него неваљалци у Србији”⁹⁹ или да “ми не верујемо више данашњим србијанским политичарима, али још увек верујемо у Србију”.¹⁰⁰ Ипак, чињеница је да је уредник *Нове Европе* знао да, на пример, парламент Краљевине СХС у Београду нетактично назове “коњичком касарном”;¹⁰¹ карактеристично је и то да, иако је Стјепана Радића сматрао неком врстом Пашићеве сенке, његовим *alter egom*, главним организатором свих негативних тенденција у Хрватској који, попут Пашића у Србији, манипулише националним осећањима њених житеља, Ћурчин није нашао за сходно да и после Радићеве смрти своје оштро перо употреби на начин на који га је употребио после смрти радикалског лидера и смрти других српских политичара. Примера ради, када је Пашић преминуо, у *Новој Европи* је, у рубрици “Политички преглед”, изашао чланак под насловом “Смрт Николе Пашића”, у коме је Милан Ћурчин изнео своје незадовољство писањем београдске *Политике* поводом овог тужног догађаја, сматрајући да је претерала у глорификовању покојника: “Не можемо пристати, ни сутрадан након смрти, на оно што раде ‘Политика’ и други ‘неутралци’ њена кова, – не можемо дати мртвоме Пашићу оно што му они дају, маколико ценили ње-

⁹⁸ Л., “Београд и Србија”, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 5, 11. IX, 1927, стр. 133.

⁹⁹ М. Ћ., “Злочин Пунише Рачића”, *Nova Evropa*, књ. XVIII, бр. 2, 26. VII 1928, стр. 57.

¹⁰⁰ Ћ., “Smrt Stjepana Radića”, *Nova Evropa*, књ. XVIII, бр. 4 и 5, 26. VIII 1928, стр. 146.

¹⁰¹ Ћ., “Izbori za Skupštinu”, *Nova Evropa*, књ. VII, бр. 10, 1. IV 1923, стр. 305.

гове позитивне особине као политичара, па не можемо ни да одобримо оно што би они хтели да начине од њега мртва и од његове историјске личности. Није истина да је Никола Пашић, склопивши очи и скрстивши руке на груди, самим тим постао светитељем, остао народним јунаком ‘у свој својој историјској и ничим непомућеној величини’”. И даље: “Свима нама осталима лебди на уснама реч (само што не сме сваки да је исказе): ‘Бог да му душу прости, био је велик политичар, али је добро да је напoкoн умро!’”¹⁰² Безобзиран је био Ђурчин и поводом смрти Стојана Протића, називајући га “оријенталцем” и “балканским политичарем” коме недостаје “унутарња култура” итд.¹⁰³ Али поводом Радићеве смрти Ђурчину је понестало критичности; у овом случају он је допустио да буде повучен трагичним догађајем у Народној скупштини те, огорчен због атентата Пунише Рачића на хрватске посланике, о лидеру Хрватске сељачке странке не само што није написао ништа непримерено, већ га је отворено бранио.¹⁰⁴ Карактеристично је, такође, и то да је Ђурчин, тек после формираног мишљења у београдској јавности да *Нова Европа* не показује симпатије за Србију, одлучио да један број часописа посвети српским страдањима и српским заслугама за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. О томе је, у писму Милану Ракићу од 21. октобра 1922. године, писао следеће: “Хоћу један број [*Нове Европе*] да посветим значају Куманова, с нарочитом намером да истакнем улогу Србије и српског војника у послу ослобођења и стварању ове државе. Тај би број требао да буде што јачи и што угледнији, па ћу настојати да добијем за њега добре сараднике и добре прилоге. [...] Врло је важно, понављам, да тај број испадне што боље, јер нам противници износе да издајемо српство и Србију, само зато што не допуштамо да их којекто брани и заступа. Помозите нам да сузбијемо што успешније и што стварније такве апсурдности”.¹⁰⁵ Сарадња Ђурчинове групе и београдске интелектуалне елите није се, међутим, одвијала без застоја и отпора, упркос Ђурчиновим напорима да превлада неспоразуме.¹⁰⁶

Да је београдска “чаршија” крива за тзв. хегемонистичку политику и експлоатацију пречанских крајева сагласан је био и Јован Бањанин. Он је, међутим, био мишљења да би сукоб на линији “пречани” – “Србијанци” био фаталан по опстанак заједничке државе те да је формула о стварању пречанског фронта најопаснија формула која је истакнута у читавом периоду после уједињења. Као други аргумент против пречанског фронта Бањанин је истицао – саме пречанске интересе: “Борба између србијанског

¹⁰² Ћ., “Smrt Nikole Pašića”, *Nova Evropa*, књ. XIV, бр. 12, 26. XII 1926, str. 394–395.

¹⁰³ Ћ., “Smrt Stojana Protića”, *Nova Evropa*, књ. 8, бр. 2, 11. VII 1923, str. 422–423.

¹⁰⁴ Видети: Ћ., “Smrt Stepana Radića”, *Nova Evropa*, књ. XVIII, бр. 4 и 5, 26. VIII 1928, str. 140–144.

¹⁰⁵ АСАНУ, 14331-5 I (21), Заоставштина Милана Ракића: Милан Ђурчин – Милану Ракићу, Загреб, 21. X 1922.

¹⁰⁶ О томе видети подробније: Branka Prpa-Jovanović, *Jugoslavija kao moderna država u viđenjima srpskih intelektualaca 1918–1929*, doktorska disertacija u rukopisu, str. 291 i dalje.

и пречанског фронта не би значила коначно и брзо рјешавање животних питања пречанских крајева, него почетак једне тешке и судбоносне политичке борбе која би потисла у позадину сва друга питања. [...] И баш сада, кад је ипак како тако стављено на дневни ред тако крупно питање као што је питање изједначења пореза била би управо с пречанског гледишта права махнитост у том часу изазивати политичку борбу између Србије и пречана о првенство, о премоћ, борбу којој је тешко сагледати крај, а још теже видјети тешке последице”.¹⁰⁷

Управо пореско питање било је велика јабука раздора између “пречана” и “Србијанаца”. Док су први указивали на драматичну експлоатацију западних области земље кроз систем пореске неједнакости, други су упозоравали на нетачност те тврдње, доказујући чак потпуно супротно – да су Србија и Црна Гора оптерећене порезима више од осталих крајева. Према наводима београдске *Политике* процентуално учешће Хрватске и Славоније у периоду од почетка 1919. до средине 1928. године износило је 20,9% од укупне суме плаћених пореза; Босна и Херцеговина учествовале су са 12,9%, Војводина са 25,2%, Словенија са 13,9% а Далмација са 2,9%; у истом периоду Србија и Црна Гора, пак, платиле су 23,9% пореза. При томе, пореско оптерећење је од 1925/26. почело да опада за све поменуте покрајине, осим за Србију и Црну Гору, које су из године у годину бивале све оптерећеније.¹⁰⁸

Да нема ни говора о експлоатацији Хрватске од стране Србије доказивао је и Драгиша Лапчевић. Према његовим сазнањима, ни десет година по завршетку рата Србија није обновила нити 60% у рату порушених индустријских предузећа; принуђена стога да набавља фабрикате из Хрватске, допринела је просперитету хрватске индустрије, која је, да би сачувала свој повлашћени положај, опструирала ревитализацију фабричких постројења у Србији. Лапчевић је, такође, констатовао да је и трговина у Србији у сталном опадању, што се манифестује кроз огроман број банкротстава, већи од укупног броја банкротстава у целој земљи.¹⁰⁹ И на малициозну примедбу

¹⁰⁷ Говор Ј. Бањанина на Конгресу Демократске странке: *Slobodna tribuna*, br. 748, 21. I 1928, str. 3–4.

¹⁰⁸ Др. М., “Пореско оптерећење и неједнакост”, *Политика*, бр. 7267, 25. VII 1928, стр. 5. Уп.: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 283. Богдан Прица је, десетак година касније, поновио ове податке, према којима су, у периоду од 1918. до 1929. године, Хрватска и Далмација платиле мањи порез него што би требало, с обзиром на број становника: 26,7% њихових житеља, колики је био удео ових покрајина у укупном броју становника Краљевине СХС, платило је само 23,8% пореза. (*Истина о економској подлози хрватског питања: одговор г. др. Бићанићу*, Београд, 1940, стр. 48)

¹⁰⁹ Новија истраживања показују да је број стечајева привредних предузећа у Србији заиста био већи него у свим другим покрајинама. Године 1926. је на територији Београдске радничке коморе, на пример, пало под стечај 356 предузећа, од тога скоро половина у Београду. (Dr Milica Milenković, “Specifičnosti privrednog razvoja Srbije 1918–1929”, *Tokovi istorije*, br. 3–4, 2000, str. 15)

да се у Београду, захваљујући новцу из пречанских крајева, подижу велелепне грађевине, Лапчевић је имао одговор: многе од тих палата граде богати грађани из “прека”.¹¹⁰ На крају, Драгиша Лапчевић је изнео податке из којих се види да Загреб има већи увоз робе од Београда, иако снабдева мању територију, с мање становништва.¹¹¹

Осим што је указивао на то да је Србија област која је у југословенској држави најзапостављенија и најнеразвијенија, Драгиша Лапчевић је тврдио и да су западни крајеви земље само – наставак Србије. Светозар Прибићевић га је због тога, наравно, прогласио за шовинисту, истичући да Србија уопште не постоји, него само Краљевина СХС као нова држава, настала актом уједињења од 1. децембра 1918. године. Према Лапчевићу, међутим, покрајине бивше Хабзбуршке монархије које су се нашле у саставу југословенске државе, никада нису имале самосталност какву је имала Србија, те се, самим тим, морају третирати као наставак Србије, од тренутка када су јој се – и то тек после пораза Аустроугарске – прикључиле. Пошто су њихови житељи исте националности као и становници Србије, нема разлога да се такво схватање тумачи као шовинизам.¹¹²

¹¹⁰ Зна се да је за време Првог светског рата у Београду потпуно уништено 600 кућа, тј. око 10% стамбеног фонда, а да је велики број осталих кућа, које су окупатори користили за свој смештај или чак као штале, упропашћен. Затим су српска и француска војска реквирирале многе станове. У престоницу су се после рата вратили избегли Београђани, а дошло је и до великог прилива народа из целе државе. Све то проузроковало је велики недостатак стамбеног простора и подстакло изградњу. (Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd, 1992, str. 95)

¹¹¹ Драгиша Лапчевић, “Београд и Загреб”, *Политика*, бр. 7258, 16. VII 1928, стр. 3. Касније је Богдан Прица (поред других аналитичара из Србије), одговарајући на Бићанићев памфлет који је требало да докаже експлоатацију пречанских крајева (Rudolf Vićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb, 1938) заступао исту тезу као и Драгиша Лапчевић – да је Србија, *de facto*, експлоатисана на рачун Хрватске: “г. Бићанић својим бројкама о непосредним порезима у вези са његовим бројкама о привредној снази хрватских крајева није успео да докаже да су ти крајеви ‘израбљени’, него, баш напротив, да се с њима праведно поступало и чак да су били у извесним правцима протежирани, и то све у доба потпуног политичког апстинирања из Београда”. (*Истина о економској подлози хрватског питања: одговор г. др. Бићанићу*, Београд, 1940, стр. 54. Видети и: Dr. Bogdan Prica, *Hrvatsko pitanje i brojke (jesu li Hrvati stvarno zapostavljeni od strane države?)*, Beograd, 1937)

¹¹² Видети чланке: Драгиша Лапчевић, “Нетачности г. Прибићевића”, *Политика*, бр. 7266, 24. VII 1928, стр. 4–5; Светозар Прибићевић, “Моји одговори”, *Политика*, бр. 7267, 25. VII 1928, стр. 4. О томе да ли је Краљевина СХС стара или нова држава повела се дискусија одмах после уједињења. Разматрајући схватања која су долазила са српске стране, а по којима је реч о “старој држави”, треба имати у виду да су по Версајском уговору само “старе државе” имале право да траже накнаду штете коју су им починиле Немачка и њени савезници (будући да “нове”, тј. оне које су формиране окончањем рата, нису постојале у току трајања ратних операција). Управо у томе треба тражити разлоге због којих су српски правници и политичари инсистирали на тези да Краљевина СХС спада у категорију “старих” држава: једино тако могли су се заштитити државни интереси, односно обезбедити право на репарације. (Др Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд, 2003, стр. 153–174)

Уопште, на све Прибићевићеве изјаве којима је покушавао, ако не да оспори значај српских ратних успеха, а оно бар да преувелича заслуге “пречана” за ослобођење Србије и формирање Краљевине СХС, из Београда је стизао одговор који се, у најкраћем, може изразити на начин на који је то учинила београдска *Самоуправа*: “Пре свега, нико није оспоравао важност воље пречанскога народа за то уједињење. [...] Али је са свим несумњиво и поуздано да, без Кајмакчалана, и осталих српских победа, она воља пречанскога народа не би дошла до својега реализовања. Са свим је чак и поуздано, да, без победа на страни наших савезника, судбина српског, хрватског и словеначког дела нашега народа, не би била онаква каква је данас. Несумњиво је, дакле, да су победе српскога народа и његових великих савезника, више, у право *стварно*, допринеле остварењу оне народне жеље”.¹¹³

Атентат у Народној скупштини означио је кулминацију политичке кризе у земљи и, истовремено, заоштравање односа између “пречана” и “Србијанаца” до крајњих граница. За Стевана Галогажу убиство хрватских посланика било је потврда његове тезе, изнете шест месеци раније, да је “Пијемонт”, односно Србија, “земља робова, корупције и политичке диктатуре”; атентат је, по његовом мишљењу, извршен не у име српства већ у име – корупције и хегемоније. Углед који је Србија уживала пре Великог рата међу “пречанима” био је, ионако, само фикција, а скупштински пуцњи срушили су и последње остатке те фикције. Галогаж је искористио прилику да резимира своје ставове, који се свде на то “да је капиталистичко-хегемонистички део Београда, под маском ‘народног јединства’, завео хегемонију једног племена у овој држави, под маском великосрпства спекулацију једне банковно-привредне клике, под маском ‘консолидације’ државе невероватну корупцију, а под маском ‘реда и закона’ прогоне и пљачку радника”.¹¹⁴ Због чланка “Кајмакчалан у Народној Скупштини”, у коме је изнео наведене

¹¹³ “На преклапања ‘Речи’”, *Самоуправа*, (Београд), бр. 103, 9. V 1928, стр. 1. Наука данас идентификује три фактора као битна за формирање југословенске државе: политичку вољу Краљевине Србије, вољу сила победница и вољу југословенског фактора. “Србија је у нову државу уложила државност и традицију, за њу жртвовала више од једне четвртине укупног становништва, дефинисала и дипломатски ‘изнела’ југословенски програм, војском сачувала југословенски простор од комадања. На крају рата Србија се нашла у табору ратних победника и тиме омогућила осталим југословенским народима (Хрватима и Словенцима) да преко формирања новонастале југословенске државе напусте страну поражених и да се, готово без жртава, прикључе победницима”. С друге стране, вољу јужних делова Монархије за уједињење са Србијом подстицао је “страх од социјалних ломова, опште несигурности, привредног хаоса, друштвених немира, револуционарних идеологија, спољне опасности (Италија), ревизионизма и реваншизма”. Уједињењу са својим сународницима у Србији допринели су и Срби из Аустроугарске. (Љ. Димић, *Срби и Југославија: простор, друштво и политика (Поглед с краја века)*, стр. 33–35; Љубодраг Димић, *Историја српске државности, књига III, Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 36–37)

¹¹⁴ S. Galoгажа, “Кајмакчалан у Народној Скупштини”, *Kritika*, br. 3, jul 1928, str. 71–79.

ставове, уредник *Критике* је оптужен да “изазива племенски раздор”, а јулски број часописа, у коме је објављен чланак, заплешен је; затим је заплешен и августовско-септембарски двоброј, с образложењем да се у њему “заговара радничко-сељачка класна борба и увеличава комунистичко уређење људских заједница, те се тиме посредно позивају грађани да силом мењају устав и земаљске законе”. У судској расправи која је уследила децембра 1928. године пред краљевским судбеним столом у Загребу, Стеван Галогача се бранио аргументацијом да његови напади на носиоце хегемонистичког режима у Србији не могу да се оквалификују као “изазивање племенског раздора”, како је стајало у оптужници, јер Србија није “племе” већ само једна од државних покрајина. Расправа је завршена доношењем пресуде у корист уредника *Критике*.¹¹⁵

Светозар Прибићевић је на скупштински атентат у Београду реаговао захтевом за оставку владе, распуштање парламента и расписивање нових, “слободних и поштених” избора. У београдским политичким круговима распуштање Народне скупштине није сматрано исправним решењем кризе, и то из два разлога: зато што би нови избори поделили земљу на два супротстављена тора и зато што се ратификација Нептунских конвенција с Италијом у том тренутку наметала као императивни и примарни задатак. У вези с питањем ратификације Нептунских конвенција у јавности се развила полемика између Светозара Прибићевића и Војислава Маринковића, министра иностраних дела, који је тврдио да државни интереси налажу његово ургентно решавање.¹¹⁶ Прибићевић је то, са своје стране, оспоравао и упозоравао да наставак рада парламента у коме је извршено убиство посланика представља, према његовим речима, “једну ординарну провокацију” Хрвата и води прекиду односа између Загреба и Београда. И не само то. Један од двојице лидера СДК заступао је тезу да различити крајеви или различити делови народа једне државе могу имати и различите спољнополитичке интересе, те да, приликом доношења аката којима се регулишу односи с иностранством, треба имати одобрење управо оног краја, односно дела народа који ће најнепосредније сносити последице тог чина. За Војислава Маринковића, који је наступао с позиција интегралног југословенства, ова аргументација је била – апсурд; уједињење у једну државну заједницу, наиме, подразумева одрицање од свих посебних интереса у име једног, највишег, заједничког државног интереса. Из тог разлога, проглашавање процеса ратификације Нептунских конвенција провокацијом напосто није исправно.¹¹⁷ Министар спољних послова искористио је прилику да приговори Прибићевићу и то да је “необуздан” опозиционар, односно да, у

¹¹⁵ “Rasprava protiv urednika ‘Kritike’”, *Novosti*, (Zagreb), br. 347, 15. XII 1928, str.4.

¹¹⁶ О покушајима владе да побољша односе с Италијом видети: Dr Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb, 1975, str. 49–51.

¹¹⁷ Видети: *Политика*, бр. 7263–7268/1928.

борби за власт, уопште не води рачуна о општим, државним интересима. Као илустративан пример навео је њихов дијалог вођен у периоду када су се обојица налазила у истој странци: на Маринковићеву изјаву да неће да обара ниједну владу док нема озбиљне разлоге да верује у то да ће следећа бити боља, Прибићевић је реплицирао речима да је дужност сваког правог опозиционара да руши владу не обазирјући се на последице.¹¹⁸ Југословенски министар је, дакле, наглашавао једну начелну несагласност између њих двојице, поручујући јавности да Светозар Прибићевић не заслужује поверење патриота, искрених присталица заједнице југословенских народа.

Прибићевић, наравно, није заборавио да је Маринковић покушао да обори његов политички ауторитет и да га, као неозбиљног и непринципијелног, дисквалификује из даље борбе за решавање југословенске политичке кризе, па му је наредних месеци узвраћао тако што је доводио у питање резултате рада његовог министарства. При томе је отишао тако далеко да је Војислава Маринковића чак прогласио – најнеспособнијим министром спољних послова Краљевине СХС!¹¹⁹ Сметало му је и то што је Маринковић, човек озбиљно нарушеног здравља, морао имати заменика који је, у тренуцима Маринковићевих здравствених криза, преузимао дужност. То је за Прибићевића значило да “наша држава има два Министра Спољних Послова”, да “кад је један на дужности онда се други одмара” или, како је то Прибићевић још иронично формулисао, “та се два господина измењују у одмарању”.¹²⁰

Из Београда су Прибићевићу стизали одговори не само од министра Војислава Маринковића у вези с ратификацијом Нептунских конвенција, односно у вези с питањем распуштања парламента, већ и одговори поводом његовог захтева за расписивањем нових избора. *Политика* је, на пример, позивајући се на резултате гласања на последњим изборима, оспоравала његову (и, наравно, Радићеву) тврдњу да странке које су на власти не пред-

¹¹⁸ Д-р Воја Маринковић, “Трећи одговор г. д-р Воје Маринковића г. Прибићевићу”, *Самоуправа*, бр. 167, 27. VII 1928, стр. 2.

¹¹⁹ Сасвим супротно било је мишљење Косте Павловића, секретара др Војислава Маринковића, према коме је Маринковић, заједно са Ристићем, Гарашанином, Пашићем и Миловановићем, био један од највећих српских и југословенских министара спољних послова. (К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935), knjiga treća*, London, 1957, str. 5)

¹²⁰ Светозар Прибићевић, “Сви путеви воде у Рим”, *Глас*, (Београд), бр. 13, 25. XI 1928, стр. 1. Према Кости Павловићу министар је био тежак плућни болесник (умро је већ 1935. године, не напунивши ни шездесет година живота), па је због тога, по савету лекара, привремено морао да одлази на лечење у планинске центре чија је клима успоравала развој његове болести. Чак и тада он је био у току са свим државним пословима и обављао је своје дужности колико му је стање здравља допуштало. (К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935), knjiga četvrta*, str. 22 даље, 82 i даље) Током лечења замењивао га је др Коста Кумануди, који је, према Павловићевом мишљењу, такође био изузетно марљив човек, “вредан, савестан, поуздан, методичан, предузимљив и експедитиван”. (К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935), knjiga treća*, str. 103)

стављају израз воље народа и да су ван граница предратне Краљевине Србије у мањини. Званична државна статистика је, међутим, упућивала на потпуно другачији закључак: за Сељачко-демократску коалицију определило се 567.000 југословенских бирача; када се томе додају гласови хрватских федералиста добија се број од само 616.000 гласова, док је за странке четворне коалиције, тј. странке на власти, гласало чак 1.400.000 грађана. При томе, релативну већину су странке четворне коалиције освојиле чак и у пречанским крајевима (625.000 наспрам 600.000 гласова): у Војводини 139.000 гласова према 36.000, у Босни и Херцеговини 243.000 према 88.000, у Словенији 111.000 према 42.000; СДК је придобила већину бирача само у Хрватској, Славонији и Далмацији, мада и тамо ипак постоје изборни окрузи у којима је била у мањини или у сасвим незнатној већини (нпр. Срем). Прибићевићеву, пак, тезу да су избори на којима су постигнути наведени резултати били неслободни, спроведени под надзором полиције, *Политика* је одбацивала као једну недопустиву генерализацију: ако је и било интервенција у корист појединих кандидата, то се не може рећи за све изабране посланике, поготово не за демократе, муслимане или групу Антона Корошеца. Нови избори су стога потпуно сувишни, они не би довели до битне прерасподеле власти јер је СДК везана само за пречанске крајеве и, као што произлази из статистичких података, нема никакве шансе за успех на нивоу целе државне заједнице.¹²¹

Овакво резоновање Београда Прибићевић је *a priori* одбијао оцењујући наставак рада Народне скупштине у којој су убијени хрватски посланици као “скандалозан”. Свој гнев он је усмерио чак и на чланове Савеза земљорадника који су, као опозиција владајућој гарнитурџи, остали у парламенту. Прибићевић је нашао да су управо тим чином највише помогли режиму, будући да скупштина не би могла функционисати да ју је напустила целокупна опозиција, укључујући и посланике Савеза земљорадника. Из тога је Светозар Прибићевић извукао још један произвољан закључак: “[...] да су заједно сви Србијанци, који активно делују у политичком животу. [...] да су они сви за режим хегемоније, само су поделили улоге. Једни се за тај режим боре из владе и са јасала, а други му служе у опозицији”.¹²²

У сваком случају, владајући режим после скупштинског атентата био је изложен оштрој и беспощедној критици; управо због њега “углед Србије и Београда страховито је пао у свима крајевима преко”, или је бар тако процењивао Душан Иванчевић. За овог народног посланика највеће зло било је у томе што се незадовољство “пречана” режимом претворило у неповерење према свим “Србијанцима”.¹²³ Међутим, новине су, тих јул-

¹²¹ “Шта говоре цифре”, *Политика*, (Београд), бр. 7258, 16. VII 1928, стр. 3.

¹²² Светозар Прибићевић, “Највећа несрећа”, *Глас*, бр. 4, 23. IX 1928, стр. 1.

¹²³ Душан Иванчевић, народни посланик, “С. Д. Коалиција и Србијанци”, *Политика*, бр. 7293, 20. VIII 1928, стр. 1.

ских и августовских дана 1928. године, биле препуне не само писама подршке Светозару Прибићевићу (од стране среских и месних организација Самосталне демократске странке из Хрватске и осталих крајева земље) већ и писама-резолюција с радикалских конференција и зборова у пречанским и хрватским крајевима. У тим резолуцијама је, пре свега, осуђиван злочин Пунише Рачића, али и деловање Светозара Прибићевића и Стјепана Радића који су, подстакнути својом властољубивошћу, нетактичним понашањем непримереним члановима такве институције као што је парламент, индиректно омогућили да дође до атентата. Мета радикалских напада био је нарочито Прибићевић и то због уношења раздора између “пречана” и “Србијанаца”, “што ми не желимо, нити се признајемо Пречанима, већ равноправнима нашој браћи у Србији”, како је, између осталог, стајало у допису среског одбора Радикалне странке у Вргинмосту,¹²⁴ а слично томе и у дописима осталих радикалских организација. Прибићевићу је, укратко, оспорена улога лидера пречанских Срба и изражено пуно поверење Београду и Србији.

Да “никад Срби пречани нису били даље од Св. Прибићевића него што су данас” – и то зато што он “баца угарак између њих и Србије”, наговештава разбијање Југославије и улазак пречанских Срба у посебну хрватску државу – тврдили су и славонски Срби, чланови Земљорадничке странке.¹²⁵ Потврду тог става налазимо и у речима Србина из Србије Животе Милановића, управника Савеза аграрних заједница за Славонију и Барању у Осијеку који је, на основу својих контаката с народом тог краја, установио да је “сељак Србин листом оријентисан према Србији и Београду”.¹²⁶

Против ауторитета Светозара Прибићевића а за јединство са Србијом изјаснило се такође и педесет страначки неопредељених дубровачких Срба, предвођених **Николом Бабићем** (Лика, 1848 – Београд, 1932) и протом **Божидаром Митровићем**.¹²⁷ У њиховој изјави стајало је да “дубровачки Срби осуђују дело Пунише Рачића, али исто тако осуђују и бесомучну кампању опозиције, која је употребила сва средства да убије важност и вредност свему ономе што је Србину свето почев од Кајмакчалана па до данашњег времена”, као и да “Срби Дубровчани оспоравају право г. Прибићевићу да им се намеће за председника и да самовласно говори у име Срба пречана”; оптуживши га за одсуство обзира у борби за освајање власти, у закључку су констатовали: “Дубровачки Срби виде у деловању г. Прибићевића намеру да поцепа Србе на две групе, те зато они и не верују у његово проповедање јединства и изјављују да су они увек били једно са својом браћом у Србији

¹²⁴ “Вргин-Мост против г. Прибићевића”, *Самоуправа*, бр. 152, 8. VII 1928, стр. 2.

¹²⁵ “Земљорадници у Славонији против г. Светозара Прибићевића”, *Правда*, бр. 194, 21. VII 1928, стр. 3.

¹²⁶ АЈ, 335-20, Живота Милановић – министру, Осијек, 12. VII 1928.

¹²⁷ “Противу г. Св. Прибићевића”, *Политика*, бр. 7255, 13. VII 1928, стр. 2.

и да то желе остати за увек, јер су они противници свију фронтова и траже искрено и право јединство”. Прибићевићеву тврдњу да се и у овом случају, у ствари, ради о радикалима који се крију иза пароле о српству, а не о аутономним, партијски неангажованим личностима, те да је изјава дата по налогу полиције,¹²⁸ прота Митровић и осамдесетједногодишњи Никола Бабић одмах су демантовали.¹²⁹

Ипак, све до државног удара краља Александра Карађорђевића, односно до завођења диктатуре (6. јануара 1929. године), којом је суспендован парламентарни живот у Краљевини СХС, део Срба из Хрватске и даље је, попут **Срђана Будисављевића** (Славонска Пожега, 1884 – Загреб, 1968), у јавности пласирао циничну формулу: да “’Велика Србија’ не значи ништа друго него ‘велика пљачка’”¹³⁰ или, попут **Стојана Прибићевића** (Загреб, 1905 – Њујорк, 1976): да је немали број “србијанских” политичара и интелектуалаца захватила – “великосрбијанска психоза”.¹³¹ Чињенице, као што су оне на које је указивала београдска *Политика*, на пример да је Краљевина за првих десет година имала 123 министра, од којих је 60 било из Србије а 63 (дакле већина) из “прека”, да је Хрватска дала 20 а Далмација осам министара итд.,¹³² дакле чињенице које су аргументовано обарале стереотипе – нису уважаване. Уместо да акцентује све оне елементе који су есенцијално повезивали два дела српског националног бића, група српских интелектуалаца и политичара из Хрватске упорно је, под плаштом борбе против великосрпске хегемоније, наглашавала све оно што их је раздвајало. То се, међутим, тичало не само Срба, већ је, *in ultima linea*, додатно угрожавало већ ионако озбиљно пољуљане темеље саме државе.

¹²⁸ “Изјава г. Св. Прибићевића”, *Политика*, бр. 7256, 14. VII 1928, стр. 2.

¹²⁹ “Поводом изјаве дубровачких Срба”, *Политика*, бр. 7262, 20. VII 1928, 2; “Одговор г. Н. Бабића г. Св. Прибићевићу”, *Политика*, бр. 7265, 23. VII 1928, стр. 3. Никола Бабић, трговац родом из Лике, у Далмацију се доселио 1866. и ускоро се дефинитивно настанио у Дубровнику. Био је један од оснивача српског певачког друштва “Слога” и иницијатор оснивања Добротворне задруге Српкиња у Дубровнику; од 1896. председник Српске православне општине, а вршио је и функцију председника Магице српске у Дубровнику. За време Првог светског рата интерниран је са породицом у Бечу. За свој национални рад одликован је орденом Светог Саве III степена. (Ј. М., “Прослава осамдесетогодишњице Николе Бабића”, *Политика*, 28. XII. 1928, стр. 9)

¹³⁰ “Iz SD koalicije”, *Riječ*, br. 269, 21. XI 1928, str. 4.

¹³¹ Stojan Pribičević, “Odabrane velikosrbijanske teorije”, *Riječ*, br. 297, 25. XII 1928, str. 10.

¹³² “Сто двадесет и три југословенска министра”, *Политика*, бр. 7273, 31. VII 1928, стр. 5.

Summary

Images and stereotypes on Serbia among Serbs in Croatia (1918–1929)

Key words: *Kingdom of SHS, Serbia, Croatia, Serbs from Croatia, Serbian elite*

The article explores the relations between the Serbs in Croatia and Serbia in the Kingdom of Yugoslavia. The results of the research indicate that the Serb people from the Croat territories, not having lost the feeling of spiritual unity with the Serbs of Serbia even under the Habsburgs, remained loyal to Serbia in the new state too. Not only the Radical, but also the Democrat/Independent-Democrat part of the Serb community cherished the awareness of Serbia's greatness and importance. It seems the Serb national entity perceived in Yugoslavism no obstacle to attachment to Serbia, which had to be borne in mind even by that part of its political leadership which joined the Croats in their struggle against Belgrade in the second half of 1920s. However, when Serbian politicians and intellectuals from Croatia are in question, or at least those of their representatives who were active in public life, they left a number of interesting and provoking opinions about Serbia, mentality of its inhabitants and its leaders. These attitudes well reflect certain split between the political and intellectual elites from Serbia and Croatia. From a gamut of different views, ideas, experiences and reactions, the most representative have been picked out. Among them are the attitudes of politically independent intellectuals (Ljubomir Macić for example). Particularly critical attitude toward Serbia was shared above all by members of the circle around Svetozar Pribićević, as well as those who were democratically inclined. No harsh words about Serbia were to be heard from the ranks of the Radical politicians; on the contrary, they were prone to defend it, appreciating the victims and sufferings of Serbia and its contribution to the liberation and unification of all Serbs and other Yugoslav peoples. They were denouncing as irrational and unproductive the division into the Serbs from Serbia and from without it.

The existence of two different political options, one of which siding with Zagreb, threatened to spoil not only the relations within the Serb community in Croatia, but also to weaken the feeling of loyalty of the Serbs from Croatia toward Serbia and to sever the ties binding them fast to their conationals from the Serbian mainland.

УДК 327(497.1:44)"1918/1921"(093.2)
323.1(=163.42)"1918/1921"(093.2)

ФРАНЦУСКА, СРБИ И ХРВАТСКО ПИТАЊЕ (1918–1921)

Др Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ

Апстракт: У раду се излаже француска перцепција хрватског проблема/питања у Краљевини СХС/Југославији између два светска рата, француски пројекти, политика и то преко утицаја на српско руководство, политичке партије, остале политичке кругове, краља. Анализирано је како су Срби у новој југословенској држави спроводили европску политику.

Кључне речи: Краљевина СХС, Француска, Срби, хрватско питање

Хрватско питање није било камен спотицања између Срба и Француске између два светска рата у југословенској држави. Оно то није било ни током 1918. године када се југословенски покрет почео цепати, и када су улога и положај Србије као предводнице у њему озбиљно доведени у питање. Ни током 1916. и 1917. покушаји неких политичара из Југословенског одбора да се промени положај и улога Србије у југословенском покрету нису добро пролазили код Француза, посебно Клемансоа и људи око њега.¹ Напротив, то је био простор уске сарадње међу њима, и српски и француски ставови (дипломатија, политички и државни кругови, интелектуалци, публицисти итд.) су били толико испреплетани да је тешко утврдити шта је чија идеја. Француски, и уз њих српски, ставови и идеје о хрватском питању су кључни за њихово разумевање југословенског покрета и његову употребу у француским стратешким интересима, и обрнуто.

Постојао је шири историјски оквир француског интереса за југословенски простор, који није био уско стратешки али који је сигурно учи-

¹ Миро Коваџ, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.–1929.*, Dom i svijet, Zagreb, 2005, str. 68, 83, 87–88, 90, 96, 104, 144–146, 167, 181, 188, 190, 191. Жорж Клемансо (Georges Clemenceau) је и у опозицији и на власти бранио положај и улогу Србије у југословенском покрету као савезничке државе која је била раскомадана и поднела значајне жртве. Клемансо је образовао владу средином новембра 1917, а повукао се из политике крајем јануара 1920. године. О Клемансоу видети у: Jean-Baptiste Duroselle, *Clemenceau*, Fayard, Paris, 1989.

нио да се стратешки интереси Француске, повољно по обе стране, споје са интересима Југословена, пре свих Срба. (Мада се у ствари радило о усклађивању спољашњих и унутрашњих околности целине југословенског покрета у чијем средишту су били Срби). Идеје и ставови о хрватском питању, и политика која је из тога проистекла, не говоре о француском неразумевању спољних и унутрашњих околности хрватске ситуације, већ о томе да је за њих стратешки интерес био одлучујући. То што су српску ситуацију перципирали као повољнију за улогу “југословенског Пијемонта” је сведочанство истога. Читав век систематског проучавања српског, југословенског и балканско-средњоевропског простора (Хабзбуршке монархије и Отоманског царства) је почетком 20. века довео до значајних спознаја у новој стратешкој ситуацији Француске после рата са Пруском 1870–71. године и немачког уједињења. Дипломатско, дипломатско-путописно, публицистичко, путописно-научно и чисто научно изучавање и разумевање јужнословенског простора, као дела словенског света, слило се у врхунац на прелому 19. у 20. столеће. Милорад Екмечић цитира чувеног слависту Емила Омана (Emile Naumant) који је мислио да је у то време утицај француске нације на остали свет досегао историјски тренутак.² С француске стране је расло поверење у виталност и солидарност словенских народа, поготово оних у чијим културама се класични панславизам трансформисао у нови демократски неославизам, као у српској култури. Догађања су томе погодовала, како је растао притисак Немачке на свим јој расположивим стратешким правцима, и преко Хабзбуршке монархије, и како је јачао отпор мањих и већих словенских народа томе, што је одмах уочено с француске стране.

Наша историографија је већ дефинисала две битне сличности у политичкој свести и националним културама Срба и Француза. На првом месту је то непланирана подударност у резултатима изучавања етничке природе Југословена и балканског простора уопште. На другом месту је отпор католичком клерикализму као главном противнику демократског уређења државе и будућег друштва после рата. Подударни закључци ранијих научних испитивања балканског становништва и њихових националних осећања ушли су директно у политичке програме и ратне циљеве 1914–1918. на обе стране и сви су се завршавали убеђењем да су Југословени једна етничка заједница, да је то јединство гаранција демократског уређења државе која се ствара и која ће по овом основном одређењу бити веран француски пријатељ.³ Ове сличности у националној култури и политичкој

² Милорад Екмечић, “Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена)”, *Огледи из историје*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002, стр. 191–219, 191. Књига коју цитира је Emile Naumant, *La culture française en Russie*; Paris, 1910, p. 519.

³ *Исто*, стр. 192–193.

свести чиниле су Србе ближим Французима од других јужнословенских народа. Подршка југословенском покрету и водећој улози Срба у њој имала је и смисао ширења француског културног, политичког и економског утицаја на целину простора. Овај аспект француске политике неће успети баш због отварања хрватског питања и француске немогућности да одговори на хрватске аспирације, што се од њих очекивало. У потоњим временима то је правдано тромошћу, неспретношћу, и неспособношћу Београда. Требало је да политички и државни врх у Београду одговори на проблеме који су долазили са разних страна у Хрватској и чврсто и одлучно, и брзо и ефикасно, без употребе силе и помирителски, тактично и мирно. Тако су бар то Французи видели и разумевали. Ови контрадикторни савети и захтеви који су долазили са француске стране како су се низали проблеми са Хрватима, произвели су апсурдну ситуацију да се у тешким и сложеним ситуацијама у Хрватској реаговало млако и да је само почетни корак био одлучнији, да иза упозорења нису следиле одговарајуће активности и осмишљена организована делатност. На хрватску политичку буку и галаму, ситније и крупније завереничке/превратничке активности, српски одговор је пречесто био страховити мук. Добрим делом је то био део једне шире политике, на којој је инсистирала Француска, да се новостворене државе прикажу као стабилне творевине, отпорне на изазове, нарочито ревизионистичких држава, и кризе које би могле бити проузроковане унутрашњим еничким, верским и социјалним немирима.

Када је у априлу 1919. године размењивао са Стефаном Пишоном (Stephan Pichon), још увек министром спољних послова, размишљања о југословенском уједињењу, француски амбасадор у Београду Жозеф де Фонтене (Joseph de Fontenay) је ватрено бранио резултате француске и српске науке о расном јединству Југословена и уопште цео комплекс идеја и ставова који је из тога произилазио. Разматрана је још једном, како Фонтене каже, стара теорија Балплаца (Ballplatz – седиште Министарства спољних послова Хабзбуршке монархије), заправо догма о немогућности слоге између Срба и Хрвата, којом су уљуљкиване генерације, завараване надом да ће та догма снагом понављања постати реалност, заборављајући да њеним понављањем принцип националности превлађује упркос свему. Он говори да су религиозне разлике пре могле играти неку улогу, али да је њихов значај нестао/ишчилио јер је првенствено на тим разликама почивала неслога Срба и Хрвата. Сматрао је да је толеранција постала већа, да вероисповедне разлике нису више од људи правиле непријатеље и да су предрасуде битно умањене. Видео је да расни идентитет (*l'identité de races*) надвладава све, и да је у вези с тим истина да политика Италије увелико ради за југословенско јединство. Предвиђао је извесне потресе, уз предочавање да ни јединство Француске није направљено ни за неколико месеци ни за неколико година, а да је основа југословенског јединства ипак

солидно постављена. Интриге заинтересованих страних држава би могле подстаћи разлике, радити на поделама, али је он оптимистички у томе видео само пролазне појаве у историји Југословена. Разлике у култури и образовању које постоје на супротним обалама Саве могу имати само тренутне последице, садашњи људи ће нестати, генерације које долазе ће се изједначити, и за четврт столећа (шта је то у историји једног народа вели Фонтене) спајање и уједначавање ће узнатредовати. Када побија супротна мишљења о југословенском уједињењу која долазе са разних страна, он говори о људима који су образовани и живели у предрасудама Балплаца (Беча), ограничили своје хоризонте. Посебно подсећа на отпорну снагу коју је посведочила југословенска раса/потомство током столећа ропства, које није разорило њихов национални дух, и изражава јаку жељу да та раса, једном слободна да располаже сама собом, следи стрпљиво велики циљ националног уједињења.⁴

Виконт Жозеф де Фонтене је припадао ширем кругу дипломата и публициста (који су били и једно и друго) око Шарла Лоазоа (Charles Loiseau), Стефана Пишона (Stephan Pichon, потоњи француски министар спољних послова, близак Клемансоу) и Робера де Билија (Robert de Billy), који су добар део својих дипломатских каријера одслужили на југословенском простору и око њега, познавали га, познавали истраживања и резултате француске и локалне науке о њему, били у комуникацији са тим научним и публицистичким круговима, били делом креатори, делом спроводитељи француске југословенске политике. Из овог круга је потекла идеја о стварању антигерманског блока на југоистоку Европе који је претходио стварању Југославије. Шарл Лоазо 1906. године вели “да тамо постоји лепеза интереса које ваља увезати, на правом мјесту, на најбољем мјесту, говорећи земљописно и политички, против Немачке и Аустрије”.⁵

До 1906. године Де Фонтене је службовао у Београду, у време после Мајског преврата и “дипломатског штрајка”. Од 1906. до 1914. је био аташе Француске амбасаде у Будимпешти; од 1914. до 1916. је саветник при Амбасади у Риму, а затим до 1917. године посланик у Грчкој. Од 1917. до 1921/22. године он је амбасадор Француске при српској влади, па после у Краљевини СХС. Робер де Били је до 1916. био саветник при Француској амбасади у Риму а затим посланик у Грчкој. Од 1916. године до јула 1917. он је отпражник послера француске владе при српској влади. Шарл Лоазо

⁴ Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques (MAE – AD); Série Z – Europe 1918–1940, Sous-série Yougoslavie, Vol. 40, doc. No 175. Belgrade 26 Avril 1919: Le Ministre de la République Française auprès du Gouvernement Serbe à Son Excellence Monsieur Pichon, Ministre des Affaires Etrangères, Paris, (Фонтене, Београд – Пишону, Париз, 19. априла 1919).

⁵ М. Ковач, *n. d.*, Друго поглавље Првог дела под насловом “Хрватско-српска сарадња: пут према јужнословенском уједињењу (од почетка XX. столјећа до 1914.)”, стр. 35–53.

је низ година био у многим дипломатским мисијама на југословенском простору и око њега. Његова идеја о стварању антигерманског блока на југоистоку Европе је имала шири смисао. Општа спознаја је била да немачка политика тежи приступу источном Средоземљу преко Аустроугарске монархије и очито на штету малих словенских народа који су јој стајали на путу, као што је на француску штету тежила приступу западном Средоземљу. На јужним границама Монархије Краљевина Србија, једна од малих балканских држава, ушла је у тзв. царински рат са Монархијом, који ће је водити у правцу трговинско-економске и шире еманципације од моћног северног суседа. У самој Монархији словенски народи су постали најоштрији критичари немачке хегемоније.⁶ Француски дипломати су били сведоци тог тзв. великонемачког притиска који је ишао за тим да поремети унутрашњу равнотежу Монархије успостављену дуалним системом а на штету словенских народа. Мађари су томе пружили отпор радикализовањем својих ставова ка независности. Прво је дошло до побуне Хрвата, уз које су кренули и Срби, у народном покрету 1903/04. године против Мађара, па до стварања заједничке политичке платформе Мађара и Хрвата у Ријечкој резолуцији и Срба у Задарској резолуцији 1905. године. Стварала се Српско-хрватска коалиција.

Италијански план је био Велика Мађарска, а француски Велика Југославија. План Велике Мађарске је био старији од плана Велике Југославије. Практично је функционисао од Берлинског конгреса и на југословенском простору су велики носиоци те политике били Куен-Хедервари и његова српско-хрватска клијентела у Хрватској, Бењамин Калај у Босни са својом клијентелом, мађарски магнати из круга Ђуле Андрашија у самој Мађарској. Српска владајућа династија Обреновића се приклањала овом стању ствари. А то стање ствари је давало илузију српским политичким круговима са обе стране границе да је можда могуће остварити идеју Велике Србије, која је примарно подразумевала припојење Босне и Херцеговине Србији и уз њу ако се провуче још која територија, пре свега бедем српских општина и срезова-котара у Горњој Крајини који су као ланац опасавали Босанску Крајину. То стање ствари се почело рушити успоном и притиском тзв. великонемачких кругова у Хабзбуршкој монархији. То је оно што су Французи одмах уочили, као и природу јужнословенског незадовољства и побуне. Италија је видела задовољење својих интереса у решењу које се рушило, а Француска у решењу које се тек назирало.

Аргусов и Фридјунгов процес 1905. и 1906. године озбиљно су упозоравали на угрожавање људских права у Монархији, што је достигло врхунац у процесу против 53 Срба у Краљевини Хрватској и Славонији

⁶ МАЕ – AD, Série Papiers d'agents, Robert de Billy, Vol. 65, pismo iz februara (?) 1906: Loi-seau – neidentifikovanom ministru.

оптужених за велеиздају 1908. године.⁷ Уопште, угрожавање људских и грађанских права у најширем смислу, чије су жртве били и Срби и Хрвати, било је једна од главних полуга политичке борбе тих тзв. великонемачких кругова у њиховом продору на југоисток. Био је то увод у анексиону кризу, за коју већина историчара сматра да је била први озбиљан корак ка светском рату. Како се положај Срба на аутономном простору Краљевине Хрватске и Славоније, али и у тзв. јужној Угарској односно Војводини, после анексије Босне и Херцеговине почео драматично и убрзано погоршавати, с француске стране се почело озбиљно сумњати да Загреб и Хрватска могу бити други снажан центар југословенског окупљања. Одједи тога су дуго трајали, до иза Великог рата, и поред ограничених спознаја шта се тамо заправо догађало током ратних година. У разматрању важног унутрашњег аспекта национално-политичких и државних пројеката Југословена у Хабзбуршкој монархији, француска је дипломатија ценила да се Срби у Монархији не би дуго двоумили на коју страну да се одреде. Бедно искуство њиховог положаја и судбине у рату не би им за то остављали много простора. То је била важна процена која је терала Французе да упорно гурају Србе у договор са “Југословенима” и обрнуто.⁸

Француски поверљиви извештаји из Загреба и Хрватске за дужи временски период, од 1905/06. па надаље, показују њихову добру обавештеност и блискост са елитом из Српско-хрватске коалиције, што је одговарало њиховој политици “увезивања интереса”. Да ли су одиграли неку улогу у повезивању ове коалиције са српском владом и другим политичким факторима на југословенском простору за сад остаје непознато. У лето и јесен 1918. године они су имали боље везе са коалицијом и од српске владе и од Југословенског одбора. Одједи прикривеног па отвореног сукоба између ова два политичка центра још нису били допрли до Загреба и осталих важних центара југословенског уједињења. Но Французи су то имали у виду и брзо су заузели став, који је наоко изгледао бескомпромисно, али који је одражавао континуитет њихове политике од 1905. године, да се Југословени морају договорити и “увезати своје интересе” у једну државну целину. Смисао, значај и финесе политике Српско-хрватске коалиције су им биле савршено познате и уградили су их у своју југословенску политику. Такозвани опортунизам Коалиције су доживљавали као нужан, нарочито

⁷ Mirjana Gross, “Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907”, Institut društvenih nauka. Odeljenje za istorijske nauke, Serija I – Monografije, Beograd, 1960, str. 248; M. Gross, “Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, *Istorija XX veka*, Zbornik radova III, Beograd, 1962, str. 153–277.

⁸ B. Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989. (Knjiga je korisna ali ne pruža odgovore na mnoga važna pitanja, pogotovo ona koja se odnose na položaj Srba u Monarhiji tokom rata. Takođe ne pruža odgovor o važnim društvenim i političkim procesima koji su obeležili ratne godine u malim društvenim miljeima širom Hrvatske, Slavonije (pa i Dalmacije)).

мислећи на деликатност положаја југословенски опредељених Срба и Хрвата у Монархији.

Када у септембру 1918. године, у време отварања велике кризе у југословенском покрету, праве неколико анализа политичких прилика у Хрватској, они заправо праве ретроспективу југословенског опредељивања у њој у претходним деценијама, имајући у виду погубне ефекте рата на општу ситуацију на југословенском, и посебно хрватском простору. Положај Хрватске-Славоније је виђен као посебан међу земљама које су чиниле тзв. кућу Хабзбурга. Она је чинила интегрални део “земаља круне Св. Стефана” (Угарске), али је имала аутономију. Према тзв. Аустро-угарској нагодби из 1867. године, коју су Мађари фалсификовали и нарушавали, Хрватска је имала свој парламент, бана, локалну владу, једног “министра за Хрватску” у министарском савету у Будимпешти. И поред свих нарушавања нагодбе из 1867/68. са мађарске стране, Хрватска је ипак поседовала бољу позицију и улогу у односу на остале југословенске територије у Монархији. Али она уопште није била задовољна овим положајем, јер је тежила ка потпуној независности, а ова аутономија је имала неку вредност, истина малу али ипак неку. Од пет политичких партија, као највећа и најзначајнија за француске интересе виђена је Хрватско-српска коалиција. Она се састојала из две партије, тзв. хрватске самосталне и српске самосталне странке. Оне су биле основане 1895. године. Главни заговорници коалиције са хрватске стране су били Иван Лорковић и Франо Супило, а са српске Светозар Прибићевић и Јован Бањанин, као и Супило члан и југословенског одбора. После тзв. “Ријечке резолуције” (чији су аутори били Трумбић и Супило), ове две странке су се ујединиле под именом Хрватско-српска коалиција. Шеф је био Супило, касније (не формално али стварно да) Прибићевић. Политички циљеви коалиције су били демократизација политичког живота у Хрватској, да се дође до здравог савеза између Срба и Хрвата и да се систематично ради на коначном ослобођењу Југословена. Опортунистички методи према Мађарској су ту били нужни. Иза последњих избора у Хрватској уочи рата, она је створила већину у Сабору у Загребу. Али током рата неколико њених чланова је било у затвору оптужено за велеиздају, симпатије према Србији и Антанти. Тек последњих годину дана она је била на власти у Хрватској. Претходни бан је био барон Шкерлец, кога је помагала локална влада. У последњих годину дана сви чланови владе су долазили из коалиције. Формално, председник Коалиције је био Хрват барон Николић, али су стварни шефови били Србин Светозар Прибићевић и Хрват Вилдер. Остали значајни чланови су били Кришковић, Роје, Бадај, Берти од Хрвата, и од Срба Душан Поповић, Богдан Медаковић (председник Сабора). Орган Коалиције је био дневни лист *Хрватска ријеч*.

Француски извештаји су категорички потврђивали да Хрватско-српска коалиција жели конституисање једне независне југословенске државе

која би обухватала Србију, Црну Гору и све хрватске, словеначке и српске земље Аустроугарске монархије. Коалиција жели разарање Аустро-Угарске и јасно непријатељски је расположена према свим пројектима који би желели федерализацију Хабзбуршке монархије. Французи су истицали да је њихов идеал била независна Југославија, и да највероватније прихватају Крфски споразум по коме на чело Југославије долази династија Карађорђевић.

У практичној политици коалиција се руководила идеалима другачијим од оваквих, од жеље за “реконструкцијом Југославије и деструкцијом Аустро-Угарске”. Француски извештаји су давали прецизне одговоре зашто дакле коалиција није желела да прокламује ове своје идеале “на сав глас”: јер није желела да буде удаљена са власти, што би била логична последица таквог чина (која би погоршала прилике у Хрватској), јер није желела да ступи у отворену борбу против Монархије, што би значило да се стави на чело неке револуције, и јер је сматрала да тренутак за револуцију још није дошао.

Према мишљењу Коалиције, истицали су француски извештаји, успех југословенске револуције је битно зависио од званичне политике Италије која још није била вољна да призна права на југословенску независност. Само симпатије сила Антанте нису биле довољне. Оно што се сматрало нужним је била заједничка декларација свих савезничких држава да се стварање једне југословенске државе сматра битним условом мира који стварају латинске и англосаксонске земље, да ће та југословенска држава бити независна и да се неће дозволити поновно успостављање Аустро-Угарске у било којој форми. Укратко, истицали су Французи, захтевала се јасна и прецизна декларација. Затим, коалиција је чекала одлучни пораз аустроугарске војске на италијанском фронту, и сматрала је да би пре тог пораза “југословенска револуција” имала мале шансе да успе. Требало је да води политику која ће избећи било какав рад на реорганозацији Монархије, која ће избећи долазак на власт у Хрватској антинационалне странке или војне управе, и да тиме омогући да се развије антихабзбуршка, пројугословенска пропаганда. Мађари су са своје стране ценили Коалицију као најмање зло у целој ситуацији. Континуитет њене политике из времена настанка и анексионе кризе је био чит.⁹

⁹ MAE – AD, Série Z..., Youg., Vol. 40, doc. sans N°, (RV 17,18, 19, 20 ; 21, 22), “La politique en Croatie. 12. Septembre 1918” (Secret). Такође и doc. R 23, R 24, R 25 послат из Женева 14. септембра 1918. године у коме се говори о ситуацији у вези са састанком Хусарека, Векерлеа и Саркотића у Будимпешти 31. августа 1918. године. Тада су министри председници и војни заповедник Босне и Херцеговине разматрали могућности југословенског уједињења унутар Монархије у једну национално-политичку јединицу. Хусарек се одлучно успротивио да словеначке земље уђу у ту југословенску јединицу желећи да очува за Немце директан приступ Јадранском мору. Векерле је био за то да се само Далмација уједини са Хрватском и Славонијом, и да се Босна и Херцеговина евентуално поделе са Хрватском тако што ће се значајни део припојити директно Угарској.

(Французи су и све остале политичке странке од значаја, као и католичко свештенство, видели као наклоњено независној југословенској држави. Посебно је за њих било изненађујуће да је хрватско католичко свештенство било међу жестоким пропагаторима југословенске независности.¹⁰)

Тежиште француског интереса је тако током Анексионе кризе 1908/9. године пребачено на Краљевину Србију, која је до тада помагана културно и финансијски, а од тада и политички. Упркос свим дилемама, изазовима и проблемима, Француска до краја рата није променила тај свој став, и тежиште југословенског уједињења је видела у Србији и Београду. Ова је у потпуности задовољавала њене стратешке интересе, који су се почели остваривати стварањем антигерманског блока на југоистоку Европе а завршили се стварањем тзв. Велике Србије, односно Велике Југославије. Из балканске перспективе то је за Французе била Велика Србија, а из средњоевропске перспективе то је за њих била Велика Југославија, за разлику од оне која се толико година пројектовала у Хабзбуршком царству а никада није реализована. У том пројекту, зацементираном научним и културолошким спознајама о расном, језичком и културном јединству тог простора, треба тражити узрок пропасти свих других пројеката, од српских о “проширеној/ увећаној Србији” (која би се евентуално ујединила са хрватским и словеначким земљама, како је то говорио Пашић у јесен 1918), до хрватских и словеначких пројеката о уједињењу српско-хрватско-словеначких земаља у једну југословенску јединицу у федерализованој Хабзбуршкој монархији или изван ње. Овај последњи пројекат је нарочито еволуирао у радикалном правцу од Фебруарске до Октобарске револуције у Русији 1917. године. Затим су ту били и други пројекти о конфедералној и федералној Великој Југославији који су пропали пред француским стратешким интересима. У овај круг не спадају планови о Подунавској конфедерацији које су ковале поражене силе, Аустрија и Угарска, на овим просторима.

Србија се није указивала као једино тежиште југословенског уједињења само због изванредно значајне улоге коју је играла као независна југословенска држава у периоду од 1906. до 1914. године, већ и због тога што Загреб и хрватске земље нису, и поред свих југословенских одлика, еволуирале у изразито југословенском правцу. Зато што се није догодила, како су то Французи говорили и очекивали “југословенска револуција” на тим територијама, иако је она имала бројне ватрене присталице.¹¹ Сем тежишта у Србији и Београду, југословенска држава је морала бити и унитарна, јер је само као таква могла да одигра улогу у систему “Словенског појаса” око поражене Немачке. Као таква она би спречавала “спуштање гер-

¹⁰ Исто.

¹¹ МАЕ – АД: Série Z..., Youg., Vol. 40, doc. sans N° (R 17–22): Secret, La politique en Croatie, 12 Septembre 1918.

манизма на обале Јадранског мора”, а Италијанима не би дозвољавала да се “поново широко споје са немачком Аустријом” и тако утврде “несавладиву препреку” између Југославије и Запада. Ове важне закључке Фонтене крајем јула 1919. године излаже кроз опис једне инцидентне ситуације у војсци СХС, побуне у две регименте, у Марибору и Вараждину, којој су се у првом случају придружили и немачки радници. За ту ситуацију каже да у Београду није било никакве сумње да је тај покрет организован споља. Коинцидирало је са покретом италијанских трупа на граници и преласком преко демаркационе линије италијанских војника који су најављивали да иду да окупирају Љубљану. У вези са овом ситуацијом, по Бечу се причало да је железнички саобраћај у Југославији у прекиду. У исто време власти у Трсту су спречавале путнике за Београд да се пењу на воз јер се спремао рат са Србијом. Италија је желела да пред Конференцијом мира, која је била у току, покаже да нова југословенска држава није способна да заживи и да представља “хабзбуршког фантома”.¹²

До децембра 1918. године у југословенском покрету је доминирала криза изазвана тежњом Југословенског покрета да, по чешком моделу, буде признат за легитимног представника Југословена из Монархије. То могуће двојство у југословенском покрету је српска влада, у првом тренутку у августу 1918. године, на сугестију Француза, покушавала да разреши понудом да неколико чланова Одбора кооптира у своју владу. Када је то пропало, активности и пропаганда обе стране су се жестоко интензивирале у супротним правцима. Француски притисак да се сви фактори уједињења сложе и отпор словеначких и неких хрватских политичара кулминирали су у резултатима Женевских преговора почетком новембра 1918. године, када је држава СХС већ била прокламована и када је Пашић већ слутио да је уједињење које се припрема стратешки неповољно за Србију. Он је хтео да Србија, увећана/проширена за територије које је мислио да јој природно припадају (Војводина, Босна и Херцеговина, Црна Гора), ступи у преговоре са Хрватима и Словенцима о евентуалној државној заједници. Ово је заустављено расцепом у српском врху, и уједињење је обављено другом методологијом.¹³

Наслеђе ове ситуације је било подлога француског, и са њим и српског неуспеха у решавању хрватског питања, које је заправо и проистекло из те ситуације. Нема докумената који директно то потврђују, али зато има довољно оних који то посредно чине, да су Французи тада Хрватима

¹² МАЕ – AD, Série Z..., Youg., Vol. 40, doc. 372 (RV 83, R 84): Belgrade, 27 Julliet 1919, Fontenay... à... Pichon, Paris. (Incidents dans l'Armée S.H.S.). М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Beograd, 1988, str. 171–197. (Talijanska opasnost u okviru Treće glave Vojska u zaštiti jugosloveskog prostora od vanjske opasnosti).

¹³ Kosta St. Pavlowich, “The First World War and the Unification of Yugoslavia”, in *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, Hurst&Company, London, 2003, pp. 27–42.

обећавали независну хрватску државу кроз плебисцит. Изневерене наде у овом правцу су изазвале много једа у различитим хрватским круговима и запечатиле сваку могућност ширења француског утицаја на хрватску политичку елиту. Све што је нуђено после тога личило је на бедни сурогат првобитног. Један француски поверљиви извештај из јула 1919. године је говорио о овим изневереним надама Хрвата кроз цифре тврдећи да је од 2.600.000 Хрвата (мислио је на целокупно становништво тзв. Банске Хрватске) само 25% тзв. Србохрвата. Предвиђања о правцу кретања хрватске политике у коначно уобличеној држави Срба, Хрвата и Словенаца нису била охрабрујућа. Говорила су о хрватској непосредној побуни у тој држави и о томе да ће они који их буду подржали против Срба добити уз себе све њих.¹⁴

До марта 1920. године је хрватски сепаратизам, како Французи почињу да зову разне облике отпора и активности против државе у настајању, посматран кроз његову повезаност са спољним факторима. Пре свега ревизионистичким настојањима која су долазила из Беча преко франковаца, који су се повезали са Радићем и његовим покретом и узели републиканску етикету. Затим кроз тзв. бољшевичку активност појединаца и група која се види у повезаности са Пештом док су ови тамо били на власти. Затим кроз контакте и повезаност са разним италијанским факторима, и уопште кроз синхронизоване активности ових различитих фактора који су деловали против стварања, стабилизовања и у правцу разбијања југословенске државе.¹⁵

Као наставак “бољшевичког” пораза у Мађарској, влада у Београду је изблиза надгледала извесне кругове у Хрватској за које је сумњала да су радили под утицајем из Будимпеште. Срби у полицији су пре неколико дана открили, извештавао је Фонтене 21. августа 1919, значајна удружења/организације у Загребу, Славонском Броду, Винковцима и Осијеку, и могли су “једним ударцем” да приступе бројним хапшењима. Утврђено је да су главни агенти мађарски Јевреји и неколико Руса. Није ништа мање интересантно, наглашавао је Фонтене, приметити да су та четири града железничке раскрснице од огромног значаја. Полиција је том приликом запленила и значајне количине материјала за штампарије и злата, а ухапшена су и двојица комунистичких вођа у Београду. Предвиђао је да ће ухапшени ићи пред војни суд због ратног стања које је још постојало и због учешћа непријатељских поданика у завери. Из “поверљивих извора” Французи су добијали информације о припремама за војну побуну (и у вези с тим де-

¹⁴ МАЕ – AD, Série Z..., Youg., Vol. 40, Rapport N° 148 et le suite de ça, R 76-82. Документи су поверљиви извештаји из Etat Major de l'Armée, 2 e Bureau I, Section de Renseignements Au Sujet des Relations entre les Serbes et Croates. Овај извештај је утицао на политику Београда.

¹⁵ МАЕ – AD, Europe, Youg., Vol. 40, doc. N° 439 (RV 117): Belgrade, 21 Aout 1919, Fontenay... à... Pichon (Au Sujet du Bolchevisme); *Isto*, doc. N° 4.221/2 (R 121, R 122): Berne le 23 Décembre 1919, Source Informateur “Hongrois”. A. s. de l'agitation anti-serbe en Croatie.

зertiрања из пуковнија), о томе да се за Србе у Хрватској припрема Бартоломејска ноћ.¹⁶

Као последица министарске кризе у Београду дошло је до персоналних промена у хрватској администрацији. Бан др Томљеновић, из редова демократа, дао је оставку, а за њим и значајан број других функционера. Французи су иначе разликовали централну краљевску владу у Београду и провинцијалну краљевску владу у Загребу. Када је у марту 1920. године Протић у Београду образовао нову владу у коју је ушла и Хрватска заједница, требало је именовати новог бана из њихових редова. Избор је пао на Матка Лагињу, председника Народног клуба (Старчевићева Странка права) и шефа парламентарног блока (хрватског), Хрвата из Истре, пореклом са села, учесника тзв. југословенске револуције из октобра и новембра 1918. године. Лагиња је био политичар у годинама, на чију се активност мало рачунало, али је представљао једну идеју. Циљ његовог живота је био да постане бан. Он је рекао принцу регенту да је банска част сума свих амбиција једног хрватског политичара.¹⁷ Његово именовање није ишло без тешкоћа. Како су окружне начелнике именовали министри унутрашњих послова, Хрвати из Хрватске заједнице у Протићевој влади су тражили да бана именује председник Министарског савета, премијер. Фонтене и Французи су у овом њиховом захтеву видели једну нијансу која је ласкала њиховом самољубљу али и аутономистичке осећаје који су спавали у дубини сваког Хрвата. Влада није била сасвим сигурна шта да ради и припремила је два декрета, један који је потписао министар унутрашњих послова, а други председник Министарског савета. На крају је попустила, на инсистирање хрватских чланова, и други декрет је поднет на потпис и принцу регенту. Хрвати су тако постигли задовољење, њихов бан је био у привилегованом положају у односу на остале високе државне функционере, као у доба Мађара. Као и они, и Хрвати су држали до протоколарних питања и преувеличавали их. Демократски обичаји “старих Срба” су занемаривали извесне нијансе које су са друге стране Саве имале огроман значај, како је примећивао Фонтене. У вези с овим, Фонтне је говорио о томе како се очитује утицај тзв. напредније цивилизације Хрватске на “балканске” Србе. Говорио је да је последица ове последње политичке кризе била типична за угарске и хрватске прилике када се борба међу политичким партијама завршавала одласком из администрације припадника једне или друге партије. Тако су функционери који су до јуче били на власти у маси напустили своје положаје у министарствима, што је изазвало административну блокаду земље која је

¹⁶ МАЕ – AD, Europe 1918–1929, Yougoslavie, vol. 40 doc., N° 439 (RV 117), Belgrade 21 Aout 1919, Fontenay Pichonu; *Isto*, doc. N° 4.221/2 (R 121, R 122); M. Bjelajac, *Vojaska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Narodna knjiga, Beograd, 1988.

¹⁷ МАЕ AD, Europe 1918–1929, Yougoslavie, vol. 40, doc. N° 85, Difficultés avec Croates. Fontenay... à... le Ministre des Affaires Etrangères à Paris.

трајала неколико дана. Тај обичај, вели Фонтене, није био познат у Србији у ситуацијама политичких криза.¹⁸

У провинцијалну владу која је конституисана у Загребу су ушли: др Франко Поточњак као подбан и комесар за унутрашње послове, иначе адвокат, током рата члан Југословенског одбора за пропаганду у иностранству и, што су Французи посебно истицали, што им је било од примордијалне важности, он је гајио велике симпатије према Француској. Комесар за правосуђе је био стари српски радикал, адвокат из Брода Никола Ђурђевић, некадашњи председник Савеза земљорадничких задруга у Хрватској и Славонији. Комесар за социјална питања је био др Дежма, директор “Обзора”, а др Ђермановић комесар за пољопривреду, врло умерен у примени аграрног закона јер је заговарао његову допуну и измену. Др Базала је био комесар за јавне радове, а остало је да се попуне положаји још два комесара: за здравство и трговину и индустрију. Планови и амбиције са овако замишљеном и оствареном провинцијалном владом у Загребу, која је произашла из партијске структуре централне краљевске владе и која је требало да делује у потпуном складу са њом, били су велики. На два изузетно важна положаја преко којих се могла вршити њена пуна контрола (унутрашњи послови и правосуђе) налазили су се људи од пуног поверења Београда, на банском положају се налазио Хрват из Истре у тренутку када се решавало разграничење са Италијом, на власти у центру и у Загребу су били југословенски оријентисани политичари који је требало да припреме важну прву посету принца регента Хрватској. Та посета је требало да буде њихова прва јавна масовна потврда лојалности династији Карађорђевић, што је Светозар Прибићевић, док је био министар унутрашњих послова и снажно утицао на провинцијску владу у Загребу, увек избегавао.¹⁹

Најважнији, најделикатнији задатак који је новоорганизована власт у Загребу имала, био је да се што више приближи Радићу и утиче да вођа најмасовније политичке организације у Банској Хрватској, који је водио потпуно антидржавну политику у више праваца, промени и умери своје ставове, макар онај најважнији у правцу признања династије Карађорђевић. Први чин новог бана је био да пусти Радића из затвора, у који су га демократе ставиле пре годину дана, да би га због његових антидржавних изјава поново тамо вратили. Ако су ценили да је власт Југословенске демократске странке у тзв. Банској Хрватској током 1919. године, када је бан био др Томљеновић, била чврсте руке, осветољубива од стране Срба у Хрватској (чега у Београду нису били свесни), произвела рђаву ситуацију по државну целину, онда су

¹⁸ Исто.

¹⁹ МАЕ – АД, Série Z..., Youg., Vol. 40, doc. N° 4, (RV 139, RV 140, R 141), Zagreb, le 14 Mars 1920. Le Consul de France à Zagreb à Son Excellence Monsieur le President du Conseil... (Le nouveau Gouvernement Croate: Le Ban Laginja).

Французи, заједно са Београдом, полагали много наде у ову нову државно-политичку замисао.²⁰ Коју је, по њима, требало дограђивати. Међутим испало је потпуно обрнуто, и наде су биле вишеструко изневерене. Истина, Александрова посета је прошла неочекивано успешно, али је то било практично све што је одрађено како се очекивало. Изгледало је да су једни другима замазивали очи пред политичким и друштвеним токовима који су ишли у другом працу. Прво су у лето 1920. избили немири на хрватском селу поводом жигосања стоке и регрутације, очито подстицани и организовани од ХСС-а. Прилике на Ријеци су се такође од тог времена одвијале у рђавом правцу кроз сукобе италијанске и француске војске. Радић није умерио своје изјаве и политику. Напротив, искористио је могућности изласка из затвора за антидржавну пропаганду и рад, и изгледало је да он више утиче на Хрватску заједницу него она на њега. Ако су општински избори у Загребу испали повољно по државу и централне власти, онда су резултати избора за Уставотворну скупштину у Банској Хрватској били права катастрофа, јер су победом Радића победили и његови антидржавни ставови и политика.

Када је са Фонтенеом водио разговор о новонасталој ситуацији у земљи, после избора за Уставотворну скупштину крајем новембра 1929. године, принц регент је означио три могућа правца борбе против тзв. хрватског сепаратизма тј. решења хрватског питања, око којих се заправо и кретала политика централне власти у Београду, подржавана дискретно или отворено од Француза. Први правац је принц означио као онај који заговарају Хрвати и Словенци у Београду и који захтева примену силе, којом су се толико служили Хабзбурговци, и коме регент није био склон. Други правац су заступали они који су желели компромис са Радићем. Ту је принц регент истицао да није подложен да олакшава у тој политици Радићу. Трећи правац су означавали они коју су били за то да се Хрвати и Хрватска препусте њима самима, да се они једноставно пусте “да иду до ђавола”, како се изразио Александар. На ово му је Фонтене одговорио “да би отишли Аустрији! Неће моћи да живе сами и мораће да се ослоне на већ организовану државу.”²¹ Тако би се дошло до ситуације коју је Француска свим средствима желела да спречи, а то је присуство било каквог облика германског присуства на Јадранском мору.

Пашић је у наредним годинама, док је водио политику београдског центра, следио други, средњи пут компромиса са Радићем, како га је у разговору 10. децембра 1920. у Београду са Фонтенеом зацртао Александар.

²⁰ MAE – AD, Série Z..., Yuog., Vol. 40, doc. N° 7, (RV 191, R 192), Zagreb 5 Mars 1921, Le Consul de France à Zagreb à Son Excellence Monsieur le Président du Conseil... (Le Docteur Tomljenovic, Ban de Croatie et Slavonie, Le Dr Bosnjak nommé Vice-Ban).

²¹ MAE – AD, Série, Yuog., Vol. 40, doc. N° 566, ...Fontenay... Ministre des Affaires Etrangères à Paris. Conversation avec le prince.

Summary

France, the Serbs and the Croat Question (1918–1921)

Key words: *Kingdom of SHS, France, Serbs, Croatian question*

The Croat question in the newly created Yugoslav state reappeared on the basis of the old unrealised ideas and concepts of the strengthened Croat statehood which was to take as independent a position as possible in the Habsburg Monarchy. During the first wartime years members of the old political elite who grew up with such ideas, made connections with Radić's Croat Peasants' Party, which built up its profile, together with its leader, during the First World War. With its nature and events this war taught Radić that every turn was possible, that all ideas in most unlikely combinations were possible, that even the defeated ones could survive and realise some of their projects and plans. The new political grouping, basically exclusively nationalist and anti-Yugoslav, acquired a new revisionist, bolshevik or similar garb, thanks to its connections outside the country. The policy of the Croat-Serbian coalition was not continued after the war. France supported that policy ever since it countered by its project of "Greater Yugoslavia" all other plans for reorganization of the Habsburg Monarchy which were aimed at being an avant-garde of Germany in its penetration of the Southeast, as well as the project of "Greater Hungary" without the Monarchy, supported by Italy. The French project saw Belgrade and Serbia as the centre of Yugoslav unification, and it saw the aggressive attack on the Serbs in the Monarchy (abolition of their rights and existence) in the run-up to the annexation of Bosnia-Herzegovina in 1908/9 as the point at which the predominant part of the Yugoslav population of the Monarchy was turned from loyal subject into its adversaries. The last shows of loyalty toward the old Monarchy occurred during the war 1914–1918 and they had a Croat variety. The French stuck to their basic attitudes about Yugoslavism as a state and national idea which would enable a reasonable policy of harmony between the Serbs, Croats and Slovenes during the founding of that state and during its existence, albeit the reality was much bleaker than had been projected. Such Yugoslav state was in keeping with French interests. It should have been capable enough to fulfill the expectations both of its own and of its wartime ally, to prevent the descent of Germanism to the Adriatic coast and to prevent Italy from joining the Germanic world with a long frontier, in order to be the means of spreading democracy, French culture and French influence in general in that part of the Slavic world. With its appearance and contents, the Croat question was not attuned to this.

УДК 324(497.1)"1936"(093.2)
32:929 Стојадиновић М.
323(497.1)"1936"(093.2)

ГОВОРИ МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА НА ПАРЛАМЕНТАРНИМ ИЗБОРИМА 1938. ГОДИНЕ

Мр Бојан СИМИЋ

Апстракт: *У раду се анализирају говори Милана Стојадиновића у кампањи за парламентарне изборе децембра 1938. године. Посебна пажња је обрађена на структуру говора, начин изражавања и послате поруке. Аутор је покушао да објасни околности под којима су се спроводили избори, узроке и позадину изреченог.*

Кључне речи: *Краљевина Југославија, говори Милана Стојадиновића, парламентарни избори, пропаганда*

У Краљевини Југославији на парламентарним изборима 1938. године појавиле су се три изборне листе: 1. Листа владајуће Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) на челу са Миланом Стојадиновићем; 2. Опозициона листа коју је предводио Влатко Мачек а коју су чинили Хрватска сељачка странка (ХСС), Самостална демократска странка (СДС) и Удружена опозиција (УО) састављена од три претежно србијанске странке Радикалне, Демократске и Савеза земљорадника и 3. Листа странке "Збор" Димитрија Љотића. У овом раду ћемо говорити о наступима председника ЈРЗ Стојадиновића, као носиоца листе владе која је државом управљала претходне три године и која је своје резултате требало да представи, оправда и објасни.

Будући да су децембарски избори дуго планирани, не чуди што је пропагандна тактика била добро осмишљена. У једном од писама председник владе је тачно конципирао ту тактику. У њему се каже: "Почети поступно и полако у почетку, тихо, па све јаче и јаче тако да и употреба аргумената и штампање летака и држање конференција буде најинтензивније тек неколико дана пред изборе, када се треба сручити свом снагом на противника. Не треба према томе сувише рано испуцати све аргументе, већ оставити јачину ударца да непријатељ осети пред сам дан избора, тако да нема кад

да се прикупи и освести”.¹ Поред овде изнетог јасног правца развоја пропаганде, упадљиво је коришћење термина непријатељ који се односио на политичке противнике. Ова реч је коришћења без икакве оградe, или додатне формулације, што најбоље говори о заострености политичке ситуације и израженој нетрпељивости међу политичким такмацима у Краљевини Југославији тога доба.

Основни слоган кампање био је: Један краљ, један народ, једна држава, благостање унутра, мир на границама – и он је представљао програм ЈРЗ-а, односно барем онакав каквим га је замишљао Стојадиновић. Овај слоган требало је да представи основне принципе владајуће странке: династија Карађорђевић, јединственост народа и недељивост државе. С друге стране, он је требало да истовремено покаже шта је до избора урађено. И поред своје звучности, овај слоган је у много чему био далеко од постојећег стања, више утемељен на жељама него на стварности.

У спровођењу кампање Стојадиновић је рачунао не само на чланове владајуће партије већ и на све државне службенике. За оног који би се усудио да критикује рад владе било је предвиђено да буде “или у апси или да је већ разрешен дужности”.²

За изборну кампању било је предвиђено девет већих зборова³ на којима је требало да говори председник владе. Они су планирани углавном за недељу, што је је имало за циљ окупљање што већег броја људи који би могли учествовати на њима. Ово се није односило на последња два збора која су одржана у четвртак и петак, три, односно два дана пре одржавања избора.

План зборова направила је Секција за унутрашњу политичку акцију и пропаганду. Датуми планираних (и одржаних) митинга били су следећи: 16. октобар Београд; 30. октобар Неготин; 6. новембар Петровград; 13. новембар Нови Сад; 20. новембар Босански Нови; 27. новембар Бијељина; 8. децембар Љубљана; 9. децембар Београд.

Занимљиво је да је предвиђено да се први и последњи митинг одржи у Београду. Први је одржан 16. октобра у великој дворани Главног одбора

¹ АСЦГ, 37-16. Писмо М. Стојадиновића председнику XXIV пододбора ЈРЗ Милораду Иванићу.

² АСЦГ, 37-46-715/716. Писмо М. Стојадиновића упућено А. Коросецу од 18. новембра 1938.

³ Овде је занимљиво питање збора који је 8. новембра одржан у Шапцу. Наиме тог дана Стојадиновић је боравио у “Српском Вердену” када је проглашен за почасног грађанина и када је пустио у погон “нову фабрику првог југословенског друштва за хемијску индустрију”. У својим мемоарима он овај збор не помиње као један од “великих зборова”, па неки аутора као П. Лажетић наводе да је било само осам таквих зборова. У издању “Један народ, једна држава, један краљ”, објављеном 1939. године, у коме су сабрани сви предизборни говори, налази се и поменути у Шапцу. Оно што је приметно јесте да је овај говор значајно краћи од осталих, али као што ћемо видети он садржи уобичајене елементе Стојадиновићевих предизборних говора.

ЈРЗ-а која се налазила у Дечанској улици. Овај збор је замишљен као скуп најзначајнијих партијских функционера, претставника омладине, студената и Југословенског радничког савеза. На збор је Стојадиновић ушао заједно са Корошецом и Спахом а музика је засвирала песму “Поздрав вођи”.⁴

Овај збор званично је отворио кампању и на њему су изнесене њене основне замисли. Већ на самом почетку Стојадиновић је изнео једну од најважнијих парола: “дела говоре”. Он је тада изговорио следеће: “Није то први пут да једна Влада врши изборе у овој земљи, али је први пут у историји избора код нас, да Влада не излази пред бираче са пустим обећањима или са празним речима, већ излази са свршеним делима! И мени се чини, да ниједан Председник Владе до данас у нашој Краљевини није био у лакшем положају, него што сам ја у овоме тренутку, кад се обраћам целом народу Југославије, да гласа за листу, чији ћу ја бити носилац”.⁵ Овим речима био је дефинисан правац којим ће бити презентирана пропаганда и он се базирао на представљању достигнућа владе, односно онога што је влада сматрала да је постигла током три године своје управе. Представљени резултати требало је стално да буду поређени са затеченим стањем, са оним што је оставила влада Богољуба Јевтића, која је апострофирана као главни кривац за све оно што је било негативно.

У Стојадиновићевим предизборним говорима препознајемо пет саставних делова који нису увек презентирани истим редоследом, али су у већој или мањој мери били присутни у свим наступима председника владе. Особеност сваког говора је чињеница да је био вешто прилагођен области у којој је одржаван митинг, као и профили људи којима се председник владе обраћао. Поменути делови су следећи:

1. похвала и хвалоспеви регији и народу коме се обраћа;
2. представљање стања у земљи пре доласка његове владе;
3. глорификација сопственог рада и учинка целе владе;
4. критика политичких противника;
5. позив на гласање и нова обећања.

Први део готово сваког говора био је везан за похвале и величање краја у коме се митинг одржава, односно изношење његових жртава и заслуга за државу. Основна поента овог дела Стојадиновићевог наступа била је да евоцира успомене на славну прошлост, борбу и страдања одређене области како би била створена Југославија. Тако је Нови Сад називан “српском

⁴ Композицију “Поздрав Великом Вођи” саставио је Драгољуб Орел за збор ЈРЗ у Београду 27. септембра 1936. године. Песма је предвиђена за хор и клавир. Она је извођена и на почетку других зборов. На основу увида у видео материјал снимљен током 1938. године констатовали смо да је у каснијем извођењу композиција доживела одређене измене.

⁵ АСЦГ, 37-2. Говор Милана Стојадиновића у Београду 16. октобра 1938. године.

Атином и Спартом”, Бијељина апострофирана као “завичај јунака”, Словенија “украш и стуб наше државе”, Босанска Крајина “образац Југославије”, Шабац “јуначки и мученички” и слично. Након тога следиле су фразе о томе како су и тадашњи становници достојни својих предака и прави настављачи њихових дела. Ово Стојадиновићево подилажење грађанима имало је конкретан политички циљ. Заједничка нит која је повезивала изречене тврдње била је ЈРЗ, која је приказана као настављач дела радикала, краља Александра и Пашића. Сам Стојадиновић је о себи говорио као о “чувару политичког тестаментa неумрлог Николе Пашића”.⁶ Константно повезивање народа којем се обраћао са славним прецима, а себе и своје странке са најпознатијим и најуважаванијим народним представницима, представљало је покушај да се створи слика о заједничком настављању “светле традиције неумрлих претходника”. Услов за успешно испуњавање наведеног био је само то да се да глас Стојадиновићевој листи. И током ових наступа Стојадиновић је користио сваку могућност да себе повеже са конкретном области или људима. Тако у Петровграду није пропустио да каже да је на изборима 1925. године био носилац листе НРС за Јужни Банат, када “нисмо опозицији оставили ни један једини мандат”, па све до тога да је међу београдским привредницима изучио “најбољу школу, бољу него ма који докторат”. Ова демогишка црта била је јако оружје које је човек као Стојадиновић, са богатом политичком каријером и значајним бројем путовања по земљи, могао често да примењује.

Други део говора је био везан за објашњавање затеченог стања, односно ситуације пре доласка Стојадиновићеве владе. Већ у првом београдском говору кривица за тешко стање сваљена је на “сараднике витешког Краља Ујединитеља”. Ова тврдња касније је конкретизирана називом “режим г. Богољуба Јевтића”. И приликом ове изборне кампање, као и у ранијем периоду, Стојадиновић је дошао у наизглед безизлазну ситуацију да за лошу ситуацију у држави оптужи некога, а да при том тиме никако не угрози лик и дело Александра Карађорђевића. Кривица је логично пала на Јевтића, који је био председник владе после Марсељског атентата. Намерно се заборављало да је управо Стојадиновић био министар финансија у тој влади, па није било ни речи о његовој евентуалној одговорности. Наводећи све грехе претходног режима, било је просто немогуће објаснити да је све то урађено за једва шест месеци Јевтићеве владе. У говорима је ипак провејавало да је тешко стање постојало годинама али се то никако није доводило у контекст са преминулим краљем, као да у том периоду он није имао пресудну реч.

Трећи део Стојадиновићевог наступа чинила је глорификација рада владе и нарочито сопствене улоге у томе. У овом делу, који је у неким говорима био доминантан, навођени су многи званични подаци али и многе

⁶ АСИЦГ, 37-2-399. Говор у Бијељини од 27. новембра 1938. године.

уопштене фразе о незапамћеном бољитку, па је коришћена и реч чудо. Истицана је владина брига за “малог човека” и за просперитет свих грађана. Појединачни говори су пак имали акценат на локалним приликама или тренутним догађајима. У Неготину је то била пољопривредна политика, у Новом Саду спољна политика, у Београду критика опозиције, а пре свега В. Мачека. Ова оријентација може се објаснити локалним приликама, тешким животом претежно пољопривредног становништа у Неготинској крајини, односно тренутним дешавањима, Минхенски споразум уочи митинга у Новом Саду.⁷ Напад на вођу ХСС-а везан је за митинг пред саме изборе, када је планирани “удар по непријатељу” требало да буде најјачи.

Велики степен хвалисања који је примењивао председник владе превазилазио је ниво доброг укуса. Ипак и такав ниво обраћања могао је да утиче на примитивног и необразованог човека. Често коришћење првог лица у описивању успеха, такође је врло упадљиво. На више места говори се “моја влада”, док је пред крај једног наступа Стојадиновић узвикнуо “борба моја зна само за победу”. Да ли је коришћење Хитлерове синтагме, којом је овај назвао своје мемоаре, било срачунато или само део говорничког заноса, тешко је рећи. Индикативно је то да је партијски лист *Самоуправа* изабрао баш ове речи за један од својих великих наслова у извештају са збора у Петровграду.⁸

Један од куриозитета Стојадиновићевих говора представља истицање неког вида божанске подршке. Ово је учињено у два случаја, на зборовима у Петровграду и Бијељини. На првом је истакнуто како за три године Стојадиновићеве владе, за разлику од претходних, није било поплава и суша. На другом месту је истакнуто како су сви митинзи одржавани по лепом времену, иако је између њих било кишних периода. Ово се тумачило срећом, али је одавало утисак неке божанске помоћи.⁹ Један од разлога зашто то није конкретно поменуто видимо у томе што се Стојадиновић обраћао припадницима различитих вера. На овај начин он је могао да сваког од њих наведе на жељени закључак, не помињући конкретна религијска обележја. Такође је индикативно да се о натприродној помоћи говорило у пасивним крајевима, а не у Љубљани, Београду или Новом Саду. И на овом примеру испливава на површину Стојадиновићева говорничка вештина, као и његова политичка умешност.

⁷ В. Винавер доводи у везу овај наступ Милана Стојадиновића и са одређеном фазом у односима са Мађарском. V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Beograd, 1976, str. 313–314.

⁸ *Самоуправа*, 7. новембар 1938. године.

⁹ Овакав наступ Стојадиновића су исмејавали његови политички противници и пре, па чак и после рата. У вези са тим занимљива је и карикатура “Под Рудником” у *Политици* од 21. априла 1940. у којој је приказан Стојадиновић у пратњи жандарма док два сељака коментаришу да је то “Срећко који доноси лепо време”. АСЦГ, 37-101-140.

Посебан случај у изборној кампањи представља митинг у Љубљани. Специфичност овог збора било је помињање уређења државе на принципу “најшире народне самоуправе”. Током кампање ово је био јединствен случај помињања евентуалног преуређења државе. На другим митинзима углавном је потенцирана “јака и недељива Југославија”, док се никакве промене нису ни назначавале. Јасно је да се ради о изузетку који је био намењен искључиво Словенцима. Ове изјаве су кореспондирале са жељама њиховог дела ЈРЗ-а и оним које је имао Стојадиновићев “драги пријатељ и сарадник” и “највећи живи Словенац” Антон Корошец.¹⁰ Реч је о још једном прилагођавању моменту и ситуацији, какве је председник владе често чинио. Ради се о покушају да се повлађује жељама становништва, иако при том вероватно није ни имао намеру да ишта конкретно учини на том пољу. Ипак, треба напоменути да су широке локалне самоуправе биле део програма ЈРЗ-а, као и НРС-а, странке на чију се традицију Стојадиновић позивао и на чији је континуитет полагао право. Ово је важило и за наслеђе лика и дела Николе Пашића. Као крунски доказ за то коришћена је и писмена потврда Пашићеве удовице Ђурђине.¹¹

Још једна важан детаљ са збора у Љубљани била је и чувена Стојадиновићева претња државним чиновницима. Ради се о одговору који је председник владе изрекао на претходни Мачеков притисак на чиновнике Хрвате да се приклоне његовој листи. Стојадиновићев одговор био је искључив: “Али, кад је реч о чиновницима Хрватима, који су морам рећи у великој већини одлични и лојални, ако би ма ко од државних чиновника и службеника гледао у г. Мачеку свог шефа, а не у свом ресорном министру, онда ја свакоме таквом чиновнику поручујем, да му место није у државној служби”.¹² Наставак говора даје потпуну слику Стојадиновићевог схватања улоге коју је чиновништво требало да има у држави. Он је тада рекао и следеће: “Није дата неким чиновницима ни сталност, да би иза те сталности направили бусију, да гађају Владу и државу”.¹³ И овде је репресивна и

¹⁰ Стојадиновићеве речи на митингу у Љубљани од 8. децембра 1938. године.

¹¹ Писмо је објављено 17. децембра 1936. године у *Самоуправи*. У њему се каже како је Пашић за живота ценио Стојадиновића и како је веровао да ће управо он бити његов наследник. Писмо је иначе председник владе лично предао уреднику *Самоуправе* М. Јовановићу Стоимировићу. С друге стране Л. Марковић је чувао писмо Ђурђине Пашић упућено А. Станојевићу у коме је порицала било какво учешће у мужевљевој политичкој делатности, као и тврдњу М. Стојадиновића да јој је муж рекао како њега жели за наследника. М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994, стр. 110, фуснота 293.

¹² АСЦГ, 37-2-419. Стојадиновићев говор из Љубљане од 8. децембра 1938. године. Важно је напоменути да је у документу прво стајало “њих”, везано за хрватске чиновнике, али је Стојадиновић својеручно исправио текст додавши “државних чиновника и службеника”, чиме је своје упозорење проширио на целокупно чиновништво.

¹³ АСЦГ, 37-2-419. Стојадиновићев говор из Љубљане од 8. децембра 1938. године.

антидемократска претња заоденута у објашњење у облику питања везаног за период Аустро-Угарске, у чијем је саставу раније била Хрватска, да ли је “не једном чиновнику, него ма и једном судији пало на памет да на изборима друкче гласа, до за Владине кандидате.”¹⁴ Овакво правдање своје политике притисака Стојадиновић је налазио и у другим приликама када је алудирао на стања у неким земљама.¹⁵ С одређене тачке гледишта он је био у праву, јер је у поређењу са режимима у Немачкој, Италији и СССР-у његов режим био демократскији. Ово, наравно, никако не може бити оправдање за неиспуњење датог обећања о демократизацији земље, али је Стојадиновићу послужило да покаже како “постоји и горе”.¹⁶

Стојадиновићев став према Народној скупштини открива се приликом његовог наступа у Петровграду. Он тада будућим посланицима намењује улогу “помоћника у будућем раду”. Ово ниподаштавање улоге скупштине које је изнео председник владе јасно говори о његовим жељама и о схватањима улоге парламентарног система. Његово стављање изнад скупштине говори и о његовим личним амбицијама, као и о тадашњем значају парламента. Наведено се уклапа у изнесену тврдњу да је предизборна кампања пре подсећала на председничку, односно у конкретном случају на изборе за председника владе, који је поред себе требало да има неке помоћнике. То је наравно био случај са владином листом, док се тако нешто није могло закључити по опозиционој због њене разнородности.

Четврти део говора био је везан за критику опозиције, и то искључиво оних политичара и странака који су се нашли на Мачековој листи. Димитрије Љотић и његова листа у говорима нису помињани, што се поклапало се дотадашњом праксом игнорисања и омаловажавања поменутог политичара. У предизборним говорима Стојадиновић је опозицију називао “чудна војска” и “гомила бродоломника” који су ту да “руше а не да стварају”. Говорило се о “маршалу демократије” чика Љуби, “земљораднику” Пижону, “другу” Живку, “диктатору” Петру и “фиреру” Јевтићу. При том се постављало питање о томе какве везе је Љуба Давидовић имао са демократијом “у ономе моменту, када је био направио ‘тврђ град’ са пок. Вељом Вукићевићем” или о “великом богаташу и кућевласнику београдском Живку Топаловићу” и његовој вези са “радничком сиротињом”.¹⁷ Коришћена је свака прилика да се лидери опозиције дискредитују, да се истакне њихова неспособност и њихова непринципијелна коалиција “за коју се не зна ни шта хоће, ни куда иде, али која у сваком случају представља једну опасност за будућност ове др-

¹⁴ Исто.

¹⁵ На митингу у Новом Саду Стојадиновић је рекао: “А ако је реч уопште о политичким слободама, ја вас молим да се обазрете мало по свету и да завирите у друге земље, па да видите како се тамо управља, а како код нас”. АСЦГ, 37-2-335.

¹⁶ Обећање је дато још у декларацији Владе од 4. јула 1935. године

¹⁷ Изречено на митингу у Бијељини од 27. новембра 1938. године.

жаве.¹⁸ Током целокупне кампање вршено је инсистирање на различитим програмима политичких партија са Мачекове листе, а као додатни аргумент коришћени су њихови сукоби из прошлости. Ово је посебно истицано за непрограмски савез између ЈНС-а и остатка опозиције. Интересанто је напоменути да су у поменутој критици за вође ЈНС-а подсмешљиво и увредљиво коришћени термини диктатор и фирер. Овим се хтело приказати неиспуњене амбиције дотичних политичара али и нека врста Стојадиновићеве одбојности према режиму “чврсте руке”. Ово ипак није сасвим одговарало стварности јер је Стојадиновић уважавао фашистичке диктаторе Хитлера и Мусолинија и према њима се односио са пуно такта и поштовања.

Стојадиновић се током кампање служио и туђим идејама, ако је проценио да му могу бити од користи. Одушевљен Корошечевом опаском о опозицији изреченом у Љубљани, када их је упоредио са птицама пуштеним из кавеза где “једни певају, други циче, трећи крече, четврти гачу”, Стојадиновић је то поновио на завршном митингу у Београду. И ову прилику је искористио да покаже своју “блискост” са Корошецом, само десетак дана пре његовог искључивања из владе.¹⁹

Интересантан сегмент Стојадиновићевих наступа током предизборне кампање било је и његово често коришћење народних изрека. Несумњиво је да је председник владе интимно био везан за народну традицију, али је конкретно коришћење изрека служило искључиво у пропагандне сврхе. Њима се желео постићи двоструки ефекат. Познате изреке требало је да олакшају народу прихватање изнетих ставова а истовремено да Стојадиновића представе као народног човека, који из народа потиче и који га разуме. Ово “оружје” било је нарочито у употреби када је требало критиковати политичке противнике. Коришћене су изреке: “Састало се зло и горе да се лоше договоре”, “Кад је љута зима онда мачка и миш заједно спавају” и сличне.

Предизборна кампања представљала је условно сукоб две концепције: централизма и федерализма.²⁰ Поред стандардних критика федерализма, да он у суштини представља рушење државе, Стојадиновић је примењивао и много интеллигентнију и суптилнију пропаганду. На другом митингу у Београду, када се обраћао привредницима, он је искористио прилику да скрене пажњу и на привредне недостатке федерације тј. повећање администрације, уситњавање тржишта и слично.

¹⁸ Исто.

¹⁹ АСЦГ, 37-2-421/445. Говор у Београду од 9. децембра 1938. године.

²⁰ Концепт федерације не може се у потпуности приписати свим члановима Мачекове листе. Ово се нарочито може рећи за ЈНС и за неке чланове србијанске опозиције. О ставовима Удружене опозиције према преуређењу државе видети поменути књигу М. Радојевић, стр. 126 и даље.

Посебна пажња у критици посвећена је Влатку Мачеку као носиоцу опозиционе листе. Занимљиво је да се о њему на првим митинзима готово и није говорило. Ретко је помињан, у само једној реченици, када се изражавало опште неслагање са политиком његове листе. На последња три митинга ситуација се променила тако да је критика Мачека заузела централно место.

На митингу у Љубљани истакнуто је и то како је Мачек Словенац, али да “још није до сада успео да код вас овде у Словенији стекне неку популарност”. Иако је интимно признавао Мачеку вођство над хрватским народом,²¹ Стојадиновић је тврђом о његовом словеначком пореклу покушавао да га дискредитује као неког ко не представља свој већ неки други народ. Ове Стојадиновићеве тврђење биле су контраверзне јер се у току кампање говорило о једном народу различитих имена.

Посебно место у нападима на Мачека било је и помињање “нарочито организованих терористичких банди”. Реч је била о Хрватској сељачкој и грађанској заштити. Ове формације, које су готово без икакве контроле деловале у Хрватској, државни органи су толерисали, а слична упутства дата су и војсци.²² Очигледна је била тежња владе да покуша да избегне веће инциденте по цену да изборе у Савској и Приморској бановини убедљиво изгуби.²³

Критика опозиције, у складу са поменутом пропагандном тактиком, појачавана је како се ближио дан избора, тако да је на другом београдском митингу доживела свој врхунац. Овај збор биле су обавезне да преносе све четири постојеће радио-станице.²⁴ По својој дужини, говор на овом митингу је био готово два пута обимнији од осталих предизборних говора. Поменута критика заузимала је више од половине изреченог, односно по дужини била је једнака једном целокупном ранијем говору.

Оптужбе и “презентирани докази” били су припремљенији и конкретнији. На другом београдском митингу Стојадиновић је направио поређење Стјепана Радића и Влатка Мачека као његовог наследника на челу ХСС-а. У дугом излагању председник владе се потрудио да прибави разне цитате из Радићевих говора који је требало да илуструју његово политичко гледиште. Ови цитати су у суштини изабрани да послуже тренутном интересу ЈРЗ-а и да припомогну у борби против Мачека а не да послуже истини-

²¹ “Memorandum Siton-Votsona iz 1936. godine” u: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam, Ideje i stvarnost*, Tematski zbornik, I, Beograd, 1987, str. 435.

²² M. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 2004, str. 60.

²³ О одређеној немоћи ЈРЗ-а у Савској и Приморској бановини сведочи и то што на многим изборним местима уопште нису постојали њени представници који би посматрали ток избора. АСЦГ, 37-4-256/257. Извештај представника земаљске листе Милана Стојадиновића у Главном бирачком одбору од 10. јануара 1939. године.

²⁴ У земљи су постојале четири радио станице: Загреб, Љубљана, Београд и Краткоталасна радио-станица у Београду. О радиофонији у периоду делатности владе Милана Стојадиновића видети наш рад: “Милан Стојадиновић и развој радиофоније у Краљевини Југославији (1935–1939)”, *Токови историје*, 1–2/2006, стр. 146–156.

том информисању грађана Југославије. Ова критика имала је додатну тежину будући да су сви грађани путем радија били у могућности да тај говор слушају. Опширни цитати из Радићевих наступа били су презентовани у циљу да покажу две чињенице које је Стојадиновић хтео да докаже. Прва да је Радић сматрао да су Срби и Хрвати један народ и друга да су радикали једини прави представници српског народа. Ови “докази” требало је, поред дискредитације Мачека као човека који је негирао поменуте “чињенице”, да утабају пут предстојећим, неминовним, преговорима о будућности државе између њега и Стојадиновића.

Критика опозиције на свим митинзима била је у складу са раније исказаним тенденцијама. Опозицији се оспоравала било каква позитивна акција и конструктивне намере. Они су означавани као реметитељи мира и изазивачи хаоса. Према Мачеку постојао је нешто другачији пропагандни приступ, који је није негирао његову представничку улогу али је покушавао да га што више лично дискредитује.

Целокупна критика опозиције попримила је облик црно-белог приказивања. Овакав начин најбоље илуструје и познати плакат из овог времена “Размисли којим ћеш путем”²⁵ који је представљао разлику између политике владе и опозиције као разлику између пута у рај и пута у пакао.

Последњи пети део говора састојао се од Стојадиновићевог позива да се на изборима гласа за његову листу. Након дела говора у коме је у потпуности идеализован рад владе, овај позив био је логичан закључак изнесеног. Завршни део говора, који се окончавао углавном речју “живели”, комбинован је и са новим обећањима. Иако је на првом митингу назначено да се пред бирача излази са “готовим резултатима а не пустим обећањима”, Стојадиновић је нашао за потребно да да нова обећања. Ово се нарочито односило на привредно заосталије крајеве, какав је био случај са Неготином и Бијељином, где је обећавано задовољење и неких најосновнијих потреба као што су путеви, мостови, железнице. Из потребе да се поменути крајевима обећају такве ствари видимо да је и сам Стојадиновић био свестан да за три године његове владе није довољно учињено, па је то покушао да замаскира најавом светлије будућности поменутих крајева.

Из свих ових наступа избијао је оптимизам који је председник владе имао у погледу резултата предстојећих избора. Претеривања о “Југославији као моћној држави”, о “резултатима који су равни поновном стварању Југославије” или “једном чуду” одавала су његову самоувереност. Круна његове самозадовољности била је реченица на завршном митингу када је поново констатовао: “партија је верна своме шефу”. Ипак стварност је била другачија.

²⁵ Плакат се налази у АСЦГ, 37-8.

Резултати избора донели су предност владајућој листи (1.643.783 : 1.364.524 гласова у односу на листу В. Мачека) али је она била минимална тако да је то и био један од фактора који је утицао на пад Стојадиновићеве владе.²⁶ Поменути резултати могу нам послужити и као мерило успешности наступа председника владе током изборне кампање. Нерешени проблеми (државни, национални, економски) били су јачи од пропагандне стварности која се наметала и од самог говорничког умећа председника владе.

Summary

Speeches of Milan Stojadinović During the Parliamentary Election Campaign in 1938

Key words: *Kingdom of Yugoslavia, oratory of Milan Stojadinovic, Parliamentary election campaign, propaganda*

The paper analyzes the oratory of the Prime Minister of the Government of the Kingdom of Yugoslavia, Milan Stojadinović during the parliamentary election campaign in 1938. During the campaign Stojadinović held speeches at nine large rallies. In most of them certain composition can be detected. The first part comprized praises of the people and the area where the rally was being held. The second part explained what the situation in the country had been at the time the Stojadinović government took over. The third part presented the results of the government's policies, the fourth was the critique of the opposition. The final part contained a call to vote for the Stojadinović ticket, seasoned with new promises. The speeches were atuned to the audience and were full of demagogry, but also of cleverly used phrases and popular proverbs. The length of certain parts of speeches depended on the proximity of the elections. Thus the critique of the opposition, which originally comprized smaller part of the talks, became the central part of speeches at the last rallies. The topics about which the Prime Minister spoke were constantly brought up to date with the current situation in the country and in the world.

Milan Stojadinović possessed considerable gift of oratory but it could not ensure his staying in power under the difficult political and economic conditions prevailing in the then Kingdom of Yugoslavia.

²⁶ Професор Димић као разлоге наводи: “Незадовољавајући изборни резултати, негативне тенденције у политичком животу које су постале доминантне крајем 1938. и почетком 1939. године, личне амбиције и нетрпељивост према В. Мачеку, приближавање Италији и Немачкој, неспремност да приступи решавању хрватског питања”. Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, Нови Сад, 2002, стр. 182. О паду Милана Стојадиновића видети: D. Biber, “О паду Stojadinovićeve vlade”, *Istorija 20. veka, Zbornik radova VIII*, Beograd, 1966, str. 5–66. и Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница 1935–1939*, Београд, 1997, стр. 389–401.

УДК 316.344.32:329.15(497.11)"1944/1950"(093.2)
316.663:316.343.652(497.11)"1944/1950"(093.2)

КОМУНИСТИЧКА СТРАТЕГИЈА ПРЕМА СРПСКОЈ ИНТЕЛИГЕНЦИЈИ 1944–1950.

Наташа МИЛИЋЕВИЋ

Апстракт: У раду се анализира комунистичка стратегија према српској интелигенцији у првих неколико година после Другог светског рата којом су одређени нова улога, значај и обавезе.

Кључне речи: Југославија, Србија, КПЈ, српска интелигенција, комунистичка стратегија

Комунистичка партија Југославије је после Другог светског рата, у оквиру својих визија изградње новог друштва, посебну пажњу посвећивала интелигенцији а сходно томе и српској интелигенцији као њеном саставном делу. Партија је била свесна њеног великог друштвеног значаја и улоге, што је утицало на појачану бригу о њеном идејно-политичком и социјалном профилу, положају и статусу. У идеолошком дискурсу она је била апострофирана као један од “три фактора” друштвеног преображаја, који поред радника и сељака “мора” да буде укључен у стварање новог лика друштва.¹ У исто време она је издвојена из грађанства као класе на коју се не рачуна, а успостављена је и разлика између “пожељне” и “непожељне” интелигенције. “Пожељна” је означена као “напредна, поштена, народна интелигенција”; она је пре рата и за време њега била уз радничку класу, разумевала њене потребе и визије. После рата је, сходно поменутом виђењу Партије, добила активну улогу у склопу “класног савеза” који је уз раднике и сељаке требало да допринесе формирању друштва на новим основама. По истој логици “непожељна” интелигенција је као “реакционарна, непоштена, ненародна” требало да подели

¹ Тако је први човек југословенске револуције Јосип Броз Тито у једном свом говору јуна 1945. године на овај начин подвукао “савез” радника, сељака и “поштене интелигенције”: “То су три фактора, три најважнија фактора у нашој земљи који су гаранција да ми можемо изградити нашу земљу.” (Ј. Б. Тито, *Говори и чланци* I, стр. 331, Први говор у Шумадији, 18. јун 1945).

судбину капиталиста. За разлику од капиталиста, које је Партија у процесу рушења грађанског друштва и његовог наслеђа уништавала, “непожељна” интелигенција се нашла у некој врсти “сиве зоне”. Она је, с једне стране, била неопходна Партији због малобројности и поседовања културног капитала (стручности, знања и искуства), али је, с друге стране, од ње зазирала и страховала. Овакав положај је одликовала противречност која је од обе стране захтевала повећану пажњу и опрезно поступање. Истовремено, он је омогућавао грађанској интелигенцији да опстане у новој друштвеној стварности. У сваком случају Партија је интелигенцију, уз радничку класу и сељаштво, признавала и промовисала као посебну друштвену групу и стуб новог друштва. Ове идеолошке пројекције интелигенције биле су само назнаке једне компликоване стратегије коју је Партија изградила према српској интелигенцији, којом јој је одредила карактер, значај, обавезе, улогу. Неке аспекте овог питања истраживали су и анализирали у оквиру својих ширих радова истраживачи попут Љубодрага Димића, Драгомира Бонцића, Мирослава Перишића, Ђорђа Станковића, Момчила Митровића, Владимира Милића...² Наш рад је покушај синтетизованог приказа тог односа Партије према, пре свега, српској интелигенцији.

* * *

На обликовање комунистичке стратегије према српској интелигенцији после рата утицало је више различитих фактора. Неки од њих су били наслеђени из предратног и ратног периода, а други су представљали суочавање Партије са новом послератном стварношћу и потребама које је изискивало стварање новог друштва. Комунистичка партија Југославије је, угледајући се на совјетску праксу, већ у међуратном периоду формирала свој поглед на интелигенцију који је задржала и после рата. У њој је видела, због њеног преовлађујућег грађанског порекла, образовања и васпитања, једну непријатељску, колебљиву, недисциплиновану друштвену групу, групу која је “однарођена” и склона индивидуализму.³ То је резултирало односом неповерења и непријатељства, а у најбољем случају опреза и подозрености. Рат је још више продубио то неповерење. Предратне поделе ове

² Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd, 1988; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd, 2004; M. Pеришић, *Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (докторска дисертација), Филозофски факултет, Београд, 2006; Ђ. Станковић, *Студенти и Универзитет. Огледи из друштвене историје*, Београд, 2000; Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором 1*, Београд, 1996; М. Митровић, *Изгубљене илузије. Огледи из друштвене историје Србије 1944–1952*, Београд, 1997, V. Milić, *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd, 1978.

³ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 95–98; Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором 1*, стр. 199–200.

хетерогене друштвене групе су се у грађанском и антифашистичком рату умножиле. Српска интелигенција је једним делом стала уз владу М. Недића, другим је отворено или прећутно подржавала покрет Д. Михаиловића, трећи део је пришао Народноослободилачком покрету, четврти је био у ставу ишчекивања... После рата Партија је, под притиском нове друштвене стварности, тај став делимично изменила и редефинисала, али га није напустила. Реч је о неколико међусобно повезаних чинилаца о којима је Партија морала да води рачуна. Најпре, КПЈ је, после победе своје ослободилачке и револуционарне стратегије, успоставила власт и постала снага која је убрзано креирала нови друштвени амбијент у складу са својим погледима и визијама. Она није била више у позицији мале, илегалне партије већ у позицији доминантне политичке и друштвене снаге која је у оквиру светског рата извела револуцију. Друго, на крају рата југословенско и српско друштво је имало висок проценат неписмених (близу 45%) и низак образовни ниво, са оптерећењима која су носиле последице великих материјалних и људских губитака. Треће, малобројна југословенска и српска интелигенција, која је заједно са чиновништвом у међуратном периоду обухватала једва 5% становништва земље, у рату је изгубила (умрли, погинули, емигрирали...), према неким проценама, 40.000 интелектуалаца и 90.000 стручњака.⁴ То је број који је и за земље које су биле привредно развијеније и са већим културним нивоом огроман и тешко надокнадив губитак. Четврто, рад на обнови и изградњи ратом разрушене земље КПЈ није могла да изведе самостално и ослоњена на радничку класу у чије име је деловала. Она је била свесна да је њен стручни и интелектуални потенцијал далеко испод задовољавајућег нивоа. Због тога јој је помоћ, подршка и сарадња разнородних стручњака, а нарочито интелигенције, њеног стручног знања и искуства, била неопходна. Пето, када је реч о српској интелигенцији, онда је додатну важност имало наметање идеолошко-политичке флоскуле о “великосрпском хегемонизму”, што се посебно одразило на наслеђену стваралачку интелигенцију.

Под притиском поменутих идеолошко-политичких, економских и културних фактора, КПЈ је формулисала комплексну стратегију према српској интелигенцији. Она је у себи обједињавала неколико стратегијских праваца који су текли паралелно, али су се и преплитали. У исто време они су били и међусобно противречни. У односу на циљ, предузете методе, део интелигенције на који су усмерени, улогу коју им је Партија одредила, могу се идентификовати четири стратегијска правца: анихилација, интеграција, стварање “нове” интелигенције и изградња партијске интелигенције. Прва два стратегијска правца су у току периода који нас интересује обухватала углавном наслеђену грађанску интелигенцију, мада не само њу и искључиво

⁴ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb, 1985, str. 112; Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 21.

њу. Они се могу пратити и када је реч о оним припадницима интелигенције који су пришли Партији и постали њени верни следбеници и тумачи њених идеја.⁵ Трећи стратегијски правац је обухватио интелигенцију у настајању која је требало да одговара потребама и вредностима новог друштва, а четврти се односио на мере и поступке које је Партија предузимала да створи интелигенцију у сопственим редовима. У зависности од идеолошке оштрине, политичке нужде и друштвено-економске неопходности, током првих неколико година, могло се десити да су на извесно време неки од ових стратегијских правца имали предност над осталима, као што је то био случај са анихилацијом а нарочито интеграцијом непосредно после ослобођења.

Анихилација

Непосредно после ослобођења у стратегији КПЈ према српској интелигенцији доминантну улогу имала је анихилација.⁶ Најприсутнија је крајем 1944. и током 1945. године и поклапала се са трајањем првог репресивног циклуса у којем се револуционарни субјект оштро обрачунавао са идеолошко-политичким противником – грађанством. Она је обједињавала читав низ мера преко којих се Партија обрачунала са припадницима српске интелигенције и преко којих их је потиснула и уклонила из јавног живота, културе и науке. Главни критеријум у њеној примени јесте идеолошко-политички. Представљала је, једним делом, последицу поменутог става Партије који је изражавао неповерење према интелектуалцима уопште као недисциплинованим, превртљивим и непоузданим људима којима је “буржоаско” порекло онемогућавало да се боре за ствари социјализма,⁷ али и њених ратних опредељивања. Другим делом извор јој је и у једној широј стратегији коју је револуционарни субјект предузео у “чишћењу” друштва, и сходно томе и интелигенције од, како се то истицало, “остатака фашизма”. Посебно важан импулс анихилација је имала у прокламованом обрачуну Партије са “великосрпским хегемонизмом” и “великосрпским шовинизмом”. Могуће је ове рашчлањене ставове сублимирати. Према схватању Партије, грађанство је, па према томе и највећи део интелигенције, у циљу очувања класних позиција, односно из “социјалне себичности” сарађивало са оку-

⁵ Довољно је поменути утицај који је имао пре свега на партијску интелигенцију раскол са СССР-ом 1948. године када је Партија одбацила изванредан број интелектуалаца. У педесетим годинама познати су случајеви Милована Ђиласа и Душана Недељковића којих се Партија, из различитих разлога, одрекла.

⁶ Појам води порекло од латинске именице *annihilatio* што значи поништавање, укидање, оповргавање.

⁷ Анализе интелигенције показују да је скоро у 70% случајева она грађанског порекла (М. Јанићијевић, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Београд, 1984, стр. 84; Лј. Димић, *Agitprop kultura...*, стр. 96).

патором и закорачило у колаборацију и националну издају.⁸ Као последица тога, одабир анихилације се наметао сам по себи; требало је из друштва и интелигенције издвојити оне који су се исказивали као непријатељи нове визије друштва, оне који су сарађивали са окупатором и учествовали у домаћој администрацији под окупацијом или су припадали Равногорском покрету отпора и јавно га подржавали... Виђени као идеолошко-политички непријатељи, припадници српске интелигенције су јавно обележавани као “ратни злочинци”, “непријатељи”, “реакција”, “политиканти”...

Провера “исправности” рада и понашања под окупацијом обухватила је целокупну интелигенцију, од професора универзитета и наставника у основним и средњим школама преко уметника и књижевника до новинара и лекара. Неки од њих су трајно уклоњени из српског друштва тако што су стрељани на основу одлука војних судова (професори Универзитета др Милош Тривунац⁹ и др Бранко Поповић¹⁰), други су на дуже или краће време робијали (на пример редитељ Јосип Колунџија),¹¹ трећи су осудама “судова части”¹² уклоњени не само из установа у којима су радили већ и из јавног живота. Било је и оних који су мањим казнама, као што су “јавни укор преко штампе” (сликар Младен Јосић)¹³ или одузимање права на професију на неколико месеци,¹⁴ опоменути за држање под окупацијом. Но и то је било довољно да осете несигурност свог новог друштвеног третмана. Губили су политичка и грађанска права, посао, друштвени статус. Све је

⁸ О томе се на директан начин говорило и на заседању Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије. Посебно је то изричито речено у објашњењу одлуке о образовању Суда за суђење злочина и преступа против српске националне части, који је био директно усмерен против српског грађанства и сходно томе српске интелигенције. У објашњењу се поред осталог каже да се путем те мере осуђују у српском народу, они “капитуланти и изроди који су, било из личне или социјалне себичности, било из кукавичлука, на овај или онај начин сарађивали са окупатором, служили у његовом апарату или му чинили услуге разних облика. На тај начин они су издали свој народ и укаљали своје национално име и част.” (*Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (9–12. 11. 1944)*), Београд, 1945, стр. 185).

⁹ *Политика*, 4. јануар 1945, стр. 4.

¹⁰ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (110), 828-876, Дел. бр. 2251/45, Препис пресуде за Бранка Поповића и остале од 18. новембра 1944. године састављене 26. марта 1945; Веће за демократске промене, Стенограм сведочења Пријезде Поповића, стр. 4.

¹¹ *Политика*, 17. јануар 1945, стр. 4.

¹² Уз републички суд части који је основан Одлуком Велике антифашистичке народно-ослободилачке скупштине новембра 1944. године радили су и судови части у установама и удружењима. Ови други су имали задатак да на основу интерних правилника из установа уклоне све оне интелектуалце који су сходно гледишту Партије и власти представљали “недостојне” представнике установа у којој су радили. На Универзитету је такав суд из своје средине удаљио 37 професора и асистената (Архив Србије (АС), Универзитет у Београду, Комисија за обнову Универзитета, ф-2, 1404/45; *Исто*, Саопштење Комисије за обнову Универзитета од 19. маја 1945; *Политика*, 23. мај 1945, стр. 6; D. Bondžić, *n. d.*, str. 80–86).

¹³ *Политика*, 17. фебруар 1945, стр. 4.

то пратила и осуда на казну конфискације као казну економског карактера. У трену је нестајало оно што се годинама стицало без обзира на то да ли је реч о материјалним или интелектуалним добрима, угледу. Неки од њих нису могли да објављују, јавно наступају, раде, остајали су без икаквих прихода. Познати пример је осуда глумице Жанке Стокић која је била, како је то накнадно признао и Окружни суда за град Београд, “строга и егземпларна”. Без прихода, стара и болесна, она се издржавала “од туђе милостиње” док није умрла средином 1947. године.¹⁵ Сима Пандуровић, Милан Кашанин и Ксенија Атанасијевић су имали више среће будући да су њихове забране на јавну делатност скинуте почетком педесетих година. Међутим, осуда за “народну издају” је у исто време носила и забрану помињања имена и дела осуђених припадника српске интелигенције. Они се, поред оних који су знатно раније стварали и чије је дело оцењено као израз “великосрпских културних, политичких тежњи”, нису смели наћи у зборницима или антологијама, чиме су брисани из културе сећања будућих генерација. Уколико се и десило да неко буде поменут, као што је то случај са Григоријем Божовићем или Слободаном Јовановићем, онда је следила најмање јавна опомена дежурног партијског руководиоца.¹⁶

За Партију је одабир анихилације био и начин да се, како је истицала, спроведе “диференцијација” међу интелигенцијом на оне који нису могли бити “достojни” чланови друштва и на оне на које је у будућности могла да рачуна у својој политици. То је била и прилика да се направи и својеврсна подела интелигенције на оне који су поуздани, колебљиви, резервисани или непоуздани у односу према постојећој друштвеној стварности. У складу са тим одређивани су и конкретни поступци Партије. Исто тако поменуте мере су представљале опомену осталим припадницима српске интелигенције како да се понашају.

Интеграција

Упоредо са анихилацијом КПЈ је формулисала интеграцију као други правац своје стратегије према грађанској интелигенцији. У односу на анихилацију интеграцију није пратила драматичност. Изгледало је да се она одвија у “тишини”. Изузетак су чинили они грађански интелектуалци које је

¹⁴ Суд части Народног фронта Народног позоришта је децембра 1944. године преиспитујући рад 11 чланова позоришта одузео четворици чланова опере право на бављење професијом у периоду од 20. октобра 1944. до 1. јуна 1945. године и још четворици почев од 20. октобра 1944. до 15. августа 1945. са укором за поменуто држање под окупацијом (М. Митровић, *н. д.*, стр. 105–107).

¹⁵ Наведено према: М. Митровић, *н. д.*, стр. 112–113.

¹⁶ Н. Милићевић, “Грађански орман за књиге” – културно наслеђе и обликовање новог идентитета српског друштва 1944–1950”, *Tokovi istorije*, 3/2006, Београд, 2006, стр. 131–132.

нова власт сама позвала на сарадњу или они који су јој се сами препоручили. Реч је о неким угледним представницима српске науке и културе попут Марка Ристића, Александра Белића, Иве Андрића... који су углавном пригодним чланцима обележили почетак своје сарадње са новим режимом. Они су Партији требали што због знања, што због угледа, што због имиџа режима у земљи и свету. Међутим, далеко већи круг српске интелигенције је прихваћен и интегрисан, могло би се рећи, “без много буке”. Заправо, интеграција интелигенције се, услед реалног стања у држави и друштву са којим се Партија суочила после ослобођења, наметала као неопходност. Стручност и знање су биле оне одлике које су недостајале новим политичким и друштвеним снагама а без којих се није могао замислити обиман програм друштвених и привредних реформи којима је друштво требало преобразити из заосталог у напредно индустријско друштво. То је значило да је Партија морала једним делом да измени и редефинише свој наслеђени став према српској интелигенцији, а другим делом да одустане од првобитне праксе која се исказивала као груб обрачун са интелигенцијом. То није било нити лако нити брзо. Наиме, у исто време док је анихилација односила своје жртве из круга наслеђене интелигенције, руководећи људи револуције су тражили да се према интелигенцији поступа пажљиво. Тако је већ Петар Стамболић на заседању АСНОС-а у новембру 1944. године упозоравао да би било “штетно” када би се Партија и нова власт “одрекли оне помоћи коју изградњи и обнови земље могу пружити квалификовани кадрови, нарочито техничка интелигенција, лекари, професори, учитељи, итд”.¹⁷ Још речитије је то поновљено на Првој месној партијској конференцији Београда одржаној почетком марта 1945. године. Тада је београдским комунистима постављен задатак да окупљају стручњаке, јер, како се наглашавало: “Откуда ћемо их добити? Нема их. Не можемо их избацити из јединица.”¹⁸ С друге стране, довољно је поменути да је Партија све време имала проблем са недостатком не само образованијих кадрова већ и са недостатком кадрова које је одликовала елементарна писменост. Према подацима из 1948. године, када је у Партију ушао знатан број образованијих људи, без школе и са основном школом било је више од 62% чланова, а у Србији чак 74,6%.¹⁹ Будући да су чланови Партије били распоређени на све функције у државном и привредном апарату, образовна структура је показивала да је 65,4% службеника имало мање од основног, само

¹⁷ *Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије...*, стр. 195.

¹⁸ АС, Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Организационо-инструкторска управа, к-146, Материјали са Прве месне партијске конференције Београда одржане 4. марта 1945.

¹⁹ *У конгрес Комунистичке партије Југославије 21–28. јул 1948*, Београд 1949, стр. 165, Реферат Александра Ранковића о организационом раду; АС, ЦК СКС, Други конгрес КПС, ф-3, Статистички преглед партијске организације Србије. Од Првог до Другог конгреса КП Србије мај 1945 – јануар 1949.

основно образовање или непотпуно средње образовање.²⁰ С друге стране, на смањење ионако ниског стручног и образовног нивоа југословенског и српског друштва додатно је утицала анихилација. То је приморавало Партију да начини компромис, делимично измени своје ставове и ангажује преосталу интелигенцију на разноликим пословима. Пут је пронађен, како се то партијском речнику називало, у примени “диференцијације”,²¹ односно у одвајању и привлачењу интелигенције на страну Партије а онда и њеног “идеолошког преваспитавања” путем идејно-политичког упознавања са идејама, погледима и тежњама нове југословенске власти.²² Томе је требало да послуже масовне организације (Народни фронт, Синдикат...) али и стручна удружења књижевника, универзитетских професора, ликовних и музичких уметника... Партија је посебну пажњу усмеравала на онај део интелигенције који је заузео став “немешања у политику”, а који је желела да привуче.

Већ су поједини аутори приметили да је у придобијању интелигенције Партија користила разне методе. Међу оним значајнијима је подизање њеног материјалног и економског нивоа, што је делом видљиво и из горе изречених ставова. Партија је онима који су се одазвали позиву да сарађују или су на друге начине учествовали у подршци новом поретку пружала могућност да лакше реше неке од акутних проблема егзистенцијалне природе (стан, храна, новчана и материјална помоћ и сл.).²³ Таква питања решавана су, углавном, преко стручних удружења и друштава које је Партија контролисала преко својих проверених кадрова. На пример, почетком 1949. године око 25 чланова Народног позоришта било је пребачено на “следевања у специјалним магацинима”, члановима балета је појачана исхрана са

²⁰ М. Милић, *Revolucija i socijalna struktura*, Београд, 1978, стр. 133.

²¹ О спровођењу “диференцијације” међу интелигенцијом говорили су Едвард Кардељ и Митра Митровић-Ћилас на оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије маја 1945. године (*Оснивачки конгрес КП Србије (8–12. мај 1945)*), Београд, 1972, стр. 87, 198). Питање “диференцијације” се перманентно провлачило кроз документа. Посебно се оно наметало када је реч о политички активної интелигенцији и његовој неутрализацији.

²² Тако је, на пример, једна директива КПЈ из септембра 1946. године тражила да се обрати пажња на оне “десетине хиљада људи који нису усвојили нашу идеологију” и који су “нама туђих схватања”, али који “искрено улажу напоре да стану на пут развика нове Југославије”. Њих је требало “преваспитати и убедити” (АС, ЦК СКС, Организационо-инструкторска управа, ф-1, Директивно писмо ЦК КПЈ о даљем раду на идеолошком и политичком подизању комуниста и идеолошком и политичком подизању радних маса бр. 10227 од 21. септембра 1946 – ЦК КПС).

²³ Ево неколико примера. Већ у априлу 1945. године Комисија за обнову Универзитета је извршила поделу поклона београдским интелектуалцима које су послали бугарски интелектуалци. Поклони који су се састојали из новца и дувана подељени су универзитетским наставницима, Удружењу књижевника и Удружењу новинара. Исто тако појединим наставницима и асистентима Београдског универзитета је помоћ додељивао и Извршни народноослободилачки одбор града Београда (АС, Универзитет у Београду, Комисија за обнову Универзитета, ф-1). О томе и у: Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, стр. 105–106).

“пола килограма путера и 2 кг брашна месечно”, композиторима и књижевницима је обезбеђивана посебна соба за рад и сл.²⁴ То је израженије при крају периода који разматрамо, а нарочито педесетих година када је иначе дошло до пораста дохотка, запослености и техничко-технолошке модернизације. Ово је спровођено и преко система “специјалног снабдевања”, разних додатака, хонорара...²⁵ Наравно, тај статус је редовно носио и мању или већу дозу несигурности, изражену кроз могући губитак посла, због сталне провере идеолошко-политичке поузданости. Међутим, уколико нису имали већа огрешења у прошлости, уколико су сарађивали са новим властима и избегавали било каква јавна иступања која су имала дозу критике према мерама власти, онда су ови интелектуалци могли очекивати лепу каријеру и осигуран материјални и друштвени статус.

Нарочито велики прелом према интелигенцији одиграо се пред прелазак на планску привреду. У јесен 1946. године усвојена је “гипкија политика” према стручњацима. Борис Кидрич је захтевао да се потисне неповерење према стручњацима, да се олакша “коришћење” њихове “интелектуалне снаге”, али и поврати њихова урушена друштвена позиција.²⁶ Још даље се отишло почетком 1949. године када се на Трећој партијској конференцији Београда инсистирало да им упоредо са политичким радом треба “обезбедити добре услове живота” и супротставити се оним партијцима који су то онемогућавали “*заклањајући се фразама о једнакости*” (курзив Н. М).²⁷ Тиме је на директан начин рушен један од темељних принципа на којима је почивало послератно друштво. “Либерализација” почетком педесетих је поново променила однос Партије према интелигенцији. Тада се на друштвену позорницу враћају и они грађански интелектуалци који су се одмах после рата нашли на удару попут С. Пандуровића и К. Атанасијевић.²⁸

Припадници грађанске интелигенције нису се могли наћи на водећим позицијама у оним друштвеним пословима који су били важни не само са гледишта одржања власти него и који су имали значај за извођење про-

²⁴ АС, ЦК СКС, Агитпроп одељење, к-10, Извештај ЦК КПС – ЦК КПЈ, бр. 3064, 4. фебруар 1949.

²⁵ Њихове школске и образовне квалификације стварале су основу за боља материјална примања сходно Закону о државним службеницима из 1946. и сл., а на основу виших звања и положаја. Као што смо горе поменули, крајем четрдесетих година је систем егалитарног модела рационараног снабдевања увелико већ нарушен (АС, ЦК СКС, Организационо-инструкторска управа, к-146, Политички извештај Рата Дугоњића на III месној партијској конференцији Београда, јануар 1949). Више о томе и у: Mihailo V. Popović, Danilo Mrkšić, Todor Kuljić, *Politika raspodele i ideologija*, Beograd, 1981.

²⁶ В. Kidrič, *Sabrana dela*, IV, Beograd, 1985, str. 516–519, Излагање на конференцији персоналних референата република и главних савезних управа, крајем 1946.

²⁷ АС, ЦК СКС, Организационо-инструкторска управа, к-146, Политички извештај Рата Дугоњића на Трећој месној партијској конференцији Београда, јануар 1949.

²⁸ Н. Милићевић, *н. д.*, стр. 138.

грама друштвених и привредних реформи. Њихов положај је био осетљив у областима попут судства, војске или новинарства, али је током времена и у њима њихов број повећан.²⁹ У односу на поменуте области у којима је, због важности и идејно-политичке осетљивости, чиновнички положај био несигуран, изгледа да је положај старих чиновника и стручњака из области финансија био нешто сигурнији. С једне стране финансије су специјализована област која је стално патила од недостатка стручних људи, а са друге оне су по својој природи омогућавале да се рад сведе само на стручан део, без уплитања идеологије и политике.³⁰ Слично је и са лекарима – којих није било довољно.

Приметно је у низу случајева да укључивање и интегрисање припадника интелигенције у ново друштво има одлике поступности. Поступност је, гледано очима Партије, најчешће била диктирана природом и значајем стручног знања и искуства у обнови и изградњи земље. Из групе професора који су одлукама Суда части на Универзитету изгубили своје радно место и положај, па према томе и начин да обезбеде егзистенцију, њих неколико се већ у току друге половине 1945. године укључило у привредни и друштвени живот земље на пословима стручних саветника. Примери инж. Николе Обрадовића и др Михаила Градојевића су врло илустративни. После одлуке Суда части, они су јуна 1945. године отпуштени са Универзитета,³¹

²⁹ У судство је нова југословенска власт увела лаички елемент и на њему је инсистирала пошто је сматрала да само они који су произашли из народа могу чинити “народни суд” и најбоље могу да применити “народну правду”. Међутим, убрзо је нова власт схватила да мора да се ослони и на правнике и судије пошто су лаици били, признавало се, не само “нестручни” и “пасивни”, већ да “не разумеју посао и траже објашњења од стручњака”. Изгледа да је било доста случајева у којима су сељаци одбијали да суде у граду па чак уопште и да се прихвате таквих дужности. То је утицало да нови органи власти разреше ситуацију ангажовањем стручних лица (АС, Президијум Народне Скупштине НРС, ф-1, бр. 15, Записник са 11 (ванредне) седнице Председништва АСНОС-а од 17. марта 1945). Према подацима М. Бјелажца после повратка из заробљеништва у редове нове војске примљено је одмах 733 официра бивше Југословенске војске, а потом 1946. и 1947. године је примљено још 1.283 официра међу којима и 12 генерала. Недостатак образованих официра омогућио је да се прихваћени официри запосле у наставним установама и обуци где је њихово познавање војних вештина било искоришћено (М. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd, 1999, str. 48).

³⁰ Тако је, на пример, Привредна банка Србије 1945. године могла да преузме у службу целокупно особље из Народне банке са истим припадностима и стеченим правима које је оно имало у Народној банци. Исто је учињено и са чиновницима у филијалама Народне банке на територији федералне Србије (АС, Министарство финансија Народне Републике Србије (МФ НРС), Привредна банака, ф-615, досије 625, Акт Синдикална подружница Привредне банке Србије – МФ Србије, 30. мај 1945).

³¹ АС, Министарство просвете Народне Републике Србије (МП НРС), Персонални досије, ф-П/34, Решење Комитета за научне установе, Универзитет и велике школе Владе НР Србије, бр. 1503, 15. март 1945. године. Н. Обрадовић је отпуштен због свог “непријатељског става пре рата и за време окупације” (АС, Универзитет у Београду, Комисија за обнову Универзитета, к-П, Извештај Комисије за обнову Универзитета, 19. мај 1945. године; АС, МП НРС, персонални досије, ф-П/34, Решење Комитета за научне установе,

а већ крајем године су радили, додуше као хонорарни службеници или сарадници, на пословима стручних саветника. Наредних година су добијали све одговорније послове да би, први већ 1949. а други 1951. године, повратили професорске положаје и сходно томе раније позиције на Универзитету.³²

У складу са овим променама могуће је у придобијању и интеграцији интелигенције уочити три периода. Први период који је трајао је од ослобођења до краја 1946. године обележен је како настојањем да се што већи број српских интелектуалаца разноврсних знања и стручности ангажује у обнови и изградњи тако и постепеним превазилажењем претеране сумњичавости наслеђене из прошлости. Други период започео је припрема за прелазак на Први петогодишњи план индустријализације и електрификације, када је усвојена и политика “гипкијег” односа и он је трајао до почетка педесетих. Ово се нарочито односило на техничку интелигенцију. Са усвајањем политике “либерализације” у друштву, дошло је до још ширег прихватања грађанске интелигенције, посебно хуманистичке, што је утицало на ново мењање њиховог идејно-политичког и друштвеног третмана.

Стварање нове интелигенције

За Партију се стварање нове интелигенције наметало као један од најважнијих праваца у стратегији према овој друштвеној групи. Он је произилазио из схватања да новом друштву треба нова и другачија интелигенција, не само васпитана и образована на новим вредностима већ и нова по свом социјалном саставу. Партија је била свесна да ће реализација овог стратегијског правца, као саставни део културне револуције, тећи споро и да ће изискивати велики напор. На то је већ указивала крајем августа 1945. године Митра Митровић-Ћилас, министарка просвете НРС и члан ЦК КПС, приликом саветовања са члановима партијске организације на Универзитету.³³ Почетком 1946. године Владислав Рибникар је такву тежњу нових владајућих снага образлагао следећим речима: “Свака владајућа класа

Универзитет и велике школе Владе НР Србије, бр. 1503, 15. март 1945. године; *Исто*, ф-6-ХVI/36, Препис Одлуке Пољопривредно-шумарског факултета о разрешавању са дужности др Михаила Градојевића а на основу одлуке суда части Универзитета, бр. 527, 11. јун 1945. године; *Исто*, Уверење одлуке Министарства просвете, бр. 8451 и 8452, 20. мај 1942. године). Др Михаилу Градојевић замерено је што је 1942. године прихватио место редовног професора и декана Пољопривредног факултета.

³² АС, МП НРС, Персонални досије, ф-И/34, Решење Савета за просвету науку и културу владе НР Србије о постављењу Н. Обрадовића за редовног професора Машинског факултета, бр. 11266, 23. мај 1951; *Исто*, Персонални досије, ф-6-ХVI/36, Решење о Министарства за науку и културу НР Србије о постављању др Михаила Градојевића за редовног професора Пољопривредног факултета бр. 404, 9. фебруар 1951.

³³ *Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945-1948*, (priredili Đ. Stanković, M. Mitrović), Beograd, 1985, str. 26; *Zapisnik sa savetovanja članova partije sa Univerziteta*, 30. avgust 1945.

ствара своју интелигенцију. Тако мора бити и код нас.”³⁴ Нова интелигенција је требало да постепено замени стару и да обликује нови идентитет друштва. Та нова интелигенција, створена из редова сељака и радника, морала је бити “народна”, односно “у служби радног народа” јер једино таква може, истицао је Рибникар, “улити нови дух у редове интелигенције, да би се остаци старе интелигенције временом растопили у приливу свежих народних снага”.³⁵ Предвиђена смена у редовима интелигенције је требало да буде изведена “постепено, али сигурно брзим темпом, далеко бржим него што диктује природни закон изумирања старијих”. Сматрало се да ће се тај процес одвијати у два правца: први је подразумевао “растапање једног дела старе интелигенције у бујици нових свежих снага”, док је други означен као правац “пуног диференцирања између нових снага из народа и онога дела интелектуалаца (стarih или нових) који не буду могли, или не буду хтели да иду у корак с народом. Ови последњи – то није тешко претсказати – осуђени су да отпадну као сухо лишће с гране”.³⁶

Да би остварила овај циљ Партија је предузела низ промена у школском и образовном систему. Оне су обухватиле брисање границе између богатијих и сиромашнијих ученика односно студената, одређивање нове друштвене улоге и карактера појединих типова школа (од основне школе до универзитета), мењање општеобразовних, наставно-научних и васпитних садржаја у складу са новим потребама друштва и новим вредностима, подизање општег образовног и културног нивоа друштва. У том склопу Партија је настојала да сруши сва ограничења (школарине, пријемни испити...) која су онемогућавала сиромашнијим ученицима да добију гимназијско а затим и универзитетско образовање. Истакнут је захтев да се средњошколско образовање интелигенције не спроводи само у гимназијама, које су пре рата једино регрутовале универзитетски образоване стручњаке, већ и у осталим стручним школама. То је значило појачати положај средњих стручних школа у којима је образован и васпитаван највећи проценат деце из сиромашнијих слојева, отворити им врата виших школа и универзитета и разбити наслеђену социјалну структуру студента на Универзитету.³⁷ Међутим, у периоду који разматрамо гимназија је и даље остала централна установа школског система, са донекле измењеним наставним програмима (веронаука је постала изборни предмет, уместо немачког уведен је руски језик, историја се проучава у складу са марксистичким схватањима...)³⁸ Посебну пажњу

³⁴ Владислав Рибникар, “О народној интелигенцији”, *Политика*, 6, 7, 8. јануар 1946, стр. 2.

³⁵ *Исто*.

³⁶ *Исто*.

³⁷ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, к-26, Конференција о по питању гимназија. Стенографске белешке, бр. 1432, 5. фебруар 1948.

³⁸ *Problemi gimnazija u sistemu srednjih škola*, sv. 2, Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd, 1955, str. 21–22.

Партија је посветила студентској омладини као оном делу омладине који је својим високим стручним знањем требало да се најбрже укључи у обнову и изградњу земље, који је требало да чини језгро нове интелигенције и омогући поменути “смену” старе интелигенције.³⁹ С једне стране, она је настојала да обезбеди кадровске претпоставке избацујући изванредан број наставника, док је преостале, уз строги надзор, толерисала, контролишући њихово понашање, проверавајући њихове политичке ставове. С друге стране, у складу са својом политиком Партија је настојала да повећа удео студента радничког и сељачког порекла на Универзитету, као и чланова Партије фаворизујући их при упису, чиме је покушавала да разбије привилегован положај деце грађанског порекла у саставу студентске популације па самим тим и интелигенције. Уз критеријум политичке и класне подобности, Партија је путем масовних стипендија, отварањем и ширењем капацитета домова и мензи, издвајањима за здравство, тај захтев оснаживала. Међутим, у току првих послератних година она неће имати у томе већег успеха.⁴⁰ Услед потребе привреде и државе за високостручним кадровима, мењан је идентитет универзитета па су они добили улогу “фабрика” за производњу стручњака.⁴¹ То је утицало да се из године у годину повећава број студената, нарочито после доношења Петогодишњег привредног плана 1947. године,

³⁹ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, VI, (2-е-1), к-37, Извештај о просветним проблемима, 31. октобар 1945; АС, ЦК СКС, Комисија за агитацију и пропаганду 1945–1952, к-1/1945, Крагак преглед неких просветних проблема 1945 – ЦК КПС и инструкторима.

⁴⁰ Приметно је да се на Универзитету већ у првој уписној години 1945/46. дуплирао број студента радничког порекла и то у апсолутном и релативном смислу у односу на 1938/39. годину (на 6,8% са 3,4%). Међутим, две године касније њихов проценат је у укупној студентској популацији остао исти, иако је дошло до повећања њиховог броја, у току десет година, за скоро седам пута (6,4%). Број сељачке деце у високом образовању 1945/46. је бележио изузетно велико опадање будући да је сељаштво најмасовнији друштвени слој: у односу на предратни број смањење је износило два и по пута (са 24% 1938/39. на 9% 1945/46). Тај број се у наредне две године повећао чак за скоро седам пута у апсолутном смислу, али у релативном он се у укупној популацији студента није вратио на предратни ниво (1948/49. године он је износио 19,3%). Може се рећи да се присуство студената радничког и сељачког порекла у укупном броју студента, после првобитног смањења 1945/46. године, једва приближило нивоу од пре рата 1948/49. (1938/39. износило је 27,4% а 1948/49. – 25,7%). Деца занатлија и ситних трговаца су своју проходност на Универзитет у првој послератној години повећала за три пута и у апсолутном и у релативном смислу у односу на време пре рата. С друге стране, она су у укупној студентској популацији процентуално присутнија него деца оба слоја која је посебно фаворизовала КПЈ, мада се тај однос 1948/49. променио у корист сељачке и радничке деце и то захваљујући озбиљнијем порасту пре свега ових првих (АСЦГ, Министарство за науку и културу ФНРЈ, 316-117, ф-11, Резултати пописа Универзитета-факултета за зимски семестар 1945/6. школске године. Бројчани подаци за 1938/39. и 1948/49. годину узети су из: АСЦГ, ЦК СКС, XIII-к-3 (5-с), Студентска питања, 29–30. децембра 1949; АСЦГ, 507-XIII-к-3/8; Социјални састав редовних и ванредних студента свих факултета, високих школа и виших школа 1938/39. школске године и после рата 1948/49. школске године).

⁴¹ *Zapishnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, (priredili Ђ. Stanković, M. Mitrović), Beograd, 1985, str. 26; *Zapishnik sa savetovanja članova partije sa Univerziteta*, 30. avgust 1945.

када је на Универзитету уведен плански упис студента. Број студената се 1948/1949. у односу на предатни број повећао за преко три пута.⁴² “Глад” за стручњацима је утицала и да се Партија окрене стипендирању студената и специјализаната на иностраним универзитетима. Према истраживању М. Перишића, до 1948. године на европским универзитетима нашло се, према недовољно прецизним подацима, око 1.300 цивилних студента, од којих је било 1.000 стипендиста. У истом периоду у Совјетском Савезу је на војним академијама и училиштима било више од 5.000 студената војних лица. Други подаци говоре да их је од 1945. до 1948. године било око 12.000 укључујући и оне који су били на краћим курсевима и обукама.⁴³

Стварање нове интелигенције захтевало је образовање на новим наставним и научним садржајима. Они су подразумевали идеологизацију наставних планова, уџбеника и литературе уношењем идеологије марксизма-лењинизма. Поред увођења посебних предмета (најпре *основи марксизма-лењинизма*, а онда *основе друштвених наука*), идеологија је уношена и у поједине предмете нарочито у друштвеним наукама, у којима је развој друштва и природе тумачен са дијалектичко-материјалистичких позиција.⁴⁴

Посебно важан аспект деловања Партије у формирању нове интелигенције односио се на стварање масовних организација преко којих је она спроводила своју политику међу студентима. Поред Савеза комунистичке омладине Југославије, на Универзитету су деловале и организације: Народна студентска омладина, Народна омладина Југославије, а почетком педесетих и Савез студента Југославије. Оне су контролисале учење и редовно посећивање наставе, подстицале и мобилисале студенте на теоријски рад и изучавање марксизма-лењинизма на курсевима, кружоцима, обликовале идејно-политичке ставове, водиле изолацију “непријатељских” студента и сл.⁴⁵

Изградња партијске интелигенције

Последњи правац, мада не и најмање важан у стратегији Партије према интелигенцији, односио се на изградњу сопствене, партијске интелигенције. Приликом њеног сагледавања потребно је имати у виду неколико

⁴² АСЦГ, Министарство за науку и културу ФНРЈ, 316-117, ф-11, Резултати пописа Универзитета-факултета за зимски семестар 1945/6. школске године. Бројчани подаци за 1938/39. и 1948/49. годину узети су из: АСЦГ, ЦК СКС, XIII-к-3 (5-с), Студентска питања, 29–30. децембра 1949; АСЦГ, 507-XIII-к-3/8; Социјални састав редовних и ванредних студента свих факултета, високих школа и виших школа 1938/39 школске године и после рата 1948/49 школске године.

⁴³ О томе више у: М. Перишић, *Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (докторска дисертација), Филозофски факултет, Београд, 2006.

⁴⁴ D. Bondžić, *n. d.*, str. 207–226.

⁴⁵ *Исто*, стр. 154–170.

чињеница које су проистикале из дотадашњег развоја. Најпре, у периоду пре рата Партија је болшевизирана а то се одразило и на интелигенцију у њеним редовима. После 1928. године интелектуалци су протерани из њених редова, уколико се изузму стари партијски кадрови попут Моше Пијаде. С друге стране, када је реч о партијској интелигенцији треба имати у виду однос између стручног и универзалног знања. Док су у случају грађанског интелектуалца важни формални критеријуми факултетске спреме и специјализованих и стручних знања, у случају партијског интелектуалца предност је имало универзално знање, изведено из чињенице да је највиша категорија у Партији категорија професионалног револуционара који поседује универзална знања и универзалне способности у процесу организације и преуређења друштва и човека.⁴⁶ У том смислу потребно је имати на уму и чињеницу да је састав партијске интелигенције после ослобођења одређен саставом старе, ратне и предратне интелигенције. Она је проверена дужином партијског стажа, поднетим жртвама у затворима пре рата, функцијама у народноослободилачкој борби, али и учешћем у Шпанском грађанском рату, раду и делатности у СССР-у и сл.⁴⁷ Она је представљала руководеће језгро Партије и центар одлучивања. Она је контролисала и надзирала организационо устројство и социјални састав. У социјалној структури КПЈ преовлађивало је сељаштво, сходно аграрној структури друштва. Број припадника интелектуалног слоја је, услед подозривости, био мали али се временом повећао у складу са повећањем њиховог броја у друштву. Интелектуалци су пред ослобођење чинили тек 5-6% чланства, да би се тај проценат повећао у време Петог конгреса КПЈ на 14,28%. Истовремено њихов број у социјалној структури Комунистичке партије Србије износи 19% (интелектуалци, ђаци и студенти). Важно је напоменути да су интелектуалци више били заступљени у руководству странке а мање у чланству. У руководству КПЈ 1948. године интелектуалци су чинили око 50% чланова. Наравно, револуционарна дефиниција интелигенције је под интелигенцијом подразумевала учитеље, ђаке, студенте, интелектуалце који су се политички и идеолошки образовали и васпитавали на партијским курсевима и школама. Основну литературу чинили су *Историја СКП (б)*, класици марксизма-лењинизма, говори руководећих југословенских комуниста.⁴⁸

⁴⁶ Т. Кулјић, *Birokratija i kadrovska uprava*, Београд, 1989, стр. 89–90.

⁴⁷ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу 1945–1950*, Подгорица, 1998, стр. 182–183.

⁴⁸ *У конгрес Комунистичке партије Југославије 21–28. јул 1948*, Београд, 1949, стр. 846–865; Списак кандидата за чланове ЦК КПЈ, Извештај изборне комисије о резултатима избора за чланове ЦК КПЈ, Партијски извештај са оснивачког конгреса КП Србије доноси састав ЦК КПС према којем је од 43 члана било и 19 интелектуалаца. Уколико се детаљније погледа састав, види се да је само 7 чланова имало завршен факултет (*Оснивачки конгрес КП Србије (9–12. мај 1945)*, Београд, 1972, стр. 229–233).

Поред старе партијске интелигенције стварала се и нова поратна. Она је регрутована из редова омладинских организација под покровитељством Партије а нарочито из редова скојеваца за које је изјављивано да представљају “извор јачања Партије”, “резервоар кадрова Партије и државе”.⁴⁹ У њима су виђени проверени кадрови који су имали “јасна и пречишћена схватања о циљевима, програму и задацима Партије”. У сваком случају, и поред неповерења дела чланства, њихов број у Партији непрестано расте.

С друге стране, Партија је настојала да код старих и проверених чланова повећа образовни ниво. За њу је то постало посебно важно са извршењем Петогодишњег плана јер, како се истицало средином 1949. године, “огроман број нашег партијског кадра не располаже са потребном минималном школском спремом”, што је онемогућавало решавање проблема планске изградње земље за које је “потребно не само партијско искуство већ и веће знање како стручно тако и опште образовно...” Отуда је ЦК КПЈ средином 1949. године налагао да сви чланови комитета (среских, обласних, централних) подигну своје образовање бар за један степен у односу на онај који су имали. Упоредо се инсистирало и на партијском раду. Међутим, важно је напоменути да се инсистирало на томе да школовање на Универзитету “не сме ни у ком случају да иде на уштрб партијског рада. Из тога се види да број таквих другова не може бити велики”.⁵⁰

Партија се, после двогодишњег искуства у извођењу петогодишњег плана развоја земље, изнова, као и крајем 1946. године, суочила са великим недостатком стручних и образованих кадрова који су могли да реализују њене замисли о модернизацији земље. Колико је та ситуација била тешка сведоче и још неке чињенице: с једне стране, раскол са Совјетским Савезом довео је до повлачења совјетских стручњака, док се изванредан број образованијих кадрова определио за Резолуцију Информбироа и морао је бити замењен; с друге стране, оштра партијска политика према грађанској интелигенцији из претходног периода, додатно оптерећена новим политичким моментима, исказивала се сада као погубна по укупни развој земље. То је Партију приморало да интензивније води рачуна о образовном нивоу својих чланова, али као што следи из поменутих партијских препорука, само уколико се то није одвијало на штету партијског рада.

⁴⁹ Исто, Извештај, стр. 153.

⁵⁰ Препоручивало се да они који имају само основну школу “треба да положи ниже разреде гимназије са пола матуре”; они који имају ниже разреде гимназије требало је да наставе са полагањем виших разреда гимназије и да неки, уколико желе, заврше средње техничке и средње пољопривредне школе; и они који имају средње школско образовање упишу факултете или више школе. (АС, ЦК СКС, Организационо-инструкторска управа, ф-3, Директива ЦК КПЈ – Свим Централним комитетима, бр. 5224, 4. јул 1949).

Summary

The Communist Strategy Toward the Serbian Intelligentsia 1944–1950

Key words: *Yugoslavia, Serbia, CPY, Serbian intelligentsia, communist strategy*

The paper analyzes the Communist strategy toward the Serbian intelligentsia which determined its new role, importance and obligations in the first years after the Second World War. Under the pressure from numerous ideological, political, economic and cultural factors, the Communist Party of Yugoslavia designed a complex strategy toward the Serbian intelligentsia. It comprised several strategic streams which ran parallelly, but which also overlapped. At the same time, they were mutually contradictory. Four strategic streams can be detected, depending on the goal, the methods applied, part of the intelligentsia targeted and the role it was assigned by the Communist Party: annihilation, integration, creation of a new intelligentsia and the build-up of the Communist Party intelligentsia.

The first two streams had to do mostly with the intelligentsia left over from the bourgeois society in the period under scrutiny, but not exclusively with it. In opposition to annihilation which meant riding rough-shod over the intelligentsia, the integration was marked by gradual acceptance and integration into the society. In the first case, decisive was the inherited mistrust and suspicion of the Communist party caused by the bourgeois origin (70%) of the intelligentsia, as well as by the wartime adherence of its members. The situation facing the Communist Party after the liberation (small number of intellectuals and lack of cultural capital, low educational level of the society, almost 45% illiterates) was decisive in the later case. This was the framework for changing the old attitudes of the Communist Party toward the intelligentsia. The third stream of action – creation of the new intelligentsia – was the most important part in the Communist strategy toward the intelligentsia in general. Through changes in the school and educational system (by enabling pupils from vocational secondary schools to enroll at universities, by introducing mass grants and by changing curricula at the universities) it was aimed at changing the social make-up of pupils and students, professors, scientists, and at forging a new identity of the Yugoslav and Serbian intelligentsia, eventually creating the new identity of the Yugoslav and Serbian society. The last stream in the Communist strategy toward the Yugoslav and Serbian intelligentsia concerned measures and acts undertaken within the Communist Party. It presupposed increasing the number of intellectuals in the Communist Party membership through suppressing aversion toward the intelligentsia within the Party, increasing the educational level of the

Party faithful, particularly after the difficulties encountered during the fulfillment of the Five-Year Development Plan of the country.

Depending on the ideological rigidity, political necessity and social and economic needs during the first several years, it happened that, for a while, some of these strategic elements overshadowed the others, as was the case with annihilation and particularly with integration right after the Liberation. In the later phase, the second two streams would be dominant in the strategy, although the first two would not be completely given up.

ПРОСВЕТА

ГИМНАЗИЈЕ У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ КРАЉЕВИНЕ СХС

Душан БАЈАГИЋ

Апстракт: *Рад представља анализу распрострањености гимназија и њихову структуру на простору Србије за време Краљевине СХС, на основу података за школску 1921/22. и 1926/27. годину.*

Кључне речи: *Краљевина СХС, Србија, образовање, гимназије*

Према Закону о средњим школама Краљевине Србије од 14. јула 1898. године и Закону од 10. маја 1902. са изменама и допунама од 23. јуна 1912, који је у Србији важио све до доношења јединственог закона о средњим школама 1929, задатак средњих школа био је да ученицима дају више опште образовање и васпитање и да их спремају за студије на универзитету или вишим школама. Средње школе мушке и женске могле су да буду државне и приватне и према наставном плану могле су да се уреде као: гимназије, реалне гимназије и реалке. У свим средњим школама закључно до шестог разреда, могла су се школовати мушка и женска деца заједно, а од седмог само мушка деца; због тога је предвиђено оснивање државних средњих школа за женску децу. Потпуна средња школа имала је осам разреда, а непотпуна шест или четири. Сваки разред трајао је годину дана. Прва четири разреда средње школе чинила су нижи, а друга четири разреда виши течај.

Свака средња школа имала је своју област (територију), коју је одређивао министар просвете. Општина у којој се отварала државна средња школа била је дужна да да потребно земљиште за школску заграду, а трошкове око подизања и поправљања зграде сносила је цела школска област. Исто је важило и за Београд. Потребно земљиште је могло да се обезбеди и по закону о експропријацији имања. Приликом отварања државних средњих школа одређивана је комисија за процену услова у којим се налази школска зграда са намештајем и училима. Истим путем одређивано је и затварање или промена врсте неке средње школе. Одлука о томе у којим местима ће бити отроврене и које ће врсте бити потпуна и непотпуна средња школа

доношена је на молбу појединих места или по указаној државној потреби. Приватне непотпуне средње школе оснивали су окрузи, срезови, градови или приватна лица. Државне средње школе издржавала је држава, а приватне њихови оснивачи. Буџетом је одобран кредит за отварање државних средњих школа, а приватнима је одређивана годишња помоћ у новцу или у наставничком особљу.¹

У Краљевини Србији је школске 1910/1911. године било 43 гимназије² (21 или 48,8% државних и 22 или 51,2% приватних), са 286 одељења и 443 наставничка места, а похађало их је 10.701 ђак, и то 8.842 (82,6%) ученика и 1.859 (17,4%) ученица. Мушких државних гимназија било је 20 са 176 одељења и 8.132 ученика. Једна женска државна гимназија са 16 одељења школовала је 413 ученица. Приватних мешовитих гимназија било је осам, са 32 одељења и 942 ученика. Женских приватних гимназија било је 14 са 62 одељења и у њима се школовало 1.214 ученица. Једно одељење долазило је на 9.790 становника.

Државних гимназија са осам разреда било је 10, од тога девет мушких и једна женска. Мушких државних гимназија са шест разреда било је шест, са пет разреда једна и четири са четири разреда.

Међу приватним мешовитим гимназијама, по три су имале три односно четири разреда, док је по једна била са пет, односно шест разреда. Са друге стране женских приватних гимназија са три разреда било је две, са четири разреда шест и са пет и шест разреда по три гимназије.³

¹ Закон о средњим школама, Београд, 1898, стр. 3–5; Закон о средњим школама у Краљевини Србији, Београд, 1911, стр. 3–5; “Закон о изменама и допунама у закону о средњим школама”, *Просветни гласник: Службени лист Министарства просвете и црквених послова*, XXXIII, 7, Београд, 1912, стр. 663–665.

² Више о питању средњошколског образовања у Краљевини Србији видети: Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905.–1914*, Београд, 2004, стр. 474–684.

³ Мрежа гимназија по окрузима: ваљевски две (4,6%) гимназије са 13 (4,6%) одељења и 440 (4,1%) ученика; врањски четири (9,3%) гимназије са 19 (6,6%) одељења и 661 (6,2%) учеником; крагујевачки – једна (2,3%) гимназија са 19 (6,6%) одељења и 944 (8,8%) ученика; крајински – две (4,6%) гимназије са 8 (2,8%) одељења и 216 (2%) ученика; крушевачки – две (4,6%) гимназије са 16 (5,6%) одељења и 604 (5,6%) ученика; моравски – пет (11,6%) гимназија са 20 (7%) одељења и 617 (5,8%) ученика; нишки – три (6,9%) гимназије са 25 (8,7%) одељења и 1.132 (10,6%) ученика; пиротски – две (4,6%) гимназије са 11 (3,8%) одељења и 307 (2,9%) ученика; подрињски – једна (2,3%) гимназија са 9 (3,1%) одељења и 382 (3,6%) ученика; пожаревачки – две (4,6%) гимназије са 17 (5,9%) одељења и 619 (5,8%) ученика; смедеревски – две (4,6%) гимназије са 8 (2,8%) одељења и 233 (2,2%) ученика; тимочки – три (6,9%) гимназије са 18 (6,3%) одељења и 483 (4,5%) ученика; топлички – једна (2,3%) гимназија са 4 (1,4%) одељења и 107 (1%) ученика; ужички – две (4,6%) гимназије са 13 (4,5%) одељења и 496 (4,6%) ученика; чачански – три (6,9%) гимназије са 14 (4,9%) одељења и 446 (4,2%) ученика; Београд - град – 8 (18,6%) гимназија са 82 (28,7%) одељења и 3.007 (28,1%) ученика; М. Живковић, “Број ученика у школској 1910/11. години”, *Просветни гласник: Службени лист Министарства просвете и црквених послова*, XXXII, 10, Београд 1911, стр. 835–845.

Почетак просветне делатности у Србији,⁴ после завршетка Првог светског рата, обележиле су велике тешкоће. Зграде школа су најчешће биле зидане за друге потребе, па и у приватне сврхе, потом неадекватно преправљане, због чега најчешће нису одговарале ни најосновнијим хигијенским и педагошким условима. Многе су биле смештене у старим, неприкладним објектима: просторије у сутеренима, бараке, објекти у којима је било више установа, а био је и јединствен случај да једна гимназија свој рад почне под шатором. У таквим школама није било ни најосновнијих наставних средстава и учила. Насупрот недостатку одговарајућег простора и опреме, гимназије су се суочиле са изузетно великим бројем ученика, што је било последица прекида школовања великог броја деце за време рата. Просветене власти су, отуда, организовале паралелна одељења и уводиле полудневну наставу. Због повећаног броја ученика, па тиме и одељења, у гимназијама је првих послератних година била оскудица наставног кадра, поготово квалификованог. Само је једна трећина гимназијских наставника имала титулу професора, док су остали били несвршени слушаоци филозофије, школовани људи других професија, руске избеглице често и без потребног знања језика.

Школске 1921/22. године реалне гимназије и реалке у Србији чиниле су 36,8% свих средњих школа у Краљевини СХС. У њима је било је 700 или 40% свих одељења са 1.295 или 38,3% свих наставничких места, а школовало се 32.303 или 43,5% свих средњошколаца у заједничкој држави.

⁴ У оквиру Краљевине СХС Србија је била једна од покрајина, коју су чиниле Северна и Јужна Србија. У административном смислу њу је чинио исти број округа као и пре рата. Северну Србију чинили су град Београд и окрузи: београдски, ваљевски, врањски, крагујевачки, крајински, крушевачки, моравски, нишки, пиротски, подрињски, пожаревачки, руднички, смедеревски, тимочки, топлички, ужички и чачански. У састав Јужне Србије улазили су окрузи: берански, бијелопољски, битолски, брегалнички, звечански, косовски, кумановски, метохијски, охридски, пљеваљски, призренски, пријепољски, рашки, скопски, тетовски и тиквешки. *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1924, стр. VIII–IX, 2–17.

Табела 1

Мрежа средњих школа у Краљевини СХС у школској 1921/22. години

Покрајина	Школа		Одељења		Наставника		Гимназијалаца	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Србија	63	36,8	700	40,0	1.295	38,3	32.303	43,5
Црна Гора	11	6,4	107	6,1	156	4,6	4.521	6,1
Банат, Бачка, Барања	14	8,2	198	11,3	373	11	7.899	10,7
Босна и Херцеговина	19	11,2	144	8,2	298	8,8	5.973	8,1
Хрватска и Славонија	40	23,4	374	21,4	812	24	15.090	20,4
Далмација	10	5,8	76	4,4	152	4,5	2.900	3,9
Словенија	14	8,2	152	8,7	293	8,7	5.492	7,4
Краљевина СХС	171	100	1.751	100	3.379	100	74.178	100

Извори: Милан К. Петковић, “Средње школе у Краљевини на крају 1921. године”, *Просветни гласник*, XXXIX, 1, Београд, 1922, стр. 36–40; Милан К. Петковић, “Годишњак средњих школа за школску 1921.–1922. годину: А – Србија”, *Просветни гласник*, XXXIX, 1, Београд, 1922, стр. 592–605; Милан К. Петковић, “Годишњак средњих школа за школску 1921.–1922. годину: Б – Босна и Херцеговина”, *Просветни гласник*, XL, 3, Београд, 1923, стр. 149–155; Милан К. Петковић, “Годишњак средњих школа за школску 1921.–1922. годину: В – Словенија”, *Просветни гласник*, XL, 5, Београд, 1923, стр. 318–330; Милан К. Петковић, “Годишњак средњих школа за школску 1921.–1922. годину: Г – Хрватска и Славонија”, *Просветни гласник*, XL, 6, Београд, 1923, стр. 375–385.

Једна средња школа у Краљевини СХС је долазила на 1.456 км², 13.778,6 домаћинства и на 70.276,7 становника. Најнеповољније прилике су биле у Босни и Херцеговини, једна школа на 2.694,6 км² и на 99.469,9 становника, једно одељење на 355,5 км², на 2.335,4 домаћинства и на 13.124,5 становника, једно наставничко место на 171,8 км², 1.128,5 домаћинства и 6.342 становника, док је један гимназијалац долазио на 8,6 км², 56,3 домаћинства и на 316,4 становника. Једино су Банат, Бачка и Барања имали већи број домаћинства по једној школи, њих 23.564,3. Томе су разлог гимназије са већим бројем одељења и то што је подручје гушће насељено па је стога ученицима много лакше да школу похађају.

Табела 2

**Распрострањеност средњих школа у Краљевини СХС
школске 1921/22. године**

А)

Покрајина	Једна школа на			Једно одељење на		
	км ²	домаћин.	становн.	км ²	домаћин.	становн.
Србија	1.518,5	11.998,3	65.549,8	136,7	1.079,8	5.899,5
Црна Гора	878,9	3.765,3	18.168,8	90,3	387,0	1.867,8
Банат, Бачка, Барања	1.407,3	23.564,3	98.600,9	99,5	1.666,2	6.971,8
Босна и Херцеговина	2.694,6	17.699,7	99.469,9	355,5	2.335,4	13.124,5
Хрватска и Славонија	1.095,5	13.911,0	68.489,8	117,2	1.487,8	7.325,1
Далмација	1.273,2	12.043,2	62.142,9	167,5	1.584,6	8.176,7
Словенија	1.156,9	15.411,5	75.461,7	106,5	1.419,5	6.950,4
Краљевина СХС	1.456,0	13.778,6	70.276,7	142,2	1.345,6	6.863,1

Б)

Покрајина	Наставничко место на			Гимназијалац на		
	км ²	домаћин.	становн.	км ²	домаћин.	становн.
Србија	73,9	583,7	3188,9	2,96	23,4	127,8
Црна Гора	62,0	265,5	1281,1	2,1	9,2	44,2
Банат, Бачка, Барања	52,8	884,5	3700,8	2,5	41,8	174,8
Босна и Херцеговина	171,8	1128,5	6342	8,6	56,3	316,4
Хрват. и Славонија	54,0	685,2	3373,9	2,9	36,9	181,5
Далмација	83,8	792,3	4088,4	4,4	41,5	214,3
Словенија	55,3	736,4	3605,7	2,9	39,3	192,4
Краљевина СХС	73,7	697,3	3556,5	3,4	31,8	162

Извор: Као за табелу 1.

Од 63 реалне гимназије и реалке у Србији школске 1921/22. године, 58 (92,06%) је било државних а пет (7,94%) приватних. Мешовитих је 50 (79,4%), од којих су четири приватне, затим седам (11,1%) мушких и шест (9,5%) женских, са једном приватном. Пет година касније Србија је имала 73 реалне гимназије и реалке, које су представљале 38,6% свих средњих школа у заједничкој држави. У њима је било 901 или 40,4% свих одељења са 1.268 или 37% свих наставничких места и школовало се 36.102 или 41,1% свих гимназијалаца у Краљевини.⁵

Петогодишњи пораст броја гимназија у Србији износио је 15,9%, а у целој Краљевини 10,5%. Ово може да се објасни чињеницом да су у Србији

⁵ Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца имала је у школској 1926/27. години 189 средњих школа са 2.228 одељења, 3.427 наставничких места и 87.938 ученика. Поменутом броју средњих школа треба додати још 23 приватне гимназије са простора Краљевине за које званична државна статистика није дала уједначене податке о њиховој структури због чега није било могуће утврдити њихово учешће у укупној структури средњих школа. - "Средња настава", *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 3, Загреб, 1927/28, стр. 89–94.

реалне гимназије биле најбројније од свих средњих школа, за разлику од других покрајина у Краљевини СХС у којима су биле бројне и друге средње школе.⁶ Повећање броја гимназија утицало је да се промени и њихова структура, односно повећа број одељења, наставника и ученика. У Србији је сада у гимназијама 28,7% одељења више, што је било приближно као и у целој Краљевини СХС, али је број гимназијалаца већи “само” за 11,8%, за разлику од Краљевини СХС, у којој их је чак за 18,6% више. Истовремено број наставничких места у гимназијама у Србији мањи је за 2,1%, а у Краљевини већи за 1,4%.

Значајне разлике у утемељењу гимназије постојале су, међутим, и унутар Србије, у првом реду између Северне и Јужне Србије, а затим и између појединих округа у ове две покрајине. Предњачили су углавном окрузи са већим градовима који су били не само економски већ и културно-просветни центри у округу, па и шире.

Северна Србија

Северна Србија је школске 1921/22. године имала 45 гимназија, са 554 одељења, 1.024 наставника и 26.143 ученика, односно 71,4% гимназија, 79,1% гимназијских одељења, 79,1% наставника и 80,9% гимназијалаца целе Србије. Једна гимназија је у њој долазила на 1.100 км², 10.874 домаћинства и на 59.002 становника, једно гимназијско одељење на 90 км², 883 домаћинства и 4.792 становника, један наставник на 49 км², 478 домаћинства и на 2.593 становника, а један гимназијалац на 1,91 км², 18,72 домаћинства и на 101 становника.

Са девет гимназија предњачио је Београд, у коме је једна гимназија долазила на 3.090 домаћинства и 12.415 становника, једно гимназијско одељење на 185 домаћинства и 745 становника, а један гимназијалац на 3,91 домаћинство и на само 16 становника. Међу окрузима, највише гимназија, по пет, било је у крагујевачком и моравском, док су у броју одељења, наставника и ученика предњачили крагујевачки и нишки округ. У крагујевачком округу гимназијско одељење долазило је на 41 км², 567 домаћинства и на 2.960 становника, а један гимназијалац на “само” 0,84 км², 11,61 домаћинство и на 61 становника.

⁶ Поред средњих школа - гимназија у Краљевини су у великој мери били заступљени и други типови школа. Међу њима су радиле учитељске школе, у којима се школовао преко потребан учитељски кадар, и као школе са трајањем наставе од четири године имале су обележје средњих школа. Затим, грађанске школе у којима су се школовали стручни радници за потребе трговине, индустрије, занатства итд. Овај тип школе био је нарочито укоренен у Словенији, Хрватској и Славонији и на подручју Војводине. Посебан тип представљале су стручне школе које су већином биле привредног карактера и поред Министарства просвете налазиле су се у домену и других министарстава, највише Министарства трговине и индустрије или су стајале под надлештвом више одељења у оквиру истог министарства. Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1996, стр. II/144–179.

Без гимназије био је једино београдски округ, док су од осталих округа у најнеповољнијем положају били крајински и топлички. У топличком округу је једно гимназијско одељење долазило на 258 км², 1.569 домаћинстава и на 9.794 становника, а један гимназијалац на 6,94 км², 42,19 домаћинстава и на чак 263 становника.

Табела 3

Гимназије у Северној Србији школске 1921/22. године

А)

Округ	Школа		Одељења		Наставника		Ученика	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Ваљевски	1	1,6	19	2,7	29	2,2	1.061	3,3
Врањски	2	3,2	30	4,3	46	3,6	1.393	4,3
Крагујевачки	5	8,2	56	8,0	98	7,6	2.733	8,5
Крајински	1	1,6	12	1,7	20	1,5	484	1,5
Крушевачки	1	1,6	22	3,2	35	2,7	1.177	3,6
Моравски	5	8,2	38	5,4	66	5,1	1.635	5,1
Нишки	3	4,8	45	6,4	75	5,8	2.187	6,8
Пиротски	2	3,2	16	2,3	33	2,5	771	2,4
Подрињски	2	3,2	28	4,0	54	4,2	1.420	4,4
Пожаревачки	3	4,8	29	4,2	50	3,9	1.137	3,5
Руднички	1	1,6	11	1,6	18	1,4	496	1,5
Смедеревски	2	3,2	20	2,9	30	2,3	912	2,8
Тимочки	2	3,2	22	3,2	40	3,1	1.116	3,5
Топлички	1	1,6	11	1,6	20	1,5	409	1,3
Ужички	2	3,2	18	2,6	38	2,9	872	2,7
Чачански	3	4,8	27	3,9	46	3,6	1.235	3,8
Град Београд	9	14,2	150	21,4	326	25,2	7.105	22
Северна Србија	45	71.4	554	79.1	1024	79.1	26.143	80.9

Б)

Округ	Школа на			Одељење на			Наставника на			Гимназијал. на		
	км ²	дом.	стан.	км ²	дом.	стан.	км ²	дом.	стан.	км ²	дом.	стан.
Ваљевски	2.458	22.385	133.984	129	1.178	7.052	85	772	4.620	2,32	21,10	126
Врањски	2.579	21.070	127.185	172	1.405	8.479	112	916	5.530	3,70	30,25	183
Крагујевачки	459	6.348	33.154	41	567	2.960	23	324	1.692	0,84	11,61	61
Крајински	3.031	21.791	105.458	252	1.816	8.788	152	1.90	5.273	6,26	45,02	218
Крушевачки	2.710	27.210	152.976	123	1.237	6.953	77	777	4.371	2,30	23,12	130
Моравски	580	6.886	36.792	76	906	4.841	44	522	2.787	1,77	21,06	112
Нишки	853	10.570	62.648	57	705	4.176	34	423	2.506	1,17	14,50	86
Пиротски	1.501	10.266	65.830	188	1.283	8.229	91	622	3.990	3,89	26,63	171
Подрињски	1.775	16.045	91.179	127	1.146	6.513	66	594	3.377	2,50	22,60	128
Пожаревачки	1.386	14.753	72.632	143	1.526	7.514	83	885	4.358	3,66	38,92	192
Руднички	1.569	13.872	76.094	143	1.261	6.918	87	771	4.227	3,16	27,97	153
Смедеревски	638	11.976	64.109	64	1.198	6.411	43	798	4.274	1,40	26,26	140
Тимочки	1.661	14.109	67.524	151	1.283	6.138	83	705	3.376	2,98	25,28	121
Топлички	2.839	17.255	107.731	258	1.569	9.794	142	863	5.386	6,94	42,19	263
Ужички	1.644	11.208	59.521	183	1.245	6.613	86	590	3.133	3,77	25,71	136
Чачански	1.266	7.796	40.629	141	866	4.514	83	508	2.650	3,07	18,94	99
Град Београд	1.33	3.090	12.415	0,08	185	745	0,0	85	343	0,0	3,91	16
Северна Србија	1.100	10.874	59.002	90	883	4.792	49	478	2.593	1,91	18,72	101

Школске 1921/22. године, од 45 гимназија у Северној Србији (43 реалне гимназије и две реалке), пет је било приватних, а 40 државних, док је од свих њих мешовитих 32 (71,11%), мушких седам (15,55%), а женских шест (13,33%). Међу државним мешовитим реалним гимназијама дванаест их је било са осам разреда. Оне су се налазиле у Ваљеву, Врању, Зајечару, Јагодини, Крушевцу, Неготину, Пироту, Пожаревцу, Смедереву, Ужицу, Чачку и Шапцу. Три гимназије: у Алексинцу, Горњем Милановцу и Ћуприји имале су по седам разреда. Шест разреда имало је пет гимназија: у Великом Градишту, Књажевацу, Лозници, Параћину и Прокупљу, а четири гимназије су биле са четири разреда, у: Аранђеловцу, Крагујевцу, Краљеву и Свилајнцу. Гимназија у Пожеги имала је три разреда, а гимназије у Петровцу на Млави и у Цариброду (данас Димитровград) по два разреда. Свих пет приватних гимназија су по типу биле реалне гимназије, од којих су четири мешовите, а једна женска. Приватна мешовита гимназија у Рачи Крагујевачкој имала је три разреда, у Смедеревској Паланци четири, у Свилајнцу шест разреда и у Краљеву седам разреда. Са шест разреда радила је и приватна женска гимназија у Београду.

Пет година касније, школске 1926/27. године, у Северној Србији је 51 гимназија, односно шест (13,33%) више, четири државне и две приватне. Мешовитих је сада 38 (74,51%), седам (13,72%) мушких и шест (11,76%) женских. Државних гимназија и реалки било је 44, а приватних седам. У свима њима сада је било 669 одељења, што је за 20,76% више, али и 950 или 7,23% наставничких места мање, док је гимназијалаца било 27.757 ученика, односно 6,53% више.

Школске 1926/27. није, међутим, било гимназије са два односно са три разреда, али су зато постојале гимназије са пет разреда. И даље су најбројније биле оне са осам разреда, поново дванаест, и то у: Ваљеву, Врању, Горњем Милановцу, Зајечару, Књажевцу, Крушевцу, Неготину, Пожаревцу, Ћуприји, Ужицу, Чачку и Шапцу, с тим што су неке остале без осмог разреда, а друге га добиле. Седам разреда сада су имале гимназије у Алексинцу, Пироту и Смедереву, а шест у: Аранђеловцу, Јагодини, Краљеву, Лозници, Смедеревској Паланци, Параћину, Прокупљу и Свилајнацу. С пет разреда радиле су гимназије у: Великом Градишту, Куршумлији и Цариброду. Четири разреда постојало је у гимназијама у: Крагујевцу, Петровцу на Млави, и новоотворене у: Ивањици, Пожеги и Сурдулици.

Северна Србија је у овом раздобљу задржала исти број и структуру државних мушких реалних гимназија. Било их је шест, и све су имале осам разреда. Четири су се налазиле у Београду, једна у Крагујевцу и једна у Нишу. Ситуација је била слична и са женским државним реалним гимназијама. Њихов број је остао исти (три у Београду и по једна у Крагујевцу и Нишу), али се структура утолико променила што је женска гимназија у Крагујевцу сада имала седам разреда.

Од две мушке реалке, школске 1926/27, београдска је радила и као осморазредна, док је лесковачка, од осморазредне постала шесторазредна. Међу седам приватних реалних гимназија, ове школске године, шест је било мешовитих и једна, у Београду, женска. Док је приватна женска гимназија у Београду имала шест разреда, оне у: Обреновцу, Смедервској Паланци, Рачи Крагујевачкој и Убу имале су по четири разреда.

На примеру ваљевског округа могуће је уочити значај приватних гимназија у општој мрежи и структури гимназија. Школске 1921/22. године у округу је била само једна државна гимназија са 19 одељења, 29 наставничких места и 1.061 учеником. После отварања још две приватне гимназије, у округу је 1926/27. године 33 гимназијска одељења, 54 наставничка места и 1.366 гимназијалаца. У односу на стање пре пет година, гимназијских одељења је више за 73,68%, наставничких места за 86,21% и ученика за 28,77%.

Школске 1926/27. једна гимназија у Северној Србији је имала 13,1 одељење, 18,6 наставника, 544,3 ученика и долазила је на 979,4 км². Једва приметно повећање броја одељења и значајно смањење броја наставничких места у односу на 1921/22, извесно није могло да побољша структуру гимназија, нити да омогући осетније растерећење одељења са великим бројем ученика.

Изузимајући Београд, који је и даље предњачио како у погледу броја гимназија тако и у погледу њихове структуре, разлика између појединих округа се чак и продубљивала. С тим у вези, интересантно је упоредити нишки, моравски и подрињски округ, јер је у њима живео сличан број становника. Иако је у сваком од њих број гимназија остао исти као и пет година раније, различите су биле промене у броју одељења, наставника и ученика. У нишком округу се број гимназијских одељења увећао се за шест или за 13,33%, број наставника се чак смањио за три или за 4%, док је број ученика остао исти. У моравском округу је у гимназијама било седам односно 18,42% одељења више, ученика за 269 или за 16,45%, док се број наставника смањио за 16 односно за 24,24%. Подрињски округ је, међутим, једини од ова три округа у чијим гимназијама је опао и број одељења, број наставника и број гимназијалаца, и то одељења за 28,57%, наставника за 24,07%, а гимназијалаца за 12,11%.

За разлику од подрињског, топлички округ је у овом периоду добио још једну гимназију, тако да је у две гимназије школске 1926/27. године било 17 одељења, 23 наставника и 767 ученика, што је повећање броја одељења за 54,54%, наставника за 15%, а гимназијалаца чак за 87,53%. С обзиром на број домаћинстава и становника у ова два округа, у повољнијем положају био је, чак, топлички округ, посебно у погледу броја гимназијских одељења. У њему је на једно одељење долазило 1.015 домаћинастава и 6.337

становника, на једног наставника 750 домаћинства и 4.684 становника, а на једног гимназијалца 22 домаћинства и 140 становника. С друге стране, у подрињском је на једно гимназијско одељење долазило чак 1.604 домаћинства и 9.118 становника, на једног наставника 783 домаћинства и 4.448 становника и на једног гимназијалца 26 домаћинства и 146 становника.

Јужна Србија

Српски народ је по завршетку балканских ратова из 1912. и 1913. године на простору Македоније и Старе Србије имао: у Скопљу потпуну гимназију (једно време и у Солуну), мешовиту учитељску школу и девојачко радничку школу, у Битољу четвороразредну гимназију и девојачку школу са три разреда и у Призрену Богословско-учитељску школу.

После 1918. године рад у просвети на простору Јужне Србије почео је у знатно горим условима него након ратова из 1912. и 1913. године, јер је, првенствено бугарски, окупатор систематично уништава управо школе. Ипак, и у таквим приликама држава је наставила са оснивањем гимназија у Кавадару, Струмици и Гњилану.⁷

Школске 1921/22. године у Јужној Србији је било 18 гимназија, са 146 одељења, 271 наставником и са 6.160 ученика, што је, у односу на стање у целој Србији, 28,57% гимназија, 20,86% одељења, 20,93% наставника и 19,07% ученика.

Једна гимназија је долазила на 2.540 км², 14.808 домаћинства и на 81.920 становника, једно одељење на 313 км², 1.826 домаћинства и на 10.100 становника, један наставник на 169 км², 983 домаћинства и на 5.441 становника, док је један гимназијалца долазио на 7 км², 43 домаћинства и 239 становника.

Највише гимназија, по три, имали су битољски и тиквешки округ, док су без иједне гимназије били окрузи: берански, бјелопољски, метохијски и пљеваљски. Са највише одељења, наставника и ученика биле су гимназије у скопском округу.

Изузимајући округе без гимназија, према површини у најнеповољнијем положају био је брегалнички округ, са једном гимназијом на 4.956 км², док је према броју домаћинства и броју становника на зачељу био тетовски округ, у коме је једна гимназија долазила на 22.664 домаћинства и 117.329 становника. С друге стране, у тиквешком округу је једна гимназија захватала подручје од свега 1.403 км², са 6.503 домаћинства и 30.774 становника. С обзиром на број одељења, наставника и ученика у гимназијама предњачио је

⁷ Р. Ст. Мићић, "О просверним приликама у Јужној Србији", *Просветни гласник: Службени лист Министарства просвете*, XXXVIII, (II), 7-8, Београд 1921, стр. 443-449.

скопски округ, а на зачељу је био тетовски. У скопском округу је, на пример, једно одељење долазило на 863 домаћинства и 4.716 становника, а један гимназијалац на 16 домаћинства и 88 становника, док је у тетовском округу на једно одељење било 5.666 домаћинства и 29.332 становника, а на једног гимназијалца 110 домаћинства и 572 становника.

Табела 4

Гимназије у Јужној Србији школске 1921/22. године

А)

Округ	Укупан број				% у односу на целу Србију			
	гимназија	одељења	наставника	ученика	гимназија	одељења	наставника	ученика
Битољски	3	24	41	981	4,8	3,4	3,2	3,0
Брегалнички	1	11	21	412	1,6	1,6	1,6	1,3
Звечански	1	5	10	190	1,6	0,7	0,8	0,6
Косовски	2	16	31	688	3,2	2,3	2,4	2,1
Кумановски	1	13	23	571	1,6	1,9	1,8	1,8
Охридски	1	11	16	352	1,6	1,6	1,2	1,1
Призренски	1	6	11	287	1,6	0,9	0,8	0,9
Пријепољски	1	5	9	103	1,6	0,7	0,7	0,3
Рашки	1	8	14	286	1,6	1,2	1,1	0,9
Скопски	2	31	57	1.665	3,2	4,4	4,4	5,2
Тетовски	1	4	11	205	1,6	0,6	0,8	0,6
Тиквешки	3	12	27	420	4,8	1,7	2,1	1,3
Јужна Србија	18	146	271	6.160	28,6	20,9	20,9	19,1

Б)

Округ	Једна школа на			Једно одељење на			Један наставник на			Један ученик на		
	км ²	дом.	стан.	км ²	дом.	стан.	км ²	дом.	стан.	км ²	дом.	стан.
Битољски	1.934	12.038	59.865	242	1.505	7.483	141	881	4.380	6	37	183
Брегалн.	4.956	20.096	104.460	450	1.827	9.496	236	957	4.974	12	49	253
Звечански	1.810	10.720	70.370	362	2.144	14.074	181	1.072	7.037	9	56	370
Косовски	2.023	13.490	85.541	253	1.686	10.693	130	870	5.519	6	39	249
Куманов.	3.556	24.439	146.911	273	1.880	11.301	155	1.062	6.387	6	43	257
Охридски	1.956	15.034	69.179	178	1.367	5.321	122	940	4.324	5	43	196
Призрен.	2.216	16.914	96.773	369	2.819	16.129	201	1.538	8.797	8	59	337
Пријепољ	1.760	7.682	42.289	352	1.536	8.458	195	853	4.699	17	74	410
Рашки	2.828	12.383	72.545	353	1.548	9.068	202	884	5.182	10	43	254
Скопски	1.737	13.385	73.102	112	863	4.716	61	470	2.565	2	16	88
Тетовски	3.609	22.664	117.329	902	5.666	29.332	328	2.060	10.666	18	110	572
Тиквешки	1.403	6.503	30.774	351	1.626	3.419	156	722	3.419	10	46	220
Јужна Србија	2.540	14.808	81.920	313	1.826	10.100	169	983	5.441	7	43	239

Међу државним мешовитим реалним гимназијама у Јужној Србији током школске 1921/22. године највише је било осморазредних, које су се налазиле у Битољу, Велесу, Куманову, Охриду, Приштини, Скопљу и Штипу, укупно седам. На другом месту су биле гимназије са четири разреда у Гњилану, Ђевђелији, Кавадару, Косовској Митровици, Пријепољу и Струмици, свега шест. Даље су следиле две гимназије са седам разреда у Новом Пазару и Прилепу. По једна гимназија налазила се у Призрену са пет, у Тетову са три и у Ресну са једним разредом.⁸

После пет година и даље је било највише осморазредних државних мешовитих реалних гимназија укупно осам и то у следећим местима: Битољ, Велес, Куманово, Нови Пазар, Охрид, Прилеп, Приштина и Штип. Њихов број се увећао свега за једну, а разлог томе је било ширење организације постојећих гимназија тј. њихов прелазак на осморазредне. Са седам разреда радила је само гимназија у Тетову, а пре пет година било их је две. Са шест разреда биле су гимназије у Ђевђелији и Струмици, које су биле нове у односу на стање пре пет година. У Гњилану и Призрену налазиле су се две петоразредне гимназије, а четвороразредне у Кавадару, Косовској Митровици, Пријепољу, Ресну и Урошевцу. Сада је била једна четвороразредна гимназија мање него пре пет година. Гимназије са три разреда у Дебру и Кичеву биле су нове у структури гимназија, а у односу на стање пре пет година била их је једна више. Скопље је, у току школске 1926/27. године имало три државне реалне гимназије, једну више него пет година раније, и то мешовиту, и мушку са по осам разреда и једну женску са седам разреда.

Поред ових државних гимназија у Битољу је радила једна православна богословија Светог Јована Богослова.⁹

Школске 1926/27. године, у Јужној Србији је било 22 државне реалне гимназије, од којих је 20 мешовитих и по једна мушка и женска. Државне реалне гимназије су биле једини тип средње школе на простору Јужне Србије, међу њима није било реалки. У њима је било 232 одељења са 318 наставничких места, а похађало их је 8.345 ученика.¹⁰ У односу на школску 1921/22. годину, број гимназија повећао се за четири или за 22,22%, одељења за 86, што је пораст од чак 58,90%, наставника је више за 47 или за 17,34%, а ученика за 2.185, односно за 35,47%. Очигледно, структура гимназија (број одељења, наставника и ученика) у Јужној Србији развијала се у једној, иако

⁸ “Средње школе у Краљевини на крају 1921. године”, *Просветни гласник: Службени лист Министарства просвете*, XXXIX, 1, Београд 1922, стр. 36–40, 592–605; Милан К. Петковић, “Годишњак средњих школа за школску 1921.–1922. годину: А – Србија”, *Просветни гласник*...

⁹ “Средња настава”, *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 3, Загреб 1927/28, стр. 89–94.

¹⁰ *Исто*.

неуједначеној, ипак узлазној путањи, што је предствалаало квалитативну разлику у односу на прилике у Северној Србији.

Могуће је приметити један узлазни тренд у развоју структуре гимназија у већини округа Македоније који су припадали покрајини Јужној Србији. Међутим, појединачни примери пружају детаљнији увид у карактеристике тог узлазног тренда. Пример гимназије у Велесу најбоље дочарава неделотворност самог просветног система. Отварање седмог и осмог разреда у овој гимназији дошло је тек након представке грађана министру просвете коју је потврдио и општински суд изјављујући да постоје адекватни услови за проширење гимназије, али да је проблем у наставницима који недовољно раде. Занимљиви су, међутим, и примери Дебарске и Штипске гимназије. Дебарске зато што је радила у приватној згради и без најосновнијих услова, а Штипске зато што су у њу, због специфичних критеријума оцењивања, хрлиле групе ђака да тамо полажу испите.¹¹

Такође, лако је уочити знатно мању утемељеност гимназије у окрузима Старе Србије, где је гимназију имао само косовски округ. То се делимично може објаснити изражено аутархичним стањем њеног друштва, у којем су значајан део чиниле националне мањине: Турци и посебно Албанци, међу којима су процене о неписмености ишле и до 98%, и које поготово нису имале склоности за гимназијско школовање своје деце.¹² Свакако, овоме је доприносила и недовољна мрежа гимназија и њихова неадекватна структура у време турске владавине, односно пре балканских ратова и присаједињења ових крајева Србији.

Summary

High-Schools in Serbia in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes

Key words: *Kingdom of SHS, Serbia, education, high-school*

A high-school in Serbia in the 1921/22 school-year had on the average 11 classes, 20 teachers and 510 students. It was in charge of a territory comprising 1,518.5 km², with 11,998.3 households, i.e. of 65,549.8 inhabitants. There were 1,079.8 households and 5,899.5 inhabitants to a class. The only administrative units surpassing the average number of households and inhabitants to a class were the City of Belgrade with 185 households and 745 inhabitants, the Kragujevac

¹¹ Владан Јовановић, *н. д.*, стр. 62–65, 137–139, 321–333.

¹² Зоран Јањетовић, *Деца царева, пасторчад краљева: Националне мањине у Југославији 1918–1941*, Београд, 2005, стр. 214–263.

District with 567 households and 2,960 inhabitants, the Niš District with 705 households and 4,177 inhabitants, the Čačak District with 866 households and 4,514 inhabitants, the Skopje District with 864 households and 4,716 inhabitants, and the Morava District with 906 households and 4,841 inhabitants per class. Five years later, thanks to the spread of the high-school network, there was one high-school to 1,310 km². Although it had on the average 12.3 classes, it now had “only” 17 teachers and 495 students on the average.

The number of state-run high-schools which offered instruction in four grades, was increased during that five-year period from 53 to 64, i.e. by 11 or by 20.75%.

The non-classical high-school became the general type of secondary school in Serbia and the whole Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes during 1920s. The basic feature of its network and structure was determined by the constant position of Belgrade as the educational center. Throughout that period it had a significant advantage in the structure of high-schools, as compared with other towns and districts. On the other hand, the structure of high-schools wasn't unified enough in other districts. It was much better in districts with major urban centers. Kragujevac, Niš and Skopje are good examples. The share of private high-schools declined sharply in Serbia during the times of the Kingdom of the Serbs Croats and Slovenes as compared with the pre-war times. However, their existence contributed considerably to the balance of the network and the structure of high-schools in certain districts.

Although the development of the network and the structure of high-schools was faster in Southern than in Northern Serbia, it wasn't fast enough to do away with the obvious differences between the two regions. Furthermore, an unequal development of high-schools in South Serbia itself was also very much in evidence, producing significant differences among districts there, some of which remained with no high-schools throughout that period. This was particularly true of the those in the territory of Old Serbia.

ШКОЛОВАЊЕ ЧЕХА И СЛОВАКА У СРБИЈИ 1945–1958.¹

Мр Слободан СЕЛИНИЋ

Апстракт: У раду су анализирани основни елементи школства Чеха и Словака у Србији: број и врста основних и средњих школа, број ученика и наставника, проблеми са недовољним бројем наставника и учбеника, помоћ школама из Чехословачке, школовање наставника за мањинске школе, слање наставника из Чехословачке, стипендирање студената, врсте факултета и виших школа које су највише привлачиле младе Чехе и Словаке и број дипломираних студената.

Кључне речи: Југославија, Чехословачка, Србија, образовање, Чеси и Словаци

Чехословачка је, уз СССР и Пољску, била држава са којом је Југославија имала најбоље односе после Другог светског рата. Период сарадње који се одвијао на основу Уговора о пријатељству, потписаног у Београду 9. маја 1946. године, затим низа редовних трговинских уговора и два посебна уговора о чехословачким испорукама Југославији (један о инвестиционим, други о специјалним, војним испорукама), кроз богату културну сарадњу, школовање југословенских ученика и студената у Чехословачкој итд., био је драматично нарушен сукобом Југославије и Информбироа 1948. године, а инерција историјских процеса продужила је неке рукавце сарадње све до краја 1949. године. Од тада време сарадње сменило је време непријатељства, нетрпељивости, оптужби, пропаганде, хапшења, шпијунирања, суђења, мистериозних убистава, све док Стаљинова смрт 1953. године и процес де-стаљинизације СССР-а нису довели до отопљавања односа Југославије и источноевропских земаља, међу њима и Чехословачке. Средином педесетих година ти односи су нормализовани, поново су размењени амбасадори и потписани нови уговори којима је обновљена сарадња Југославије и Че-

¹ Tento článek vznikl v rámci výzkumného záměru MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

хословачке у многим сферама живота. Све ово време, на територији Југославије живело је око 120.000 Чеха и Словака, које је у једну целину повезивало највише то што им је матична држава у то време била иста. Имали су свој културни и просветни живот, своја културна друштва, националне свечаности, национална удружења, били су изложени утицају и “прве” и “друге” домовине, често и њиховој међусобној борби, део њих се у првим годинама после рата и иселио у матицу. Све време имали су и могућност да своју децу школују у школама на матерњем језику.

Једна од најочљивијих одлика југословенске и српске државе у двадесетом веку било је присуство мањинског становништва у високом проценту. Попис из 1953. године показује да је више од десетине становништва Југославије било нејугословенско становништво и да је трећину становништва Војводине чинило мањинско становништво. Чешка и словачка мањина нису припадале најбројнијим мањинама, али је ипак њихово присуство било приметно. Досељавање Чеха и Словака у југословенске земље датира од 18. века, а повезано је са колонизационом политиком аустријске државе у време владара Карла VI, Марије Терезије, Јосифа II и Леополда II. Наставило се и у наредном веку, и потрајало све до почетка двадесетог.² Словаци су углавном насељавали северне делове Србије (Војводину), а Чеси Хрватску. Словаци су у Бачкој компактно живели у Бачком Петровцу, који је био и културно средиште словачке мањине, Кисачу, Гложану, Пивницама и Селенчи. У Банату компактно су били насељени у Ковачици, Падини, Арадцу, Јаношику и Хајдучици, а у Срему у Старој Пазови, Бољевцима и Ердевику. Средиште културног живота Словака био је Петровац, али то нису прихватили у другим словачким местима, пре свега у великим селима у Старој Пазови и Ковачици. Од других народа, живели су углавном са Србима. Чешко становништво било је највише концентрисано у даруварском крају. Почетком XX века оно је чинило скоро четвртину становништва среза Дарувар. Чеха је било и у Србији. Њихово најстарије насеље у Банату било је Чешко Село, основано 1837. године. Овде је 1921. године живело око 200 Чеха, а било их је у још неким местима у Банату (укупно у Србији 2.035 1921. године), на пример у Великом Средишту, Јасенову, Добричеву, Белој Цркви итд.³ Званични подаци показују да је 1921. године у Југославији (Краљевини СХС) живело 115.535 Чеха и Словака, а да их је 1931. године би-

² Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005, str. 41–57.

³ J. Vaculík, “Balkánští Češi v 19. a 20. století”, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI*, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, Brno, 2006, str. 457, 461; B. Bujošević – S. Subotín, “Povědomí vojvodinských Čechů o svém původu”, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI*, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, Brno, 2006, str. 470.

ло 129.320 (52.909 Чеха и 76.411 Словака). Представници самих мањина су углавном тврдили да их је било нешто више, па су се њихови подаци кретали између 138.000 и 150.000.⁴ Према попису из 1948. године у Југославији је живело 83.626 Словака и 39.015 Чеха, дакле укупно 122.641.⁵ Према попису становништва од 31. марта 1953. године Чеси и Словаци, посматрано збирно, били су по бројности четврта мањина у Југославији. Испред њих су били Шиптари (754.245), Мађари (512.175) и Турци (259.535). Словака је било 84.990, а Чеха 34.517, укупно 119.507. Иза Чеха и Словака били су Бугари (61.708), Румуни (60.364) и Италијани (35.874). Од 84.990 Словака, у Србији је живело њих 75.027 (од тога у Војводини 73.460), а остали махом у Хрватској (9.570), док је од 34.517 Чеха њих 25.954 живело у Хрватској, а остали у Србији (5.948), БиХ (1.638), Словенији (807), а мањих група било је и у Македонији и Црној Гори.⁶ Око 12% становника Југославије 1953. године чинили су нејугословенски народи. Словаци су чинили 0,5%, а Чеси 0,2% укупног становништва Југославије.⁷ У другој половини педесетих, 88% југословенских Словака живело је у Војводини, а 10,8% у Хрватској, док је 73,5% Чеха живело у Хрватској, а 8,8% у Војводини. Национална шароликост била је основна одлика Војводине. Према попису из 1953. године око 35% становника овог дела Србије били су припадници мањина. Чеси и Словаци чинили су 4,5% становништва Војводине и били су најбројнија мањина у овој покрајини после мађарске мањине која је чинила четвртину становништва покрајине.⁸

Попут присуства на територији југословенске државе и школство чешке и словачке мањине је категорија дугог трајања. Послератни развој југословенског друштва донео је и повећање броја школа чешке и словачке мањине. У 1938/39. години постојале су 42 чешке и словачке основне школе са 7.480 ђака и једна гимназија са 516 ђака. Учители и учбеници су пре рата долазили из “старе домовине”. За учитеље су бирани “најбољи просвјетни радници, који су били и глумци, фолклористи, глумци и организатори”. Број школа значајно је порастао после рата. У школској 1955/56. години било је 19 чешких и 35 словачких основних школа са укупно 6.319 ђака, две чешке и 15 словачких осмолетки и гимназија са 2.842 ђака и једна

⁴ Z. Janjetović, *n. d.*, str. 65, 80, 81.

⁵ Архив Југославије (АЈ), фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 15, Статистички подаци о националним мањинама; *Jugoslavija 1918–1988*, Statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 44.

⁶ АЈ, 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ; *Jugoslavija 1918–1988*, Statistički godišnjak, str. 45–49.

⁷ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 15, Статистички подаци о националним мањинама; *Jugoslavija 1918–1988*...

⁸ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 37, Мађарска, румунска, чешка и русинска национална мањина у Југославији; *Исто*, к. 11/1-34, документ 5, Анализа економске проблематике подручја у НР Србији.

словачка учитељска школа са 56 ђака.⁹ Према чехословачким подацима од 28. децембра 1946. године у Југославији су, у складу са Уставом који је гарантовао право мањина на “национални развој”, постојале 22 чешке и 41 словачка основна школа и три словачке средње школе. Чехословачко посланство у Београду оцењивало је да су тиме “за чешку и словачку мањину обезбеђени услови за похађање школа са сопственим наставним језиком”. Старајући се да обезбеди што адекватније услове за школство своје мањине у Југославији, Чехословачко посланство затражило је од Комитета за школе и науку при Влади ФНРЈ и да се при једној вишој педагошкој школи отвори одељење за полазнике чешке и словачке народности како би се на тај начин могли школовати и учитељи за мањинске школе.¹⁰ Настава на словачком и чешком извођена је у Србији и Хрватској, републикама са највећим бројем припадника ова два народа. Територијална настањеност ова два народа одредила је да је чешких школа било више у Хрватској, а словачких у Србији. Број школа у којима су постојала одељења са чешким и словачким наставним језиком у Југославији 1955/56. године, као и број одељења, ученика и наставника у њима види се из следеће табеле.¹¹

Табела 1

Школе са одељењима у којима се настава одржавала на чешком и словачком језику 1955/56. године у Југославији

наставни језик		чешки	словачки
основне школе	школа	19	35
	одељења	39	149
	ученика	903	5.146
	наставника	53	140
средње школе за опште образовање	школа	2	15
	одељења	6	79
	ученика	183	2.659
	наставника	14	124
школе за образовање наставног кадра	школа	-	1
	одељења	-	3
	ученика	-	56
	наставника	-	17

Извор: АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 34, Школе националних мањина у 1955/56.

⁹ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 25, Спољна политика и трговина.

¹⁰ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (AMZV) Praha, Teritoriální odbory - obyčejné (TO-o), Jugoslávie, karton 10, číslo 18.312./46.

¹¹ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 34, Школе националних мањина у 1955/56.

О развоју школства словачке и чешке мањине на територији Војводине говоре и следећи подаци. У школској 1939/40. години са словачким наставним језиком било је 105 одељења четвороразредне основне школе са 5.325 ученика и 126 учитеља и једна потпуна гимназија са 10 одељења и 316 ученика. Школске 1945/46. било је 152 одељења нижих и виших разреда основних школа, 7.776 ученика и 128 учитеља и наставника и једна потпуна гимназија са 664 ученика. Према подацима Чехословачког посланства у Београду послатим у Праг 3. септембра 1946. године, у Банату су постојале и четири чешке школе са 212 ђака. Школске 1952/53. постојало је 173 словачка одељења осмогодишњег школовања са 7.200 ученика и 157 учитеља и наставника, једна виша гимназија са четири одељења, 110 ученика, 24 наставника и професора и једна учитељска школа са три одељења и 72 ученика.¹² Према подацима из 1958, на територији Војводине у словачким основним школама била су 233 одељења са 8.050 ученика, у гимназијама су била четири одељења са 130 ученика, у једном одељењу кадровске (учитељске) школе било је 15 ученика, а Словаци су имали и три одељења у другим врстама школа (школе ученика у привреди) са 47 ученика.¹³

Међутим, у другој половини педесетих у срезу Панчево уочено је да је све већи број родитеља Словака тражио да њихова деца похађају наставу на српском језику, што је вероватно било последица тога да је све мање деце остајало код куће после осмогодишњег школовања а све више их је продужавало школовање или се запошљавало у некој привредној грани. И за једно и за друго било им је потребно боље знање српског језика. За Југославију је тај процес био “нормалан у условима нашег брзог развитка када се све више газе не само уске границе појединих места него и далеко ширих подручја”. Врло сличне тенденције појавиле су се и у неким чешким срединама у Хрватској. Уз поменуте разлоге који су постојали код словачке мањине, овоме је код чешке мањине доприносило и то што су чешка деца, због недостатка уџбеника на чешком језику, учила код куће из уџбеника на српском и хрватском, а у школи одговарала на чешком, што је понекад доводило до слабијег успеха. Њихови родитељи, посебно ако се радило о деци која су желела да наставе школовање, исказивали су жељу да деца похађају наставу на српскохрватском језику.¹⁴

Једна од најпознатијих чешких школа на територији Србије била је Масарикова школа у Београду (*Československá škola Masarykova v Bělehradě*).

¹² AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, číslo 12148/46; АЈ фонд 142, ССРН, 101/452, Материјали о раду Комисије за националне мањине.

¹³ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 8/1-41, документ 11, Уџбеници за школе националних мањина у АП Војводини; *Исто*, к. 9/1-36, документ 16, Записник за састанак Савета за просветна питања националних мањина.

¹⁴ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 15, Општи преглед националних мањина на територији среза Панчево; *Исто*, к. 971-36, документ 25, Културно-просветни проблеми националних мањина у НР Хрватској.

Значај школе је далеко превазилазио број ученика који су је похађали и који је износио око тридесетак. Ова школа је окупљала око себе чехословачку децу, омладину, учене људе, елиту и дипломате, чинила да односи београдске чехословачке колоније и београдског, српског и југословенског друштва буду добри, неговала националну културу, језик, музику, ношњу, историју, помагала да млади Чеси и Словаци не забораве матерњи језик, матичну земљу и историју народа чији су део били, помагала да се чехословачка заједница лакше прилагоди крупним политичким променама у послератној Југославији. Школа се налазила на другом спрату Чехословачког дома.¹⁵ Била је једна од четири чешке допунске школе на територији Југославије (уз школе у Загребу, Великом Средишту и Међурићу). Чехословачка држава се прилично старала да обезбеди нормалан рад овим школама. Из рада Масарикове школе видимо да им је матична држава слала учитеље, новац, одећу, обућу, књиге, а стање у овим школама контролисала је инспекцијом коју је вршила службеница Министарства школства и просвете послата из Прага.¹⁶

Током рата окупатор је власницима одузео Чехословачки дом и библиотеку, па су по ослобођењу Београда чехословачка војна мисија и чехословачки народни одбор повели акцију за враћање дома власнику, што је и учињено марта 1945. године. Ова акција била је поверена учитељу Аугустину Стреиту. По враћању дома власницима, чехословачка колонија у Београду се посветила оспособљавању зграде за школске и просветне намене, па су спроведени радови на опремању две учионице и кабинета на другом спрату, стана директора школе на трећем спрату, сале за предавања и просторије за библиотеку на првом спрату и велике сале за телесне вежбе. Иначе, током рата окупатор је био преуредио ове просторије, а после ослобођења до враћања власницима просторије је користила југословенска војска, изгледа за потребе својих болесника.¹⁷

У јануару 1946. године у школи је учило 34 ђака (12 дечака и 22 девојчице). Прва послератна школска година у овој школи била је 1944/45. година. Тада је настава држана према скраћеном програму који је прописало југословенско Министарство просвете, а наставних дана било је 56. У тим првим поратним данима прораду наставног градива ометало је слабо знање матерњег језика и осредња основа наслеђена из ранијих година. Настави је просечно присуствовало нешто више од 90% ученика. Тако су од школе одвајале заразне болести (мале богиње, заушке и грип), неповољни временски услови и недостатак одеће и обуће. Око две трећине ученика

¹⁵ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva; Isto, číslo: 14.599/47, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o zahájení školního roku.

¹⁶ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. A 100.605/47-VI/6R, Věc: Inspekce českých škol v Jugoslavii.

¹⁷ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, číslo 3817/46, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o činnosti v roce 1945.

(63%) било је римокатоличке вероисповести.¹⁸ Месеци летњег распуста 1947. године били су искоришћени за посету деце Чехословачкој. На челу са Стреитом и његовом супругом, педесетак деце боравило је два месеца у Чехословачкој. Школска 1947/48. година почела је 1. септембра 1947, уз присуство родитеља. У школу је било уписано 30 деце (14 дечака и 16 девојчица). Међу њима је Чеха било 20, Словака 4, а Срба 6. Њих 11 су били чехословачки, а 19 југословенски држављани. Римокатолика је било 18, православних 10, један је припадао евангелистичкој реформистичкој цркви, а за једног ученика или нису постојали подаци о вероисповести или није био верник. Последњег дана 1947. године у школи је учило 26 ђака (по 13 дечака и девојчица).¹⁹ Број ђака је остајао углавном константан, па их је на почетку школске 1950/51. било 26 (14 дечака и 12 девојчица). Чехословачких држављана било је 12, југословенских 13, а једно дете било је, бар према подацима управе школе, без држављанства. Чеха је било 17, Словака 4, а Срба 5. Римокатолика је било 13, православца 10, евангелистичких реформиста једно, а без вероисповести било је двоје деце. Ова школска година почела је 10. септембра у складу са наредбом Министарства просвете Србије. И овога пута је почетак наставе обележен свечано, уз присуство родитеља (остало је забележено да их је било 23), пријатеља и “покровитеља” школе. Почетак школске године обележен је предавањем директора Аугустина Стреита о словачком устанку из 1944. године, његовом политичком, војном и моралном значају за чешки и словачки народ и о значају 6. октобра 1944. године који је био проглашен и за дан чехословачке војске.²⁰

Управник школе је био Аугустин Стреит и имао је низ функција и обавеза и ван школе. Активно је радио у удружењу *Československá obec* и у њему био члан културног и певачког одбора. Старао се о програму прослава које је организовала школа, тесно сарађивао са чехословачком омладином, одржавао везе са градским властима. Истовремено је био и учитељ. Уз њега наставу су, према подацима из марта 1946, држали и Л. Кашперова, Ж. Јелинкова и Л. Маринковић. У школској 1947/48. години наставу су држали Аугустин Стреит, Марта Лупретова која је била учитељица Дома за васпитање омладине из Београда и која је предавала југословенске предмете (језик, историју и географију), римокатолички катехета (вероучитељ) др Антонин Хочавац и Ружена Милановић (рођена Микулова).²¹

¹⁸ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. jed. 25/46, Věc: Zpráva za první pololetí školního roku 1945–1946; *Isto*, 10, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva; *Isto*, číslo: 14.559/47, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o zahájení školního roku.

¹⁹ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva; *Isto*, číslo: 14.559/47, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o zahájení školního roku.; *Isto*, čís. jed. 10/48, Věc: Zpráva o činnosti za první období školního roku 1947/48.

²⁰ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, č. 4233/50; *Isto*, čís. jed. 200/50, Věc: Zahajovací zpráva.

²¹ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. jed. 25/46, Věc: Zpráva za první pololetí školního roku 1945–1946; *Isto*, 10, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva; *Isto*, číslo: 14.559/47, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o zahájení školního roku; *Isto*, čís. jed. 10/48, Věc: Zpráva o činnosti za první období školního roku 1947/48.

Распоред часова и предмета био је уређен тако да одговара захтевима које је својим решењима постављало Министарство школа и просвете Србије. Уџбеници и приручници били су купљени у Чехословачкој. Ћачка библиотека бројала је 1947. године 158 књига. У школској 1947/48. години 26 читалаца прочитало је 647 књига. То значи да су скоро сви ђаци редовно читали књиге и да је један читалац током школске године прочитао просечно 25 књига, што је свакако био резултат вредан хвале. Ученица шестог разреда Божена Черна је прочитала 45 књига и била је највреднији корисник библиотечког фонда. Своју библиотеку су имали и учитељи. У њој су биле 92 књиге, углавном методолошки застареле. Већ на почетку школске 1950/51. године библиотечки фонд школе био је осетно богатији. Тада је школска библиотека поседовала 421 ђачку књигу, 34 омладинске књиге, 70 југословенских пионирских књига и 211 књига за учитеље. Управа школе јавила је у Праг да је интерес ђака и родитеља за “добру чешку и словачку књигу” био велики.²² Колико су мањинска чехословачка удружења бринула о школи говори и то што је најпознатије удружење *Československá obec* купило школске 1947/48. луткарско позориште, па је школа радила на томе да га стави у функцију. Од великог значаја за школу било је то што је Министарство просвете Србије 7. маја 1947. донело решење којим је ова школа обезбеђивала и проходност за даље школовање, па су ђаци чешке народности који су те године завршили пети разред основне школе могли уписати други разред гимназије у следећој школској години, а ученици који су завршили шести разред основне школе могли су уписати трећи разред гимназије.²³

Масарикова школа је организовала и курсеве чешког језика (курс за почетнике и за оне који су већ били поодмакли у знању). Наставу су држали управник школе Стреит и Љубинка Маринковић. Како међу ђацима школе тако је и међу полазницима курса био немали број оних који су већ до средине фебруара 1946. године отишли у Чехословачку. Само из групе која је похађала виши језички курс у Чехословачку је отишло њих 11. Иначе, сви полазници овог курса били су чланови певачког збора чехословачке колоније. Ћаци школе могли су користити и књиге које је школа поседовала у својој библиотеци. Мада је недовољно познавање матерњег језика било препрека за читање књига из библиотеке, ипак је током два месеца 17 ученика прочитало 152 књиге. Млади чехословачке београдске колоније су били организовани у кружок чехословачке омладине који је септембра 1945. имао 56 чланова. До фебруара 1946. године у Чехословачку је отишло на студије 16 чланова. Са приливом нових, кружок је средином фебруара 1946.

²² AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, č. 4233/50; *Isto*, čís. jed. 200/50, Věc: Zahajovací zpráva; *Isto*, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva; *Isto*, číslo: 14.559/47, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o zahájení školního roku.

²³ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva; *Isto*, číslo: 14.559/47, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o zahájení školního roku.

бројао 46 чланова. Он је био одбор мањинског удружења Československá obec (Чехословачка општина) и старао се о библиотеци удружења која је у фебруару 1946. године имала 1.627 књига из белетристике, 112 “поучних књига” и 159 стручних књига, што је чинило лепу збирку од око 2.000 књига. Омладина је своје састанке одржавала сваке недеље и они су имали двоструки карактер – поучни (предавања) и забавни. Тако су млади Чеси приређивали предавања о просветитељству, односу синдиката и власти у Чехословачкој, Тридесетогодишњем рату и боју на Белој гори, хуситима, словачком устанку, омладини у Чехословачкој, Т. Г. Масарику, развоју народне културе, модерном ратовању итд. Податак да су ова предавања у периоду од 23. септембра 1945. до 27. јануара 1946. године држана сваке недеље, сем две (једном вероватно због тога што је предавање падало на православни Божић) јасно говори о дисциплинованости, доброј организованости и високом степену националне свести београдске чехословачке колоније, пре свега њеног подмлатка. Тако је у овом периоду одржано 17 предавања. У свим прославама које је организовала чехословачка школа и уопште колонија у Београду, најактивнији је био управо кружок чехословачке омладине. Била је саставни део прослава не само чехословачких националних празника већ и српских и југословенских. Приређивала је културни и уметнички програм на овим прославама. Прославу 20. октобра, дана ослобођења Београда, улепшала је народним ношњама којима је украсила балкон Чехословачког посланства, а организовала је чак и интерну забаву поводом православне Нове године 13. јануара 1946. Већина чланова овог кружока певала је и у певачком збору чехословачке колоније, који је вежбао два пута седмично под руководством професора Вацлава Ведрала. Овај хор наступио је крајем 1945. године и два пута јавно: приликом прославе Дана слободе 28. октобра и дан касније на Централном гробљу приликом сахране посмртних остатака борца за слободу Бжетислава Кхома.²⁴

Сам управник школе Стреит описао је односе између чехословачких и југословенских учитеља, као и школе и градских власти као “срдачне и пријатељске”. Управник је учествовао на саветовањима југословенских учитеља одржаваних на иницијативу просветног одељења Извршног народног одбора Београда, био је у одличним односима са директором школе “Његош” и градским просветним властима. Из те сарадње проистекао је и поклон у књигама који је преко Стреита просветном одељењу послало Министарство просвете Чехословачке и чланак који је за *Просветни преглед* написао Стреит. Он је присуствовао и састанцима свих директора београдских школа на којима је био и представник Министарства посвете Србије. Директор Стреит и учитељица Лудмила Кашперова били су и чланови Савеза про-

²⁴ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. jed. 25/46, Věc: Zpráva za první pololetí školního roku 1945–1946; Isto, 10, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva; Isto, číslo: 14.559/47, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o zahájení školního roku.

светних радника и намештеника из Београда. У административном смислу управа школе је била подређана Просветном одељењу ИОНО, коме је сваког месеца слала податке о броју ученика, учитеља итд. О здрављу ученика бринула се школска лекарска служба ИОНО Београда. Свако дете је систематски прегледано на почетку и на крају школске године и имало је сопствени здравствени картон. Сем тога децу је сваке седмице обилазила и медицинска сестра. Школске власти, учитељи и сама деца посвећивали су доста пажње одржавању хигијене и чистоће у школи. Чехословачка колонија у Београду имала је и свој школски одбор. Крајем 1945. године своје представнике у школски одбор именовали су Удружење чехословачких жена, мањинско удружење *Československá obec* и родитељи ученика.²⁵

Велику активност у раду школе показивали су и родитељи ученика који су имали своје удружење (у њему је септембра 1950. године било 37 чланова). Родитеље ученика срећемо на прославама и почецима школских година, њихово удружење је одржавало састанке, расправљало о питањима везаним за рад школе и бирало своје представнике у школски одбор. Добра посећеност ових скупова указивала је на велико интересовање родитеља за рад школе. Неретко родитељи су и материјално помагали своју школу, па је њихова помоћ, уз помоћ Чехословачке амбасаде (Посланства у Београду), чехословачких мањинских удружења у Београду (пре свега Чехословачке општине и Удружења чехословачких жена) и појединаца и институција из Чехословачке била важна потпора опстајању школе. Ове институције и појединци чинили су праву мрежу људи којима је циљ било обезбеђивање не-сметаног рада њихове школе у срцу југословенске престонице. Давали су и поклањали огрев, одећу, обућу, тканине, новац, књиге, све што су имали и што је могло користити. Тако се у зиму 1945/46. године највише бринуло о обезбеђивању грејања за школу, а помоћ коју је школа у том смислу добијала од чехословачког посланика у Београду др Јосефа Корбела у новцу и коксу сведочи о бризи целе чехословачке заједнице за ову школу. О тешким условима рада сведочи и то што је све до 16. децембра 1945. године 21 ученик учио у просторији која није грејана и у којој се температура кретала између 4 и 12 степени. Због тога их је управник школе јавно похвалио. Проблем издржавања школе и обезбеђивања елементарних услова за њен рад постојао је и наредних година. Тако је на почетку школске 1950/51. године школа молила за помоћ чехословачке државе у огреву (угљу или коксу), а родитељи су на састанку свог удружења 10. септембра 1950. године решили да помогну школу месечним дотацијама од по 1.100 динара.²⁶

²⁵ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. jed. 25/46, Věc: Zpráva za první pololetí školního roku 1945–1946; *Isto*, 10, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva; *Isto*, číslo: 14.559/47, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o zahájení školního roku.

²⁶ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, č. 4233/50; *Isto*, čís. jed. 200/50, Věc: Zahajovací zpráva; *Isto*, čís. jed. 25/46, Věc: Zpráva za první pololetí školního roku 1945–1946; *Isto*, 10, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva.

Посебно су прославе важних датума биле права прилика да се искаже верност и воља чехословачке државе и колоније у Београду да се материјално помогне Масарикова школа. У првој школској години после рата славлени су чехословачки (28. септембар – Свети Вацлав, 28. октобар), југословенски (20. октобар, 29. новембар), и верски празници (од 24. децембра до 1. јануара – распуст за католички Божић, 7–10. јануар – распуст за православни Божић). Прослава ових датума састојала се из државних химни, поздравних говора управника школе, позоришних дела и рецитација. Прослави су присуствовали и чехословачки посланик Корбел и представници свих чехословачких удружења. Ове прославе далеко су превазилазиле оквири школе и биле су прилика да се на једном месту окупе сви најважнији представници чехословачке колоније у југословенској и српској престоници. О томе сведочи и то што је ова прослава искоришћена и да најмлађи чланови чехословачке колоније буду даровани одећом коју је послао чехословачки Црвени крст. Поводом прославе Божића приређена је забава са културним програмом 23. децембра. Делење поклона није изостало ни овога пута, а било је праћено говором председнице Удружења чехословачких жена Павле Милетићове, супруге бившег министра социјалне заштите. Ђаци Масарикове школе добили су тада божићне колаче, свеже и сушено воће, одело, ципеле. И овога пута са својим сународницима били су чехословачки посланик Корбел и његова супруга. Масарикова школа је 1946. године прославила и Светог Саву. Тако је 27. јануар прослављен као годишњица смрти заштитника српске школске младежи. У овој чехословачкој школи српски светац је прослављен химном светом Сави, говором управника школе, говором о значају светог Саве који је одржала учитељица Лудмила Кашперова која је у школи предавала југословенске предмете. И овога пута Чехословачко посланство је имало своје представнике на прослави: аташеа за штампу професора Марека и другог секретара посланства др Мичатека. Ове посете представника Посланства школи додатно илустрју бригу чехословачких званичних представника у Београду за школовање својих сународника. Сем посета приликом прослава, чехословачки званичници обилазили су школу и другим данима, па је тако 2. јануара 1946. године школу посетила и супруга посланика Корбела. Предвођени директором школе и својим наставницима ученици су више пута ишли и на излете по граду. Обилазили су Калемегдан, Дедиње, Народни музеј, Јатаган-малу, прометније улице у граду и друга места.²⁷

Чехословачка држава је искористила и Божић 1947. године да би још једном материјално подржала рад Масарикове школе и чехословачку колонију у Београду уопште. Са свих страна стизали су одећа, текстил, обућа, књиге и новац. Низ институција и појединаца из Чехословачке послао је

²⁷ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. jed. 25/46, Věc: Zpráva za první pololetí školního roku 1945–1946; *Isto*, 10, čís. jed. 284/47, Věc: Zahajovací zpráva; *Isto*, číslo: 14.559/47, Věc: Čs. Masarykova škola v Bělehradě, zpráva o zahájení školního roku.

божићне поклоне школи и ученицима. Министарство иностраних послова Чехословачке послало је 1.500 динара, Чехословачки Црвени крст послао је из Прага Удружењу чехословачких жена у Београду пошилику ношене одеће, а Министарство школства и просвете Чехословачке даровало је ученицима књиге (око 250 примерака књига Ржихе, Мелцера, Карела Хроцха, Карела Бодлака, Едуарда Таборског, Јарослава Пеуера, Јана Хостана, Карела Вашека). Акцији су се придружили и појединци. Супруга председника чехословачке владе и вође Комунистичке партије Чехословачке Марта Готвалдова поклонила је дечије чарапе, фланел и свилу, а чехословачки амбасадор у Београду Корбел поклатио је Удружењу чехословачких жена 64 пара ципела.

Божић је био повод и да Удружење чехословачких жена подели ученицима поклоне (шећер, слаткише и воће) 21. децембра 1947. године у сали у Чехословачком дому. Свечаност су обележили наступи ученика који су рецитовали дела познатих чехословачких писаца (Јан Неруда, Јан Алда, Карел Мажек, Хануш Седлачек итд.). Супруга посланика Корбела – Ана Корбелова и овога пута је била са својим сународницима. У школској 1947/48. години ђаци Масарикове школе одржали су и неколико прослава које су биле диктиране југословенским прописима, односно наређењима југословенских власти (Министарства просвете). Тако су попут свих других београдских школа и ђаци Масарикове школе свечано дочекали Нову годину 1. јануара и исто тако свечано обележили крај првог полугодишта свечаностима и родитељским састанком 1. фебруара 1948. године. Новогодишњу прославу приредиле су пионирске организације, па је то био један од видова продора југословенског друштва, тачније власти и послератног поретка, у живот чехословачке школе и заједнице у Београду. Зато не чуди и што је вођа пионирске чете Масарикове школе била Југословенка Смиљка Минковић која је на прослави и поделила поклоне.²⁸

И друге чехословачке школе на територији Србије добијале су материјалну помоћ из матице. Велику улогу у томе, као уосталом уопште у бризи о мањини у Југославији имао је *Československý ústav zahraniční*. Само школи у Чешком Селу (округ Вршац) ова институција даровала је марта 1948. године књиге у вредности од 1.581 круне. Ово место било је најстарије чешко насеље у Банату и у њему је чешка школа постојала још половином 19. века. Школа је 1893. била помаћарена, али је 1918. године обновљена.²⁹

Масарикова школа у Београду осетила је промену политичких прилика и односа између Југославије и Чехословачке најкасније 1950. године.

²⁸ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, číslo 2906/48, Věc: Česká škola Masarykova v Bělehradě, vánočná nadílka; *Isto*, čís. jed. 74/48, Věc: Celková zpráva o vánoční nadílce; J. Vaculík, „Balkánští Češi v 19. a 20. století“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI*, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, Brno, 2006, str. 461.

²⁹ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, Československý ústav zahraniční, v Praze dne 29. 3. 1948, 108602.

Тада није било могуће орагнизовати одлазак деце током летњег распуста у Чехословачку. На допис по питању одласка деце у Чехословачку упућен маја 1950. године југословенском Комитету за културу и науку није стигао одговор. Тог лета се могло летовати само у унутрашњости земље, па су четири девојчице летовале у Орашцу у околини Младеновца, два дечака су ишла на море, а три дечака су била у опоравилишту Јарменовци у околини Младеновца.³⁰ И пре тога, у првој половини године, због све заоштренијих односа Југославије и Чехословачке, Југославија је организовала преузимање удружења *Československá obec*, а у том смислу одржан је скуп чланова овог удружења 5. марта 1950. године на коме је осуђена чехословачка политика. Тиме се поставило и питање школе и њеног директора Стреита. Изгледа да је Стреит на неки начин одбио да се стави у службу Чехословачке амбасаде у покушају да се спречи настојање југословенске стране да преузме контролу над мањинским удружењем *Československá obec*. Према извештајима Амбасаде, Стреит се правдао тиме да је његова обавеза била да буде политички неутралан и да га је на немешање у политику обавезивало и решење Министарства школства и просвете из 1946. године и оптуживао је Амбасаду да од њега хоће да направи “жртвено јагње”. То је Амбасаду навело на закључак да се Стреит није држао онако како је приличило чехословачком грађанину и затражила је његово опозивање. Међутим, Министарство иностраних послова Чехословачке није било склоно тако наглим потезима, свесно чињенице да би, после губитка утицаја у мањинским удружењима у Југославији, опозивањем Стреита у суштини затворило и школу у Београду и тако изгубило позицију и утицај који је још имало на живот своје мањине.³¹ Вероватно не дуго после тога, Масарикова школа у Београду је ипак затворена. Осим ње затворена је и допунска чешка школа у Великом Средишту. Затварање ових школа било је праћено опозивом и враћањем учитеља, па су у Чехословачку врћени учитељи Стреит и Бравенец. Тако су средином јула 1951. године у Југославији радиле још две чешке допунске школе: у Загребу (учитељ Сосновец) и Међурићу (учитељ Кот). У таквој ситуацији чехословачко Министарство школства, науке и уметности је процењивало да школе у “фашистичком режиму Титове Југославије” могу “испунити своју мисију само делимично и са великим потешкоћама”. Зато је ово министарство размишљало о затварању и преосталих школа и повратку учитеља у земљу, а о овом питању тражило је мишљење Министарства иностраних послова.³² Затварање чехословачке школе у Београду и повратак учитеља Стреита у Чехословачку нису означили и крај спорова Југославије и Чехословачке. Наиме, од краја 1952. године отворило се питање власништва над делом предмета који су се налазили у једној просторији у школи

³⁰ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, č. 4233/50; *Isto*, čís. jed. 200/50, Věc: Zahajovací zpráva.

³¹ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 5, číslo 117.146/50, Věc: Československá obec v Bělehradě.

³² AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. 3250/51-2/5.

(радио-апарат, десет сандука педагошке литературе и децимална вага). Ови предмети су били пописани, али чехословачка страна није успевала да их преузме због става југословенских власти да се није радило о чехословачкој имовини. Наредни месеци нису донели решење спора и протicali су у разменама нота две дипломатије.³³

Југославија се трудила да својим наставним системом образује учитеље и за мањинске школе. Они су се образовали у средњим школама за образовање учитеља. За чешку мањину таква школа радила је у Пакрацу, а за словачку у Бачком Петровцу. У школској 1959/60. години словачка школа у Петровцу имала је два одељења, 57 ученика и 13 наставника. За образовање наставника за предметну наставу постојала је у целој Југославији 1960/61. године 21 виша школа. Словачки наставници могли су се образовати у Новом Саду на вишој школи за мађарски и словачки језик и књижевност.³⁴ Ипак, било је тешко обезбедити потребан број наставника за мањинске школе. Наставници су се морали придобијати “убеђивањем и агитацијом”, јер су знали да им рад у овим школама због двојезичности доноси више посла, а осим тога следиле су им обавезе на културно-просветном и политичком раду. Иако се држава трудила да школује што више наставника за наставу на језицима мањина (на пример, 95% учитеља Мађара који су 1958. радили у школама школовано је у југословенским учитељским школама), па и словачке мањине, проблем наставног кадра је опстајао из године у годину. Чак и петнаест година после рата за мањинске школе у Војводини недостајало је 600, а за шиптарске школе на Косову и Метохији чак 1.100 наставника. У Војводини је од ослобођења до 1958. године кроз учитељске школе оспособљено 137 Словака, а на ВПШ-у дипломирао је 67 Словака.³⁵ Велики проблем у настави на словачком језику била је и стручност наставника, па је било појава да су у вишим разредима основне школе наставу морали изводити учитељи, јер наставника једноставно није било. Прецизно говорећи, чак 37,6% предметне наставе (настава у вишим разредима основних школа) у словачким школама изводила су нестручна лица, тј. наставници који за то нису имали довољан степен образовања. Код других мањина, тај проценат је био чак и већи (мађарске 42,7%, румунске 65,3%, шиптарске 93,1%).³⁶

³³ AMZV, TO-o, Jugoslávie, karton 10, čís. 148.317/53-ZEO-2, Věc: Převzetí majetku čs. školy v Bělehradě.

³⁴ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к 7/1-36, документ 33, образовање и стручно усавршавање наставника у школама националних мањина.

³⁵ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к 7/1-36, документ 9, Проблеми школства код националних мањина на територији АП Војводине; Исто, документ 27, Информација...; Исто, к. 9/1-36, документ 12, Карактеристике...

³⁶ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 15, Општи преглед националних мањина на територији среза Панчево; Исто, к. 7/1-36, документ 33, образовање и стручно усавршавање...

Да би се ублажио проблем недостатка наставника, прибегавало се њиховом довођењу из Чехословачке. Већина учитеља и професора била је школована само на југословенским високим школама, па је то бар делом био разлог за сталне молбе да се омогући долазак наставника из Чехословачке који би југословенским колегама држали стручне курсеве. Учитељи који су се школовали у југословенским школама веома слабо су познавали матерњи језик. Да би се ублажио недостатак наставног особља, прибегавано је и премештању постојећег. Тако су југословенске власти 1947. године удовољиле молби Чехословачке амбасаде да се двоје наставника Чеха (проф. Кубичек и његова супруга) преместе из Зенице у гимназију у Дарувару у којој је тада постојао само један професор за чешки језик иако је 30% ученика у гимназији било чешке народности. Следећа мера било је довођење наставника из саме Чехословачке. Наиме, Југославија је после рата у неколико наврата одобрила долазак учитеља из Чехословачке. Међутим, Југославија се није сложила са захтевом Чехословачке изнетим 15. новембра 1946. године да чехословачко Министарство школа преузме “потпуни или делимични персонални издатак за извесне чешке школе у Југославији”. Чехословачкој је било највише стало до школа у срезу Дарувар. Чехословачка је за себе тражила право да, уз сагласност југословенских власти, поставља учитеље, да испитује њихову квалификацију и замењује неквалификоване учитеље квалификованим које би слала из Чехословачке. Чехословачко Министарство школа имало би по овом предлогу “право педагошког надзора” над овим школама. За југословенске просветне институције и саму дипломатију предлог је био неприхватљив, јер је значио издвајање чешких мањинских школа из југословенског просветног система. Ипак, Југославија је излазила у сусрет појединачним молбама, али није желела да ову праксу озакони као важећи систем у односима са Чехословачком. Тако су дате дозволе за долазак учитеља за школе у Загребу и Великом Средишту, а у фебруару 1947. године Комитет за школе и науку Владе Југославије одобрио је молбу Чехословачке амбасаде да из Чехословачке дође учитељ који би у школи у Дарувару предавао у чешком одељењу хрватске школе. Тог учитеља требало је да плаћа чехословачко Министарство школа и просвете. Било је случајева да су учитеље из Чехословачке тражиле саме чешке културне институције у хрватским местима. Тада се дешавало да у чешку школу у Хрватској дође учитељ из Чехословачке, а да југословенске власти нису поседовале никакве податке о том учитељу (на пример, случај учитеља Јозефа Кота који је на позив *Čechoslovenske besede* из Међурића дошао у чешку основну школу у Међурић, округ Дарувар). Већ уочи почетка школске 1947/1948. године говорило се о седам учитеља из Чехословачке који је те године требало да уче чешку децу у школама у Дарувару, Кончаници, Ивановом Селу, Брестовцу, Доњим Сређанима, Бјеловару и Јазвенику. Осим тога, и у Масариковој школи у Београду радио је учитељ из

Чехословачке Аугустин Стреит.³⁷ Иако се чехословачка држава трудила да школовање својих сународника у Југославији помогне слањем учитеља из домовине, није увек било лако изаћи у сусрет потребама мањинских школа у Југославији за наставницима из матичне државе. Утисак је да је било лакше обезбедити наставнике (или учитеље) Чехе него Словаке, па се и сви до сада наведени подаци о чехословачким наставницима послатим из Чехословачке у Југославију вероватно односе само на Чехе. Иако се Президијум Повереништва Словачког народног већа за школство и просвету сложио јануара 1946. године да проблем недостатка учитеља за словачке школе у Југославији треба решити слањем словачких учитеља из Чехословачке, то није било лако реализовати.³⁸ Да је у Словачкој било тешко наћи наставнике за слање у Југославију, сведочи и одговор словачког Повереништва школства и просвете из Братиславе упућен 24. априла 1947. Чехословачкој амбасади у Београду у коме је повереништво уверавало да је спремно да помогне школство својих сународника у Југославији, али се правдало да се на два расписана конкурса за слање словачких учитеља у Југославији није нико пријавио. Супротно од тога, словачки учитељи су много више тражили повратак из Југославије у Словачку и запослење у тамошњим државним школама.³⁹ Чехословачка држава је водила рачуна да учитељи које је слала у Југославију буду одани држави и политички подобни, посебно после 1948. године. Процену верности и подобности учитеља и њиховог понашања током боравка у Југославији вршила је Чехословачка амбасада у Београду. Тако је Амбасада 24. јануара 1950. године јавила Министарству иностраних послова у Прагу да су четири учитеља чешких допунских школа у Југославији (Аугустин Стреит у Београду, Антонин Бравенец у Великом Средишту, Ото Сосновец у Загребу и Јосеф Кот у Међурићу) били верни држави и политички „поуздани“, да у погледу њихове стручне квалификованости и оданости „народно-демократском уређењу“ до тада није било откривено ништа неправилно, па су дате препоруке за њихов даљи рад.⁴⁰

Велики проблем у раду чешких и словачких школа у Југославији представљао је и недостатак читанки, граматика, рачунаљки, уџбеника

³⁷ АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф. 51, ј. 121, Чехословачки држављани на студијама у ФНРЈ 1946-1948, број 5347 и 7402; *Исто*, ф. 3, ј. 11, Иностране мањинске школе, Пов. бр. 172; *Исто*, ф. 27, ј. 65, Иностране мањинске школе, број 2856, 3442, 4162, 7291, 3944, 6867.

³⁸ Од амбасаде Чехословачке у Београду тада је из Братиславе затражено да провери да ли су југословенске власти вољне да дозволе долазак словачких учитеља и професора, да ли би их плаћале и у коликој мери и да ли су словачке школе снабдевене уџбеницима и ако нису да ли се могу користити они из Чехословачке. AMZV Praha, ТО-о, Jugoslávie, karton 10, ч. 54/46-prez.č., Vec: Vysielanie slovenských učitelov a profesorov na slov. ľudové a stredné školy do Juhoslávie - predbežné informácie žiadna.

³⁹ AMZV, ТО-о, Jugoslávie, karton 10, ч. 180.555/47-h/VI-4, Věc: Juhoslávia, stav slovenského školstva, zákaz preberav učiteľov.

⁴⁰ AMZV, ТО-о, Jugoslávie, karton 10, ч. 12/dův/50.

и осталих помагала, јер ова средства ни издалека нису задовољавала све школске потребе. Чешких уџбеника штампано је после рата веома мало, због малог тиража трошкови су били веома високи, па је за њихово финансирање био потребан велики регрес, кога често није било, па је изостајало штампање. Тако су објављивани само уџбеници за потребе чешких школа у прва четири разреда. Осим њих коришћени су уџбеници на српском и хрватском, пошто су чешка деца познавала овај језик. То је био и разлог због кога југословенски уџбеници нису морали бити превођени на чешки. Чак и они уџбеници који су штампани, углавном су штампани на три до пет година, па су заостајали за наставним плановима. Изгледа да је после рата морала бити коришћена чак и литература из доба Краљевине која је преживела рат.⁴¹ У Војводини су до 1952. године уџбенике за мањине, па и словачку, штампали различити издавачи. Од 1952. године “Култура“ је добила и задатак издавања уџбеника на словачком језику, да би 1956. године Савет за просвету АП Војводине формирао посебну Комисију за уџбенике мањина. Издавање уџбеника на словачком језику делило је судбину објављивања уџбеника за све друге мањине. Тиражи су били мали (око 2.000), трошкови велики, продајна цена је била два пута нижа од производне, па је разлику, тј. губитак морала да надокнађује држава. У првим годинама после рата издавање уџбеника на словачком текло је врло слабо (само десет уџбеника до 1951. године). Од 1946. до 1958. године на словачком језику је издато 67 уџбеника у тиражу од 141.580 примерака, али је на залихама било скоро 32.000 примерака. Средином педесетих снабдевеност школа словачким уџбеницима била је свега 43%, да би се пар година касније очекивало да достигне проценат од 85%.⁴²

Део младих Чеха и Словака одлучивао се за продужење школовања по завршеној средњој школи, односно за стицање факултетског образовања. Најважнији универзитетски центри према којима се кретала чешка и словачка мањина били су Београд и Загреб. Место боравка утицало је и на опредељење ка месту студирања. Чеси су били највише окренути ка Загребу, а Словаци ка Београду и Новом Саду. У школској 1955/56. години на југословенским вишим и високим школама било је 108 Чеха и 156 Словака. Чеси су студирали у Загребу (63), Београду (35), Љубљани (4), Сарајеву (3), Скопљу (2) и Новом Саду (1 студент), док су Словаци студирали у Београду (105), Новом Саду (32), Загребу (11), Зрењанину (5), Љубљани, Сарајеву и Скопљу (по један студент). Највише Чеха и Словака било је у

⁴¹ У Хрватској су средином педесетих коришћене књиге добијене 1953. од друштва „Илова“ из САД-а. АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 23, Извештај о животу и раду; Исто, документ 29, Извештај о сарадњи Чехо-словачког савеза за НР Хрватску; Исто, к. 8/1-41, документ 16, Извештај о издавачкој делатности.

⁴² АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 8/1-41, документ 10, Издавачка делатност...

учионицама Филозофског факултета у Београду (укупно 57, тј. сваки пети). То је разумљиво ако се зна да је Филолошки факултет радио у саставу Филозофског. Осим Филозофског, припаднике чешке и словачке мањине највише су привлачили економски, правни и медицински факултети.⁴³ У 1955. години 27 Чеха и 21 Словак стекли су диплому неког југословенског факултета или више школе. Све факултетске дипломе потицале су из Београда и Загреба. Осим ова два града, као место усавршавања словачке и чешке мањине те године јављали су се и Нови Сад и Сарајево, градови који су Чехе и Словаке привлачили својим вишим педагошким школама. И иначе је те године највећи број дипломираних Чеха и Словака понео диплому више педагошке школе (од укупно 48 диплома, са неке од ових школа било је 14 диплома, највише из Новог Сада где је на вишој школи дипломирало девет Словака и један Чех).⁴⁴

Да би што више помогла образовање мањина и обезбедила стручњаке из реда мањина, држава је прибегла и систему стипендирања. Овај напор се појачавао од друге половине педесетих година, па је од 1955. до 1960. године број стипендиста припадника мањина у Војводини повећан са 1.818 на 5.002, дакле четири пута. Док су на почетку стипендије давали углавном срески и општински народни одбори, у каснијим годинама у процес стипендирања укључују се пре свега задруге, а затим установе. Када су у питању студенти, на почетку овог периода највише стипендиста било је на Медицинском, Техничком, Пољопривредном, Економском и Филозофском факултету, да би крајем педесетих убедљиво највише стипендиста било на Пољопривредном и Економском факултету, па је 1959/60. године сваки пети стипендиста студирао Пољопривредни факултет, што је сасвим разумљиво ако се има у виду аграрна структура Војводине и чињеница да су даваоци стипендија крајем педесетих углавном биле пољопривредне организације. Слична тенденција постојала је и код стипендиста средњошколаца, па је 1959/1960. године сваки четврти учио средњу пољопривредну школу, а сваки пети економску, што значи да је све веће интересовање било за средње стручне школе. Ова одлика важила је и за словачку мањину. Све више Словака стипендиста студирали су Пољопривредни, Медицински, Економски и Правни факултет, а све више средњошколаца учило је средњу пољопривредну и економску школу. И док је оваква структура стипендиста могла омогућити словачкој и другим мањинама да се са својим стручњацима све равноправније укључују у економски развој земље, није могла задовољити чињеница да је број Словака (као уосталом и других мањина) који су студирали Вишу педагошку школу и Филозофски факултет био мали,

⁴³ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 20, Студенти држављани ФНРЈ по народности 1955/56.

⁴⁴ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 18, Дипломирани студенти по народности.

јер је то значило да ни даље неће бити наставника и учитеља за мањинске школе. Словака стипендиста било је 1958/59. године 98 (40 студената и 58 средњошколаца), а 1959/60. године 95 (58 студената и 37 средњошколаца). Важно је уочити да је проценат стипендиста међу словачком мањином био знатно испод учешћа те мањине у укупном становништву Војводине. Док су Словаци чинили 4,2% становништва Војводине, они су чинили 1,4–1,9% стипендираних студената и 1,8–3,5% стипендираних средњошколаца. Но, то је била одлика стипендирања и свих других мањина у Војводини.⁴⁵

Научна усавршавања словачка и чешка мањина остваривала је и у матичној држави. Члан 11 Културне конвенције коју су Југославија и Чехословачка потписале 27. априла 1947. године у Београду омогућавао је одлазак Чеха и Словака из Југославије на студије у Чехословачку. Југославија је у пракси углавном излазила у сусрет молбама Чеха и Словака за студије у матичној држави, а чехословачка страна је 1947. године била задовољна југословенском политиком по том питању. Услов за добијање одобрења за одлазак на студије у Чехословачку неког припадника словачке или чешке мањине био је да добије позитивну препоруку свог народног одбора. Одлазак југословенских Чеха и Словака на студије у Чехословачку доприносио је јачању веза између мањине и матице. Ипак, у 1946. години било је неколико случајева одбијања захтева, а средином 1947. године сличне проблеме имала је и група од седам апсолвентата словачке гимназије у Бачком Петровцу која је требало да иде на студије на високе школе у Чехословачкој. По свему судећи, ови проблеми су бар делом потицали од лоше синхронизације између југословенске полиције и Комитета за школе и науку, јер је ова група студената имала одобрење Комитета за одлазак, али не и полиције.⁴⁶ Можда је још значајнији био одлазак учитеља чешких школа из Југославије на курс у Чехословачку. Средином јула 1947. године 15-20 учитеља кренуло је на једноипомесечни курс за учитеље чешких школа из Југославије. Већина учитеља била је из Хрватске. С обзиром на проблеме са недостатком уџбеника и недовољним бројем учитеља, овакви курсеви могли су бар делимично да помогну бољем образовању чешке мањине у Југославији на матерњем језику.⁴⁷

⁴⁵ АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 17, Мађарска, румунска, чешка, словачка и русинска национална мањина; *Исто*, к. 7/1-36, документ 28, Преглед броја стипендиста...

⁴⁶ АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку, ф. 6, ј. 16, Југословени на студијама у Чехословачкој, Пов. бр. IX-664; *Исто*, ф. 51, ј. 121, Чехословачки држављани на студијама у ФНРЈ 1946–1948, број 10190.

⁴⁷ АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф. 55, ј. 136, Везе са Чехословачком 1946–1948, бр. IX-5011.

Summary

Education System of the Czechs and Slovaks in Serbia 1945–1958

Key words: *Yugoslavia, Czechoslovakia, Serbia, education, Czechs and Slovaks*

Taken together, the Czech and the Slovak minorities were the third largest minority group in Serbia and Yugoslavia after the Second World war, only the Albanian and Hungarian ones being larger. According to the 1948 census, 39.015 Czechs and 83.626 Slovaks lived in Yugoslavia. Out of that number, 6.760 Czechs and 73.140 Slovaks lived in Serbia. As a national minority, the Czechs and Slovaks had the right to education in their mother tongue in communities they inhabited. The post-war development of the Yugoslav society brought about also the increased number of schools of the Czech and Slovak minorities. There were 42 Czech and Slovak elementary schools with 7.480 pupils and one secondary school with 516 students in 1938/39. There were 19 Czech and 35 Slovak primary schools in 1955/56 with 6,319 pupils, two Czech and 15 Slovak eight-class and secondary schools with 2,842 pupils and one Slovak teachers training college with 56 students. These schools lacked schoolbooks and teachers, some of whom were insufficiently trained, even though the Yugoslav state tried to train teachers for minority schools too in its educational system. This lack of teachers was partly alleviated by bringing teachers from Czechoslovakia. Part of the young Czechs and Slovaks decided to continue their education after having finished secondary schools, i.e. they decided to acquire academic education. The place of living influenced also the place of study. The Czechs turned mostly to Zagreb, and the Slovaks to Belgrade and Novi Sad. In 1955/56 the largest number of the Czechs and the Slovaks were to be found in the lecturerooms of the Faculty of Arts, Economic, Legal and Medical faculties. One of the best known Czech schools in Serbia was the Masaryk School in Belgrade (Československá škola Masarykova v Bělehradě) which had its premises in the Czechoslovak House. The importance of this school went far beyond the number of pupils (some 30) attending it. This school was a focal point for Czechoslovak children, youths, intellectuals, elite and diplomats. It contributed to good relations between the Czechoslovak colony in Belgrade and the Belgrade, Serbian and Yugoslav society, it fostered national culture, language, music costumes, history, it aided the young Czechs and Slovaks in preserving their mother tongue, memory of their mother-country and the history of which they were part, it helped the Czechoslovak community adapt more easily to great political changes in the post-war Yugoslavia. The headmaster was a teacher from Czechoslovakia Augustin Streit. The school enjoyed large

support of the Czechoslovak Embassy in Belgrade and Czechoslovak minority associations (Československá obec and Udruženje čehoslovačkih žena) and it also received aid from the Czechoslovak Ministry of Schools and Education and from several individuals. It was shut down in early 1950s as the Yugoslav-Czechoslovak relations deteriorated.

ДИЈАСПОРА

О НЕКИМ АСПЕКТИМА У ФУНКЦИОНИСАЊУ СРПСКИХ ИСЕЉЕНИЧКИХ ШКОЛА У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА 1919–1941.

Весна ЂИКАНОВИЋ

Апстракт: У чланку је извршен покушај анализе рада српских школа у САД-у у међуратном периоду, са акцентом на главне проблеме са којима су се српске школе у Америци суочавале.

Кључне речи: Краљевина Југославија, дијаспора, исељеништво, САД, српске школе

Питање очувања националног идентитета, кроз опстанак и неговање језика, вере, наслеђених културних вредности, а у условима исељеничког живота, постављало се не само на нивоу појединца и његовог (њеног) личног доживљаја већ и као питање системског и систематског рада на колективном плану. Уз изложеност немилосрдном притиску захуктале американизације у првој половини XX века, која је неминовност процеса стапања у америчко друштво додатно убрзавала и чинила га очигледнијим и јасно препознатљивим, уз реалност преовлађујућег положаја српског исељеника на дну америчке друштвене и економске лествице, овај задатак добијао је обрису правог подвига.

Српско (али и целокупно југословенско) исељеништво, разним облицима организованог живота настојало је да учини “привременост” боравка у Америци подношљивијом. Али реалност која их је водила у правцу трајног останка постављала је нове изазове, од којих је свакако најбитнији, национално одржање, у све већој мери укључивао потомство или тзв. другу генерацију. Она остаје главни носилац наслеђа, услов опстанка исељеничких друштава националног предзнака и, апстрактније, националне свести.

Исељеничке школе, као један вид организованог живота српских исељеника у Сједињеним Државама, добијају у том смислу знатно шири

значај од уобичајеног просветног и васпитног карактера. Оне су наравно укључивале и ове примарне функције образовних институција, али у специфичним условима егзистирања исељеничких колонија, у оквиру америчког вредносног и културног система, као и посебним условима које су амерички исељенички закони наметнули у међуратном периоду, функционисање српских школа прераста у питање националног очувања и одржања, услов будућег функционисања других облика организованог живота, потпорних друштава, цркве, културних удружења, услов оправданости употребе термина “наши исељеници”.¹ Праћење рада српске школе у Америци, њеног положаја, услова рада као и односа према јој, уједно даје потпунију слику стања, међусобних односа, система вредности једне националне категорије измештене из свог “старокрајског окружења”, изложене утицајима сопственог наслеђа, као и америчке културне, економске и политичке стварности.

Преознавање значаја, као и постојање неких облика школске наставе, тиме и, може се рећи, постојање српских школа у Америци, поклапа се са оснивањем првих већих српских колонија у Сједињеним Државама. Повезаност школског рада са организовањем црквеног живота и функционисањем верских установа константа је и у будућем развоју српских школа у емиграцији. Разлога је више, а један од кључних је свакако и чињеница да су међу српским исељеницима свештеници често, барем у првим годинама досељавања, једини поседовали извесно образовање и, самим тим, били у могућности да спроводе образовни процес. Основе школског организовања и рада постављене су по доласку првих већих група српских исељеника у Сједињене Државе, у последњим годинама XIX века. Ове школе, међутим, нису пратиле старокрајске ни по начину функционисања, коришћеном градиву, организовању наставе. Њихов рад се прилагођавао расположивим материјалним и кадровским могућностима, законској регулативи Сједињених Држава, као и заинтересованости самих исељеника за њихово постојање.

Неке основне карактеристике и главне обресе, српско школство у Америци добило је у периоду пре избијања Првог светског рата. Рад српских школа, као што је речено, био је искључиво везан за цркву, црквене просторије, као и свештеничко особље. Настава се одржавала обично у дворанама црквених домова, док су учитељску дужност вршили локални свештеници, носиоци писмености међу исељеничком популацијом.² Потребно је међутим

¹ Просветни напори у исељеништву нису се ограничавали само на стицање знања кроз школско деловање већ су имали шире значење, обухватајући и рад других организација: певачких, дилетантских, спортских, деловање Сокола, Кола српских сестара и сл. Основа, међутим, за њихов рад, оправданост националног предзнака, било је младо чланство које се служило српским језиком и које је показивало интерес за очување националне традиције. Школе су у том смислу имале круцијални значај и представљале су основно полазиште за све будуће напоре у том правцу.

² Сава, епископ шумадијски, *Историја Српске православне цркве у Америци и Канади 1891–1941*, Каленић/Крагујевац, 1994, стр. 297–300.

нагласити да то нису биле класичне школе са организованом свакодневном наставом. Оне би се могле пре оквалификовати као нека врста курсева на којима се стицало знање неопходно за очување националне свести подмлатка и представљало је допуну редовном образовању које се стицало у обавезним америчким основним школама. То је била настава која се одвијала неколико пута недељно или викендом и која се није могла похвалити континуитетом, егзистирајући у мери у којој је постојао мотив, али и услови за наставни рад. Школе су постојале у свим већим српским колонијама, Мекиспорту, Стилтону, Вилмердингу, Питсбургу, али, како П. Слијепчевић истиче, истовремено су брзо и нестајале. Он разлоге види не толико у малом броју деце, наглашавајући: “изненађује вас колико налазите српских фамилија и красне деце српске”, већ у расутоности српских колонија, што је онемогућавало да “једна школа буде свој деци близу”, постојању америчких обавезних школа, као и материјалној оскудици и малом броју учитеља. Ипак, као главни узрок недовољно решеног школског питања у САД-у истиче подељеност и сукобе међу самим исељеницима, честе спорове који су потискивали школе као приоритет у њиховим размишљањима.³ Број српских школа до Првог светског рата био је релативно мали. Игуман Себастијан Дабовић напомиње да је 1905, у Сједињеним Државама било “седам српских светих храмова са малим школицама”.⁴ У првим годинама рата, 1916, према подацима којима је располагао југословенски отпражник послова а на основу статистике америчког Министарства трговине, у Сједињеним Државама деловало је 12 српских цркава, 11 учитеља, а школе је похађало 653 деце.⁵

Ученици су у овим школама стицали основна знања из српског језика, читања, писања и српске традиције кроз учење народних песама, историје. Иако су учитељску дужност обављали углавном свештеници, постојале су и парохијалне школе са учитељима световњацима. За службу се добијала месечна накнада од око 60 долара, иако често нередовно. Средства су обезбеђивали родитељи, али и потпорни савези и појединци.⁶ Општа слика стања српског школства је била прилично суморна. Истиче се привремени карактер школа, чест престанак рада, недостатак мотивације код деце која су у њима гледала додатно оптерећење, али и код учитеља који су били

³ Перо Слијепчевић, *Срби у Америци, белешке о њиховом стању, раду и националној вредности*, Женева, 1917, стр. 64–66.

⁴ Сава, епископ шумадијски, *н. д.*, стр. 298.

⁵ Архив Србије и Црне Горе, Краљевско посланство у Вашингтону (371), фасц. 63, П. Бр.142, Извештај отпражника послова Генералном конзулату у Чикагу, 2. јул 1928.

⁶ Сава, епископ шумадијски, *н. д.*, стр. 297–298. Михаило Пупин је уз помоћ америчких пријатеља сакупио 168.000 долара у тзв. Црквени фонд, намењених уређењу црквеног питања али и за помоћ српским школама, док је “Србобран”, потпорни савез, давао помоћ од 100 долара тек основаним црквено школским општинама, а чланови су издвајали месечно два цента за школске потребе, што је пред Први светски рат укинута у корист ратне помоћи. Перо Слијепчевић, *н. д.*, стр. 64–66.

слабо плаћени, тако да се морало закључити да “школа у правом смислу речи уопште нема”.⁷

Избијање Првог светског рата означило је извештан застој у активно-стима исељеника, чији напори се сада усмеравају у правцу пружања помоћи угроженој домовини. Послератни период, с друге стране, поставио је нов контекст. Српско исељеништво постало је део шире југословенске целине, а новоформирана држава, Краљевина СХС, показује тенденцију интензивнијег и систематичнијег бављења проблемом исељавања и исељених, што ће отворити нове могућности у погледу евентуалне сарадње, материјалне али и сваке друге, исељеника и државе. Интезитет овог двосмерног односа се у међуратном периоду свакако појачава, а то ће свој одраз имати у извесној мери и на српске школе у Америци.

Суштински се, ипак, карактер српских школа у овом периоду није променио. Црква и свештенство су и даље били носиоци просветног рада, иако су наставу могла изводити и световна лица која су располагала одређеним образовањем, а приоритет у настави се давао учењу језика, историје, географије (које сада добијају и југословенски карактер), црквеним и народним песмама, народној традицији. Српске школе, такође, задржавају и свој привремени карактер. У *Југословенском Алманаху* из 1931, наводи се постојање искључиво конфесионалних, црквених школа међу југословенским исељеницима у САД-у, и то редовних, признатих од стране америчких власти и равноправних грађанским школама, и нередовних, као додаток редовном школовању, где се настава одвијала углавном суботом. За разлику од Словенаца и Хрвата, Срби су имали искључиво нередовне школе при православним црквеним општинама, којих је према овом извештају било 34, али без података о броју ученика, што се може објаснити сталном променљивошћу у броју полазника ових школа.⁸ У извештају из 1928, наводи се податак о постојању 17 српских цркава, седам недељних школа са 10 учитеља и 497 ђака у 1926. години.⁹

С обзиром на то да је ове исељеничке школе пратило одсуство униформности и једнообразности у организовању, начину извођења наставе,

⁷ Сава, епископ шумадијски, *н. д.*, стр. 298. П. Слијепчевић даје своје виђење стања у школама: “У колонијама где би могло да дође на часове бар тридесетеро српске деце, ми смо гледали како их се шћукало око учитеља свега по двоје троје. У тмурној и хладној Сали, на тим оскудним часовима предвечерја, и та деца и њихов учитељ остављају утисак пасторчади у туђини.” Пера Слијепчевић, *н. д.*, стр. 63–64.

⁸ Подаци у алманаху говоре о постојању 37, искључиво католичких редовних школа са 11.896 деце и 264 учитеља, и то 17 хрватских редовних, 20 словеначких редовних, као и 31 хрватска католичка школа, две хрватске грко-католичке, 33 словеначке католичке, затим 10 мешовитих католичких жула са југословенским свештенством. АСЦГ, Централни пресбирио (38), фасц. 111/250, Југословенски алманах, Њујорк, 1931.

⁹ АСЦГ, 371-63, П.бр. 142, Извештај отправника послова Генералном конзулату у Чикагу, 2. јул 1928.

коришћеним уџбеницима, анализа њиховог рада може се извести само кроз посматрање појединачних примера и на тај начин утврдити опште и заједничке карактеристике.

Настава се изводила, током године, неколико пута недељно, обично по завршетку наставе у америчким школама. Посебне погодности су ипак пружали летњи месеци, дакле време када америчке школе нису радиле, када се отварао могућност интензивнијег, свакодневног рада са децом. Будући да свештеници-учитељи нису обавезно били везани за једну исељеничку колонију, дешавало се да појединци посећују друге насеобине и тамо држе наставу. Тако је свештеник Мирко Р. Вујисић постигао велики успех у српској колонији у месту Беркрик (Монтана), где је држао школску наставу током једног месеца, сваког дана. Школу је похађало 42 ученика и ученица старијих од осам година. Његов рад, пре свега на стицању знања из граматике, читања и писања на српском језику и усвајању основних појмова из хришћанства и српске историје, оцењен је као одличан, а разлози за то су виђени у распореду часова, давању писмених задатака, упутстава, као и одржавању сталне везе са ученицима.¹⁰ Сликовит опис отварања и рада српске школе даје Милена Шотра Гађиновић, која је као супруга свештеника, по доласку у Сједињене Државе, у годинама економске кризе 1929–1932, преузела дужност учитељице у локалној заједници у месту Саут Омаха (South Omaha). Она се врло брзо суочила са проблемом непостојања српске школе, отпором неких родитеља, као и деце која су нову обавезу доживљавала као велики терет. У овој школи деца су такође стицала основна знања из српског језика и историје, а нова учитељица је успешно организовала и дечији хор.¹¹

Настава се изводила највећим делом у црквеним просторијама, мањим дворанама, које су поред школских потреба служиле и за одржавање скупова, забава, састанака. И поред коментара да те дворане “стајаше као луча светлости, науке и васпитања миле нам вере и народности”, јављала су се и, чини се, знатно реалнија виђења стања у којем се школски простор налазио, без хигијенски уређених учионица, школског намештаја, учила, и где је “све некако сиромашно и права крпљевина”. То је имало негативан утицај на мотивисаност српске деце која су зато презирала “наше школе”, јер “деца знају да упоређују па и ту много губимо”.¹²

¹⁰ АСЦГ, 38-738, “Наша српска школа у Бер Крик, Монт.”, *Американски Србобран*, Питсбург, 12. 9. 1932.

¹¹ Она описује своје прво искуство: “Кад су се нашли на окупу предамном – а ријетко су се међусобно и познавали – почели су се задиркивати, вријеђати се и тући. Од муке нисам знала шта да радим. Од неких ђака нијесам била ни много старија те и због тога, у почетку, за њих нијесам представљала неки ауторитет. Тако ми замало несташни Влада Салата није растурио школу кад је у његовану плетеницу Даринке Чолић залијепио жвакаћу гуму, што се није могло размрсити осим сијечењем косе.” Milena Šotra Gađinović, *Viđenja iz iseljeničkog života u Americi*, Београд, 1990. стр. 57–58.

¹² АСЦГ, 38-738, “Погледи на васпитање наше деце у Америци”, *Американски Србобран*, Питсбург, 14. 11. 1932.

Запрека бољем и ефикаснијем организовању школске наставе био је и однос родитеља према овом питању. У свом раду, Милена Гаћиновић примећује да је отпор покретању школе долазио и од родитеља, док им свештеник-учитељ Милован Шундић замера “јер немају довољно ауторитета над својом децом да их приволе да уредно похађају ове националноверске школе”.¹³ Проблем је знатно сложенији и задире у питање промена у односима родитеља исељеника и њихове деце, као и суштински различитом поимању статуса у новој средини у коју су родитељи закорачили са свешћу о привремености, а деца је прихватила као своју домовину. Како М. Гаћиновић примећује “пред том дјецом, која су стицала образовање у америчкој школи, они су не ријетко имали извештан комплекс ниже вриједности”.¹⁴

Први утисци југословенских дипломата указују такође на незавидно стање југословенске, тиме и српске просвете у Америци у међуратном периоду. Конзул Краљевине СХС у Сан Франциску Божидар Пурић, у анализи просветних прилика међу исељеницима и могућностима државног уплива у њихово организовање 1921. године, пре свега наглашава тешкоће са којима би се овај подухват суочио. У првом реду, Пурић истиче проблем раштрканости колонија “тако да је врло тешко, често немогуће слати децу у школу”. Настава се изводила једном или два пута недељно у подневним часовима, а учила се азбука и историја. Као један од разлога немогућности постојања стабилнијег исељеничког школског система, наводе се и амерички закони и обавеза похађања америчких основних школа. Међутим, главни разлог Пурићевог песимизма лежао је у процени да међу југословенским исељеницима преовлађују неожењени људи “и број деце је толико мали, да би сваки покушај био узалудан, и нарочито нерентабилан”. Пурић је изашао са занимљивим предлогом да се међу исељенике пошаљу тзв. путујући учитељи који би подучавали језик, историју и географију. Основни циљ ових активности, посматрано из перспективе интереса државе, био је да се “љубав спрема земље што више развије”.¹⁵ Ситуација у школама се није битније променила ни у каснијем периоду. Константин Фотић, посланик у Вашингтону, примећује у свом осврту на стање у исељеничким школама следеће: “У највећем броју случајева свештеник је у слободним часовима, уз помоћ којег трезвенијег члана или чланице исељеништва, старешина

¹³ Milena Šotra Gaćinović, *н. д.*, стр. 57–58; АСЦГ, 38-738, “Погледи на васпитање наше деце у Америци”, *Американски Србобран*, 14. 11. 1932.

¹⁴ Milena Šotra Gaćinović, *н. д.*, стр. 57.

¹⁵ Пурић наводи да у “груписаним колонијама постоје школе, тако н. пр. Бутте, Монтана има до 80 ученика са попом учитељем; у Лос Анђелосу и Сан Пидру постоје школе које се сваких неколико месеци отварају и затварају, јер има неколико група између којих су даљине веома велике. У Сан Франциску покушавано је још пре 20 година да се отвори школа (Добротворна Задруга Српкиња) али се није успело ни тада, ни доцније, а све услед раштрканости колонија, ма да има преко стотину деце у школском добу”. АСЦГ, 371-58, Извештај Б. Пурића Краљевском посланству у Вашингтону, 25. 11. 1921.

или једини учитељ школе. Школу посећују деца исељеника један пут недељно ради учења народног језика и историје.”¹⁶ Фотић је такође сматрао да би се слањем неколицине учитеља у Сједињене Државе, који би у већим исељеничким колонијама држали курсеве и предавања, делимично могао решити проблем недостатка учитеља. Ови ставови су ипак отварали простор будућој сарадњи српских (и југословенских) исељеничких организација и државе, што представља новину у овом периоду, супротно ранијим настојањима која су се сводила на приватне иницијативе појединаца са обе стране океана. Наиме, југословенске власти су интересовање за просветно питање показивале у оквиру укупне исељеничке политике, а приступ је био општејугословенски. Сарадња се одвијала у сфери достављања наставног материјала (уџбеника, читанки, граматика, географских карата, песмарица), пружања финансијске помоћи и омогућавања школовања исељеничке деце у Југославији. Ова сарадња није увек текла глатко, па су се исељеничке организације понекад суочавале и са негативним одговором на своје захтеве.¹⁷

Услед укупног стања, од посебне важности било је и лично ангажовање и индивидуални напор учитеља, а њихово одсуство погубно је утицало по континуитет рада школе. Свештеник Милован Шундић наводи да се дешавало да поједини учитељи “клону духом” и напусте школу пре времена, после чега је било веома тешко наставити започети рад.¹⁸ Пошто су учитељску дужност могла обављати и световна лица, сарадња са југословенским властима показала се као једна од могућности решавања кадровског проблема који је некад био препрека развоју школства, па се предлагало да тамо где нема свештеника “родитељи нађу између себе неког школованијег и боље писменог човека па нека он децу привремено поучава – али са планом”.¹⁹ Колоније, али и српски потпорни савези, упућивали су молбе у којима су тражили да им се из старог краја пошаљу учитељи за српске школе. У просеку учитељима се плаћало између 80 и 100 долара месечно, а средства су обезбеђивали општина, прилози родитеља, али се помоћ очекивала и од југословенске државе. Постојала су и мишљења да се слањем учитеља, суштински, проблем не решава. Југословенски посланик

¹⁶ АСЦГ, 371-58, Бр. 852, Предмет: Учители исељеничких школа, Извештај Министарству иностраних послова, 20. 12. 1937.

¹⁷ Тако је молба СНС-а да им се из земље доставе уџбеници за 10.000 ђака, буквари и читанке за I, II, III и IV разред, као и граматика, земљопис, историја и књиге за “ђачко певање”, одбијена “због економске кризе”. АСЦГ, Министарство просвете (66), фасц. 452, Министарство просвете, опште одељење Министарству иностраних послова КЈ, 27. 10. 1932.

¹⁸ АСЦГ, 38-738, “Погледи на васпитање наше деце у Америци”, *Американски Србобран*, Питсбург, 14. 11. 1932.

¹⁹ АСЦГ, 38-738, “Погледи на васпитање наше деце у Америци”, *Американски Србобран*, Питсбург, 14. 11. 1932.

у Сједињеним Државама Константин Фотић је био мишљења да би таква акција представљала велики издатак за државу и да слање појединих учитеља “не би мењало опште просветно стање у исељеништву”, напротив, да би то могло створити антагонизме међу самим колонијама. Он се, супротно томе, залагао за рад у оквиру црквеног питања, пошто се управо, у највећој мери, кроз свештенство и спроводила просветна политика и тако се, како Фотић закључује, “још за дуго времена једино може остваривати”.²⁰

Проблем недовољног броја учитеља, као и одсуство једнообразне и систематске наставе били су праћени и хроничним недостатком уџбеника и других наставних средстава. Српски исељеници су упућивали у више наврата апеле и молбе југословенским дипломатским представницима, али и институцијама у домовини, којима су тражили читанке, граматике и друге књиге за потребе наставног рада.

Упркос томе што су функционисале без уједначености у раду, биле привременог карактера, са сталним проблемима око расположивог простора за извођење наставе, уз недостатак наставног особља, материјалних и наставних средстава, пред српске исељеничке школе постављао се велики задатак како од стране самих исељеника и исељеничких организација, тако и од југословенских званичника. Та диспропорција између жељеног и чињеног пратећа је константа у погледу решавања просветног питања.

Исељеничка школа у Сједињеним Државама није више била чисто просветна установа која служи стицању одређених знања и вештина. Она, у условима повећања броја припадника друге и треће генерације исељеника као последице ригидних америчких уселеничких закона, из перспективе самих српских исељеника постаје услов националног опстанка и очувања националне свести. Циљ укупног рада међу подмлатком, укључујући и просветни, било је њихово васпитавање “да до свију могућих граница одрже свој матерњи језик и да га упознамо са нашом народном културом и тиме усадимо у њихова срца љубав према свом пореклу и свом народу”. Децу је требало “до свију могућих граница сачувати да се не изгубе у овом великом свету за нашу народну будућност”.²¹ Школа је (као и црква) била начин да се зауставе убрзана американизација и однорођавање, за које је посебно окривљаван начин рада америчких школа.

Ова запажања добијала су повремено драматичне тонове. Свештеник Милован Шундић, у свом осврту о српском школском питању у Америци, доноси трезвен али истовремено и алармантан закључак: “Бићемо сведоци

²⁰ АСЦГ, 371-58, Бр. 852, предмет: Учители исељеничких школа, Извештај Министарству иностраних послова КЈ, 20. 12. 1937.

²¹ АСЦГ, 66-452, Молба СНС Министарству просвете КЈ, 3. 10. 1932.

²² АСЦГ, 66-452, Молба Српског Народног Савеза Председнику Министарског савета КЈ, 29. 8. 1940.

изумирања нашег верског и националног живота у Америци”, док Српски народни савез, апелујући на југословенске власти тражи да се пошаљу учитељи и да се на тај начин да допринос “у раду на националном спасавању наших исељеника, спасавању у последњем моменту”.²² Чини се да се профилисање стварног проблема могло чути на V конвенцији српског савеза “Јединство”, када је један од учесника закључио: “бадава вам зграде и благајне, ако вашу децу изгубите и однародите”.²³ И заиста, стварни интерес управо су имале српске организације, црква, потпорни савези, јер је услов њиховог опстанка и рада лежао у постојању критичне масе која би оправдала и, у крајњој линији, омогућила њихово постојање. Може се рећи да су конкретни напори и мере у циљу превазилажења дотадашњег стања, у којем су се српске школе налазиле практично од свог настанка, учињени у годинама пред избијање Другог светског рата. Неке иницијативе и покушаји јављали су се и раније. Са одређеним предлозима о начинима побољшања укупног стања српског школства у Америци иступали су појединци ангажовани у школама и директно заинтересовани за читав процес. Раније помињани М. Шундић је 1932. излаз видео не толико у ослањању на Српски народни савез и Епархију, за које тврди да иначе нису много урадили, већ у напорима родитеља и учитеља-свештеника, у обезбеђивању добрих учбеника и учионица. Исте године, СНС је у циљу организовања просветно-културне акције, приступио оснивању просветног одбора. Наложено је да се при друштвима Савеза оснују просветни одбори састављени од три или пет чланова, а циљ је био, између осталог, да се непосредно и посредно преко тих одбора учине конкретни напори око оснивања српских школа тамо где их није било а где је, како је оцењено, за њима постојала потреба. Предвиђене су и друге активности: оснивање читаоница, приређивање забава, одржавање течајева, предавања и акција “које могу да послуже корисно просветно културном придицању нашег исељеничког живља”.²⁴ Међутим, стварни помак, барем у намерама, дошао је из Српске епархије у Америци, стварног носиоца образовања и рада у српским школама. На црквено-народном сабору одржаном од 30. новембра до 2. децембра 1938. године, коме је председавао епископ Дамаскин, просветно питање заузело је доминантно место.²⁵ На Сабору су обрађивана питања одржавања редовних и вечерњих курсева под надзором свештеника, али и питање учитеља за које је предвиђана специјална обука “према директивама самог Епископа”. За укупни напредак и успех просветних напора предвиђено је оснивање просветног фонда, али и надопуњавање дотадашњег рада посебним активностима, излетима (кем-

²³ АСЦГ, 38-738, “Са Пете конвенције С. П. Савеза `Јединства` у Кливланду”, *Американски Србобран*, Питсбург, 8. 9. 1932.

²⁴ АСЦГ, 38-735, “За оснивање просветних одбора”, *Американски Србобран*, Питсбург, 7. 12. 1931.

²⁵ О раду Сабора видети: Сава, епископ шумадијски, *н. д.*, стр. 309–311.

пинг), што је био уступак америчком утицају и окружењу. Са више реалности прихватана је стварност убрзане асимилације и стварна немоћ и цркве и школе да је зауставе, али како је истакнуто, “улијевање и неговање главних расних карактеристика код младежи заједно са осећањем поноса свог порекла и народности представљају већ по себи достојан и благодаран циљ ове просветне акције”.²⁶ Само покретање и оживљавање школског програма, примећено је, захтевало је велика материјална средства, као и пожртвовани рад оних који су га спроводили.

За решавање школског питања заузео се у првом реду сам епископ Дамаскин, који је овом питању приступио као “најозбиљнијем”. Тражио је да се изради програм “како стручни тако и финансијски”, указујући на потребу систематског рада у погледу духовног старања о деци и омладини. Епископ Дамаскин изашао је са предлозима о проширењу рада у постојећим парохијалним школама, које би биле појачане стручним учитељским особљем, о оснивању школа где их до тада није било, оснивању вечерњих школа за омладину и сталних српских црквених школа у већим местима.²⁷

У дискусији која се развила на Сабору, на површину су избили проблеми српских школа у Америци. Недостатак учитељског особља, оптерећеност свештеника додатним дужностима које су доприносиле нередовном држању наставе, слабљење интереса деце за ове школе, недовољно ангажовање родитеља, одсуство јасног плана и програма, слаба финансијска ситуација, били су неки од најважнијих проблема. Као узор наводио се пример рада хрватске школе у месту Долијет, где су сами родитељи издвајали 75 центи по ђаку, односно 50 центи за двоје или више деце.²⁸

Да би се ови проблеми превазишли, приступило се пре свега организационом раду. На Сабору је формиран Одбор за израду плана за школско просветни рад. Одбор је изнео предлоге у циљу јачања и проширења укупног школског рада: одржавање постојећих привремених парохијалних школа, њихово проширење, обезбеђивање редовног и савесног рада. Истакнута је неопходност да се апелује на црквено-школске општине и родитеље да децу одмах упишу у школе. Исти апел упућен је и српским савезима у погледу њихових млађих чланова. Тражило се да се свештеници ослободе неких дужности да би се што потпуније могли посветити школском раду, те да се приступи организовању летовалишта “по угледу на разне америчке институције”. Децу је требало класификовати према узрасту, и за наставу обезбедити адекватан простор, наставна средства и извршити избор градива. На седници Епархијског савета, 21. децембра 1938. Сабор је

²⁶ АСЦГ, 371-64, Записник заседања Црквено-народног Сабора Српске Православне Епархије Америчко-Канадске, одржаног у Чикагу од 17. (30) новембра до 19. новембра (2. децембра) 1938. године.

²⁷ АСЦГ, 371-64, Записник...

²⁸ АСЦГ, 371-64, Записник...

донео одлуку да се, уз мање измене, извештај усвоји. У циљу спровођења ових одлука, епископ Дамаскин је именовао свештеника Живојина Ристановића за инспектора школа за целу епархију. За потребе финансирања читавог подухвата предвиђено је оснивање фонда који би се пунио од чланарина у износу од једног долара, приходима од приредби које би се одржавале у свакој колонији под именом “Просветни дан”, даровима, субвенцијама добротворних друштава. Предвиђено је да фондом управља просветни одбор на челу са епископом.²⁹

Јасна је намера да се овим мерама превазиђе привременост у смислу произвољности и дужини трајања српских школа, где су случајности имале већи утицај од свесног планирања, а индивидуални утицај надмашивао општи напор и интерес. Истовремено, приметно је кретање размишљања у правцу, пре свега, ослањања на сопствене снаге, особље и институције, као и материјалне могућности самих исељеника, али и прихватање америчке стварности против које се није ишло, већ је требало искористити корисна искуства.

Највеће српско потпорно друштво, Српски народни савез, укључило се у нову динамику решавања просветног и школског питања. На III конвенцији Савеза, од 28. јуна до 8. јула 1939. године, одлучено је да се из просветног фонда СНС-а издвоје средства за помоћ установама које служе просвећивању и културном напретку чланова савеза. Помоћ би се обезбедила и ђацима, члановима савеза, који похађају америчке колеџе, универзитете или стручне школе а сиромашног су стања. Југословенским властима упућена је молба да се одобри неколико стипендија за школовање деце исељеника у домовини.³⁰

Приметно је да је СНС имао нешто другачији приступ просветном питању. Савез се заузимао за пружање помоћи српским школама у Америци, набављању уџбеника, али су њихове активности биле нешто ширег опсега. Активности Савеза једнако су се односиле и на помоћ у стицању образовања на америчким високим школама. Такође, покушано је да се остварење циља – васпитавање омладине у народном духу и национално очување друге и треће генерације – оствари путем слања исељеничке деце на универзитете у Југославији, уз подршку државе. Још 1934. године СНС је донео одлуку да сваке године пошаље тринаест студената и студенткиња у стари крај на наставак школовања. Од њих се очекивало да, након повратка у САД и личног осамостаљивања, врате уложени новац у просветни фонд Савеза. Ово је био начин да се ради против “однарођавања” и начин за “национално освијештавање нашег народа”.³¹ Подршка је до-

²⁹ АСЦГ, 371-64, Записник...

³⁰ АСЦГ, 371-56, Извештај о раду и резултатима III Конвенције СНС у Јангстону (Охајо), 19. 7. 1939.

³¹ АСЦГ, 38-736, “Дом студената исељеника”, *Нови Исељеник*, Загреб, 1. 10. 1934.

шла и од југословенских власти, па је Министарство просвете КЈ усвојило мишљење Главног просветног савета о школовању америчких и енглеских ђака на југословенским универзитетима, уз полагање допунских испита из националне групе предмета.³² Целокупна активност, барем она коју је покренула црква, изгледа да је посустала одласком епископа Дамаскина у Југославију крајем 1939, где је преузео дужност епископа банатског, а на његово место је дошао епископ Дионисије.³³ То није значило да је проблем школства занемарен. На свештеничкој скупштини одржаној на позив епископа Дионисија, у Јангсону (Охајо), 25. новембра 1940. године, предмет дискусије, између осталог, било је и школско питање и стање просветног фонда.³⁴ Настављена је и сарадња са југословенским властима у погледу обезбеђивања стипендија за децу исељеника, за наставак школовања у Југославији, а југословенске власти су изашле у сусрет молби СНС-а и одобриле одлазак Милице Лазић, професорке Женске гимназије у Новом Саду, у Сједињене Државе где би наставила просветни рад.³⁵ Али ратни сукоб се убрзо одразио на ову сарадњу. Наиме, америчка влада је обуставила издавање пасоша својим држављанима, па је слобода кретања у великој мери ограничена. Проблеми су се јавили и у погледу дистрибуције уџбеника будући да су југословенски конзулати остали без потребних буквара за основне школе и нису могли изаћи у сусрет молбама учитеља исељеничких школа, што је, свакако, отежавало просветне напоре српских исељеника.³⁶ У годину у којој је Други светски рат увелико захватио европски континент, а две домовине исељеника, Сједињене Америчке Државе и Краљевина Југославија, биле на прагу уласка у ратни сукоб, српски исељеник је улазио са помешаним осећањима, мислећи да је мало учињено у погледу националног очувања омладине, али са оптимизмом који је давала чињеница да су омладински делегати на конвенцији Српског народног савеза, у лето 1940, говорили српским језиком.³⁷

Посматрајући функционисање српских исељеничких школа у међуратном периоду може се рећи да су, упркос наслеђеним проблемима, приметни извесни помаци, пре свега у погледу настојања да се ти проблеми превазиђу и стварном предузимању конкретних акција. Ослонац у тим настојањима, у овом периоду, представљају и југословенске власти. Оне нису маргинализовале просветно питање код исељеника и, може се рећи,

³² АСЦГ, 371-58, Пов. бр. 11437, Школовање америчких и енглеских ђака на нашим универзитетима, 7. 6. 1934.

³³ Сава, епископ шумадијски, *н. д.*, стр. 310–311.

³⁴ АСЦГ, 371-64, Пов. бр. 111, О свештеничкој скупштини у Јангстону, 25. 11. 1940.

³⁵ АСЦГ, 66-452, Реферат референта за буџет средњих школа, 29. 8. 1940.

³⁶ АСЦГ, 371-58, К. Фотић Министарству иностраних послова, конзуларно-привредно одељење, 12. 3. 1940.

³⁷ АСЦГ, 38-736, “Наша омладина”, *Американски Србобран*, Питсбург, 7. 8. 1940; АСЦГ, 38-736, “Достојан задатак”, *Американски Србобран*, Питсбург, 16. 4. 1940.

да је оно заузимало своје место у укупној исељеничкој политици Краљевине. Свој интерес југословенске власти су виделе у могућности да својим ангажовањем и на нивоу просвете, обезбеде лојалност исељеног становништва. У том смислу предузимани су извесни кораци упркос прилично обесхрабрујућој слици коју су давали извештаји југословенских дипломата у Америци. Међутим, стварне активности југословенских власти биле су више инициране молбама исељеника, и делом тако и одређиване, него што се радило о иницијативи из Југославије. Стварне активности долазиле су од стране која је и била највише заинтересована за ово питање, самих исељеника и њихових организација. Ипак, резултати напора и иницијатива који су предузети у годинама пред само избијање рата нису били веома уочљиви. Убрзо су нова питања и ангажованост у ратним дешавањима преузели доминантно место у активностима и размишљањима српских исељеника.

Summary

On Certain Aspects of Functioning of Serbian Emigrant Schools in the United States of America 1919–1941

Key words: *Kingdom of Yugoslavia, diaspora, emigration, USA, Serbian schools*

The problem of functioning of Serbian emigrants' schools in the United States of America between the two world wars constituted not only an educational and schooling matter, but also as a matter of preservation of national consciousness, and – indirectly – also as the problem of ethnic survival of the Serbian emigration in America. However, even though both the Yugoslav government and the emigrants realized their importance, little was done in order to secure the necessary conditions for normal functioning of these educational institutions. Practically from the very beginning, the Serbian schools were plagued by lack of all school equipment, schoolbooks, adequate rooms for instruction, as well as by lack of trained teaching personnel. Irregular instruction, temporary character of their work and inequality of the teaching process were concomitant elements in the work of these schools.

The main props of the educational process, the Church above all, but Serbian supportive associations too, tried to improve to certain extent the state in which education was. In these attempts they sought the support of the Yugoslav authorities too. However, the beginning of the Second World War would put an end to these attempts, with wartime events in the fatherland and the world gaining the uppermost priority in the activities and thoughts of the Serbian emigrants.

УДК 327(497.1:620)"1945/1956"(093.2)
314.15(=163.41)(620)"1945/1956"(093.2)

ЕМИГРАЦИЈА ИЗ СРБИЈЕ У ЕГИПТУ 1945–1956.

Мр Александар ЖИВОТИЋ

Апстракт: *На основу необјављене архивске грађе Архива Јосипа Броза Тита и Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије у раду су приказани порекло, бројност, територијални размештај, социјални статус, организације и активности емиграције из Србије на простору Египта током прве послератне деценије. Рад садржи и краћи осврт на место и улогу емиграције у југословенско-египатским међудржавним односима.*

Кључне речи: *Југославија, Србија, Египат, емиграција, дијаспора*

Увод

Непосредно по окончању Другог светског рата на простору Египта је живела релативно бројна колонија југословенског порекла. Значајан број њених припадника је водио порекло са простора Србије. До сада та појава у историографији није обрађивана. Иако је емиграцију из Србије одликовала, између осталог, и етничка, верска и културна посебност због специфичних услова емигрантског живота, односа матичне државе према емиграцији, али и политике локалних власти према тој популацији, намеће се потреба посматрања тог проблема у оквиру општег контекста југословенске емиграције у тој блискоисточној земљи.

У домаћим архивским установама чува се богата грађа о животу српске и југословенске емиграције у Египту. У оквиру фондова Кабинета маршала Југославије¹ и Кабинета председника Републике² у Архиву Јосипа Броза Тита налази се архивска грађа која се тиче стања југословенске еми-

¹ Архив Јосипа Броза Тита (у даљем тексту: АЈБТ), Кабинет маршала Југославије (у даљем тексту: КМЈ), I – 3 – б.

² АЈБТ, Кабинет председника Републике (у даљем тексту: КПР), I–2/4 и I–2/5–2.

грације у Египту, односа југословенске државе према њој, као и о њеном месту и улози у међудржавним односима. Значајна архивска грађа о положају југословенске емиграције у Египту и односу југословенске дипломатије према њој се налази у фондовима Политичке архиве³ и строго поверљиве Политичке архиве⁴ Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије. Посебно важна грађа о југословенској емиграцији у Египту уочи и током Другог светског рата чува се у фондовима Посланства Краљевине Југославије у Каиру⁵ и Двора у Архиву Србије и Црне Горе.⁶ Кад је ова тема у питању посебан истраживачки проблем представља недостатак релевантне архивске грађе Министарства унутрашњих послова чије су поједине организационе целине биле задужене за праћење емиграције. Посебна литература о овој проблематици не постоји, сем што се улогом југословенске, а посебно емиграције са простора Србије у југословенско-египатским међудржавним односима бавио Кејт Кајл у својој волуминозној студији о суецкој кризи.⁷

Порекло, бројност, територијални распоред, социјална структура

Емигранти из различитих крајева југословенске државе насељавали су се на простору Египта у различитим периодима осцилирајућим интензитетом. Доступни извори дају јасну слику о њиховом територијалном пореклу и размештају на простору Египта, али пружају веома фрагментарну и магловиту представу о њиховој бројности и социјалној структури. У том контексту, сам карактер извора представља ограничавајући фактор у процесу истраживања, пошто су често југословенска дипломатско-конзуларна представништава водила званичне статистике сумарно, за читаву југословенску емигрантску популацију, па је у оквиру тога веома тешко издвојено посматрати живот емиграције са простора Србије.

Прве групе исељеника са простора који су касније ушли у састав југословенске државе су се доселиле у Египат средином XIX века у време грађења Суецког канала. У тим групама је било више Далматинаца и

³ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (у даљем тексту: ДАСМИП), Политичка архива (у даљем тексту: ПА), 1946. година, фасцикла (у даљем тексту: ф.) 21, 1947. година, ф. 28, 1948. година, ф. 39, 1949. година, ф. 28 и 29, 1950. година, ф. 22, 1953. година, ф. 21.

⁴ ДАСМИП, Политичка архива – строго поверљиво (у даљем тексту: ПА – строго поверљиво), 1949. година, ф. 4, 1950. година, ф. 2.

⁵ Архив Србије и Црне Горе (у даљем тексту: АСЦГ), фонд број 338 – Посланство Краљевине Југославије у Каиру (у даљем тексту: 338 – ПКЈК), фасцикла (у даљем тексту: ф.) 6.

⁶ АСЦГ, фонд број 74 – Двор Краљевине Југославије (у даљем тексту: 74 – ДКЈ), ф. 4 и 192.

⁷ К. Киле, *Suez. Britain's End of Empire in the Middle East*, London, 2003.

Црногораца, а у мањем броју и Срба са простора јужне Србије и Косова и Метохије. Радило се о сиромашним, претежно, физичким радницима. Многи од њих су се трајно настанили у Египту, док су се неки одселили у друге прекоморске државе, претежно САД. У међуратном периоду у Египту се населио велики број Словенаца из Јулијске крајине, који су се одатле иселили због притисака италијанских власти, и муслимана са простора Македоније, јужне Србије, Косова и Метохије и Босне и Херцеговине. Међу њима су посебну групу представљали студенти Универзитета “Ал Азхар” који се по завршетку школовања нису вратили у Југославију већ су се трајно настанили у Египту. После капитулације Краљевине Југославије, априла 1941. године, на територији Египта су се налазиле малобројне југословенске војне формације, део дипломатске службе и државног чиновништва са својим породицама. По завршетку рата, део њих, претежно српске националности, пореклом са простора Србије није се вратио у Југославију незадовољан револуционарном променом државног и друштвеног уређења. Из те скупине део емиграната се касније одселио у САД, Велику Британију и Аустралију, док је мањи део остао на простору Египта.⁸ После револуционарних промена у Египту 1952. године, египатско-југословенског зближавања и немогућности деловања против новог режима у Југославији, као директне последице револуционарних дешавања, највећи део емиграната из Србије се трајно иселио из Египта.⁹

Бројност емиграције из Србије у Египту је тешко одредити. Једини расположиви документ дипломатско-конзуларне провенијенције о том питању из 1935. године¹⁰ садржи процену да се у том тренутку у Египту налазило између четири и пет хиљада становника југословенског порекла. Колико је у том броју било иселеника са простора Србије веома је тешко одредити пошто је у изворима дат сумаран податак. С обзиром на темпо и динамику досељавања током међуратног периода може се претпоставити да је веома мали број потицао са простора Србије. Знатно већи број емиграната из Србије почео је да стиже током Другог светског рата. Према подацима Војне мисије у Каиру,¹¹ која је после рата била задужена за послове репатријације, у Египту је крајем рата боравило око 4.000 емиграната из Србије, од чега се највећи број вратио у Југославију. Свега неколико стотина је остало у Египту.¹² Крајем 1945. године Посланство у Каиру је, после обављеног анкетања заинтересованих за репатријацију у Југославију регистровало у Каиру 23, у Александрији 30 и у Порт Саиду седам лица пореклом из Срби-

⁸ АЈБТ, КМЈ, I-3-b/196.

⁹ К. Купе, *н. д.*, стр. 120.

¹⁰ АСЦГ, 383 – ПКЈК, ф. 6, документ број 130.

¹¹ На челу Војне мисије у Каиру се прво налазио мајор Мате Јакшић, а потом потпуковник Ивковић. Она је деловала све до пролећа 1946. године када су послови из њеног делокруга пренети у надлежност Посланства ФНРЈ у Каиру.

¹² АЈБТ, КМЈ, I-3-b/198.

је која су изразила жељу да трајно остану у Египту. Том броју треба додати и, према проценама дипломатских представника, око три до четири пута већи број оних који су одбили да се одазову позиву Посланства за евидентирање због свог непријатељског става према новоуспостављеном режиму у Југославији.¹³ Радило се претежно о припадницима Војске Краљевине Југославије и у мањем броју о бившим припадницима Југословенске војске у отаџбини који су избегли из Југославије крајем Другог светског рата.¹⁴ Према извештајима Посланства део њих се налазио и на околним територијама – Абисинији, Еритреји и Киренајци. До 1955. године, због перманентног исељавања и одласка претежно у САД и Аустралију, на простору Египта је остао свега 31 емигрант из Србије.¹⁵

Југословенски исељеници су на простору Египта били насељени у неколико региона. Највећи број њих је био настањен у ширем рејону Суецког канала, у градовима Порт Саиду, Исмаилији и Суецу. Углавном су ту живели Бокелји и Далматинци који су у Египат стигли током и непосредно после изградње Суецког канала.¹⁶ Најчешће су били запослени у Друштву Суецког канала као пилоти и помоћно особље. Иначе, управа те компаније је ценила Далматинце и Бокелје као способне морепловце. Већина њих је на простору Египта створила породицу и стекла завидну имовину, па је током међуратног периода, сем њих, ту живела друга, а често и трећа генерација њихових потомака који су се бавили различитим занимањима.

Друга по величини југословенска колонија на простору Египта се налазила на простору Каира. У том граду су претежно живели исељеници са простора Македоније и јужне Србије.¹⁷ Они су као становници некадашњег Османског царства у потрази за зарадом стигли у Египат који је, такође, био под османском влашћу. Обично су држали млекацијске радње, кафане и пекаре. Радило се о веома вредним и штедљивим људима. Штедећи, слали су у Југославију својим рођацима значајне суме новца или су се после одређеног времена враћали у Југославију са већом зарадом. У Каиру је живео и мањи број Црногораца који су у Египат стигли из сиромашних планинских приобалних крајева тражећи лаку зараду. Они су радили као чувари у банкама или портири у познатијим хотелима. Такође, у Каиру је живео и један број државних и банкарских чиновника пореклом из различитих делова Југославије, међу којима је значајан број водио порекло са простора јужне Србије.¹⁸

¹³ ДАСМИП, ПА, 1949. година, ф. 29, документ број 412052.

¹⁴ ДАСМИП, ПА, 1949. година, ф. 29, документ број 412055.

¹⁵ АЈБТ, КПП, I–2/5–2, стр. 74.

¹⁶ Н. Кадија, “И наши су људи градили Суец”, *Борба*, година XXI, број 210, 1. септембар 1956. године, стр. 3.

¹⁷ АСЦГ, 383 – ПКЈК, ф. 6, документ број 3172.

¹⁸ АСЦГ, 383 – ПКЈК, ф. 6, документ број 3179.

Велики број Југословена је живео и у Александрији. У том граду је југословенска колонија била састављена од људи различитих професија, пореклом из различитих делова Југославије. Највише је било Словенаца, који су у највећем броју радили као кућна послуга.¹⁹ И у Мит Гамру је живело десетак породица пореклом из околине Лесковца и Врања у Србији и Крушева у Македонији. Радило се о богатим трговцима српског и цинцарског порекла. Почетком Другог светског рата, непосредно по капитулацији Краљевине Југославије, у Египат је стигао један број југословенских избеглица, углавном чланови породица чланова владе или високих државних чиновника.²⁰

Социјална структура емиграције из Србије је била веома шаролика. У најбољем економском положају се налазило потомство емиграната који су се раније доселили у Египат. Међу њима је било власника акција Компаније Суецког канала и банкарских и државних чиновника, власника хотела и кафана. Мањи део чиновника и официра који су у Египат стигли после капитулације Краљевине Југославије нашао је запослење у египатским државним институцијама, па је њихов економски положај био веома добар. Међу емигрантима је било највише занатлија који су били запослени, у већини случајева, као возачи, механичари и конобари. Жене су у највећем броју радиле као куварице, собарице у хотелима и дадиље. У просеку, њихова зарада је износила између 12 и 16 египатских фунти месечно. Радило се о веома штедљивим људима, па су многи од њих успели да створе и за египатске прилике завидну уштеђевину. Многи од њих су слали значајне своте новца својим рођацима у Србији. Свега неколико лица је било веома слабог имовног стања, па им је Југословенско посланство обезбеђивало скромну месечну новчану помоћ.²¹

Југословенски клубови

Емиграција из Србије у Египту у организационом смислу није била јединствена. Највећи део емиграције, посебно они који су се доселили пре Другог светског рата и који су без обзира на политичко и државно уређење матичне државе желели да одржавају контакте са Југославијом били су чланови посебног клуба иселеника. Малобројнији, непријатељски расположени према новом режиму у Југославији нису одржавали контакте са тим клубом већ су имали своја неформална удружења.²² Међу њима се издвајају

¹⁹ Њихову емиграцију је посебно помагала Аустро-Угарска чији су је званичници називали *exportation des Slovenes* у циљу лакше германизације тог простора.

²⁰ АСЦГ, 383 – ПКЈК, ф. 31, документ број 14782.

²¹ АЈБТ, КМЈ, I-3-b/196.

²² Југословенске дипломате су у службеној комуникацији ту неформалну групу означавале као *Комитет за Блиски исток* (ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1949. година, ф. IV, документ број 2219).

две групе: присталице генерала Драгољуба Михаиловића и муслимански студенти са Универзитета “Ал Азхар”. Иако, на идеолошки супротстављеним позицијама, после Другог светског рата могу се пратити и контуре њихове међусобне сарадње на плану критике новог режима у Југославији.

Све до 1936. године није постојало удружење које би обједињавало југословенске исељенике насељене на простору Египта. Тек 12. октобра 1936. је основан Југословенски дом у Александрији као удружење које је имало за циљ да *окупља све чланове југословенске заједнице у Египту, да се међусобно сложје, упознају и помажу у свим потребама живота*.²³ Чланови тог удружења су могли постати сви становници Египта југословенског порекла. Почасни чланови друштва су били југословенски посланик у Каиру и сви дипломатски службеници Југословенског посланства. Првих годину дана по оснивању пословима удружења је руководио одбор који су сачињавали А. В. Н. Бјанки, С. Катаринчек, Ј. Ловрић, Х. Слодре и Н. Димитријевић. Удружење је имало читав низ различитих активности. Сваке године је организовало веома свечане и раскошне прославе рођендана краља Петра II.²⁴ Та прилика је коришћена за организовање масовних скупова и забава чланова југословенске колоније у Египту. Чланови удружења су се бавили и пропагандним радом организујући у просторијама друштва честе изложбе о Југославији.

У годинама после Другог светског рата посебни клубови југословенских емиграната су постојали само у Каиру и Александрији. Њихово активно чланство није било бројно. Југословенско посланство у Каиру је настојало да активира те организације и да кроз њих развије активнију политичко-пропагандну и културну делатност. У том подухвату је наилазило на отпор код старијих одборника који нису са симпатијама гледали на новоуспостављени режим у Југославији. Упорнијом акцијом службеника Посланства, уз подршку оног дела чланства које је другачије гледало на југословенску државу, ти одборници су смењени на редовним годишњим скупштинама. Део чланства се плашио да због контаката са југословенским дипломатама не изгуби посао у државним институцијама јер је режим краља Фарука био веома непријатељски расположен према комунистима. Пошто предавања о тршћанском проблему и новом уставу нису наишла на очекивани одјек, прешло се на шири културни рад чију су окосницу представљали курсеви српског и словеначког језика и штампање речника и граматика. Настојало се да се оснују школе на српском језику пошто је било примећено да деца јако слабо познају српски језик. Резултат таквог настојања Посланства је представљало изјашњавање око 60% емиграната из Србије за повратак у Југославију²⁵ већ почетком 1946. године.

²³ АСЦГ, 383 – ПКЈК, ф. 16, документ број 11332.

²⁴ АСЦГ, 74 – ДКЈ, ф. 4, јединица описа број 12, документ број 123.

²⁵ АЈБТ, КМЈ, I – 3 – b / 196.

Активност Југословенског посланства у Каиру међу емиграцијом југословенског порекла брзо је засметала египатским властима. Користећи као повод отворени захтев посланика Бадњевића²⁶ за изручење Југославији неколико ратних злочинаца – муслимана који су у рату учествовали у усташким јединицама²⁷ и контакте новог посланика Шахинпашића са локалним комунистичким групама, египатска влада је 1948. године забранила рад југословенским клубовима на својој територији под изговором спречавања комунистичке пропаганде.²⁸ У таквој ситуацији ипак је пронађено компромисно решење. Уз сагласност египатских власти основано је *Добротворно друштво југословенских исељеника* које је обухватало већи део југословенске емиграције који је водио порекло са простора Србије. Кроз то друштво су организоване различите активности, од којих су најзначајније биле организовање шивења и прикупљања одеће и слање омладинаца југословенског порекла на радне акције у Југославију.²⁹ И поред веома живе активности службеника Посланства у Каиру, резултати су били мањи од очекиваних. Оцењивано је да је то *последица слабе политичке свести, социјалног порекла и статуса и других околности под којима су исељеници дуго живели*.³⁰ После промене режима у Египту 1952. године југословенска влада је преко посланства у Каиру покушавала да издејствује поновно отварање југословенских клубова, али је почетком 1953. године добила негативан одговор. Због такве одлуке египатских власти посланик Марко Никезић је уложио званичан протест код египатског министра иностраних послова Махмута Фавзија али тај протест није уродио плодом.³¹

До већег дипломатског инцидента је дошло у време арапско-израелског рата 1948. године када је неколико југословенских држављана блиских југословенским клубовима ухапшено и интернирано под изговором симпатисања ционизма. Двојица од њих су водили порекло са простора Србије. Југословенска влада је преко египатског посланика у Београду упутила оштар протест почетком јуна 1948. године.³² Тек после нове интервенције отправника послова Вукмановића неки од њих су пуштени на слободу крајем 1948, док су остали задржани у интернацији.³³ Приликом своје посете краљу Фаруку, новоименовани југословенски посланик у Каиру Милош Московљевић је 17. јула 1949. тражио њихово ослобађање, али није наишао

²⁶ О опозиву посланика Ешрефа Бадњевића опширније видети: А. Životić, “КПЈ/СКЈ и египатски комунисти и социјалисти 1946–1956”, *Tokovi istorije*, 3/2006, Beograd, 2006, str. 157–159.

²⁷ ДАСМИП, ПА – 1947. година, ф. 21, документ број 47060.

²⁸ АЈБТ, КПР, I–2/5–2, стр. 75.

²⁹ ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 39, документ број 42757.

³⁰ ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 39, документ број 49483.

³¹ ДАСМИП, ПА, 1953. година, ф. 21, документ број 45188.

³² ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 39, документ број 432272; АЈБТ, КМЈ, I–3–b/199.

³³ ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 39, документ број 430736.

на разумевање већ је добио образложење да су интернирани због ширења комунистичке и ционистичке пропаганде.³⁴ Југословенско незадовољство ставом египатских власти према југословенској емиграцији, краљу Фаруку је пренео и нови посланик Ристић приликом своје посете 21. априла 1950. године. Том приликом се развио дужи разговор о том проблему, при чему је краљ Фарук тврдио да се део југословенске емиграције непријатељски односи према Египту и да је то главни разлог проблема, док је Ристић покушавао да кривицу свали на део емиграције који је непријатељски расположен према социјалистичкој Југославији и који својим доставама и интригама код надлежних египатских власти компликују положај целокупне емиграције. Истовремено је тражио да се такво деловање сузбија, што је и обећано.³⁵ Анализирајући однос египатских власти према југословенској емиграцији посланик Милан Ристић је дошао до закључка да је само посланство својим агресивним наступом у ранијем периоду допринело таквом стању и да је требало деловати дискретније и мање учљиво с обзиром на карактер саме средине.³⁶ Ристић је посебно настојао да побољша положај емиграције и издејствује повлачење забране рада југословенским клубовима. Упорним радом, наилазећи на разумевање египатских званичника, он је за релативно кратко време успео да побољша положај југословенске емиграције у Египту, па су убрзо затим обустављена до тада честа хапшења и застрашивања.³⁷ Такође, египатске власти су, позивајући се на закон из 1922. године којим је свака комунистичка пропаганда проглашена субверзивном, забранила растурање југословенске штампе међу исељеницима, што је оцењивано као непријатељски акт. Сем тога, забрањено је и приказивање југословенских филмова у згради Посланства пошто је таква активност оцењена као вид комунистичке пропаганде усмерен ка југословенској колонији у Египту.³⁸ На такву меру је одговорено издавањем посебног билтена Посланства који је излазио на десетак страна и био намењен информисању исељеништва.³⁹ Већини југословенских држављана су са истим образложењем одузети и радио-апарати.⁴⁰

Приликом повратка са пута по Индији и Бурми, југословенски председник Јосип Броз се кратко задржао и у Египту. После састанка са египатским премијером Насером, он се 6. фебруара 1955. године састао на броду *Галеп* са особљем југословенских дипломатских и трговачких представништава у Египту и првацима југословенске емиграције у тој земљи.⁴¹

³⁴ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1949. година, ф. IV, документ број 1544.

³⁵ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1950. година, ф. II, документ број 1471.

³⁶ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1950. година, ф. II, документ број 1679.

³⁷ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1950. година, ф. II, документ број 1254.

³⁸ ДАСМИП, ПА, 1949. година, ф. 29, документ број 419869.

³⁹ ДАСМИП, ПА, 1950. година, ф. 22, документ број 42744.

⁴⁰ ДАСМИП, ПА, 1949. година, ф. 29, документ број 416614.

⁴¹ АЈБТ, КПР, I–2/4–1635.

Током састанка се највише разговарало о утисцима са путовања по Бурми и Индији, али се Броз распитивао и о положају југословенске колоније у Египту обећававши своју помоћ.⁴² Као последица општег побољшања међудржавних односа поправио се и положај Југословена у Египту, посебно после дуже Брозове посете тој земљи у децембру 1955. и јануару 1956. и узвратне Насерове посете Југославији у јулу 1956. године. Ипак, у том моменту бројност емиграције са простора Југославије, а посебно из Србије се драстично смањила као последица сталног исељавања у друге земље, губљења свести о пореклу и националној припадности потомака старијих емиграната, али и постепене асимилације. Временом, емиграција из Србије која је била укључена у рад различитих југословенских емигрантских удружења је ишчезла као посебна друштвена категорија, утапајући се прво у општу југословенску емигрантску заједницу а потом и у оквире египатског друштва и губећи своју посебност.

Антикомунистичке емигрантске групе

Бројчано прилично малу, али политички веома активну групацију емиграната из Србије сачињавали су бивши официри и дипломате Краљевине Југославије. Од првих послератних дана они су изражавали крајње незадовољство и непријатељство према револуционарним променама у Југославији. Нису одржавали никакве контакте са југословенским клубовима нити са Посланством, већ су имали своју неформалну организацију која није била регистрована код надлежних египатских власти. Југословенско посланство у Каиру је посвећивало велику пажњу праћењу њиховог рада. Та група је била политички веома активна и располагала је већим свотама новца. Део њених припадника је био високо позициониран у египатским државним службама. На челу те групације су се налазили: мајор Војске Краљевине Југославије Милован Глигоријевић⁴³ који је, према оценама југословенских дипломата, важио за оперативног шефа група, а био је запослен као начелник једног од одељења Обавештајне службе египатског Министарства унутрашњих послова, Здравко Томић, који је по окончању Другог светског рата радио у ТАНЈУГ-у, затим избегао из Југославије, а у Египту био запослен као цензор југословенске и румунске штампе у Министарству

⁴² АЈБТ, КПП, I-2/4-1636.

⁴³ Мајор Војске Краљевине Југославије Милован Глигоријевић се налазио током Другог светског рата, после каирске афере 1942. године на дужности начелника Обавештајног одељења Врховне команде у Каиру. О његовој делатности током рата опширније видети: 1) М. Terzić, "Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942-1944. godine", *Tokovi istorije*, 1-2/2005, Beograd, 2005, str. 81-111. и 2) М. Терзић, "Делатност представништва југословенске краљевске владе у Алжиру 1943-1944. године", *Војноисторијски гласник*, 1-2/2005, Београд, 2006, стр. 77-97.

унутрашњих послова, бивши посланик Краљевине Југославије у Египту Бранко Аџемовић као номинални шеф групе и бивши новинар *Политике* и њен дописник из Софије Коста Крајшумовић.⁴⁴ Према обавештајним подацима Југословенског посланства у Каиру, та група је одржавала контакте са британском и америчком обавештајном службом, а преко њених центара у Паризу и Истанбулу је наводно била повезана и са одређеним групама у Југославији. Такође, према тим подацима, бивши посланик Бранко Аџемовић је био директно повезан са америчком обавештајном службом.⁴⁵

Група окупљена око Аџемовића и Глигоријевића је одржавала редовне састанке у клубу компаније Shell, где је као високи чиновник те компаније радио Алекса Крстовић, активни члан те групе и потомак исељеника из Јужне Србије, или у једној приватној кући у каирском предграђу Кубе. Сваког 17. јула та група је организовала годишњи помен стрељаном команданту Југословенске војске у отаџбини генералу Драгољубу Михаиловићу.⁴⁶ Одржавали су и веома блиске контакте са муслиманском емиграцијом која је водила порекло са Косова, Метохије, Рашке области, северне Македоније и Босне и Херцеговине.⁴⁷ Преко помоћног особља Југословенског посланства у Каиру остварили су контакте и са неким службеницима тог дипломатског представништва. У томе им је помагао и Роџер Фанер, оперативац британске обавештајне службе који је становао у приземљу зграде Југословенског посланства. Таква активност је добила на интензитету по доласку новог посланика Милоша Московљевића 1949. године⁴⁸ који је био стари пријатељ са Крајшумовићем и Аџемовићем, а чија се ћерка убрзо по доласку у Каиро спријатељила са Алексом Крстовићем. Веома брзо је примећено да поверљиви подаци излазе из оквира службене тајне. О тим дешавањима је саветник Амбасаде Јован Вукмановић одмах обавестио Министарство иностраних послова, па се може претпоставити да је то био један од главних разлога брзог Московљевићевог опозива почетком 1950. године.⁴⁹ Иста група је развила и веома живу активност међу југословенском колонијом, а посебно у њеном делу који је био пореклом из Србије, у циљу њиховог удаљавања од активности југословенских клубова, при чему су се служили различитим методама – од суптилног и дискретног политичко-пропаганд-

⁴⁴ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1949. година, ф. IV, документ број 2219.

⁴⁵ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1949. година, ф. IV, документ број 2228.

⁴⁶ АЈБТ, КПР, I–2/5–2, стр. 75.

⁴⁷ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1949. година, ф. IV, документ број 2229.

⁴⁸ После Бадњевићевог протеривања и пребега његовог наследника на месту посланика у Каиру Шахинпашића са групом информбироовски оријентисаних дипломата у СССР, компромитације југословенских дипломата због веза са локалним комунистичким групама и јасне антикомунистичке позиције египатског режима, Милош Московљевић је именован на тај положај као припадник Народног фронта који није члан Комунистичке партије Југославије.

⁴⁹ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1949. година, ф. IV, документ број 2219

ног деловања до сурових претњи и уцена да ће их пријавити египатским властима као комунистичке агенте и агитаторе.⁵⁰ Посланик Ристић је током пролећа 1950. посебно инсистирао код египатских власти на ограничавању деловања те емигрантске групације. После усмених обећања врло брзо су се осетили и конкретни резултати, што због притисака египатских власти, што због смањене могућности њиховог деловања у самом југословенском посланству.⁵¹

Однос египатских власти према том делу емиграције је почео да се озбиљније мења после војне револуције 1952. године. Рапидно побољшање међудржавних односа током 1953. и 1954. утицало је и на однос режима према екстремном делу емиграције. Под претњом протеривањем, бившем мајору Глигоријевићу је забрањено политичко-пропагандно деловање и јавно одржавање помена генералу Драгољубу Михаиловићу.⁵² Приликом проласка Јосипа Броза кроз Суецки канал на путу за Индију и Бурму 1954. године, неколико најистакнутијих припадника те организације је из превентивних разлога притворено пошто је постојала опасност од јавних изгреда. Истовремено су укинуте и посебне мере контроле контаката југословенских дипломатских службеника са емигрантима.⁵³

Посебну групу емиграната из Србије су представљали студенти Универзитета “Ал Азхар”. Наиме, неколико студената са Косова и Метохије је пред почетак Другог светског рата дошло на студије у Египат као државни стипендисти. За време рата су били мобилисани у јединице Војске Краљевине Југославије у Египту, али су их врло брзо напустили и наставили да примају стипендије од Посланства. Кад су им стипендије укинуте, одбили су да се врате у земљу и започели су живу кампању против новоуспостављеног режима у Југославији.⁵⁴ Југословенско посланство је покушавало да их повеже са југословенском колонијом, али су они то упорно одбијали. Повезали су се са организацијом *Муслиманска браћа*⁵⁵ и издали посебну брошуру која је оштро критиковала комунистички режим у Југославији. Преко листова које су издавала *Муслиманска браћа* пласирали су чланке у којима су веома критички писали о Југославији и стању њој. Иако су у почетку били крајње непријатељски расположени према четничкој емиграцији, од средине 1946. године Југословенско посланство

⁵⁰ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1950. година, ф. II, документ број 1438.

⁵¹ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1950. година, ф. II, документ број 1058.

⁵² К. Kyle, наведено дело, стр. 72.

⁵³ АЈБТ, КПР, I–2/5–2, стр. 75.

⁵⁴ ДАСМИП, ПА, 1946. година, ф. 21, документ број 8138.

⁵⁵ *Муслиманска браћа* су представљала организацију која се залагала за смањење страних економских утицаја у Египту и реформу друштва на бази традиционалних исламских вредности. Организација је била веома бројна, а служила се тероризмом као једним од метода политичког деловања. У страху од њиховог евентуалног превратничког деловања, војни режим је 1952. године распустио организацију, а њене вође осудио на смрт вешањем.

у Каиру је примећивало и прве знаке сарадње међу њима. Остварили су контакте и са вођством Арапске лиге. Кад је бивши дипломата Краљевине Југославије Јован Ђоновић интервенисао код секретара Арапске лиге Азам паше тражећи помоћ и подршку у широкој акцији пружања јавне подршке генералу Михаиловићу, коме се управо у том моменту судило у Југославији, Азам га је упутио на те студенте сматрајући их веома поузданим. То је био почетак њихове дубље међусобне сарадње.⁵⁶

Посланик Шахинпаша је покушавао у марту 1948. године преко ректора “Ал Азхара” да приволи те студенте да се врате у земљу, али је акција остала без резултата због њиховог веома тврдог става. Оглушили су се и на ректорову молбу да се дистанцирају од политичког рада, али су уживали подршку Арапске лиге и српске емиграције окупљене око бившег посланика Аџемовића и мајора Глигоријевића.⁵⁷ Њихова аргументација се сводила на то да се у Југославији хапсе и малтеретирају свештеници, да је Југославија недемократска и комунистичка земља у којој нема слободе, да зато не желе да се врате у земљу и да ће из Египта наставити своју борбу као и муслимани који су, избегавши из Југославије преко Аустрије и Италије, *доспели у Палестину где су се борили против Јевреја као велики пионери и неустрашиви борци*.⁵⁸ Приликом посете Универзитету “Ал Азхар” током повратка са хаџилука, реис ул улема Ибрахим Фејић је 26. септембра 1949. године у разговору са ректором оповргао наводе тих студената, нагласивши да су ухапшени они исламски свештеници који су учествовали у припремама оружане побуне или су учинили неки злочин током рата, а да се Вакуфски сабор од њих оградио осудивши такве активности.⁵⁹ Пошто су одбили да се врате у Југославију, ти студенти су остали у Египту, али су веома брзо, услед наглог побољшања југословенско-египатских односа, морали да престану са својим политичким и пропагандним деловањем усмереним против комунистичког режима у Југославији.⁶⁰ Директна последица тога је било обустављање слања студената из Југославије на египатске универзитете за дужи период, све до 1962. године.⁶¹

Закључак

У годинама непосредно по окончању Другог светског рата на простору Египта су се затекле две групе емиграната са простора Србије. Прву групу су сачињавали емигранти који су се досељавали у више таласа од

⁵⁶ ДАСМИП, ПА, 1946. година, ф. 21, документ број 8138.

⁵⁷ ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 39, документ број 45963.

⁵⁸ ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 39, документ број 49417.

⁵⁹ ДАСМИП, ПА, 1949. година, ф. 29, документ број 41263.

⁶⁰ ДАСМИП, ПА, 1949. година, ф. 29, документ број 412052.

⁶¹ Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I–II, Београд, 2002, стр. II/615.

средине XIX века, а другу бивши официри и дипломате који су избегли из Југославије на Блиски исток после слома Краљевине Југославије у пролеће 1941. године. Старија емиграција је већим делом, заједно са припадницима других народа са простора Југославије који су живели у Египту, била организована кроз неколико југословенских клубова. Кроз та удружења Југословенско посланство је покушавало да делује политички и пропагандно, што египатски антикомунистички режим није толеришао па су таква удружења распуштена, а њихово чланство подвргнуто различитим видовима репресије, која је трајала до побољшања међудржавних односа после египатске револуције 1952. године.

Емиграција која је стигла у Египат током Другог светског рата настојала је да политички делује против новоуспостављеног режима у Југославији, у чему је имала подршку египатске владе и, према оценама југословенских дипломата, и појединих западних обавештајних служби. Такође, и студенти исламских универзитета пореклом из Србије који су одбили да се врате у Југославију су пропагандно, уз подршку египатске владе и Арапске лиге, деловали против комунистичког режима у Југославији. Између ових група се од 1946. могу пратити и рудименти међусобне сарадње у заједничкој борби против комунизма у Југославији. Услед наглог побољшања југословенско-египатских односа после револуције 1952. године, под претњама хапшењем и протеривањем, те групе су обуставиле свој рад, а део њихових присталица се иселио из Египта. Ипак, отвара се читав низ питања на која упркос богатству изворне грађе није могуће дати ваљане одговоре. *Какво је било порекло и социјална структура емиграције из Србије на простору Египта? Какав је био однос локалних власти према емиграцији? Колико је египатски режим помагао деловање антикомунистичке емиграције из Србије на својој територији? У којој мери је дошло до сарадње између српске и муслиманске антикомунистичке емиграције у Египту? Како је текао процес асимилације емиграната и њиховог потомства у египатско друштво? Како је и на који начин Насеров режим сузбијао делатност антикомунистичке емиграције?*

Summary

Emigration from Serbia to Egypt 1945–1956

Key words: *Yugoslavia, Serbia, Egypt, emigration, diaspora*

Two groups of emigrants from the Serbian territory found themselves in the territory of Egypt in the years following the Second World War. The first group was formed by the emigrants who settled there in several waves since mid-19th century, and the second one were the former army officers and diplomats who fled from Yugoslavia to the Middle East after the collapse of the Kingdom of Yugoslavia in spring 1941. For larger part, the older emigration, together with members of other Yugoslav peoples living in the Egyptian territory, was organized in several Yugoslav clubs. The Yugoslav Embassy tried to act politically and propagandistically through these associations. The anti-Communist Egyptian regime did not tolerate this, so these associations were disbanded and their members subjected to various kinds of repression which lasted until the bilateral relations were improved after the Egyptian revolution in 1952.

The emigrants who arrived in Egypt during the Second World War tried to act politically against the newly established regime in Yugoslavia. In that they enjoyed the support of the Egyptian government, and, according to the opinion of the Yugoslav diplomats, also of some Western intelligence agencies. The students of Islamic universities stemming from Serbia who refused to return to Yugoslavia, were also propagandistically active against the Communist regime in Yugoslavia, enjoying the support of the Egyptian government and the Arab League in the process. An incipient collaboration in the common struggle against Communism in Yugoslavia can be observed between these groups since 1946. Due to speedy improvement of the Yugoslav-Egyptian relations after the revolution of 1952, these groups ceased operating under the threat of arrest and expulsion, whereas part of their adherents moved out of Egypt.

УДК 323.15(=163.41)(439)"1948/1953"(093.2)
323.15(=163.41)(498)"1948/1953"(093.2)

ЈУГОСЛОВЕНСКА САЗНАЊА О ПОЛОЖАЈУ СРПСКЕ МАЊИНЕ У МАЂАРСКОЈ И РУМУНИЈИ 1948–1953. ГОДИНЕ

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

Апстракт: *Рад представља покушај да се на основу оригиналне југословенске архивске грађе (државне и партијске провенијенције) реконструишу полазна сазнања југословенских власти о положају српске националне мањине у Румунији и Мађарској на основу којих је средином педесетих година прошлог века дошло до актуелизације мањинског питања у односима са овим суседним земљама.*

Кључне речи: *Југославија, Мађарска, Румунија, националне мањине, српска национална мањина*

Питање положаја српске и других југословенских националних мањина у суседној Мађарској и Румунији представљало је једно од најважнијих питања у односима Југославије са овим земљама после Другог светског рата. Преко њега су се преламале све кризе у међусобним односима али и кризе у односима међу свим новоформираним комунистичким земљама у Источној Европи јер је ово питање представљало само део много ширег проблема положаја националних мањина у комунистичком свету. Постојање тог проблема у односима између држава које су усвојиле марксистички поглед на национално питање, који је предвиђао право на самоопредељење сваког народа, донекле се чини парадоксалним. Међутим, то сведочи о површности са којом је усвојена нова идеологија, као и о растућем национализму коме није требало да буде места у државама које су усвојиле интернационализам као свој мото и поглед на свет.¹ Управо судбина српске националне мањине у Мађарској и Румунији после идеолошког раскида Ју-

¹ Више о томе у: King R. R., *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communism States*, Cambridge, MA, 1973.

гославије са земљама које су прихватиле ставове из декларације Информбироа од јуна 1948. године, најбоље сведочи о томе.

Година 1953. узета је као преломна када је у питању положај српске националне мањине у двама суседним “информбировским” земљама, из најмање два разлога. То је била година у којој је са животне и политичке позорнице сишао Стаљин, што је у нередних неколико година довело до битне промене карактера односа тих земаља са Совјетском Савезом али, у складу са тим, и до побољшања односа са Југославијом. Услед таквог развоја односа дошло је и до одређених промена у политици тих земаља према српској мањини, у виду одустајања од репресивних мера (расељавање, развлашћивање) и минималних материјалних дотација (у Мађарској), које су за југословенске власти постале приметне тек током 1954. године.² Најзад, 1953. година је представљала и крај периода, који је започео 1948, у коме је положај српске, али и осталих јужнословенских националних мањина у суседним земљама совјетског блока, па и у Мађарској и Румунији, био знатно погоршан у складу са потпуним прекидом дипломатских и сваких других односа ових земаља са Југославијом, оптуженом за идеолошку јерес и изопштеном из табора земаља “народне демократије”.

У периоду од краја Другог светског рата до доношења резолуције Информбироа положај српске мањине у суседству био је, у поређењу са периодом 1948–1953. године, знатно сношљивији. Међутим, он ни тада није био добар у тој мери да не би изискивао интервенције југословенске стране и спорења са властима ових земаља чак и око елементарних ствари као што је (у случају Мађарске) био и сам број припадника српске и других југословенских мањина. Бројке којима су располагале две стране неретко су се драстично разликовале. Тако су мађарске власти тврдили да укупан број припадника српске и других југословенских мањина у њиховој земљи на прелази 45.000, док су са југословенске стране сматрали да тај број достиже чак 150.000 становника.³ У случају Румуније, званична државна статистика и југословенска процена бројности мањина у тој земљи су се апсолутно поклапале и слагале око броја од 46.464 мањинца.⁴ Све ове бројке, међутим, не односе се искључиво на српску националну мањину иако су Срби били далеко најбројнији међу југословенским мањинцима у Румунији.

² Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (даље: ДАМСПС), Политичка архива (даље: ПА), 1954, фасцикла 86, досије 17, Односи Југославије са СССР-ом и осталим Источноевропским земљама у 1954. години, Пов. бр. 18075, без датума, стр. 5.

³ Архив Србије и Црне Горе (даље: АСЦГ), фонд 507, Централни комитет СКЈ (даље: 507, ЦК СКЈ), Комисија за националне мањине (даље: XVIII), кутија 3, досије 24 (даље: к.3/24), Садашњи положај припадника југословенских националних мањина у источноевропским земљама, 4. октобар 1958. године, стр. 1.

⁴ Исто.

Према југословенским сазнањима, поред Срба, у Румунији је живело и око 9.000 Карашевака (или Крашована) око чије етничке припадности (српске или хрватске) и данас постоје спорења међу антрополозима, етнологима па и самим Карашевцима.⁵ Осим званичних података, у Југославији је 1953. године било могуће наићи и на нешто другачије процене бројности и националног састава југословенске мањине у Румунији које су се кретале око броја од 55.000 мањинаца (43.000 Срба, 7.500 Крашована и 5.000 Хрвата).⁶ Осим бројчаних, у југословенским изворима је могуће наћи и податке о процентуалном односу Срба и Хрвата унутар југословенске националне мањине у Румунији према којима је јануара 1947. године тај однос био 85,06% Срба према 14,96% Хрвата, с тим што су у овом случају Крашовани убрајани у Хрвате.⁷ У случају Мађарске, нису постојали овако детаљни и прецизни подаци о бројности југословенских мањина а још мање прецизни подаци о појединим етничким групама унутар мањине. Југословенски извори углавном су преузимали податке из недовршеног пописа мањинског становништва који је у првој половини 1948. године спровео Демократски савез Јужних Словена у Мађарској, одакле потиче и процена укупног броја југословенске мањине од око 140.000 становника. Према тим подацима, Срби су у великој већини настањивали област Поморишја (око 5.000 становника) и околину Будумпеште (око 8.500 становника) док су у области Бајског троугла и Барање били измешани са Хрватима али у великој мањини.⁸ То би значило да су, за разлику од Румуније, Срби у Мађарској представљали мањину у односу на друге јужнословенске народе (Хрвате и Словенце) са којима су заједно чинили југословенску националну мањину у Мађарској.

Према подацима које су у Југославији имали средином педесетих година прошлог века, економски положај и социјални састав српске националне мањине у Румунији, па и у Мађарској, пружао је суморну слику сиромаштва и заосталости. У Румунији је, према попису становништва из 1947. године, сељаштво чинило 90% мањинског становништва. Само 2,68% мањинаца бавило се занатством а тек 1,31% трговином. Изузетак од овог правила је представљало једино малобројно градско мањинско становништво које се већином бавило занатством и трговином и наравно, још малобројнија интелигенција, која је у читавом мањинском корпусу у Румунији била заступљена са само 0,32%.⁹ Социјални састав српске мањине

⁵ М. Радан, "О Карашевацима", *Српска национална мањина у Румунији*, зборник радова, Београд, 1996, стр. 25–28; П. Стојанов, *Југословенска национална мањина у Румунији*, Београд, 1953, стр. 25–26.

⁶ П. Стојанов, *н. д.*, стр. 9.

⁷ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, Југословенска национална мањина у Румунији, 25. март 1957. године, стр. 7–8.

⁸ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/18, Југословенска национална мањина у Мађарској, 1958. године, стр. 7.

⁹ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 9–10.

одговарао је у потпуности овим подацима. Већина људи који су се бавили земљорадњом били су власници малог или средњег поседа (43% сељака је имало посед мањи од 1,5 јутра) док је добар део њих био без земље или радио на туђој земљи.¹⁰ У Мађарској, српску националну мањину такође је у огромној већини (90%) чинило сељаштво. Али, за разлику од Румуније, Срби из Поморишја и из околине Будимпеште су углавном спадали у средње или чак врло имућне сељаке.¹¹ Срби из околине Будимпеште били су познати и као баштовани, мада је после Другог светског рата све већи број њих почео да се запошљава и у индустрији и да напушта родна места. У исто време, код добро ситуираних Срба у Поморишју (као и код исто тако добро ситуираних Хрвата у Бајском троуглу) било је мало случајева напуштања села. Иако је српска мањина у Мађарској била у економском смислу релативно доброг стања, њен социјални статус је био неповољан. Већ више деценија уназад, само мали број мањинаца је успевао да заврши неку средњу или вишу школу и то по цену потпуног однарођивања. Због тога је интелигенцију у редовима српске националне мањине у Мађарској чинило после Другог светског рата тек неколико десетина људи – учитеља српских вероисповедних школа, свештеника, адвоката и нижих чиновника.¹²

Да бисмо сагледали у потпуности положај српске националне мањине у Мађарској и Румунији у периоду од 1948. до 1953. године и успели да уочимо и пратимо промене њеног положаја пре и после резолуције Информбироа, неопходно је да анализирамо свеукупни однос ових држава према српској мањини (који је одређивао не само правни положај мањинаца већ и степен достигнутих права и слобода у области употребе језика, школства, културе и делатности Српске православне цркве) у годинама непосредно по завршетку Другог светског рата.

Правни положај српске националне мањине у Мађарској и Румунији после 1945. године није био прецизно регулисан, што нарочито важи за Мађарску. За разлику од међуратног периода, када је положај мањина и у Мађарској и у Румунији био регулисан мировним уговорима потписаним са тим земљама у Версају (а са Румунијом чак и посебном међудржавном конвенцијом о заштити мањина из 1933. године), после Другог светског рата ниједан документ ОУН-а није посебно штитио права националних мањина. Повеља ОУН-а је гарантовала свим становницима држава-чланица, без обзира на расу, језик или веру, само основна људска права и слободу.¹³ Ни мировни уговори заључени између Југославије и суседне Мађарске и

¹⁰ Исто; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 30–32.

¹¹ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/18, стр. 8–9.

¹² Исто, стр. 9–10.

¹³ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/15, Правни савет ДСИП-а кабинету А. Вратуше, Пов. бр. 91905, 20. мај 1957. године, стр. 3.

Румуније нису имали посебне одредбе које би штитиле права националних мањина. У односу на Повељу ОУН-а они су били прецизнији утолико што су изричито набрајали која су то права (слобода говора, штампе, издаваштва, вероисповести, политичког уверења и збора).¹⁴ Пошто ниједан међународноправни акт после Другог светског рата није посебно обавезивао Мађарску и Румунију на заштиту права националних мањина, њихов положај је био регулисан само унутрашњим правним актима, у оба случаја уставом. Мађарски устав из 1949. године, као и румунски из 1952. године, гарантовао је једнакост свих грађана пред законом. Поред ове опште одредбе, устави обе земље садржали су и посебне одредбе о правима националних мањина. У Мађарској је мањинама, па и српској, било загарантовано школовање на матерњем језику и право на развијање сопствене националне културе. У Румунији, опсег мањинских права загарантованих уставом био је шири и јасније одређен. Тамо је мањинама било загарантовано право на школовање на матерњем језику али, за разлику од Мађарске, на свим нивоима образовања.¹⁵ Осим тога, румунски устав је све локалне државне органе и институције у областима настањеним мањинским становништвом обавезивао да у усменом и писменом контакту са мањинцима користе искључиво језик мањине, као и да запошљавају службенике из редова саме мањине који добро познају језик и обичаје локалног становништва.¹⁶ Упооређујући правни положај мањина у Мађарској и у Румунији после Другог светског рата, јасно је да је заштита мањина у Румунији била знатно садржајнија и ширег опсега, што је југословенској страни остављало више простора за деловање. Користећи тај простор, за Југославију је, у смислу заштите српске мањине у Румунији у периоду после 1953. године, поред могућности, постојала и крајња нужда, с обзиром на тежак положај Срба у тој земљи у годинама након 1948. године када су били изложени најгрубљим репресалијама.

Непосредно по ослобођењу Румуније и Мађарске, односно након уласка совјетских трупа у ове земље, српска мањина, али и остале словенске мањине су се активирале, намеравајући да у новим друштвено-економским условима изборе побољшање свог дотадашњег положаја. Међутим, и у Румунији и у Мађарској, нове комунистичке власти нису раширених руку дочекале формирање масовних мањинских организација иако су оне имале изразити антифашистички карактер. У Румунији је одмах након преврата 23. августа 1944. године формиран *Словенски антифашистички фронт* који је убрзо формирао и мрежу својих организација по свим српским селима где је локално становништво преузимало власт.¹⁷ Међутим, даљи

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто, стр. 4.

¹⁶ Исто, стр. 4–5.

¹⁷ П. Стојанов, н. д., стр. 73.

рад ове организације брзо је доведен у питање унутрашњим размирицама, које су довеле до забране првог конгреса САФ-а који је био заказан за 5. мај 1945. године: само постојање гласина да ће на конгресу бити изгласана резолуција којом ће се тражити прикључење Баната Југославији било је довољно румунским властима да преко Савезничке контролне комисије у Темишвару забране рад конгреса иако је он претходно био одобрен.¹⁸ Током неколико месеци после забране конгреса САФ-а, ова организација је прерасла у *Савез словенских културно-демократских удружења Румуније (ССКДУР)* који ће постати најзначајнија мањинска организација Срба (који су у њој били најбројнији и најактивнији) и других Словена у Румунији. У Мађарској, одмах након повлачења немачких снага на леву обалу Дунава, у српским и другим мањинским селима која су настањивали припадници јужнословенских народа формиран су народноослободилачки одбори (НОО). Али, већ фебруара 1945. године нове мађарске власти су присилно расформирале народноослободилачке одборе а њихове чланове подвргле репресији и застрашивању.¹⁹ Истовремено, 4. децембра 1944. године, на скупу у Батоњи, представници српске и других јужнословенских мањина су, заједно са представницима словачке мањине, формирали *Антифашистички фронт Словена* у Мађарској. Убрзо је, пак, дошло до појаве антагонизма између представника југословенских и словачке мањине, што је маја 1946. године довело до формирања самосталне југословенске секције унутар АФС-а. Све то је водило ка формирању посебне организације југословенских мањина, па самим тим и српске, која је установљена 5. децембра 1947. године у Бачалмашу под називом *Демократски савез Јужних Словена (ДСЈС)* у Мађарској.²⁰ Та организација ће потом, дужи низ година, представљати основно средство за артикулацију интереса српске и других југословенских мањина у Мађарској.

Став румунске и мађарске комунистичке партије према мањинским организацијама био је неблагонаклон. У редовима Мађарске комунистичке партије преовлађивало је мишљење да је Мађарска једнонационална држава, што је често водило негирању и самог проблема положаја мањина и њихових организација. Са југословенске стране такав став мађарских комуниста је сматран “неправилним” и “опортунистичким”, што је водило закључку да комунисти у Мађарској после Другог светског рата нису учинили много на побољшању положаја српске и других југословенских мањина.²¹ И у

¹⁸ Исто, стр. 75–78. АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 45–48; Б. Петрановић, “Питање граница Југославије према Мађарској и Румунији и југословенских мањина у Мађарској и Румунији после Првог и Другог светског рата (Историјска паралела)”, *Историјски записи*, XXXIX (LIX), 1986/3, стр. 114–115.

¹⁹ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/18, стр. 31.

²⁰ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/18, стр. 43–44.

²¹ Исто, стр. 46.

Румунији је подршка комунистичке партије настојањима српске мањине да унапреди свој положај сасвим изостала. Овакав “немарксистички” став румунске партије сматран је у Југославији “погрешним” и то из два разлога: због великог броја припадника бившег режима који су преплавили комунистичку партију, али и због њене изразите националистичке обојености.²² Врхунац такве политике био је отворен захтев партијских руководилаца да припадници српске мањине у јавности што мање говоре српски језик “јер живе у Румунији” па би употреба матерњег језика могла бити сматрана “шовинистичким иступом”.²³

Често отворено непријатељски став власти према српској мањини и њеним организацијама у Мађарској и Румунији доводио је спорадично и до појаве идеја да се оствари присаједињење територија настањених мањинцима матици Југославији. Међутим, иако заинтересована за поправљање положаја својих мањина у Мађарској и Румунији, Југославија није охрабривала такве тенденције и није озбиљно разматрала идеју да према овим суседима иступи са територијалним захтевима.²⁴ Њена акција према Мађарској и Румунији у смислу побољшања положаја мањина ишла је углавном “партијским каналима” и махом у правцу унапређења мањинског школства, што је био и једини опипљиви резултат како југословенске политике тако и борбе српске и других мањина на терену.

Положај српске националне мањине у Румунији и Мађарској 1953. године, непосредно пред прво озбиљније постављање мањинског питања у односима Југославије са овим земљама после Другог светског рата, био је резултат процеса који је текао од 1948. године. То је био процес у коме је српска мањина у обе земље, након резолуције Информбироа, постала средство преко кога су се комунисти у тим земљама доказивали у борби против “издајника социјалистичког лагера”, са којима огромна већина мањинаца није имала ништа заједничко, осим порекла.

Познато је до каквих је све тешких последица по Југославију у политичком, економском и друштвеном смислу довео њен раскид са Совјетским Савезом и другим “народнодемократским земљама” са којима су у периоду од 1944. до 1948. године успостављени најтешњи односи који су, нарочито у економској сфери, ишли и до потпуне зависности Југославије од тржишта те групе земаља. Међутим, чини се да су најтеже последице уследиле на тачкама додира Југославије са “ортодоксним” комунистичким светом, тј. на њеним границама према суседним државама чланицама совјетског блока – Албанији, Бугарској, Румунији и Мађарској. Све ове земље су на границама према Југославији успоставиле режим који је проф. Бранко

²² АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 52–53; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 102–103.

²³ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 53; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 104.

²⁴ Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 112–115.

Петрановић кратко али сасвим тачно описао као “готово ратно стање”.²⁵ Граница према Југославији била је тако и са румунске и са мађарске стране начичкана стражарским кулама, минским пољима, бодљикавом жицом, нагомиланим војним снагама, па чак и рефлекторима који су повремено, ноћу, осветљавали поједине граничне секторе. Из свих суседних социјалистичких земаља у Југославију су убацивани диверзанти и обавештајци (најчешће југословенски држављани који су као присталице резолуције Информбироа пребегли у “идеолошки блиско” суседство), леци непријатељске садржине, антијугословенски пропагандни материјал и слично, док су војне јединице сконцентрисане у пограничном појасу честим вежбама, маневрима и повредама ваздушног простора суседне Југославије стварале психозу скорог војног напада и рата широких размера.²⁶ Нажалост, улогу учесника у овом специфичном “рату нерава” многи југословенски граничари платили су својим животом.

Овакав режим који је владао на југословенским границама према Румунији и Мађарској био је и последица нарушених дипломатских односа – југословенско дипломатско представништво у Букурешту било је једно време после 1948. године потпуно затворено, док је оно у Будимпешти било сведено на ранг отправника послова. У таквом окружењу, српска национална мањина, као и друге југословенске мањине у овим земљама, оставши без и оно мало помоћи коју је добијала од југословенских дипломата у периоду од 1944. до 1948. године, била је изложена политичким и економско-социјалним притисцима, хапшењима, судским процесима и масовним депортацијама а све у циљу да се она “мобилише” против Југославије.

Ионако лош положај српске националне мањине у Румунији и Мађарској нагло је погоршан од оног тренутка, јуна 1948. године, када су ове две земље прихватиле резолуцију Информбироа, мада је за мањинце и неко време пре објављивања резолуције било знакова који су указивали на скору промену понашања власти према њима, свакако на горе. У Румунији, више од месец дана пре него што је дошло до објављивања резолуције Информбироа, уочили су да су руководиоци КП Румуније у Темишвару одједном почели да у сваком поступку мањинаца и њихових организација проналазе нешто “националистичко”. На том “послу” највише је био ангажован члан ЦК КПР др Богдан, који је обишао неколико мањинских организација, ССКДУР, редакцију листа *Правда* и књижару *Југословенске књиге* у Темишвару и том приликом такође уочио много тога “националистичког”.²⁷ Он је затражио да се *Правда* убудуће штампа у Букурешту уместо у Темишвару а предлог руководећих људи ССКДУР-а да се у Банатској Клисурси отвори српска

²⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, књ. 3, Београд, 1988, стр. 227.

²⁶ *Исто*, стр. 227–228.

²⁷ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 60; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 125–126.

гимназија одбио је без речи. Мањинцима је био симптоматичан и још један неуобичајен поступак румунских власти: већ заказане приредбе, академије и слични скупови поводом Титовог рођендана изненада су забрањени или осујећени.²⁸ У случају Мађарске, југословенски извори из средине 50-их година прошлог века не бележе експлицитне знаке који би указивали да се припрема “удар” на српску и друге југословенске мањине, али је, по одлучности и организованости акције против ДСЈС која је уследила само дан или два након објављивања резолуције Информбироа, јасно да је она била већ извесно време припремана.

Српска национална мањина у Румунији и Мађарској од самог почетка није прихватала резолуцију Информбироа и оптужбе на рачун Југославије које је она садржала. То је било евидентно како међу обичним људима тако и међу мањинцима који су се налазили у руководством мањинских организација и истовремено били чланови румунске или мађарске комунистичке партије. Када је у питању став српске мањине у Румунији, на њега је према југословенским анализама, утицало неколико значајних чињеница: за време Другог светског рата српска мањина у Румунији је помагала народноослободилачки покрет у Југославији, велики број мањинаца борио се у редовима ЈНА, велики број младих (око 1.300) боравио је после рата на радним акцијама у Југославији, што је, поред честих путовања у Југославију и постојања књижаре *Југословенска књига* у Темишвару, мањинцима омогућило да се добро упознају са стањем у својој матичној земљи. Најзад, Срби и други мањинци су у периоду од 1944. до 1948. године већ имали прилике да се упознају са начином на који је РКП “решавала” мањинско питање па је њихово опредељење против резолуције Информбироа било логично.²⁹

Одмах по објављивању резолуције, тежиште активности румунских и мађарских власти било је на томе да се руководиоци мањинских организација који су били чланови партије наведу да подрже резолуцију, због чега су били изложени изузетном политичком притиску. У Румунији је акцију притисака на ССКДУР и његове челне људе водио лично Теохари Ђорђеску, министар унутрашњих послова и секретар ЦК КПП-а. Први на удару био је др Милош Тодоров, секретар ССКДУР и посланик мањине у румунском парламанту, заједно са неколицином других мањинских руководиоца. Они су у сред ноћи доведени у седиште ПК КПП-а у Темишвару, где су их Ђорђеску и Богдан прво убеђивали да подрже резолуцију Информбира. Како су они оклевали да то учине, уследили су притисци, увреде, претње затвором: сви су називани издајницима и југословенским шпијунима.³⁰

²⁸ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 60.

²⁹ Исто, стр. 60–61.

³⁰ Исто, стр. 62; П. Стојанов, и. д., стр. 127.

Пошто је и то остало без ефекта, др Милош Тодоров је пребачен у Букурешт и тамо стављен у кућни притвор док су остали били под сталном полицијском присмотром. Др Тодоров је у Букурешту три пута одвођен на разговор, поново са Ђорђескуом али и са Аном Паукер, првим човеком РКП-а, који су му час нудили високе положаје ако подржи резолуцију ИБ-а а час претили уколико одбије.³¹ У међувремену, Теохари Ђорђеску је обилазио српска села у Банату покушавајући да придобије сељаке за резолуцију, обећавајући разне повластице. Међутим, стварност је била другачија. Српска села одједном су била много више оптерећена обавезним откупом него раније, па чак и двоструко у односу на већа околна румунска или мађарска села.³²

У Мађарској, политички притисак је такође првобитно био управљен на функционере мањинских организација који су били и чланови комунистичке партије, пре свега јер су се они, руковођени ставом мањина које су представљали, први у редовима Партије мађарских трудбеника (како се владајућа комунистичка партија у Мађарској звала након фузије са Социјалдемократском партијом) изјаснили против резолуције ИБ-а. Већ 30. јуна 1948. године, први заменик генералног секретара ЦК ПМТ-а Михаљ Фаркаш је позвао секретара ДСЈС-а и посланика југословенских мањинаца у мађарској скупштини Антона Роба, од кога је тражио да се сагласи са ставом ПМТ-а по питању резолуције ИБ-а, да осуди политику КПЈ и о томе напише уводни чланак за партијски лист *Szabad Nép*. Пошто је овај то одбио, Фаркаш му је на лицу места одузео посланичку легитимацију.³³ Руководилац кадровског одељења ЦК ПМТ-а Андраш Силаи је позвао 1. августа у ЦК организационог секретара Централне управе ДСЈС-а Милана Огњеновића, од кога је тражио да потпише унапред припремљену изјаву о томе како се слаже са ставом ПМТ-а у вези са резолуцијом ИБ-а. Огњеновић је то одбио па му је Силаи одмах одузео партијску књижицу.³⁴

И у Румунији и у Мађарској, после неуспешне акције да се најугроженији појединци из редова српске и других југословенских мањина приволе да подрже резолуцију, уследио је организовани притисак на мањинске организације како би се оне у потпуности ставиле под контролу власти и потом инструментализовале у складу са њиховим интересима. У Румунији, на удару је био ССКУДР и његови челни људи.³⁵ Након неуспешних појединачних притисака, одржана је седница Извршног одбора Савеза, али под руководством члана ОК КПР Мирка Живковића, на којој су др Милош Тодоров и читава група оних који су одбили да подрже резолуцију

³¹ П. Стојанов, *н. д.*, стр. 131–132.

³² АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 63.

³³ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/18, стр. 50.

³⁴ *Исто.*

³⁵ Б. Петрановић, “Питање границе Југославије према Мађарској и Румунији...”, стр. 116.

ИБ-а искључени из руководства али и из чланства у ССКУДР-у. Сви су били оптужени да су “ненародни елементи, бандити и шпијуни који су се увукле у редове Савеза”.³⁶ На њихова места, активисти КПП-а постављали су људе за које југословенски извори тврде да су за време Другог светског рата сарађивали са четничким покретом Драже Михаиловића.³⁷ Истовремено је смењена и редакција мањинског листа *Правда*, који је сада бесплатно растуран (чак и из авиона) по српским селима. Корак даље у потчињавању ССКУДР-а била је нова седница Извршног одбора 3. јула на којој су скоро сви чланови (осим двојице) приморани да, након полицијских претњи и упада у њихове куће и станове, потпишу изјаву којом се солидаришу са резолуцијом ИБ-а а осуђују КПП а која је потом штампана у *Правди*. Овај поступак руководства изазвао је огорчење међу Србима и другим мањинцима који су захтевали да се овај став измени па су челни људи ССКУДР-а, њих осамнаесторо, само седам дана после доношења прве, донели другу резолуцију којом су се изјаснили против резолуције ИБ-а, а у прилог Југославије.³⁸ Румунске власти су брзо сазнале за нову резолуцију и реаговале муњевито. Забрањено је и спречено штампање резолуције, једанаест чланова Извршног одбора је ухапшено а истог дана су почела и хапшења локалних активиста Савеза, махом бивших добровољаца ЈНА и учесника радних акција у Југославији.³⁹ У Мађарској, акција уперена против ДСЈС-а се одвијала на сличан начин. Тамо су 2. јула 1948. године Андраш Силаи и Ливија Биро од Централне управе ДСЈС-а затражили да се јавно изјесне о резолуцији и изнесу, као своје, ставове да је критика КПП корисна, да се слажу са резолуцијом ИБ-а, да сматрају да је изградња социјализма без СССР-а немогућа и сл.⁴⁰ После тога, уследили су и притисци на председника ДСЈС-а Павла Вујића и на остале виђеније људе из руководства те организације. Како ништа од тога није давало резултате, мађарске власти су прешле на мање суптилне перитиске. Почела су хапшења руководиоца ДСЈС-а а почев од 7. јула и искључења из Партије мађарских трудбеника. Тих дана догодило се и неразјашњено убиство бившег уредника мањинског листа *Наше новине* Милоша Мојића, које је искоришћено за одлучујући ударац на ДСЈС. У просторије ДСЈС-а 16. јула ушао је опуномоћеник министра унутрашњих послова Јанош Ђушка који је преузео руковођење том организацијом по налогу мађарске владе, која јој је одузела аутономију.⁴¹ Он је потом организовао “IV конгрес ДСЈС” 1. августа на коме је старо руководство осуђено као “издајничко” а ново, на челу

³⁶ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 64.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто, стр. 65; П. Стојанов, н. д., стр. 129.

³⁹ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 65.

⁴⁰ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/18, стр. 50.

⁴¹ Исто, стр. 53.

са однарођеним Андријом Хованом, подржало ставове ЦК ПМТ-а након чега је ДСЈС-у формално враћена “аутономија”.⁴²

Наредних месеци положај српске мањине, са којом су делиле судбину и друге југословенске мањине, постајао је све тежи. До краја 1948. године утицај власти на мањину и даље се манифестовао кроз притиске на појединце, с тим што су после хапшења руководиоца мањинских организација власти у Мађарској и Румунији почеле да хапсе и учитеље, професоре и свештенике, тј. људе који су представљали елиту унутар мањине. Југословенски извори наводе мноштво примера малтретирања, хапшења, избацивања из станова или чак протеривања српских учитеља у Румунији током 1948. и 1949. године. Многи Срби су отпуштени из државне службе, за шта је довољан повод била сама чињеница да су Срби.⁴³ Поред учитеља, оштрица румунских власти је била нарочито уперена против свештеника Српске православне цркве који су такође хапшени, али са посебним циљем. Наиме, после застрашивања и претњи, неколицина српских свештеника је у Темишвару донела “устав” српске цркве у Румунији који је прекидао сваку везу са Патријаршијом у Београду.⁴⁴ Учитељи мањинских школа били су прогањани и у Мађарској. Непосредно по објављивању резолуције ИБ-а, мањински учитељи у Мађарској били су окупљени на летњем курсу у Печују који су водили југословенски наставници. Сви скупа, изјаснили су се против резолуције, након чега су мађарске власти протерале југословенске наставнике. Мањински учитељи су на то уложили протест мађарском Министарству просвете и солидарно напустили курс.⁴⁵ Уследио је потом, до краја 1948. године, читав талас хапшења и премлаћивања мањинских учитеља, на чему је била ангажована АВХ (служба безбедности) са намером да се онемогућавањем рада учитеља потру ионако мали резултати који су постигнути у побољшавању услова школовања мањинаца у Мађарској и тако опет убрза њихова денационализација и асимилација.⁴⁶

Година 1949. је за српску мањину у Румунији и Мађарској прошла у знаку судских процеса на којима је доказивана наводна умешаност мањинаца у непријатељске активности против држава у којима су живели, што је био корак ка даљем погоршавању њиховог ионако већ довољно тешког положаја. На најзначајнијем таквом монтираном процесу у Мађарској, процесу против Ласла Рајка у другој половини 1949. године, који је директно био уперен против Југославије, о “умешаности” мањинаца сведочио

⁴² Исто.

⁴³ ДАМСПС, ПА, 1953, фасц. 74, дос. 4, Извештај амбасаде у Букурешту за август–септембар 1953. године упућен ДСИП-у, Пов. бр. 412828, стр. 8.

⁴⁴ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 65–66.

⁴⁵ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/18, стр. 54.

⁴⁶ Исто, стр. 55–56; ДАМСПС, ПА, 1954, фасц. 50, дос. 3, Забелешка у вези посете аташеа Н. Рађеновића месту Помазу 6. маја 1954. године, Пов. бр. 47498, стр. 3–4.

је Милан Огњеновић, који је у међувремену од руководиоца ДСЈС-а и опонента резолуције ИБ-а постао њен ватрени заговорник. Суштину његових оптужби на рачун руководиоца српске и других југословенских мањина у Мађарској представљале су тврдње да су смењени челници ДСЈС-а били “заштитници кулака”, “југословенски шпијуни” и “непријатељи социјализма и мађарског народа”.⁴⁷ Упоредо са хапшењима, и у Румунији су отпочела суђења припадницима српске националне мањине. Средином 1949. године одржано је у Темишвару тајно суђење групи српских омладинаца из града и околних села на коме су сви оптужени и осуђени на казне затвора од три до чак десет година.⁴⁸ Септембра исте године пред војним судом у Темишвару одржано је суђење групи руководиоца ССКДУР-а, од којих су сви осим двојице осуђени на казне затвора од једне до пет година. Међутим, највећи монтирани процес припадницима српске мањине одржан је августа 1950. године пред војним судом у Букурешту. На том процесу првооптужени је био др Милош Тодоров. Пропагандно веома добро припремљен, процес против истакнутих представника српске мањине имао је двоструки циљ: преваѕводно, требало је да докаже да су оптужени били “југословенски шпијуни” те се због тога нису сложили са резолуцијом Информбироа, а потом и да су оптужени, по налогу званичног Београда, 1945. године припремали конгрес у Темишвару на коме је наводно требало да се затражи отцепљење дела Баната од Румуније. То би био и крунски доказ да је југословенско “скретање” почело још 1945. године.⁴⁹ Епилог овог процеса био је трагичан. Видосава Недић и Никола Милутиновић осуђени су на смрт, др Милош Тодоров, Божа Станојев и Бошко Лацић на доживотну робију уз принудни рад а остала шесторица оптужених су осуђена на казне затвора до 25 година.⁵⁰ Монтирани процеси током 1949. и 1950. године и у Мађарској и у Румунији имали су своју позадину. Поред застрашавања мањинаца и њихове употребе ради пропаганде против Југославије, они су имали и један далекосежнији циљ. “Докази” изношени на таквим процесима брзо су постали “правна основа” за санкције које су предузимане против српске и других мањина у овим земљама, од којих је свакако најтежа била масовна депортација мањинског становништва.

После још једног неуспеха да се припадници српске и других мањина приволе да руководству ПМТ-а шаљу пригодне телеграме и поруке са садржајем који би осуђивао Југославију, у Мађарској је средином 1950. године почео процес масовне депортације мањинског становништва који је трајао све до 1952. године.⁵¹ На томе је било ангажовано посебно одељење

⁴⁷ Исто, стр. 57.

⁴⁸ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 67; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 143.

⁴⁹ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 68; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 144–145.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/18, стр. 58.

АВХ-а (одељење за депортације), полиција, партијски секретари и локалне власти. Обично би поједина села бивала опкољена полицијом а мањинци затим потрпани у камионе или железничке вагоне и одвођени у логоре за депортирце или у “логоре-градилишта” где су могли да са собом понесу само 60 кг пртљага. Званичне мађарске власти објашњавале су јавно да су овакве мере спровођене против “кулака” и “југословенских шпијуна” иако су поједини међу њима имали и по 90 година.⁵² Депортација је била најтежа, али не и једина мера која је тешко погађала мањинце, нарочито у пограничном појасу према Југославији. Тај појас је био под потпуном контролом граничних јединица мађарске војске, јединица АВХ-а и полиције и у њему је владао посебан режим кретања и разних забрана за српско и друго мањинско становништво. Све државне установе забрањивале су употребу српског језика, што су Срби из страха поштовали. Југословенски извори сведоче да је тај страх био толики да се они нису усуђивали да српски језик говоре ни на улици јер су веровали да би могли бити оквалификовани као “титовци” и потом депортовани или ухапшени.⁵³ Слушање радио-станица које су емитовале програм на српском језику и јавно певање српских песама редовно је забрањивано. Употреба српског језика била је строго ограничена на међусобне контакте мањинаца, али и то уз опрез јер је присуство макар и једног доушника АВХ-а значило да би неко од њих касније могао да испашта због привржености матерњем језику.⁵⁴ Чести су били упади полиције у куће мањинаца, под изговором трагања за шпијунима, који су били праћени физичким насртајима и увредама. Срби и припадници других јужнословенских мањина често су позивани у седишта органа безбедности где су бивали изложени претњама, малтретирању, врвовању или застрашивању.⁵⁵ Према југословенским проценама, у периоду од 1948. до 1952. године у Мађарској је из редова југословенских националних мањина (дакле и српске) били укупно интернирано 100, ухапшено 5.000, оптужено или осуђено 60 и депортовано 2.200 људи.⁵⁶ Нарочито су на удару били бивши добровољци који су се борили у редовима НОВЈ, младићи и девојке који су учествовали на радним акцијама у Југославији после Другог светског рата, локални руководиоци мањинских организација (чак и они који су се изјаснили за резолуцију Информбироа) и учитељи, од којих је већина била изложена неком од облика репресије (депортација, хапшење, интернирање).⁵⁷

⁵² Исто, стр. 58–59.

⁵³ ДАМСПС, ПА, 1954, фасц. 51, дос. 15, Забелешка о разговору са једном припадником српске националне мањине 26. октобра 1954. године, Пов. бр. 414936, стр. 1.

⁵⁴ ДАМСПС, ПА, 1954, фасц. 50, дос. 3, Забелешка у вези посете аташеа Н. Рађеновића..., Пов. бр. 47498, стр. 6.

⁵⁵ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 13/18, стр. 60.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто, стр. 61.

Услови живота и рада у логорима за депортирце, који су били веома лоши, неколицину депортованих су коштали живота. Југословенски извори наводе, именом и презименом, 11 њима познатих случајева да су депортовани умрли у самим логорима, као и четири случаја људи којима је здравље услед таквих услова било у критичним стању.⁵⁸ Депортација Срба и припадника других југословенских националних мањина у Мађарској била је акција широких размера, праћена многим нехуманим поступцима и трагичним последицама, али се, нажалост, не може ни упоредити са размерама и последицама које је слична акција попримила у суседној Румунији.

Размере и последице масовне депортације Срба из Баната у пусту Бараганску равницу у којој су људи живели без основних услова, као и поступци према њима за време транспорта и након доласка у Бараган навели су поједине југословенске ауторе да у таквом односу румунских власти према Србима препознају и “геноцидне ознаке”.⁵⁹ Масовно физичко укљањање српског живља из пограничних крајева према Југославији које је вековима настањивао, започело је у Румунији 1951. године. Међутим, појединачна иселјавања неколицине породица забележена су још септембра 1950. године, непосредно после букурештанског процеса.⁶⁰ Такође су, у периоду од априла до јуна 1952. године биле уочљиве “превентивне” припреме румунских власти за предстојећу депортацију у виду хапшења више од 800 мањинаца који су, по њиховој процени, могли пружити отпор.⁶¹ Даље припреме и сама акција депортације становништва изведене су у периоду од 10. до 20. јуна 1951. године. У свим српским селима формиране су комисије, које су обично чинили председник месног одбора, партијски секретар и евентуално још неко из среског руководства, а њихов задатак је био да сатаве спискове лица која треба депортовати. Око 15. јуна примећени су већи покрети румунске војске у правцу Турн-Северина и Оршаве.⁶² Дан пре саме депортације која је уследила у ноћи између 17. и 18. јуна, у селима Банатске клисуре одржаване су “конференције” на којима су румунски руководиоци или официри окупљеном народу објашњавали да се спрема напад Југославије на Румунију, да су америчка и енглеска војска већ са друге стране Дунава и да ће погранично становништво морати да се исели “да не би страдало”.⁶³ У току дана, 17. јуна, распоређене су јаке граничне снаге дуж читаве југословенско-румунске границе, у селима је забрањено свако кретање а у Оршави, Турн-Северину и Темишвару проглашено је

⁵⁸ Исто, стр. 61–62.

⁵⁹ Б. Петрановић, “Питање граница Југославије према Мађарској и Румунији...”, стр. 117.

⁶⁰ П. Стојанов, *н. д.*, стр. 162.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто, стр. 164.

⁶³ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 70; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 164.

опсадно стање те су све фабрике, установе и школе биле затворене. Сама акција уследила је око поноћи између 17. и 18. јуна. Специјалне групе војника и официра на силу су упадале у куће породица унапред одређених за депортацију и уз насиље и пљачку тражиле од укућана да се за 2-3 сата спреме за покрет с тим што су могли понети само личне ствари, одећу и нешто постелине. Сву осталу покретну имовину депортирци су били приморани да “продају” официрима или да је поклоне држави. Они који су се супротстављали или одбили да крену, премлаћивани су на лицу места и потом одвођени у непознатом правцу.⁶⁴ Због немогућности да неколико хиљада људи брзо транспортују, румунске власти су формирале неколико сабирних логора у близини Темишвара, Лугоша, Турн-Северина, Оршаве и села Печиул Ноу, у којима су владали ужасни услови. Већина њих се налазила под ведрим небом па су српски депортирци били изложени сунцу, киши и глади, услед које су људи падали у несвест од исцрпљености. У сабирном логору код Лугоша, деца млађа од пет година су чак одузимана од родитеља под изговором “спасавања”. Након што су провели неколико дана у овим логорима, депортирци су тек били изложени великим патњама током транспорта. Према југословенским сазнањима, због несташице воде, врућине и глади у претрпаном вагонима на железничкој станици у Турн-северину умрло је четворо деце, док је било и случајева да су у сточне вагоне потрпане и жене пред порођајем, од којих су неке у тим вагонима и умрле заједно са својом новорођеном децом.⁶⁵ Композиције вагона у којима су владали овакви услови нису се задржавале на успутним станицама већ су што пре упућиване ка Констанци, односно ка Барагану.

Овако изведена депортација је обухватила сва села која су се налазила дуж југословенско-румунске границе, неких 20 до 35 км у дубину румунске територије а по југословенским проценама депортовано је око 15.000 људи, у великој већини Срба, али и Румуна, Немаца и Мађара у које власти нису имале поверења.⁶⁶ Они који су остали у старом крају били су изложени још већем притиску него раније. У селима су појачане полицијске снаге а главно средство притиска постао је обавезни откуп, који је за Србе резрезиван строжије него за Румуне или Мађаре. Онима који из било ког разлога не би извршили своје откупне обавезе румунске власти су претиле Бараганом из кога су стизале злокобне вести.⁶⁷

Бараган је представљао пешчару сасвим неподобну за живот људи. У њему није било воде, насеља ни дрвећа, тло је било песковито и неплодно а ветрови чести и сурови. Лета су била жарка а зиме веома хладне.⁶⁸ По дола-

⁶⁴ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 71; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 165–171.

⁶⁵ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 72; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 172.

⁶⁶ П. Стојанов, *н. д.*, стр. 173.

⁶⁷ *Исто.*

⁶⁸ ДАМСПС, ПА, 1953, фасц. 75, дос. 16, Бараган, Пов. бр. 417781, стр. 2.

ску у Бараган, Србе и друге депортирце чекала су “насеља” која су у ствари била само простор ограђен бодљикавом жицом који је чувало тридесетак војника. На том простору постојале су само гомиле сламе и ништа више па су прве куће депортираца биле земунице које су прокишњавале. Хране није било довољно а ни воде која је довлачена из околине јер је она из самог Барагана изазивала тифус.⁶⁹ Сва нова насеља у Барагану била су заправо устројена као имања за принудни рад. Само када су радили, мањинци су били плаћени и добијали чорбу и по 600 грама хлеба: када нису радили, морали су да се сами сналазе за храну, која је набављана у оближњим местима али је била изузетно скупа.⁷⁰ Власти су строгом контролом држале депортирце потпуно изоловане од околног румунског становништва, које су убеђивали да не ступа у контакт са депортирцима јер они, наводно, не знају румунски језик јер је у питању “пострадали народ из Кореје”.⁷¹ Према југословенским изворима, овакви услови живота и рада односили су много живота. Процене су говориле 10 до 15 људи дневно у целом Барагану, од око 50.000 колико их је укупно било.⁷² Срби и други депортирци нису умирали само од глади и од последица малтретирања свемоћне тајне полиције Секуритате, већ и од сопствене руке. Многи југословенски извори слажу се да је број самоубиства код депортованих у Бараган био велики. Поједини чак износе и језиве тврдње да је било примера да су мајке саме одузимале живот новорођенчади јер нису имале чиме да их хране.⁷³ Деца која би преживела, нису могла да иду у школу. Здравствена заштита готово да није ни постојала јер је сигурно да само три лекара колико је постојало у локалној болници у Слобозији није могло да пружи адекватну помоћ толиком броју људи.⁷⁴ Према вестима које су се тешко пробијале до старог краја, депортовани Срби живели су у Барагану на самој ивици људске издржљивости и у потпуном незнању.

Ако узмемо у обзир све елементе који су одређивали положај српске националне мањине у Мађарској и Румунији, јасно је да је он био изузетно тежак и испод сваког законског и цивилизацијског минимума. У току 1953. године, положај српске националне мањине у Румунији и Мађарској није био ништа бољи него претходних година. Према информацијама које су стизале до југословенских власти, више од 10.000 наших мањинаца налазило се у Румунији у логорима и затворима, махом у Барагану где су живели и умирали под неподношљивим условима.⁷⁵ Они који су остали у старом

⁶⁹ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 73.

⁷⁰ ДАМСПС, ПА, 1953, фасц. 75, дос. 16, Бараган, Пов. бр. 417781, стр. 6.

⁷¹ АСЦГ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 12/57, стр. 74; П. Стојанов, *н. д.*, стр. 186.

⁷² П. Стојанов, *н. д.*, стр. 185.

⁷³ ДАМСПС, ПА, 1953, фасц. 75, дос. 16, Бараган, Пов. бр. 417781, стр. 7.

⁷⁴ *Исто.*

⁷⁵ ДАМСПС, ПА, 1953, фасц. 74, дос. 4, Садашње стање југословенско-румунских односа, Пов. бр. 415820, стр. 2.

крају, хапшени су ма и за најмању ситницу и затим осуђивани да после издржане казне од две до три године буду депортовани у Бараган.⁷⁶ У Барагану су веома лако завршавали и они чији су чланови породице већ били тамо. Кретање је мањинском становништву било ограничено и скопчано са изузетно компликованом процедуром за добијање дозвола. Школска омладина која је желела да настави школовање морала је да се учлани у УТМ, румунску омладинску организацију. Културни живот унутар мањине потпуно је био замро: сасвим искомпромитовани ССКДУР и формално је укинут средином 1953. године а књижару *Српска књига*, отворену након затварања *Југословенске књиге*, ретко ко је посећивао јер је нудила само пропагандне часописе и књиге из пера југословенских информбировских емиграната. Исти ти емигранти уређивали су и мањински лист *Правда*, који је излазио у Букурешту под будним оком румунских власти.⁷⁷ Суочени са оваквим стањем, Срби, али и други југословенски мањинци у Румунији, све наде у побољшање свог положаја полагали су у званични Београд. Када се 1953. године у Темишвару појавила југословенска војна делегација која је преговарала о нормализацији режима на граници, што је био и први корак ка нормализацији укупних југословенско-румунских односа после Стаљинове смрти, ниједан мањинац који их је сусрео није пропустио прилику да им стави до знања колико је привржен својој матици али и колико велике наде полаже у њену помоћ.

И у Мађарској положај српске мањине није 1953. године био ништа бољи него претходних неколико година, иако је она прва од свих источноевропских земаља приступила нормализацији односа са Југославијом. Према југословенским изворима, српска мањина у Будимпешти и околини брижљиво је пратила и одобравала сваки корак ка нормализацији односа две земље али, због вековних искустава, са извесном дозом скепсе.⁷⁸ Тако се будимпештански архијереј Вујачић није одазвао позиву да присуствује пријему поводом 29. новембра који је организован у Југословенској амбасади, сматрајући да за то још није дошло време, и извинио се. Његов син је неколико дана касније објаснио да његов отац, он и уосталом цела српска мањина сматрају да се нормализација налази тек у почетној фази и да у редовима ПМТ-а има снага које свесно коче тај процес.⁷⁹ Најзад, и стање које је аташе Југословенске амбасаде у Будимпешти Новак Рађеновић затекао у некада великом српском селу Помаз, које је обишао у првој половини 1954. године, сведочио је о томе. Он је преосталих 360 Срба у том селу

⁷⁶ ДАМСПС, ПА, 1953, фасц. 74, дос. 4, Нешто о стању наше националне мањине у Банату, Пов. бр. 412828, стр. 1.

⁷⁷ Исто, стр. 1–4.

⁷⁸ ДАМСПС, ПА, 1953, фасц. 50, дос. 13, Извештај амбасадора Д. Солдатића о односима између ФНРЈ и Мађарске, Пов. бр. 417168, 20. децембар 1953. године, стр. 3.

⁷⁹ Исто.

затекао у још увек великом страху, без прилике да корите српски језик: чак и натпис на српском забавишту био је прво исписан на мађарском па тек онда на српском језику а последице дугог процеса мађаризације желосно су биле приметне на сваком кораку.⁸⁰

Положај српске националне мањине, као и других јужнословенских мањина које су живеле у Мађарској и Румунији, био је 1953. године изузетно тежак. Правни положај мањине није био регулисан конвенцијама са Југославијом већ само унутрашњим правним актима који нису били готово никаква заштита. Права која су они гарантовали српској и другим мањинама остајала су само у сфери формалног. Супротно законској регулативи, српска мањина у Мађарској и Румунији није имала ни слободу кретања, ни право на изражавање својих политичких ставова а још мање задовољавајуће школство на матерњем језику или слободу да негује своју посебност преко својих културно-просветних институција и организација. Нажалост, српска мањина је пре борбе за ова и друга мањинска права имала да се, суочена са депортацијама и економским изабљивањем, избори за једно много елементарније право – право на живот и физички опстанак.

⁸⁰ ДАМСПС, ПА, 1954, фасц. 50, дос. 3, Забелешка у вези посете аташеа Н. Рађеновића..., Пов. бр. 47498.

Summary

What the Official Yugoslavia Knew About the Situation of the Serbian National Minority in Hungary and Romania 1948–1953

Key words: *Yugoslavia, Hungary, Romania, national minorities, Serbian national minority*

The problem of the Serbian and other Yugoslav national minorities in the neighbouring Hungary and Romania was one of the most important matters in Yugoslavia's relations with these countries after the Second World War. Since it represented only part of a much broader problem of national minorities in the Communist world, it reflected not only a crisis in the bilateral relations, but also a crisis between the newly-formed Communist countries of Eastern Europe. The Situation of the Serbian national minority, as well as of the Yugoslav minorities living in Hungary and Romania, was exceedingly difficult in 1953. The legal status of these minorities was not defined by mutual conventions with Yugoslavia but only by internal legal acts which provided almost no protection. The rights these acts guaranteed to the Serbian and other minorities, remained largely on paper. In contravention of the positive laws the Serbian minority in Hungary and Romania had neither freedom of movement, nor the right to express political opinions, and even less the satisfactory education in mother tongue or the freedom to cultivate its individuality through its cultural and educational institutions and organizations. Unfortunately, before struggling for these and other minority rights, the Serbian minority, faced with deportations and economic exploitation, had to conquer the most elementary right – the right to live and to survive physically.

Превод на енглески
Др Зоран Јањетовић

Лектор и коректор
Биљана Рацковић

Техничка обрада текста
Мирјана Вујашевић

Тираж: 300

Штампа
Беоцњига, Београд

CIP -Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41)''19''(082)
316.334.2/3(497.11)''19''(082)
314.15(=163.41)''19''(082)
323(497.1)(082)

СРБИ и Југославија : држава, друштво,
политика : зборник радова / [уредник Момчило
Исић]. - Београд : Институт за новију историју
Србије, 2007 (Београд : Беоцњига). - 397 стр. ;
24 см. - (Библиотека Зборници радова /
[Институт за новију историју Србије])

Тираж 300. - Напомена уредника: стр. 9-10.
- Напомене и библиографске референце уз текст.
- Summaries.

ISBN 978-86-7005-055-6

а) Српско питање -20в - Зборници б) Друштво
- Србија - 20в - Зборници с) Емиграција, српска
- 20в - Зборници д) Југославија - Политичке
прилике - Зборници

COBISS.SR-ID 145332492